

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

„ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ 4.0“

СБОРНИК ДОКЛАДИ

**от юбилейна научна конференция, посветена
на 40-ата годишнина от създаването на катедра
„Икономическа социология“**

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Университетска поръчка, финансирана със средства от фонд НИД на УНСС
по договор № НИД НП 3/2015 г.

Отг. редактор:

доц. д-р Андрей Нончев

Ред. колегия:

доц. д-р Мария Стоянова

гл. ас. д-р Михаела Мишева

гл. ас. д-р Георги Петрунов

гл. ас. д-р Катя Михайлова

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на Издателски комплекс – УНСС.

Издателският комплекс не носи отговорност за съдържанието и стила на изложение на авторите.

Авторите носят пълна отговорност за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© **Колектив**

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Веселин Ангелов, тел. 81-95-251

Зам. изп. директор: Стефан Власев тел. 81-95-551

Гл. редактор: Лилия Даскалова, тел. 81-95-564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град "Христо Ботев"

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	7

ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ: ИСТОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

НАУЧНОТО ПОЛЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ: ИДЕНТИЧНОСТ, ТРАНСФОРМАЦИИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА доц. д-р Андрей Нончев	23
ЕДИН ВЕК ИКОНОМИЧЕСКО ВРЕМЕ – ОТ КАПИТАЛИЗЪМ 1.0 ДО КАПИТАЛИЗЪМ 4.0 МИСЛЕН СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ЧРЕЗ КИНЕМАТОГРАФИЯТА проф. д.с.н. Теменуга Ракаджийска	32
ПРЕДЕЛИТЕ НА КАПИТАЛИЗМА: УСМИРЯВАНЕТО НА ИРАЦИОНАЛНИЯ ПОДТИК (ЗА ЕДИН МОТИВ У МАРКС И ВЕБЕР) доц. д-р Андрей Бунджулов	41
ДИНАМИКА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА В КИТАЙ И ИНДИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ доц. д-р Калоян Харалампиев, проф. д.с.н. Георги Найденов	49
НЕОБХОДИМОСТ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОВИШАВАНЕ И ЕФЕКТИВНО ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНОВАТИВНИЯ КАПАЦИТЕТ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛИТЕ проф. д.ик.н. Иванка Съйкова	55
ФУНДАМЕНТАЛНИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ЕМПИРИЧНИТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ проф. д.с.н. Светлана Съйкова	67
ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ – АСПЕКТИ ОТНОСНО ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ НАУКИТЕ ас. д-р Маргарита Борисова	75

ПАЗАРИ, ИДЕНТИЧНОСТИ, СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ

ЗА ГРАНИЦИТЕ НА ОПАЗАРЯВАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ – ЕДИН СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПОГЛЕД доц. д-р Вяра Стоилова	83
„ДИГИТАЛНО” ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО: ТЕХНОЛОГИЧНИ ПОТЕНЦИАЛИ И СТРАТИФИКАЦИОННИ ОГРАНИЧЕНИЯ ас. Димитър Благоев	89

ПРИСЪСТВИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИТЕ УЧАСТНИЦИ НА ПАЗАРА НА ТРУДА ВЪВ ВИРТУАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО: ЕДНА ГОДИНА ПО-КЪСНО	
д-р Мариета Христова	97
РАБОТАТА ОТ РАЗСТОЯНИЕ – ПРЕДИМСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЖЕНИТЕ	
ас. д-р Габриела Йорданова	105
ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ В КОНТЕКСТА НА «КАПИТАЛИЗЪМ 4.0»	
проф. дсн Валентина Миленкова	112
СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ: ОПИТ ЗА ДЕФИНИЦИЯ И ЗА ИЗМЕРВАНЕ	
проф. дсн Начко Радев	120
РАЗНОВИДНОСТИ НА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХРОНИЧНАТА БОЛЕСТ В БЪЛГАРИЯ И В ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО	
проф. д.с.н. Елка Тодорова, д-р Иво Василев	127
ГРИЖАТ ЛИ СЕ ЗА СЕБЕ СИ ХРОНИЧНО БОЛНИТЕ ОТ ДИАБЕТ ТИП 2В ГР. СЪЕДИНЕНИЕ?	
д-р Велина Балканска	136
ИДЕНТИЧНОСТТА КАТО ИЗБОР И БУНТ	
гл. ас. д-р Михаела Мишева	144

Кризи, миграция, неформалност

ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В СЛЕДКРИЗИСНОТО СОЦИАЛНОИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ	
проф. д.ик.н Пенка Найденова, доц. д-р Геновева Михова	153
ЗА ХАРАКТЕРА НА „КРИЗАТА“	
доц. д-р Иво Христов	164
ЦЕННОСТНАТА КРИЗА НА СЪВРЕМЕЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО	
доц. д.н. Ивайло Христов	171
СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ СТАТУСНИ ПОЗИЦИИ НА СОЦИОПРОФЕСИОНАЛНИТЕ ГРУПИ В СТРАНИТЕ НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА	
гл. ас. д-р Александър Стоянов	178
ФУНКЦИОНАЛНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТТА – ИНТЕРНАЛИЗИРАНЕ ОТ ПОКОЛЕНИЯТА В ТРУДА	
доц. д-р Мария Стоянова	186
КРИЗАТА В БЪЛГАРСКИЯ БИЗНЕС – ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РАБОТОДАТЕЛИТЕ	
ас. д-р Тодорка Кинева	196

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА НАРКОМАНИИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ТРАНСФОРМАЦИОНЕН ПРОЦЕС В СЪВРЕМЕНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО Александър Панайотов	205
ХОЛИСТИЧЕН ПОДХОД ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗУЧАВАНЕ НА „ИКОНОМИКАТА В СЯНКА“ проф. д.с.н. Емилия Ченгелова	213
ПАРИ В ПЛИК: ДВОЙСТВЕНОТО ТРУДОВО ДОГОВАРЯНЕ доц. д.с.н. Таня Чавдарова	221
ВЪЗМОЖНИ ЕФЕКТИ ОТ ПУБЛИЧНИТЕ ПОЛИТИКИ В СВЕТА НА ПРОСТИТУЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ гл. ас. д-р Георги Петрунов	228
МИГРАЦИЯ, ЗАЕТОСТ И ИНТЕГРАЦИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ ОТ ТРЕТИ СТРАНИ В БЪЛГАРИЯ – НАЦИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ, ДОБРИ ИНТЕГРАЦИОННИ ПРАКТИКИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА гл. ас. д-р Екатерина Маркова	237
ИМИГРАНТИТЕ КАТО ГЛОБАЛЕН ПРЕКАРИАТ д-р Йоан Христов	245

Власт, медии, политика

СТРЕМЕЖ КЪМ ВЛАСТ. БЯГСТВО ОТ ВЛАСТТА доц. д-р Колю Рамчев	255
ЧЕТВЪРТАТА И ПЕТАТА ВЛАСТ В ПРЕДИЗБОРНА КАМПАНИЯ: ЗАКОНОСЪОБРАЗНОСТ И ПРОФЕСИОНАЛНИ СТАНДАРТИ гл. ас. д-р Катя Михайлова	260
MODES OF GOVERNANCE IN THE EU Tanyo Vasilev, PhD candidate	268
ЕМПИРИЧНО ИНДИКИРАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАТА ЗАЕТОСТ В МЕДИИТЕ Милена Кунова	275
ИКОНОМИКА НА ВНИМАНИЕТО: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОЛЕТА НА ПРОБЛЕМИ В СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА. НЕРАВЕНСТВА, КРИЗИ И ТРАНСФОРМАЦИИ, ОТРАЗЕНИ В ОГЛЕДАЛОТО НА ТЕЛЕВИЗИЯТА (ПО МОДЕЛА НА НОВИТЕ „РИАЛИТИ“ ФОРМАТИ) Яница Маринова	285
THE SKI RESORTS IN THE BALKANS. THE CASE OF GREECE Assoc. Prof. Blanas Nikolaos, Assoc. Prof. Nikova Donka, Assoc. Prof. Aspridis George, Tselios Dimitrios	293

УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ УЧАСТИЕТО СИ В ПРОЕКТ „МАРТЕНИЦАТА – ЗАЕДНО ДА СЪХРАНИМ ТРАДИЦИЯТА” ас. Мариета Гуновска	300

ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ 4.0: НОВОТО ПОКОЛЕНИЕ

ЕВРОПЕЙСКАТА ФИНАНСОВА ПОМОЩ ЗА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2007-2013 г. – ЗА И ПРОТИВ Галина Стоянова	309
ОРГАНИЗАЦИОНЕН ИМИДЖ И ДОВЕРИЕ Георги Кроснаров	317
КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ПРИНОС ЗА СМЕКЧАВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА Манол Кръстев	323
РЕАЛНА ИЛИ „ВЪОБРАЗЕНА“ Е ИНТЕРНЕТ ОБЩНОСТТА? Димитър Сивков	331
СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ И МРЕЖИ – ИНСТРУМЕНТИ ЗА БИЗНЕС КОМУНИКАЦИЯ Гергана Костадинова	339
БЕЖАНЦИТЕ: ИМИГРАНТИ ИЛИ ЕМИГРАНТИ Теодор Тодоров	346
МЕТОДИ ЗА ИЗТОЧВАНЕ НА ДДС Мария Маринова	357
ПРОБЛЕМНИ ОБЛАСТИ ПРИ ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ Гергана Евстатијева	363
ТРУДЪТ И НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА Юлиана Галъова	370
КАЧЕСТВО И УСЛОВИЯ НА ТРУД В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ Бойко Гатев	375
МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕД ТРУДЕН ИЗБОР Сузана Белемезова	380
САМОУБИЙСТВОТО В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕМИЛ ДЮРКЕМ Александър Христов	385
ГРЕШКАТА НА ЕДИН РОДИТЕЛ Екатерина Драмчева	393
ЗА И ПРОТИВ СТУДЕНТСКИЯ ТРУД Снежина Стоянова	399

ПРЕДИСЛОВИЕ

В този сборник са представени докладите, изнесени на юбилейната научна конференция „Икономическа социология 4.0“, която бе посветена на 40-та годишнина от създаването на катедра „Икономическа социология“ в УНСС. Тя е най-старата самостоятелна катедра по икономическа социология в Източна Европа, а според направени проучвания – вероятно и на европейския континент. Един от първите източноевропейски учебници по „Икономическа социология“ е разработен от преподаватели от катедрата в средата на 90-те години на миналия век¹.

Целта на конференцията беше да представи основни теоретични тези, методологически подходи, изследвания и анализи, допринасящи за развитието на съвременната икономическа социология, като се идентифицират и новите предизвикателства пред нея в епохата на глобализация и остри социални, икономически и политически противоречия.

Темата на конференцията „Икономическа социология 4.0“ е препратка към книгата на Анатоли Калецки „Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата“. Като широк интердисциплинарен научен форум, конференцията предостави платформа за дискусия относно състоянието и бъдещите възможности за развитие на икономическата социология. Тематизираните проблемни сфери са ситуирани и в по-широк международен контекст и адресират редица ключови въпроси: кои са факторите и тенденциите, които моделират съвременните общества; как те се адаптират към глобалните обществени трансформации; как се променят интерпретациите на класически икономико-социологически теми като „пазар“, „власт“, „социално неравенство“ и др.; какви са възможните насоки за търсене на решения на острите обществени, икономически и политически проблеми.

От гледна точка на поколенческата приемственост конференцията предостави научно пространство за идеите на четири поколения социолози, имащи принос към развитието на икономическата социология в България и на катедра „Икономическа социология“ в УНСС: поколението на основателите, поколението на утвърдените в науката наши колеги, младите учени и поколението на бъдещето – докторанти и студенти.

Докладите на юбилейната научна конференция бяха изнесени в няколко паралелни дискуссионни панела и са публикувани в същите тематични раздели в настоящия сборник:

1. Икономическа социология: история, методология, предизвикателства
2. Пазари, идентичности, социален капитал
3. Кризи, миграция, девиантност

¹ Пачев, Т., Бл. Колев и кол. (1996). *Икономическа социология*. София: Университетско издателство „Стопанство“.

4. Власт, медии, политики
5. Икономическа социология 4.0: новото поколение (доклади на докторанти и студенти)

В конференцията се включиха представители на цялата българска социологическа общност, в която катедра „Икономическа социология“ винаги е била не просто част, а активен участник – учени, преподаватели, докторанти и студенти от УНСС, СУ „Св. Климент Охридски“, ПУ „Паисий Хилендарски“, ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, Медицинския университет – Плевен, Института за изследване на обществата и знанието – БАН, Институт за изследване на населението и човека – БАН, Технологичния образователен институт на Тесалия, Гърция, Академията на МВР и др.

Юбилейната научна конференция „Икономическа социология 4.0“ беше проведена под патронажа на Ректора на УНСС проф. д.ик.н. Стати Статев.

Организационен съвет:

Доц. д-р Андрей Нончев

Доц. д-р Мария Стоянова

Гл. ас. д-р Михаела Мишева

Гл. ас. д-р Катя Михайлова

Гл. ас. д-р Георги Петрунов

Ас. д-р Тодорка Кинева

УНИВЕРСИТЕТ
ЗА НАЦИОНАЛНО
И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

До

доц. д-р Андрей Нончев
ръководител
на катедра „Икономическа социология“

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми доцент Нончев,

Изключително ми е приятно от името на академичното ръководство на Университета за национално и световно стопанство и лично от мое име най-сърдечно да Ви поздравя по случай 40 години от създаването на катедра "Икономическа социология".

В днешния ден отдаваме своята човешка и институционална почит и дълбоко уважение към първостроителите на катедрата - плеяда авторитетни учени, които са в авангарда на българската социологическа наука, на техните достойни следовници - поколенията преподаватели и изследователи, които продължиха благородното им дело и работят с душа и сърце, с всеотдайност, амбиция и вяност за каузата на УНСС.

През изминалите четири десетилетия катедрата няколко пъти сменя името си, но не и своята непоколебима воля и желание тя винаги да бъде лидер в българската социологическа наука, да подкрепя израстването на младите преподаватели, да подготвя отлично подготвени специалисти, да работи за просперитета и доброто име на нашия университет. Успехите на катедрата са резултат от усилията, отдадеността и привързаността към академичните традиции и дух, от обичта към студентите и верността към общата ни благородна мисия, която е неподвластна на превратностите на времето.

Имам и личен повод за гордост, тъй като съм съвременник на създаването на катедрата и съм завършил профил "Икономическа социология" на специалност "Политическа икономия" - първообраз на днешната специалност.

Благодаря за честта да бъда патрон на юбилейната научна конференция "Икономическа социология 4.0". Убеден съм, че дискусиите ще бъдат значим принос в тази научна област.

От сърце желая на всички преподаватели, студенти, служители, възпитаници на катедрата, на участниците в научния форум лично щастие, нови успехи и честити дни.

Бъдете живи и здрави, скъпи колеги!

Честит 40-и рожден ден!

На добър час!

С най-добри чувства

проф. д.и.к.н. Стани Станев
ректор на УНСС

19 ноември 2015 г.
София

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

Ректорът награждава

катедра „Икономическа социология“

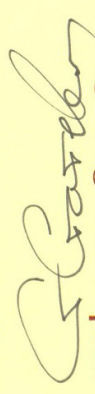
с

ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН МЕДАЛ

„Проф. Стефан Бобчев - основател и първи ректор
на Университета за национално и световно стопанство“

за постижения в учебната и научноизследователската работа
и по случай 40-годишнината от нейното създаване.

19 ноември 2015 г.
София

проф. д-ик.н. Стати Статев
ректор

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
ОБЩОИКОНОМИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ДО РЪКОВОДСТВОТО И
АКАДЕМИЧНИЯ СЪСТАВ НА
КАТЕДРА „ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ“

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми колеги,

скъпи приятели,

От името на деканското ръководство и лично от мое име, както и от името на останалата част от академична общност на Общикономически факултет на УНСС ви поздравявам най-сърдечно по случай 40 години от основаването на катедрата! Въпреки превратностите на времето, вие останали сте верни на академичните ценности, образователната и научно изследователската мисията на катедрата, факултета и университета!

От създаването на катедрата до днес вие сте подготвили хиляди висококвалифицирани специалисти, работещи на ръководни, експертни, научни и консултантски позиции в стопанския и обществено-политическия живот на страната. Сега вие обучавате студенти в две професионални направления по съвременни бакалавърски, магистърски и докторски програми, като им давате знания, формирате умения и компетентности в съзвучие с днешните и бъдещите потребности на трудовия пазар. Признание за вашия образователен и творчески потенциал са присъдените през тази година високи акредитационни оценки, които легитимират обучението на бакалаври, магистри и докторанти в следващите шест години.

С преподавателската си и научно-изследователската дейност академичният състав на катедрата дава своя принос за развитието на социологическата и икономическата наука и утвърждаване на авторитета на нашия факултет и университет.

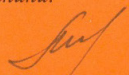
Желаем ви ползотворна работа за по-нататъшно развитие на катедрата и за утвърждаване на нейния авторитет сред нашата академична общност, българските и международни институции!

Убедени сме, че и напред все така последователно и всеотдайно ще съхранявате, укрепвате, развивате и разпространявате най-добрите традиции на българското социологическо образование и ще завоювате нови постижения в науката!

Честит юбилей и на добър час към следващите годишнини!

София, 19.11.2015 г.

Декан на ОИФ:

(доц. д-р А. Мотова)

Институт за изследване на обществата и
знанието при Българска академия на науките

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1000 София, ул. Московска 13-а; тел. +359 (2) 981 79 46
ime@issk-bas.org; institutesk@gmail.com; http://issk-bas.org/

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ
1879

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми доц. Нончев,

Уважаеми колеги, приятели и партньори!

Приемете нашите най-топли поздрави по случай Четиридесетия юбилей на Катедра „Икономическа социология“ на Университета за национално и световно стопанство. Катедрата винаги е била добър партньор на Института по социология при БАН – сега Институт за изследване на общества и знанието още от самото ѝ създаване. Това е така, защото заедно подготвяме и даваме шанс за професионална изява на младите хора да вървят по неравния път на социологическата професия като изследователи и преподаватели, като експерти в държавната администрация, бизнеса и в гражданския сектор. На преподавателите в Катедра „Икономическа социология“ се дължи много за обучението на социолози, които професионално да извършват изследвания, в това число и на общественото мнение, да следват и прилагат строгите изисквания на научната методология, да изготвят анализи за обективното състояние на обществото и да предлагат решения на актуални обществени проблеми.

За изминалите 40 години Катедра „Икономическа социология“ създаде кадри, които не само могат да се гордеят със своите успехи на научното поприще, но и да получат медийното внимание като популяризират своите анализи, коментират актуални проблеми на българското общество и на глобалния социум. Това е така, защото те винаги са се отличавали с особена чувствителност към проблемите и конфликтните зони в обществото, които са породени от икономическата и политическа ситуация в страната, от процесите на трансформация на икономическата система и пазарите, от присъединяването на страната към Европейския съюз. Признание за обществения авторитет на социолозите – преподаватели и възпитаници на Катедрата - е фактът, че сред тях има немалко заемали високи публични постове. Сред нейните випускници има учени, които са на

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1000 София, ул. Московска 13-а; тел. +359 (2) 981 79 46
imeil: institutesk@gmail.com; http://issk-bas.org/

работа в Института за изследване на общества и знанието, а сред преподавателите намираме винаги приятели, партньори и съмишленици.

Катедрата и Институтът за изследване на общества и знанието при БАН имат дълга и плодотворна история на сътрудничество и работа по съвместни проекти. Едновременно с това се надяваме, че през следващите години ще постигнем качествено ново равнище на взаимодействието като участваме заедно в консорциуми по различни международни и национални проекти. Защото това е императив на настоящето и бъдещето! Днес вече не е възможно развитието на науката, ако тя е затворена в локални и национални рамки. Разчитаме че в бъдеще ще работим заедно за издигането на престижа на социологическата наука, ще се противопоставяме безкомпромисно срещу всеки опит за negliжиране на професията „Социолог“!

Желаем ви все по-големи успехи и признание, и повече съвместни проекти!

София 21 декември 2015

Проф. дсн Румяна Стоилова

Директор на Института за
изследване на общества и
знанието при БАН

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Скъпи колеги,

Секция „Социологически науки“ при Съюза на учените в България ви поднася сърдечни поздрави по случай вашия 40-годишен юбилей затова, че с много устрем тръгнахте и извървахте трудния път на изграждането на катедра „Икономическа социология“ като университетска структура при УНСС, където социалните науки тепърва търсеха своето място и допирни точки с икономическите.

В процеса на това себедоказване вие очертахте ролята на познавателните възможности на социологията за постигането на стопански и социален просперитет. Академичният състав на катедрата доказва неоспоримо ползата от интегрирането на социологията и икономиката за формирането на професионалния и иновативния капацитет на възпитаниците на Университета. Затова повече от 40 години икономическата социология се изучава като задължителна дисциплина.

Проява на управленско умение и далновидност е разкриването и утвърждаването на повече специализации и специалности към катедрата.

Високото качество на обучение на студентите по социология стои в основата на десетките благодарствени писма от организациите и ведомствата, в които вашите студенти са стажували. На това се дължи и постъпателното повишаване и поддържане на високите оценки, дадени от Националната агенция за оценяване и акредитация. На това се дължи и успешната реализация на възпитаниците на катедрата. Затова и много от тях достигнаха до най-високите равнища в държавното управление, други са дълбоко уважавани и търсени експерти, трети – ръководители на организации, четвърти – на неправителствени организации.

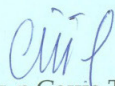
Впечатляваща е и активността на преподавателите от катедрата в научния живот на секция „Социологически науки“ при СУБ (дискусии и конференции). Активен е и „Клубът на социолога“ като наш колективен член. Това особено пролича в дискусиите, посветени на финансовата и дълговата криза и на проблемите на съвременната наукометрия. Вашите публикации в списание „Наука“ привличат вниманието на учените.

Всичко това, скъпи колеги, ви дава право на днешния 40-годишен юбилей да бъдете не само доволни от постигнатото, но и горди.

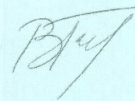
Секция „Социологически науки“ при СУБ ви честити юбилей и ви пожелава на добър час!

19 ноември 2015 г.

София

доц. д-р Саша Тодорова,
председател на секция
„Социологически науки“
при СУБ

проф. д.х.н. Венелин Енчев,
и. д. председател на СУБ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

2700 Благоевград, ул. "Иван Михайлов" No. 66.; Тел: 073/ 588 520

Факс: 073/ 8889 55 16; E-mail: filosofski@swu.bg

<http://www.swu.bg>

ДО

ДОЦ. Д-Р АНДРЕЙ НОНЧЕВ

РЪКОВОДИТЕЛ НА КАТЕДРА „ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ“

У Н С С

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми доц. Нончев,

Уважаеми колеги,

Изключително ми е приятно от името на катедра „Социология“ на ЮЗУ „Неофит Рилски“ и лично от мое име, най-сърдечно да Ви поздравя по случай 40-та годишнина от създаването на катедра „Икономическа Социология“ към Университета за Национално и Световно Стопанство.

Верни на най-добрите традиции в българското висше образование и в отговор на предизвикателствата на днешния глобален свят, Вие всеотдайно и уверено изпълнявате благородната си мисия – да предлагате конкурентоспособно образование на европейско ниво, да обучавате студентите, избрали специалност Социология.

Убедена съм, че и в бъдеще специалност „Икономическа Социология“ ще бъде синоним на отлична подготовка и висок професионализъм!

Искрено пожелавам на всички преподаватели, служители и студенти, здраве, реализация и дългогодишна успешна работа!

19 ноември 2015

Благоевград

проф. дсн Валентина Миленкова

катедра Социология, ЮЗУ „Неофит Рилски“

До доц. д-р Андрей Нончев
Ръководител катедра
„Икономическа социология“
До преподавателите
от катедра „Икономическа социология“
при УНСС

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми колеги,

Най-сърдечно Ви честитим юбилея на катедрата и Ви пожелаваме здраве, силен дух, упоритост и със същия талант да разкривате пред възпитаниците си социологическото познание.

През изминалите четири десетилетия с много труд, ентусиазъм и всеоedayност Вие изградихте катедра „Икономическа социология“, която заема достойно и авторитетно място в структурата на УНСС. Юбилеят на катедрата е прекрасен повод да изразим уважението си към Вашите постижения в областта на икономическата социология. Позволете ни да изразим нашата увереност, че и занапред ще пазите и развивате добрите академични традиции, ще утвърждавате авторитета на катедрата като образователен и научен център.

Четиридесет години за една катедра са вече зряла възраст и гаранция за достатъчно натрупан опит, който заедно с притежаваната енергия е предпоставка за постигане на трайни успехи в сложния съвременен свят, в който живеем. В тези нелеки условия Вашата катедра успешно решава отговорната задача, свързана с подготовката на компетентни кадри, които се реализират в България и извън нея.

Още веднъж честит празник, успешна конференция и сърдечни поздравии от академичния състав на катедра „История, философия, социология“ при Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов (проф. д-р Иван Върбанов, доц. д-р Атанас Григоров, доц. д-р Катя Личева, гл. ас. д-р Ваня Ганева, гл. ас. д-р Боряна Илиева, ас. Марияна Друмева, ас. Красимира Ангелова, ас. Емилия Вачева).

До доц. д-р Андрей Нончев
Ръководител катедра
„Икономическа социология“,
УНСС

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

Уважаеми доц. Нончев,

За мен е изключително удоволствие от името на академичния състав на катедра „Политология“, да Ви поздравя по повод 40-годишнината от създаването на катедра „Икономическа социология“ в УНСС.

С настоящата юбилейна научна конференция и съпътстващите я научни прояви вие показвате на академичната общност не само своята професионална зрялост, но и висок публичен авторитет както в страната, така и в чужбина.

40-сет години усилен труд и кадрово укрепване на катедрата дават своите положителни резултати. За тях свидетелстват както високите оценки от процедурите по програмна акредитация, извършени от НАОА; така и Вашите многобройни възпитаници и научни изяви.

За мен и преподавателите от катедра „Политология“ е чест, че имаме възможност да си сътрудничим колегиално в рамките на един и същ Университет.

Пожелаваме Ви скъпи колеги лични и професионални успехи, кураж и професионализъм в името на осъществяване мисията на любимия университет.

19 ноември 2015 г. С уважение:

Доц. д-р Блага Благоева,
Ръководител на катедра „Политология“

Поздравителен адрес

ДО
Академичния състав
на катедра „Икономическа социология”

Уважаеми наши преподаватели,
приемете сърдечните поздрави на студентите от специалност „Социология” и „Икономическа социология” по случай 40-годишния юбилей на нашата Катедра!

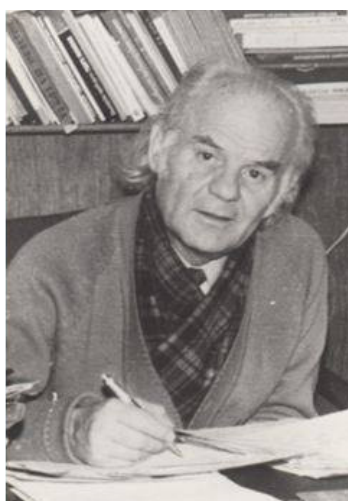
Ние, възпитаниците на катедра „Икономическа социология”, поднасяме нашата искрена благодарност за Вашата неуморност и щедрост да ни изграждате като специалисти - социолози и икономисти. Искаме да Ви уверим, че сме удовлетворени от обучението си в двете специалности на ОКС „бакалвър”. Горди сме, че се обучаваме в най-престижния университет в България с 93 годишна традиция в образованието и науката. Не по-малко горди сме, че се обучаваме в катедра с 40 годишна история и в акредитирани от Националната агенция по оценяване и акредитация специалности в трите квалификационни степени. Силно мотивирани сме да се обучаваме в предлаганите от катедрата магистърски програми и да продължим да бъдем част както от аудиторната, така и от извънаудиторната дейност на катедрата чрез Клуба на младия социолог, Лабораторията за социологически изследвания и Алумни клуб „Социология, Икономика, Психология в УНСС”.

Пожелаваме Ви неуморност, ентузиазъм и устрем към хоризонтите на социологическата и икономическата наука! Нека новаторството и страстта Ви към знанието бъдат искрата на вдъхновението, която да предавате на нас, бъдещите поколения социолози и икономисти!

Честит 40 годишен юбилей на ктедрата, уважаеми преподаватели!

ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ:

история, методология, предизвикателства

**ПРОФЕСОР
ЖИВКО ОШАВКОВ**

*Един от инициаторите
за създаването на катедра
„Икономическа социология“
през 1975 г.*

Икономическа
СОциология

НАУЧНОТО ПОЛЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ: ИДЕНТИЧНОСТ, ТРАНСФОРМАЦИИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

доц. д-р Андрей Нончев

Катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: В доклада се тематизира динамичното противоречие в научното поле на икономическата социология между търсенето на собствена идентичност и неговите исторически трансформации. Тези напрежения са особено актуални в контекста на съвременните обществени предизвикателства и конфликти. Констатира се определена стагнация на обяснителния и прогностичен капацитет на икономическата социология. Предлагат се и хипотези за възможните насоки за преодоляване на съществуващите теоретични ограничения и дефицити.

1. Икономическата социология в търсене на идентичност

Формирането и обособяването на икономическата социология като самостоятелно научно поле води началото си от възникването на социологията като наука. Още при първите опити за обосноваване съществуването на икономическата социология като обособено научно направление възниква напрежение между двата й конституиращи компоненти – „социологическото“ и „икономическото“. То се проявява както в нейното вътрешно съдържание, така и в противоречивото отношение между социологическата и икономическата наука. Първоначално (фаза 1.0) социологията си поставя за цел да синтезира цялото позитивно знание за обществото, включително и за икономиката. Постепенно обаче тя започва да се превръща в „остатъчна“ наука. Тази тенденция се подсилва и от борбата за „академично пространство“ в университетите в Европа и САЩ. Влиятелните икономисти допускат академичното институционализиране на социологията само след като се убеждават, че тя няма да се намесва в техния научен периметър. Така за дълго време социологията е отстранена от изследването на икономическия живот (фаза 2.0). Всяка от двете науки ограничава своя изследователски периметър, „затваря се“ в него и в голяма степен пренебрегва търсенията и достиженията на другата. Това отношение задълго е доминиращо през 20-ти век. Едва след 70-те години на миналия век започва да се осъществява по-свободна комуникация между двете научни области (фаза 3.0). Тези най-общии констатации идентифицират напрежението при идентификацията

и публичната легитимация на икономическата социология и ще бъдат използвани като изходна точка на моите разсъждения.

Съдържателното обосноваване и развитие на научното поле на икономическата социология има дългогодишна история и се свързва с творчеството на плеяда забележителни икономисти и социолози като А.Смит, О.Конт, К.Маркс, Е.Дюркем, М.Вебер, Г.Зимел, Й.Шумпетер, К.Полани, Н.Смелсър, Р.Суедбърг, М.Грановетер и много други. Те поставят и разработват фундаментални теми за спецификата на социологическия анализ на икономиката, за социалната обусловеност на икономическите действия, за функциите на икономиката в обществения живот, за социалната природа и ролята на икономическите институции и организации и много други. Същевременно дори бегъл поглед върху трудовете на тези автори открива голямо многообразие на теоретични парадигми, методологически подходи и тематични фокуси. Различията понякога са толкова значими, че основателно възниква въпросът дали изобщо може да се говори за единно научно поле.

Многобройните опити да се формулират по-ясни определения на предметната област, методологическия подход и спецификата на икономическата социология не водят до еднозначни заключения. Например едно от най-често цитираните подобни определения е предложено от Н.Смелсър и Р.Суедбърг: „Приложение на теоретичния подход, променливите и обяснителните модели на социологията към цялостния комплекс от дейности, свързани с производството, разпределението, размяната и потреблението на ограничени блага и услуги”¹. Тази дефиниция по-скоро поставя нови проблеми, отколкото дава решение на съществуващите. От нея не става ясно какво е специфичното съдържание на „теоретичния подход, променливите и обяснителните модели на социологията“, които не само са изключително разнообразни, но някои от тях са и трудно съвместими. Освен това самото обособяване на комплекс от дейности, „свързани с производството, разпределението, размяната и потреблението на ограничени блага и услуги“ не е саморазбиращо се и често е критикувано от определени класически и модерни социологически школи.

2. Новата икономическа социология

Най-влиятелната съвременна парадигма в научното поле на икономическата социология е предложена от М.Грановетер, който през 1985г. въвежда термина „нова икономическа социология”. В последващите три десетилетия нейната теоретична програма се очертава като доминираща в икономическата социология. Новата икономическа социология атакува фундаменталните аргументи на неокласическата икономическа теория и приеманите за аксиоматични теоретични допускания на съвременния икономикс.

¹ Smelser N., R. Swedberg (eds.) (1994). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, NJ: Princeton University Press, p.3

Систематичен опит за експлициране на ключовите теоретични идеи на новата икономическа социология е направен от А.Портес¹. Той откроява наличието на основни метатеоретични принципи, характерни за икономическата социология, които изпълняват ролята на „познавателни призма“, през които тя „вижда“ своя обект. Те предоставят привилегирована гледна точка към определени сегменти и аспекти на социалната реалност и ги идентифицират като заслужаващи научна тематизация. Тези принципи нямат непосредствени емпирични корелати, не се подават на пряка верификация и затова се определят като „метатеоретични“. Същевременно те изграждат методологическите основи на по-частни теории от „среден ранг“ и насочват към определени тематични фокуси на икономико-социологическите изследвания. А.Портес идентифицира няколко метатеоретични принципи, чието основно съдържание тук само ще бъде маркирано².

Първият метатеоретичен принцип е концептуализацията на икономическото действие като социално ориентирано. Този подход се свързва с М.Вебер, който се опитва да предложи „социологическа теория за икономиката“³, чиито основен елемент е концепцията за „икономическото действие“. Тя е отправна точка за конструиране на по-сложните социологически категории, описващи икономическите явления. Веберовата концепция за икономическото действие се отличава от модела на икономическо поведение на доминиращата по негово време неокласическа икономическа теория в два ключови аспекта: първо, икономическото действие е социално обусловено, защото е ориентирано спрямо действията на другите хора; второ, то винаги е свързано с определен смисъл, определящ неговата индивидуална и културна значимост. Стъпвайки на тези класически социологически възгледи на М.Вебер, новата икономическа социология ги развива и обогатява, за да представи допълнителни аргументи за социалната природа на икономическите действия.

Теоретичната интерпретация на икономическите действия като социално ориентирани директно насочва към **втория метатеоретичен принцип – идеята за „вградеността“ на икономическите действия в социалните отношения.** Тя е централна за статията на М.Грановетер, която се приема за манифест на новата икономическа социология⁴. В нея той развива ключовата си идея, че икономиката и икономическите действия на хората и организациите са структурно

¹ Portes, A. (2010). *Economic Sociology. A Systematic Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

² За по-разширен критичен анализ на тези метатеоретични принципи виж Нончев, А. (2015). *Новата икономическа социология: теоретични достижения и съвременни предизвикателства*. Научни трудове на УНСС.

³ Weber M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkley Ca.: University of California Press.

⁴ Granovetter, M. (1985). *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness* // American Journal of Sociology. November 1985. Vol. 91. No. 3.

„вградени“ в мрежи от социални отношения. М.Грановетер се противопоставя на две от най-влиятелните теоретични представи в икономиката и социологията за поведението на човека. Според „недостатъчно социализираното“ обяснение на индивидуалното икономическо поведение, неговата атомизация е резултат на утилитарно преследване на личния интерес, а при „свърхсоциализираното“ – от интернализирането на обществено валидни ролеви модели, ценности и норми, при което протичащите социални отношения имат само периферен ефект върху индивидуалното поведение.

Трети метатеоретичен принцип на новата икономическа социология е концептуализирането на властта като ключов фактор, иманентно вплетен в икономическите отношения. Този принцип се противопоставя както на класическата интерпретация на пазарите като поле на равностойни транзакции между равнопоставени субекти, така и на пренебрегването на принудителните въздействия върху поведението на пазарните актьори. Класическите концептуализации на властта са развити от П.Бурдийо, който свързва източниците на власт с различни форми на капитал – икономически, социален, културен. Конвертируемостта между тези форми на капитал дава възможност за усилване и консолидиране властта на елитите и стабилизация на социалните йерархии. Теориите за „социалния капитал“ постепенно се превръщат в иманентна характеристика на новата икономическа социология и се прилагат при изследването на множество теми – пазарите, организациите, неравенството, мобилността и др.

Отличителен метатеоретичен принцип на новата икономическа социология е и съмнението в „линейната“ логика на икономическото поведение, според която рационално подбраните средства водят до постигане на неговите съзнателно формулирани и желани цели. Поради социалната ориентираност и „вградеността“ на икономическите действия в социалните структури и властовите икономически отношения техните крайни резултати могат да бъдат твърде различни от предварително възнамеряваните.

Според А. Портес разглежданите метатеоретични принципи изграждат актуалната методологическа „призма“ на новата икономическа социология. Те обаче се проблематизират от нови обществени предизвикателства.

3. Новите предизвикателства пред икономическата социология

Първоначалният бърз напредък в развитието на икономическата социология в края на 20-ти век започва да показва признаци на забавяне и „загуба на посоката“:

- отсъствие на значими нови теоретични идеи, преповтаряне на утвърдени методологически принципи и теоретични концепции, чиято евристичност намалява;

- периферност на икономико-социологическите изследвания в рамките на социологическото научно поле и ограничен брой академични центрове за развитие на икономическата социология;
- сравнително ниска обществена популярност и ограничено използване на научните резултати на икономико-социологическите изследвания и др.

Сериозен симптом за проблемите пред икономическата социология е отказът от тематизиране на остри обществени проблеми и нововъзникващи икономически, социални, политически, военни, екологически рискове. Характерен пример е провалът да се „предусетят“ такива знакови събития от последното десетилетие като глобалната финансова и икономическа криза след 2008г., възраждането на радикалния религиозен фундаментализъм или активизирането на мощни миграционни потоци.

Комбинацията от външни и вътрешни фактори, влияещи върху развитието на икономическата социология, я изправят пред нови предизвикателства. Интензивните процеси на обществени трансформации все по-трудно могат да се „уловят“ със съществуващия научен инструментариум, теоретични подходи и категориални схеми. Появява се необходимост от динамизиране и преобразуване на парадигмалните основи и теоретико-методологическия апарат на обществените науки, включително и на икономическата социология. В много схематичен вид ще бъдат очертани някои от възможните направления за надграждане на метатеоретичните принципи на новата икономическа социология.

Социална ориентираност на икономическите действия

Анализът на икономическите действия в перспективата на тяхната социална ориентираност трябва да вземе предвид някои съществени промени на съвременния икономически живот:

- Увеличаване мащабността, комплексността, многомерността и темпа на икономическия живот, разгръщащи се на общностно, корпоративно, държавно и наднационално равнище.
- Ориентиране към действия, осъществявани извън общностните и държавните рамки, като икономическите избори зависят от поведението на множество пространствено разпръснати актьори.
- Увеличава се броят, диференцира се характерът и се усложнява механизмът на влияние на субектите, които се вземат предвид при взаимното социално ориентиране на икономическите действия и решения.
- Ускорява се скоростта, с която икономическите сигнали се разпространяват и определят поведението на икономическите актьори. Движението на икономическа информация и на финансови капитали се извършва със скоростта на светлината и може да предизвика мигновени масови ефекти върху поведението на хора, фирми, корпорации, държави.

Теоретичното осмисляне на подобни нови тенденции е ключово предизвикателство пред новата икономическа социология.

„Вградеността“ на икономическите действия в социалните отношения

Разгледаните пространствени, времеви и съдържателни промени в социалната ориентираност на взаимозависимите икономически действия, трансформират и характера на метатеоретичния принцип за отчитане вградеността на икономическите отношения в социалните структури и мрежи:

- Икономическите действия и отношения се „вграждат“ в нарастващи по брой и многообразие реални и виртуални социални структури и мрежи. Виртуалните социални мрежи понякога оказват по-силно въздействие върху икономическото поведение, отколкото реални социални връзки, основани на родство, съседство, приятелство, трудова дейност и т.н.
- Ежедневни, но фундаментални икономически действия (пазаруване, търсене на работа, спестяване, получаване на кредит, инвестиране и т.н.) все повече се „вграждат“ във виртуални мрежи и се повлияват от взаимодействията в тях.
- Ускорената мобилност на икономическите актьори разкъсва пространствено близките персонални отношения и засилва ролята на електронните комуникации.
- Ефективните колективни социални действия се опосредстват от включеността в регионални, национални и международни виртуални мрежи, формирани въз основа на разнообразни спояващи интереси, ценности и каузи – професионални, политически, граждански и т.н.

Изследването на динамично развиващите се реални и виртуални общности и социални мрежи и тяхното влияние върху икономическите действия, вграждащи се в тях, е сериозен теоретичен проблем пред новата икономическа социология.

Непредвидени последици на рационалното икономическо поведение

Метатеоретичният принцип, който подчертава важността на изследването на непредвидените последици на рационалните икономически действия, също се нуждае от обогатяване. В основата на подобно преосмисляне стои превръщането на непредвидените ефекти на рационалните действия в глобални системни рискове за самото съществуване на човешката цивилизация¹:

- Развива се модернизационен процес, при който в същностно измерение на съвременното общество се превръща „производството на рискове“, резултат на вътрешното развитие на икономиката, политиката, технологията, науката.

¹ Бек, У. (2013). *Рисковото общество. По пътя към една друга модерност*. София: Издателска къща „Критика и хуманизъм“.

- Идентифицирането на рисковете може да влезе в остро противоречие с икономическите и политическите интереси, инвестирани в определени технологии, производства, корпорации. Под съмнението на публичната критичност (медийни разкрития, граждански инициативи, нови социални движения и др.), се поставят произвеждащите рискове едностранчиви икономически интереси, опасни технологии и производствени методи.
- Необходимостта от публично делегитимиране и „подвеждане“ под обществена отговорност на произвеждащите нови рискове превръща функционирането на пазарите и икономическите организации в иманентно зависими от тяхната обществена легитимност. Тази „морализация“ на икономиката, произтичаща от осъзнаването и противодействието на създаваните от нея рискове, трябва да бъде тематизирана и от новата икономическа социология.
- Признаването и осмислянето на произведените от модерността рискове поражда специфична „контрамодерност“, която също е продукт на собственото развитие на индустриалното общество. Идеологиите на „контрамодерността“ и „алтерглобализацията“ придобиват разширяваща се обществена подкрепа, научна аргументация, собствена политическа мобилизация.

Адресирането на новите глобални рискове, както практически от икономическите и политическите актьори, така и теоретически от научното познание, се превръща в условие за оцеляване на модерното общество.

Властови измерения на икономическия живот

Специално внимание трябва да бъде отделено на метатеоретичния принцип за отчитане ролята на властта в икономическия живот и в собственото развитие на научното познание:

- Все по-често се наблюдават прояви на кризи на политическата власт, които имат както икономически предпоставки и основания, така и важни икономически и социални последици.
- Опитите да се отговори на новите предизвикателства чрез активни публични политики на национално и наднационално равнище пораждат нови рискове и проблеми. Кризата на публичните политики се изразява не само в чести провали при постигането на обявените от тях цели, но и в предизвикването от самите тях на отрицателни ефекти, остри конфликти и дори системни кризи ¹.
- Съществен проблем представлява появата на политико-икономически групи („разпределителни коалиции“, „олигархични кръгове“), които преразпределят доходи и богатство чрез контрол върху публичните институции, защитавайки частни и групови интереси.

¹ Минев Д. (2011). *Кризата на публичните политики в развитите страни*. Троян: Faber.

- Криминализиране на политическата власт и подриване легитимността на демократичните политически институции чрез „завладяване на държавата“ от олигархични кръгове, които често са свързани и с организирани престъпни групи.
- Проблемите, които се подлагат на научно изследване, тяхното финансиране, селектирането на определени теории, за да се аргументират конкретни управленски решения, преминават през филтъра на политическата легитимация и зависят от властовите конфигурации в модерните общества. Научни области и конкретни проучвания, чиито резултати имат негативни за елитите реални или потенциални социално-политически импликации, се маргинализират.

Тези трансформации на властта, които променят природата на социално-икономическите отношения, рядко са обект на икономико-социологически анализ и обяснение.

4. Към Икономическа социология 4.0

Новите обществени предизвикателства очертават някои възможни насоки за преход към фаза 4.0 в развитието на икономическата социология:

1. **Адекватна концептуализация и интегриране на локалното, националното и глобалното равнище на икономико-социологическия анализ**, които отчитат от една страна, „нахлуването“ на макро влияния върху индивидуалното икономическо поведение и от друга, бързо разпространение на локални ефекти в глобален мащаб.
2. **Акцент върху прогностичния капацитет на икономическата социология и „обръщане към бъдещето“** чрез антиципиране на потенциалните и реалните рискове и разработването на проективни теории за обществения и икономическия живот.
3. **Развитие на критична саморефлексия за ограниченията, произтичащи от асиметричните отношения „власт – знание“** (кой решава какво може и трябва да се знае и кой знае какво може и трябва да се решава). Необходимо е да се преодоляват властовите ограничения и представите за обслужващия и политически зависим характер на научните изследвания чрез търсене на обществена легитимност.
4. **Преосмисляне на принципа, че науката може да описва и обяснява, но не и да предлага решения**, които трябва да бъдат оставени на експерти и политици. Така социалните знания удобно се разделят и отдалечават от политическото управление като съзнателно или не се обслужват интересите на политико-икономическите елити.
5. **Преосмисляне на принципа за „свобода от ценности“ на науката**. Анализът на рисковете и политиките за тяхното разпределение трудно може да ос-

тане „ценностно неутрален“. Ако той е обективен, винаги се идентифицират „губещи“, „печеливши“, „произвеждащи рискове“, „причинители на вреди“.

6. **Разширяване тематичния спектър на икономико-социологическите изследвания с критична насоченост** и „разбулване“ на привидностите – упражняване на власт, прикривано зад „невидимата ръка на пазара“; ретотализиране на „скритата“ власт, „фасадна“ демокрация и т.н.

Разгледаните насоки за „надграждане“ на метатеоретичните принципи в една Икономическа социология 4.0 очертават само част от възможностите за посрещане предизвикателствата, произтичащи от радикалните общественно-икономически трансформации, собствените и властовите ограничения на икономическата социология.

Литература:

1. Бек, У. 2013. *Рисковото общество. По пътя към една друга модерност*. София: Издателска къща „Критика и хуманизъм“.
2. Минев Д. 2011. *Кризата на публичните политики в развитите страни*. Троян: Faber.
3. Нончев, А. 2015. *Новата икономическа социология: теоретични достижения и съвременни предизвикателства*. Научни трудове на УНСС.
4. Bourdieu, P. 1985. The Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson, 241-58. New York: Greenwood Press.
5. Granovetter, M. 1985. *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness* // American Journal of Sociology. November 1985. Vol. 91. No. 3.
6. Portes, Al. 2010. *Economic Sociology. A Systematic Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
7. Smelser N., R. Swedberg (eds.) 1994. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
8. Weber M. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkley Ca.: University of California Press.

ЕДИН ВЕК ИКОНОМИЧЕСКО ВРЕМЕ – ОТ КАПИТАЛИЗЪМ 1.0 ДО КАПИТАЛИЗЪМ 4.0, МИСЛЕН СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ЧРЕЗ КИНЕМАТОГРАФИЯТА

проф. д.с.н. Теменуга Ракаджийска
Катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Акцентът е един критически поглед върху доксата (в смисъла на П. Бурди-йо) на западноевропейското мислене, че икономическото развитие на западния свят е възможно само и единствено под формата на капитализъм. Критически, защото чрез критическия усет за реалността ще се търси обяснение на сложните взаимовръзки на взаимно обуславящите се и взаимно пресичащи се полета на стопанството (бизнеса, икономиката) и културата като реалност чрез и през кинематографичния дискурс.

Централната теза е, че културната рефлексия на технологичните и икономическите промени, дори в случаите, в които се опитва да бъде обективна, е идеологически обогрена. Това може да се каже и за автори, които претендират да бъдат научно обективни, в случая и такива като А. Калецки, М. Харт и А. Негри. Търси се отговор на въпроса дали алтернативите: Капитализъм 4.0 или Империята като световна власт не са идеологически обогрени вариации на идеологическия дискурс за американската мечта?

Въведение

Естествено е, преди да направя опит да се впиша в интерпретирането на нео-пределената и гъвкава среда на „капитализъм 4.0” (А. Калецки, 2013) да се опитам да опиша накратко методологическата рамка на моя поглед върху капитализма и защо той „минава” през кинематографията.

Първо, трябва да бъде изяснен изборът „на мислене чрез...”, един мисловен метод, авторизиран от Андрей Бунджулов¹, Деян Деянов и Кольо Коев, които чрез неговото използване се опитват да конституират ново кохерентно мисловно поле. К. Коев пише: „...Моят стремеж навсякъде е не да интерпретирам различни социологически идеи, а да мисля чрез тях, да се вглеждам в социалната онтология, която ги мотивира и заедно с това симптоматично изразява кризисните точки на

¹ Благодаря на Андрей Бунджулов за помощта, която ми оказа при дискутирането на същността на метода.

социалното битие.” (К. Коев, 1991: 9-10). Моята интерпретация на същността на метода е, че през прочита на един автор на базата на деконструирането на идеите му (възможно максимално адекватно) и съотнасянето на съответната конструкция към интерпретацията на идеите на друг автор, дори те да принадлежат на различни парадигми и да не са чували един за друг, се стига до възможността да се намерят пресечни точки в тяхното мислене, да бъдат доразвити от търсещия изследовател изпълнените с творчески заряд идеи и така да се реконструира новото кохерентно мисловно поле.

Второ, нормално е да се постави въпросът, защо „един век икономическо време”. Всъщност, чрез това понятие се интерпретира идеята на Фернан Бродел за „световното време” като време на жизнения свят (Хусерл) на индивида. Време, което не съвпада с календарното (или хронологичното по Мераб Мамардашвили), защото включва времето на нашите предшественици и времето на нашите следовници. Времето, измерващо трансформациите на капитализма не просто като „света-икономика”, а отчитащо „света-икономика” като „цивилизация-свят” (Фернан Бродел), т.е. в целостта на социалната онтология, в нейната конкретност на всекидневно битие, чиито компоненти можем да систематизираме като политика, икономика, култура, право, демография, екология, но не забравяйки, че всяка систематизация е рестрикция и че всичко това се проявява в едни или други социални отношения.

Трето, защо мислене на икономическото време критически чрез..., но не... Мамардашвили¹, а ... кинематографията. От една страна, ако приемем, че културата като споделено знание е “живо, продуктивно разгръщащо се образуване на *смисъл*”, то няма как да отречем, че кинематографията е израз на определена социокултурна концептуалност, продукт на средата и темпорална динамика на продуктивното произвеждане на смисъл. Като сингулярна точка тя сменя в себе си развитието на техническите средства, на икономиката, на политиката, на самото културно знание. От друга страна, именно кинематографията е единственото изкуство рожба на капиталистическия начин на производство, защото нейното рождение е плод на техническите средства, конституирали този начин на производство. Нейното развитие е паралелно с развитието на техническите средства и синтезира и развитието им, и развитието на капитализма, разбран не просто като противопоставка „държава-пазар”, а като „цивилизация-свят” (Ф. Бродел). Кинематографията се появява в една епоха на секуларност, когато човек е изправен пред търсенето на себе си, себеизява и автентичност чрез „оценностяване на обикновения живот” (Ч. Тейлър). С други думи, мисленето на икономическото време на капитализма чрез кинематографията предполага възможност да се роди едно кохерентно поле на рефлексия на капитализма като ”цивилизацията-свят” както чрез вглежда-

¹ Тук алюзията е с дисертационния труд на Д. Деянов „Класическа и неклассическа рационалност. (Мераб Мамардашвили и европейската хуманитаристика на XX век), ПУ. 2015, където той разисква мисленето чрез Мамардашвили.

не в неговата онтология през теоретичните идеи, така и видян през погледа на кинематографските символи, доколкото големите майстори на киното, макар че са пряко въввлечени в капиталистическата практика, заемат „привилегированата гледна точка” на наблюдателя (доколкото е възможна), що се отнася до рефлексията на същата тази практика. Самата кинематография е синтез на промените в начина на светоусещане.

Мисля, че това дава възможност поне на първо приближение, от една страна, действително да се отграничи капитализмът като „адаптивна социална система, която мутира и еволюира в отговор на променливата среда” (Калецки), от друга обаче, да погледнем на „капитализма” като определена темпоралност, която като всяка друга подлежи на трансформация, чиято трансформация може да конституира нов социално-икономически порядък.

Таксономията на капитализма (по Калецки) и мисленето му чрез кинематографията

Макар да съм привърженик на концепцията на Насим Никълъс Талеб, че разграфяването на реалността чрез категоризация винаги води до редукия на сложността на нещата (Талеб, 2009, 47 и следващи), все пак не мога да не призная, че категоризирането дава възможност за дисциплиниране на наратива. Трябва обаче да се помни, че никоя категоризация не е окончателна, защото в противен случай се превръща в патология.

За своята таксономия на капитализма А. Калецки ползва ситуирането на обществения ред по дихотомията „частно предприемачество – държава” или „икономика – политика”. Според него досега са се конституирали и разгръщали три версии на капитализма: *Първата*, капитализъм 1.0 господства в развития свят от 1776 г. до началото на Великата депресия през 1929 г.; *втората* – от 30-те години до контрареволуцията на Рейгъномиката през 1980 г. на XX век; *третата* – от 1980 г. до глобалната финансова криза през 2008-2009 г. и е доминирана от неолиберализма (пазарният фундаментализъм).

Първата фаза (капитализъм 1.0) е известна като фазата на „свободния капитализъм” с продължаващото действие на принципа „laissez faire, laissez passer”, при което стопанските субекти действат необезпокоявани от държавна регулация, освен по отношение на данъци и мита – налагани от политическата класа за защита на определени местни стопански интереси. Държавата няма социални отговорности, нито пък отговорност към бизнеса. Теоретичното си обосноваване този обществен ред дължи на А.Смит, но тук присъстват и имената на Фредерик Тейлър като „баща” на научното управление, Макс Вебер като идеолог на възходящата „бюрократична организация” и ... на братя Огюст и Луи Люмиер, изразители на новото изкуство, рожба на този капитализъм 1.0.

Първият филм на братя Люмиер се нарича „Работници напускат фабрика Люмиер в края на работното време”. През 1895 г. Луи Люмиер заснема и филма „Пристигането на влака на гара Сиота”¹. При първото прожектиране на филма, движението на влака по екрана плаши публиката. Изборът не е случаен. Сами потопени във възходящия капитализъм, братя Люмиер търсят неговите най-характерни символи за да демонстрират икономическата експанзия на европейския капитализъм 1.0. Защо братя Люмиер избират да снимат влака. Той не е просто движещ се обект. Влакът е основен символ на възторга от случващото се през епохата в Европа – епоха, преди която основна движеща сила е конската, а основната дейност все още земеделската. И изведнъж се появява, като че ли от небитието, ТОЙ-Влакът и настъпва не само на екрана, но и в реалността. Но ако от екрана все пак няма как да прегазии публиката, в реалността това се случва за една не малка част от човечеството, останала в периферията на света-икономика (Ф. Бродел), т.е. не успяла „да се качи на влака”. Като художествена метафора влакът и по-точно неговото движение по праволинейните релси символизира и трансформирането (започнало още през Просвещението) на цикличната представа за историческото времето в линейна.

С масовото навлизане на електричеството в бита около 1913 г. и използването на изкуствени електрически източници на светлина в САЩ, започва „играта” на светлосенките в киното и самата филмова дейност се превръща в мощна индустрия, която също попада под „ударите” на тейлъризма.

Общественият ред на капитализъм 1.0 се трансформира основно след 1929 г. – годината на Великата депресия, и постепенно се замества от социално ориентираната държавност с различни модели на социална справедливост, чието политическо налагане започва от „First New Deal” (1933-34) на президента Франклин Д. Рузвелт в САЩ, а теоретическо ѝ обосноваване прави Джон Мейнард Кейнс, т.е. трансформира се в капитализъм 2.0 – социалдемократичният капитализъм. Според А. Калецки това е период, през който икономиката по същество става клон на политиката. Тук присъстват и имената на Елтън Мейо като баща на идеята за необходимост от „човешки отношения” и Дъглас Макгрегър с „човешката страна на предприятието”, Толкът Парсънс с неговия императивен концепт, че обществото трябва да има обща цел. Тук е неотразимото присъствието на Чарли Чаплин с неговата първа художествена критика на господстващия капиталистически ред.

Едва ли може да се посочи друга по-велика художествена рефлексия на капитализъм 2.0 от последния ням филм на Ч. Чаплин „Модерни времена” (1936 г.)². Защо Чаплин избира да снима „поточната линия” в този си знаков филм, символизация на случващото се през епохата. Тя е не само в основата на новия свят-икономика на капитализъм 2.0. Тя е свързана с възхода на новата световна ”капиталистическа империя” – САЩ. Тя е нейният реален инструмент и художествен символ за нейната световна експанзия. Гениално Ч. Чаплин започва своя филм и с един друг символ

¹ Филмът може да бъде гледан на: <https://www.youtube.com/watch?v=HvGPOkN9Lbs>

² Целият филм може да бъде гледан на https://www.youtube.com/watch?v=_jLHVT0-GgM

– часовникът. Вярно е, че часовникът е едно от най-старите човешки изобретения и в съвременния си вид е изобретен през 12 век. Но филмът започва не просто с часовника, а със секундарната стрелка на часовника – символът на поточната линия с новоприетото лого: „Времето е пари.“ Нито една секунда не може да бъде загубена в преследването на една единствена цел – превръщането на парите в капитал. В името на тази цел и човекът може да бъде превърнат в придатък на машината. Не напразно, макар че звукът във филмите се появява още през 1927 г., Чаплин избира да снима ням филм със завършек, който е движение по пътя на реализиране на „американската мечта“ – пътят към „светлото бъдеще“ за всеки, който може да се впише в епохата. Една идеология завладяла половината свят, но и не простила на другата половина, която не успява да я реализира.

Новата трансформация на обществения ред на капитализъм 2.0 се реализира след голямата стагфлация в развития западен свят през 70-те години на XX век. Големите дискусии върху ефективността на „социалната държава“ завършват с идеен разгром на нейните привърженици и триумф на идеите на неолiberaлизма. Установено е пълното господство на икономическата теория на монетаризма и стратегията за ценовия шок на Милтън Фридмън (капитализъм 3.0). Той е новият теоретичен гений за периода. Държавата е „пратена в ъгъла“ – синдромът най-общо се състои в изтеглянето на държавата (като публична власт) от терена на исканията за справедливост. Скоростта на изтеглянето обаче превишава скоростта на оттеглянето на обществените очаквания, че държавата трябва да бъде гарант за решаване на публичните въпроси справедливо (вж. Джуд, 2010, с. 611-615). Нейната функция е сведена до контрол на инфлацията, до приватизиране и дерегулиране. Това е епохата на големите сливания и изкупувания, епохата на раждането на големите корпорации. Могат да бъдат открити имената на Питър Дракър с неговите трудове, оформили революцията в мениджмънта; Пиер Бурдийо с неговата критическа рефлексия върху социалното неравенство и символна революция в социологията; на Наоми Клайн с нейната критика на „шоковата доктрина“ и на ... Джейсън Райтман с неговата безупречна кинематографична символика на епохата.

Всъщност филмът на Джейсън Райтман „Високо в небето“¹ се концентрира върху новия символ на капитализъм 3.0 и неговия възход – самолетът. Именно чрез него става възможна реализацията на един глобализационен полет над света, синтезиран чрез термина на Джордж Ритцер „макдоналдизация“ (1993 г.)². Всекидневието на героя основно е „пренесено“ в пряк и преносен смисъл в „небето“ – реалното и социално-йерархичното. Новите технически и организационни технологии поставят началото на новата политика на глобализация във всичките ѝ форми. Раждането на „Платко“ (Platform Corporation) (Ч.

¹ Повече за филма може да се види на: <http://vbox7.com/play:3baaaf4d6c>

² Един ефектен клип по отношение на художествената символика на процеса на „макдоналдизация“ може да бъде гледан на: <https://www.youtube.com/watch?v=Echi6oMYEOM>

Гейв)¹ създава новия „глобален елит“ (З. Бауман). Елит, чувстващ се навсякъде „у дома“, защото е космополитен и обитава своето елитарно „гето“ на полети в „бизнес-клас“, луксозни ресторанти и курорти в петзвездни хотели. Затова и багажът му се вмести в един куфар, а активите му (десетки кредитни карти) в един портфейл. За този елит З. Бауман пише, че неговите представители се преживяват като граждани на света и нямат никаква обвързаност с нищо, което представлява ценност за обикновения гражданин. Те комуникират само със себеподобните си и нямат нищо общо с „национално ангажирани личности“².

Сега сме потопени, според А. Калецки, в настоящата трансформация на капитализма. Новата версия на капитализма 4.0 има две ключови характеристики – дигитална икономика и мрежово общество, синтезирани в едно техническо средство – www (world wide web). Така както А. Калецки характеризира настоящото трансформиране на обществения ред, то определено може да бъде описано със синтезиращия термин на З. Бауман „втечнено общество“. Да, според автора, и на пазарите, и на държавата с много експерименти на принципа проба-грешка. „Да“ на дигиталната икономика, но „не“ на метода на Кузнец за отчитане на БВП. Дигиталната икономика, обаче, е икономика на безплатните услуги, както сочат в своята книга „Втората Машинна епоха“ Ерик Бринджолфсън и Андрю Макафий, в която те изследват как дигитализацията променя икономиката. Това прави трудно откриването на влиянието на дигиталната икономика в традиционната икономическа статистика³.

Тази нова трансформация има много теоретични „бащи“ и много нови имена, които се опитват да я разгадаят, обяснят и прогнозират. Логиката на изложението, като че ли налага кинематографичната рефлексия на новата реалност да бъде демонстрирана чрез знаковия филм на братя Уашовски „Матрицата“ (1999 г.), тъй като самата дигитализация пронизва цялото съвременно кинематографично творчество в една епоха, която според думите на Ивайло Дичев чертае бездна между „процъфтяващата материя и закърнелия дух на човешката цивилизация“ (И. Дичев). Сега не само всекидневието е завладяно от новите технологии. Компютърната анимация е станала вездесъща в създаването на каквито и да са ефекти и холограми-символи на дигиталната епоха.

¹ Смисълът на въведения от Чарлз Гейв термин е символизиране на промяната във веригата на създаване на стойността, чийто акцент вече е не производството (високата гъвкавост и мобилност на капитала създава възможност производственият процес да се измести навсякъде по света, но най-вече там, където може да се разчита на квалифицирана, но евтина работна ръка), а „невидимата“ стойност“ на интелектуалната собственост и меките умения. Поради това, че е „невидима“, тя често се „губи“ във вътрешното счетоводство, водено така, че да максимизира финансовата гъвкавост и да минимизира корпоративните данъци. (Калецки, 2013 : 101 – 102).

² Бауман, З. 2003. Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят. С.:ЛИК

³ Виж подробно в: „Дигиталната икономика води до по-бавен ръст на БВП“, 22 ноември 2013г. <http://economix.bg/digitalnata-ikonomika-vodi-po-baven-rast-na-bvp#ixzz3oAhksfd7> , последно посетен на 16.11.2015 г.

Тъй като не съм привърженик нито на холивудския „екшън“ стил, нито на „фентъзи“ стила, като „средновековие поместено в бъдещето“ (И. Христов), ще приведа един друг кинематографичен символ на епохата, почти неизвестния филм в същия киберпънк стил на Етиен Ларагуета и Рафаел Мате „Hello, World ☺“ (2013 г.)¹. Накратко идеята на филма е синтез на възможността от злоупотреба чрез новите технологии с единственото засега останало лично пространство на човека – „Нищо не ти принадлежи, освен няколкото кубически сантиметра в черепа“ (Дж. Оруел, 1984). Частна компания предлага технология за повишаване капацитета на мозъка с едно изискване към клиентите си: всички данни от паметта да се съхраняват в един сървър, т.е. абсолютен контрол върху света. Личният живот на индивида става публично достояние. Невиждан е и потенциалът за злоупотреби в общество, предоставило толкова много информация (власт) в толкова малко ръце. Не липсва и футуристичен оптимизъм – една млада жена се справя със ситуацията почти като в „Матрицата“. Художествената символика на www-епохата е холограмата. Тя е и основното техническо средство за реализирането на филма.

И така, във що за трансформация сме потопени? Калецки или Харт и Негри с „Империята“ ще се окажат по-адекватните пророци? Не бива, обаче, да се забравя, че функционирането на институциите флукутира, от нормативно зададеното или теоретично предпоставеното, съобразно пулсациите на мрежите (персонални и формални) на социалността.

Вместо заключение

Исках критически да изследвам съществуващата „епистемична докса“ (П. Бурдийо) в привидно „незаинтересованите“ представители на теоретичния разум, рефлектиращи ставането и развитието на капитализма чрез кинематографията, защото тя е „духът на времето“ и става изразител на „общото настроение“ на епохата. Така става ясно, че всички са в „играта“ и „привилегированата гледна точка“ е една илюзия. Повечето западни автори, включително и А. Калецки, като че ли не забелязват простия факт, че въввлечени в практиките на капитализма, създавайки собствените си теоретични рефлексии върху тях, те имат предвид само практиката на западния капитализъм и в краен случай от време на време се появява и тази на азиатския. Къде остават практиките на другите разновидности на капитализма? Г-20 са 20, а на планетата има около 200 държави, чиито народи са въввлечени във всичко, което се нарича периферни икономики, и са принудени от глобализационните процеси да работят в полза на развитите икономики.

Ангъс Дейтън, чието основно изследване е посветено на социално-икономическите неравенства (между другото, за заглавието на своята книга авторът също е вдъхновен от филм „Великото бягство“), пише, че бягството на човечеството от смъртта и депривацията започва от преди 250 години и продължава и досега. Но

¹ Филмът може да бъде гледан на: <http://kinematograf.bg/hello-world-:>

ако за едни бягството е в правилната посока, за други то е в омагьосания свят на „Алиса в страната на чудесата” (Л. Карол) или към тях може да се съотнесе състоянието на „котката на Шрьодингер”¹, за която се счита, че докато не се намеси наблюдател може да се твърди, че е „нито жива, нито мъртва”, но намеси ли се такъв (особено ако това е представител на МВФ или на СБ), обикновено констатацията е, че е мъртва.

И тогава съвсем логично идва въпросът на Пол Мейсън: „Идва ли краят на капитализма?”. Факт е, че капитализмът е базиран на пазарните структури, а те от своя страна на оскъдността на ресурсите. Информацията обаче като „новия” вид ресурс е в излишък, т.е. информацията като ресурс в новата епоха разяжда пазарните структури. Доксичното мислене постулира демокрацията като възможна само в рамките на един разумен брак с капитализма. Де факто, бракът се оказва много проблематичен, ако не е обезпечен от определен вид институционално наследство. В крайна сметка няма категорични доказателства, че демокрацията е възможна само в рамките на този брак и че единственото възможно демократично развитие е капиталистическо развитие. От неуспешния социален експеримент в периода преди 1989 г. не следва автоматично изводът, че по принцип такъв е невъзможен в съвършено променените условия на съществуване на икономиката.

Литература:

Бауман, З. 2003. Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят. С.: ЛИК

Бурдийо, П. и Л. Вакан (1993) Въведение в рефлексивната антропология. С.: ИК „Критика и хуманизъм“.

Бурдийо, П. (1997) Практическият разум. София: ИК „Критика и хуманизъм”.

Бурдийо, П. 2005. Практическият усет. Издателство „Фигура”, София

Джуд, Т. 2010. След войната. История на Европа след 1945 г. С.: Институт „Отворено общество“, Сиела.

Коев, К. 1991. Метаморфозите на чужденеца. С.: Изд. "Наука и изкуство" & Университетско издателство "Св. Климент Охридски"

Талеб, Н.Н. 2009. Черният лебед. Въздействието на слабо вероятното в живота и на пазара. С.: ИнфоДАР

¹ За мисловния експеримент на Ервин Шрьодингер, един от класиците на квантовата механика, може да се прочете на: <http://www.digital.bg/novini/%D0%B7%D0%B0%D1%89%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8A%D1%82-%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D1%88%D1%80%D1%8C%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D1%80-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-news39990.html> (последно посетен на 17.11.2015 г.)

Deaton, A. 2013. The Great Escape. Health, Wealth, and Origins of Inequality. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Mason, P. 2015. Is capitalism dead? In: The Gardian, 17. July.2015; <http://www.theguardian.com/books/2015/jul/17/postcapitalism-end-of-capitalism-begun> (последно посетен на 11 ноември 2015)

Ritzer, G. 1993. The McDonaldization of Society 5. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publication

Taylor, C. 2007. A Secular Age. Harvard: Harvard University Press.

ПРЕДЕЛИТЕ НА КАПИТАЛИЗМА: УСМИРЯВАНЕТО НА ИРАЦИОНАЛНИЯ ПОДТИК (ЗА ЕДИН МОТИВ У МАРКС И ВЕБЕР)

доц. д-р Андрей Бунджулов

Катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Предмет на доклада е проблематизирането на пределите на капитализма като в исторически план непреодолими, но във всекидневен план непрекъснато претъпявани граници на капиталистическата система. Възможно ли е „усмиряването на ирационалния подтик“, съдържащ се в самата капиталова мотивация? Както знаем, отговорът на Маркс е отрицателен, докато този на Вебер е положителен. В Марксовата перспектива пределите на капитализма се очертават като негови иманентни, неразрешими противоречия, заложили в самия ирационален характер на капитала като безкрайно самонарастваща стойност чрез експлоатацията на наемния труд в рамките на капиталистическото предприятие. За разлика от Маркс, Вебер интерпретира капитализма като „рационално-капиталистическа организация на (формално) свободния труд“, която може да бъде „тъждествена тъкмо на усмиряването, рационалното регулиране на този ирационален подтик“ и в този смисъл, както бихме казали днес, като „безкрайно адаптивна система“. Но и у Вебер, както и у Маркс, капиталовата мотивация осцилира около оста „рационално – ирационално“, изявявайки в крайна сметка симптомите на „фундаменталната ирационалност“ на икономическия живот.

Един или много капитализми?

Сравнителното изследване на идеите на Вебер и Маркс, по-точно на отношението на Вебер към Маркс или на скритите влияния на Маркс върху Вебер чрез задочната полемика на Вебер с Маркс, е интересен и комплициран проблем. Това е предизвикателство, което не съм в състояние да поема сега. Целта на този текст е значително по-скромна: да внесе няколко щрихи в един колкото дискутиран, толкова и неизяснен въпрос – въпросът за пределите на капитализма, и то в контекста на едно бегло сравнение на възгледите на Маркс и Вебер за характера на капиталовата мотивация и капитализма.

Разбира се, изразът „предели на капитализма“ се нуждае от уточняване. Всъщност става дума за различни предели (икономически, културни, социални, демографски, екологически и пр.) на различни видове капитализъм. Както отбелязват

Делюз и Гатари, „няма универсален капитализъм и капитализъм сам по себе си, капитализмът е в пресечната точка на всички видове формации, той винаги е неокapитализъм по естеството си, измисля си в най-лошия случай свое ориенталско лице и свое западно лице, както и преправя всяко от тях“ (Делюз, Гатари 2009: 32). И все пак има нещо като типични характеристики на капитализма „като такъв“. Кое то не означава приемането на някакъв исторически инвариант, а реконструирането на исторически конкретен тип капитализъм, възникващ на определено място, експандиращ, завладяващ все повече и повече територии, превръщащ се в глобален феномен, заличаващ историческите и културните специфики на всички останали видове капитализъм. Когато Вебер подчертава уникалността на този феномен, той го свързва, както знаем, със спецификата на протестантската етика и западноевропейския тип рационалност. Когато Маркс говори за „предел на капиталистическото производство“ (впрочем, той не използва думата „капитализъм“), има предвид една исторически зародила се конкретна форма (начин) на производство, придобиваща всеобщи, универсални измерения и характеристики.

Защо въпреки дълбоката криза, която преживява, въпреки нарастването на фундаменталните му противоречия (Harvey 2014), съвременният капитализъм продължава да се възприема като „безкрайно адаптивна система“, чието бъдещето се привижда винаги през някакъв „нов модел“, „нов тип“ (например, Калецки 2013)? Донякъде може би това е свързано с господството (безкритичното възприемане даже и от повечето марксисти) на либералните и неолибералните прочити на характера на капитализма като „рационална организация“ (по Вебер), криеща в себе си привидно неизчерпаем потенциал за развитие. Но макар и да имат допирни точки, Марксовата и Веберовата интерпретации на „духа на капитализма“, са съществено различни. Разликата, от една страна, е в плоскостта „рационален“/„ирационален“ характер на капитализма. А от друга – в самата историческа перспектива, в която се вижда капитализма съответно като „обречена“ или „безкрайно адаптивна“ система. И у Вебер, както и у Маркс обаче, капиталовата мотивация осцилира около оста „рационално – ирационално“, изявявайки в крайна сметка симптомите на „фундаменталната ирационалност“ на икономическия живот.

(И)рационалният дух на капитализма

Какво означава самото понятие „граница/предел“ (на капитализма) у Маркс? От къде идва то? Както знаем, за Хегел границата е предел, който в един съществен смисъл е преодолим и който бива непрекъснато преминаван, престъпван¹. А мярката е определено количество, квантум на дадено нещо. И ако тя, като опреде-

¹ „За да бъде границата, която съществува въобще във всяко нещо, предел, нещото трябва в същото време вътре в самото себе си да я престъпва. В самото себе си да се съотнася с нея като нещо не-съществуващо“ (Хегел 1970: 195).

лено количество, бъде престъпена, то (нещото) е **обречено да загине или да изпадне в безмерното**¹. В какво се състои връзката тук с Марксовото определение на „границите“ или „пределите на капитализма“? Очертаването на „предела на капиталистическото производство“ Маркс свързва с представата за капитала като „безгранично самонарастваща стойност“ и с противоречията, които се пораждат в резултат на тази „самоцелна“ мотивация. Казано на Веберов език, като резултат от нейната „формална рационалност“. В третия том на *Капиталът* Маркс пише: „**Истинският предел на капиталистическото производство е самият капитал**, това значи: капиталът и самонарастването на неговата стойност се явява като изходен и краен пункт, мотив и цел на производството” (Маркс 1968б: 269).

И тук забелязваме още една линия, отвеждаща от Хегел към Маркс: хегеловите понятия за „субстанция-субект“ и за „лоша безкрайност“, и марксовото понятие за капитал като „безгранично самонарастваща стойност“, „самонарастващ субект“, „саморазвиваща се, самодвижеща се субстанция, за която стоката и парите са само нейни форми“, развито в първия том на *Капиталът* (Маркс 1968а: 166). Всъщност, дефинирайки капитала, Маркс се опира на Хегеловите понятия за субстанцията, която „е в самата себе си субект“ (Хегел 1969: 49) и за „лошата безкрайност“, „поглъщаща в себе си толкова големи количества“ (Хегел 1970: 307). Но специфичният акцент при Маркс е върху ирационалната природа на тази „вампирска“, изсмукваща всяка жива енергия, мотивация, превръщаща субстанцията в субект; докато при Хегел е върху самата субстанция-субект, която, доколкото не може да се различи в себе си като нещо друго, не може да породи своето „инобитие“ и следователно не може да се завърне при себе си и да се „успокои“, е осъдена вечно да странства в „лошата безкрайност“ на „количествено безкрайния прогрес“. В този смисъл, осъдена е на „безсмъртие“.

Нека подчертая: от марксозна гледна точка, „границите на капитализма“ („пределът на капиталистическия начин на производство“) се мисли като неразрешими противоречия, произтичащи от самия характер на самата капиталова мотивация, от нейната абстрактна, количествена „самоцелност“, едновременно подчиняваща и довеждаща до критичен предел собствените си основания, условията, които я пораждат и възпроизвеждат². Тоест, според Маркс капиталът (капиталовата мо-

¹ „Изключващата мяра остава даже в своето реализирано за-себе-си-битие обременен момент на количествено наличното битие, и заради това способна към възхождение и низхождение по тази скала на определеното количество, по която се изменят отношенията. Нещото или някое качество, основано на такова отношение, се изтласква извън своите предели в безмерното и загива само поради едно изменение на своята величина” (Хегел 1970: 467, 468).

² „Пределът на капиталистическия начин на производство се проявява:

1.) В това, че развитието на производителната сила на труда поражда със спадане на нормата на печалбата един закон, който на известен пункт най-рязко влиза в стълкновение със собственото развитие на производителната сила на труда и затова всякога трябва да се преодолява чрез кризи.

тивация или на Веберов език – „формално рационалният” ѝ характер) всъщност ограничава развитието на производството („материалната рационалност”), подчинявайки го на своите ограничени цели – „ограничаването” е ефект от самоцелния стремеж към печалба, което иначе „при други предпоставки би се оказало във висша степен недостатъчно” от гледна точка на обществените потребности¹. Именно в своята „формалност”, обсебваща, поглъщаща всяка „материя”, капиталовата мотивация се откъсва от живото съдържание на природните, биологичните и социалните процеси (от тяхното реално „процесиране”), абсорбира ги, замества ги, появява се вместо тях, като тяхна абстрактна сянка, „безсъдържателна форма“, „йероглиф”. В първия том на Капиталът (параграф 4 на първа глава) Маркс обозначава тези ефекти с понятието „стоков фетишизъм” (Маркс 1968а: 83-96). С напредването на модерния капитализъм те не само обхващат всички социални полета, но и коренно променят техния характер, лишавайки ги все повече от специфична мяра.

Какво следва от казаното? Първо, това изсмукване и заместване на материалното съдържание (реалните природни, жизнени и телесни процеси и субстанции) от абстрактни, ирационални форми, посредством количествено експандиращи посредници, може да се представи като **експлоатация едновременно на труда и природата**. Необходимо е, следователно, в този пункт, разширяване на Марксовото разбиране (от Капиталът) на експлоатацията като специфичен процес, ограничен до наемния труд, прилаган в рамките на капиталистическото предприятие, като го отнесем към целия спектър исторически от сложили се нов (капиталистически) тип отношения между обществото, човека и природата². Това означава да се върнем към Маркс от *Икономическо-философските ръкописи* от 1844 г., където

2.) В това, че разширяването или съкращаването на производството се определя не от отношението на производството към обществените потребности, към потребностите на обществено развитите хора, а от присвояването на незаплатения труд и от отношението на този незаплатен труд към овеществения труд изобщо, или, казано капиталистически, се определя от печалбата и от отношението на тази печалба към прилагания капитал, следователно от известната височина на нормата на печалбата. Затова за капиталистическото производство възникват предели при такава степен на разширяване, която при други предпоставки би се оказала, напротив, във висша степен недостатъчна. То се преустановява, когато то се повелява не от задоволяването на потребностите, а от производството и реализацията на печалбата” (Маркс 1968б: 278).

¹ Виж по този въпрос David H. 2006. *The Limits to Capital*. Current edition by Vero.

² „Ако приемем, че живите предмети ни сътрудничат, то вече не може да се каже, че само човешкият труд създава стойност... Също както не може да се каже, че „експлоатацията на природата” е само невинна метафора – ако социализираните природни процеси ни сътрудничат, то всяко ускоряване на тези природни процеси означава, че те създават не само стойност, но и принадлежна стойност... Така производствените отношения на модерния капитализъм изсмукват и социализират нови природни процеси, а с това обуславят – на свой ред – производителни сили, вдъхващи надежди за безкраен прогрес на човечеството (Деянов 2001: 160, 162).

той развива идеята за отчуждения труд, отчуждението на работника от продукта на своя труд, „абсолютното отчуждение“ от собствената си „човешка природа“ и от природата като предмет на човешкия труд. Второ, доколкото самата капиталова мотивация съдържа в себе си не просто стремеж към печалба, а момента на откъсване на нейния „съзнателен носител“ от конкретния икономически рационален мотив в едно безкрайно трансгресивно движение. Също така, доколкото самата капиталова мотивация отрича в себе си представата за граница и съдържа безграничност, преминаване, престъпване на всяка граница – една предразположеност към обсебя, лудост, при това, без да може да престъпи себе си като граница, да се „успокои“, „нормализира“, което се оказва в крайна сметка и нейният „предел“. Най-сетне, доколкото тя експандира в неикономическите сфери и полета – **всичко това дава основание понятия като „принадена стойност“, „печалба“, „капитал“ да се приложат не само в специфично икономически, но и в един едновременно по-фундаментален и всеобхватен смисъл.** Не случайно навсякъде откриваме присъствието (сянката) на капитала, печалбата, принадлежната стойност; всичко бива подложено на калкулацията на печалбата, белязано със знака, придобило формата на капитал – икономически, социален, политически, културен и пр. (например, както е в разбирането на Бурдийо).

Възможно ли е „усмиряването на ирационалния подтик“?

Но макар и да е възможно да се открие известно влияние от страна на Маркс върху Веберовата интерпретация на капиталовата мотивация, налице е, както отбелязах, съществена разлика, произтичаща от противоположните им гледни точки върху капитала и капитализма. За Маркс капиталът, в своята „безграничност“, е предел на самия себе си (на капиталистическия начин на производство), доколкото отприщва процеси и тенденции, които го докарват до „една точка, когато те вече не се побират в своята капиталистическа черупка“ и „тя бива пръсната, удря часът на капиталистическата частна собственост, експроприаторите биват експроприирани“ (Маркс 1968а: 764), докато за Вебер „капитализмът може да бъде тъждествен тъкмо на усмиряване, най-малкото на рационално регулиране на този ирационален подтик“ (Вебер 2001: 79)¹.

¹ В своите „Предварителни бележки“, публикувани в Събрани съчинения по социология на религията (1920), Вебер говори за „усмиряване“, разграничавайки „подтикът към печалба“, „стремежът към придобиване“, който откриваме в различни епохи и времена, от калкулиращата рационалност на модерния капитализъм (Вебер 2001: 78, 79). Впрочем Маркс също обръща внимание на това, че „този нагон към абсолютно обогатяване, този страстен ламтеж за стойност е общ за капиталиста и за събирача на съкровища, но докато събирачът на съкровища е смахнат капиталист, капиталистът е разумен (к. м. – А.Б.) събирач на съкровища“ (Маркс 1968а: 165).

Дали обаче този ирационален подтик подлежи на „усмиряване“? Доколко той може да бъде безкрайно „държан под контрол“, използван за „мирни цели“ – както ядрената реакция в атомната централа? Възможно ли е да се „усмири“, „умиротвори“ експанзията на капиталовата мотивация, довеждаща, във времето на свръхмодерния капитализъм, след пристъпване на границите, пределите му, до „отмъщението“ на „хибридите“, „нечовеците“? Ако си позволя да разиграя заглавието на една известна книга на Бруно Латур (Латур 2007), възможно ли е чрез „реасемблирането на социалното“ да се избегне надвисналата екологична, социална, културна и антропологическа катастрофа? Иначе казано, възможно ли е да се запълни по нов начин вакуума, възникнал от разпадането на връзката между протестантската етика и капитализма? Както знаем, Вебер подчертава връзката между „вътрешносветовата аскеза“ и „усмиряването на ирационалния подтик“. От друга страна още съвременникът му Ернст Трьолч в *Значението на протестантството за възникване на модерния свят* (1906), а 70 години по-късно и Даниел Бел в *Културните противоречия на капитализма* (1976), обръщат внимание на откъсването на протестантската етика от капитализма. „*Вътрешносветовата аскеза, пише Трьолч, повече не успява да удържи силите, които израстват въпреки волята ѝ*“ (Трьолч 2006: 107). В началото на миналия век Трьолч отбелязва, че „ужасяващото разгръщане на капитализма... напълно се е откъснало от старата си етическа основа и се е превърнало в сила, която е противоположна на автентичния калвинизъм и на протестантството“ (пак там, 106, 107). Или, както обръща внимание Бел, „*протестантската етика е подкопана не от модернизма, а от самия капитализъм*“. „*Най-значителният фактор за разрушаване на протестантската етика е изобретяването на разсрочените плащания и заемите... Кредитните карти позволяват непосредствено задоволяване на потребностите*“ (Бел 1994: 64).

Проблемът при превръщането на печалбата в самоцел, за разлика от „естествен“ стремеж към пари и богатство, „алчността“, „авантюристичния дух“ – една мотивация, много по-дълбока, трайна, неизкоренима, отколкото „рационалното реализиране на капитала в постоянно действащо предприятие и рационалната капиталистическа организация на труда“ (Вебер 2004: 42) – се състои в крайна сметка в противоречията, които капиталовата мотивация създава и непрекъснато усилва, между революционното ускорение на производителната сила на труда и специфичната нечувствителност към „външните“ социални и екологични ефекти на производството, доколкото те спонтанно не се „калкулират“ от капитала и от пазарите¹. Но той произтича и от един по-дълбок мотив на *рисковост и неопределеност*, свързан със самия *инерционен* характер на „*могъщия космос на модерния стопанския ред*“, който още от времето на Вебер определя и „*вероятно ще продължи да определя с непреодолима мощ жизненото поведение на всеки човек, роден в този механизъм – а не само непосредствено ангажиран с икономическа*

¹ Виж по този въпрос по-подробно Р. Хайлбронър, *Капитализмът на 21 век*, София, ИК „Критика и хуманизъм“, 1997, с.78, 79.

печалба – докато не изгори и последният центнер въглища” (Вебер 2004: 203)?¹ По този начин Вебер всъщност формулира основния проблем, основната дилема пред късномодерния капитализъм, която остава не само открита, но и се усилва неимоверно с всеки изминал ден – **рискът от безкрайната еластичност на пределите на капитализма**, които всекидневно, незабелязано биват престъпвани, „докато не изгори и последният центнер въглища“.

Но би било грешка ако заключим, че Маркс свързва капиталът еднозначно с ирационални, докато Вебер с рационални сили и процеси. И у двамата капиталовата мотивация е интерпретирана нееднозначно – между полюсите на ирационалното и рационалното. Докато при Маркс обаче акцентът в крайна сметка попада върху ирационалното, като същностна характеристика на капитала като субстанция-субект, то при Вебер той се измества към формално-рационалната организация в рамките на капиталистическото предприятие, която обаче е оспорена от фундаменталната ирационалност на икономическия живот при капитализма, обусловен от неговата фундаментална несигурност (Коев 2003).

Оттук възниква следващият въпрос: **Възможно ли е прераждане на капитализма върху друга – непротестантска – културна основа или разпадането на връзката между протестантска етика и капитализъм повлича след себе си целия глобален капитализъм?** В началото на 20-те години на миналия век Валтер Бенямин обръща внимание, че самият капитализъм има „религиозна структура“, а не е само религиозно обусловено образувание, както смята Вебер (Бенямин 2014: 145). Че „той произтича от чистия култ, религия без догма“, разрушаваща самото човешко битие. Този разрушителен ефект произтича от реификацията (овещняването) на култа, неговото несекващо траене, внушаващо чувството за вина (пак там, 146, 147). И ако това е вярно, днешната криза трябва да се мисли не просто като криза на етоса, заложен във възникването на западноевропейския капитализъм, а като криза на самата религиозна структура на капитализма. Живеем във време, когато трансцендирането на капитализма (което не означава от само себе си практическото му „снемане“, преодоляване) изглежда възможно, но вече не посредством един единствен глобален Проект, нов „метаразказ“ (Лиотар), нова религиозна етика – „*онова слънце, което изгрява на небето на историята*“ (Бенямин 2014: 418) – или посредством някакви паралелни светове/общности, самоизолиращи се от всемогъщото статукво, напомнящи утопичните проекти от първата половина на 19 в. Допускам, че капитализмът може да бъде трансцендиран посредством изобретяването и налагането на нов тип връзки между природата, обществото и човека, „асемблажи“, по определението на Латур (Латур 2007), ситуирани в хетерогенни общности и социални движения – една не по-малко радикална трансформация от революционната, различаваща се от класическите представи за революцията като символен жест (например, щурмът на Бастилията или на Зимния дворец), наследена от Френската и Руската революции.

¹ Вж. по този въпрос послеслова на Д. Деянов към книгата на К. Коев *Елементарни форми на всекидневен живот* (К. Коев 2003).

Литература:

1. Бенямин, В. 2014. Капитализмът като религия. Прев. С. Маринова. Кайрос. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
2. Бенямин, В. 2014. Относно понятието за история. Прев. С. Маринова. Кайрос. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
3. Бел, Д. 1994. Културните противоречия на съвременния капитализъм. Прев. К. Коев. София: Народна култура.
4. Вебер, М. 2004. Протестантската етика и духът на капитализма. Прев. К. Коев. София: Просвета.
5. Вебер, М., 2001. Западният свят и всеобщото рационализиране на живота. Прев. К. Коев. В: Макс Вебер. Генезис на западния рационализъм (антология). София: ИК „Критика и хуманизъм“.
6. Гегел, Г.В.Ф. 1970. Наука логики, т. 1. Москва: Мысль.
7. Дельоз, Ж., Ф. Гатари. 2009. ХИЛЯДА ПЛОСКОСТИ. Капитализъм и шизофрения 2. Прев. А. Колева. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
8. Деянов, Д. 2001. Хуманитаристиката след смъртта на човека. Пловдив: ПУИ.
9. Калецки, А. 2013. Капитализъм 4.0: Раждането на новата икономика след кризата. София: Класика и стил.
10. Коев, К. 2003. Елементарни форми на всекидневен живот. София: Просвета.
11. Латур, Б. 2007. Реасемблиране на социалното. Прев. И. Димитрова. София: Изток-Запад.
12. Маркс, К., 1968а., Капиталът, т.1. София: Издателство на БКП.
13. Маркс, К. 1968б. Капиталът, т.3. София: Издателство на БКП.
14. Трьолч, Е. 2006. Значението на протестантството за възникване на модерния свят (1906). Прев. Т. Полименова. Ернст Трьолч, Макс Вебер. Протестантска култура и модерна епоха. София: Просвета.
15. Хайлбронър, Р. 1997. Капитализмът на 21 век. Прев. Т. Петков. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
16. Хегел, Г.В.Ф. 1969. Феноменология на духа. Прев. Г. Дончев. София: Наука и изкуство.
17. Harvey, D. 2006. The Limits to Capital. Current edition by Vero.
18. Harvey, D. 2014. Seventeen Contradictions and the End of Capitalism. Oxford University Press.

ДИНАМИКА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА В КИТАЙ И ИНДИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

доц. д-р Калоян Харалампиев,
СУ „Св. Климент Охридски“
проф. д.с.н. Георги Найденов,
УНСС

***Резюме:** В нашето изследване се придържаме методологически към марксисткото разбиране на понятието експлоатация. Правим опит да адаптираме статистически данни, получени от Системата на националните сметки, за изчисляване на степенята на експлоатация в Китай и Индия, като за контролни случаи използваме САЩ и ЕС. Предлагаме съотношението между нетния опериращ излишък към компенсацията на наетите да се използва като приблизителна оценка на степенята на експлоатация. Установяваме, че за Китай, Индия и САЩ трендът на експлоатация през последните десетилетия е възходящ. За ЕС е по-скоро низходящ. Степенята на експлоатация в Китай, САЩ и Европейския съюз е приблизително еднаква. Резултатите показват, че идеологемите за свръхексплоатацията в Китай в сравнение с тази в развитите страни не са верни. Най-вероятно това се отнася и за Индия.*

1. Относно методологията.

Какво означава термина “експлоатация”? Разбирането на термина не е еднакво в различните школи. Има два основни възгледа за експлоатацията. За марксизма **експлоатация е присвояване от доминиращите социални класи и слоеве на принадлежащия продукт (при капитализма принадлежната ценност), произведен от непосредствените производители.** За марксизма всяко присвояване на принадлежния продукт е експлоатация. Експлоатацията, според този възглед, има двойствена същност. От една страна тя е необходимост и предпоставка за възникването на човешката цивилизация, като всеки следващ етап в развитието на човешката цивилизация е свързан с отмирането на остарелите и утвърждаване на нови форми на експлоатация. От друга страна, експлоатацията е причина за неизброими нещастия, мъки, беди, страдания и т.н. Човечеството ще навлезе в “царството на свободата” едва когато в резултат на развитите от капитализма могъщи производелни сили отпадне необходимостта от експлоатация и капитализмът прерасне в следващия обществен строй – комунизма. Експлоатацията се изчислява като

съотношение на принадлежната ценност към необходимата ценност. Тоест, в най-общ план, като отношение на печалбата към работната заплата.

Марксовото разбиране за експлоатацията, обаче не е утвърдено в икономическата наука. Съвременната икономическа наука по начало рядко използва понятието “експлоатация”. А когато го използва, под експлоатация разбира такъв процес на присвояване на принадлежна ценност, при който се нарушава възпроизводството на производствените фактори, защото се присвоява не само принадлежния, но и части от необходимия продукт, което прави невъзможно възпроизводството на работната сила на предишното ѝ равнище.

В нашето изследване ние се придържаме методологически към марксисткото разбиране на понятието експлоатация. За съжаление обаче, можем само **приблизително** да изчисляваме експлоатацията по тази методология. Причината е, че повечето от съвременните национални статистики не дават възможност за изчисляване на съотношението на принадлежната ценност към необходимата ценност. Ето например как в българската национална статистика при изчисляването на брутния вътрешен продукт (БВП) по стойностния метод се отчитат доходите от труд и от капитал (първичните доходи на участниците в производствения процес):

„Брутната добавена стойност по базисни цени ... представлява ресурс за компенсация на наетите лица и данъците върху производството и вноса с балансираща позиция „брутен опериращ излишък/брутен смесен доход“. Схемата за изчисляване на БВП по стойностния метод е следната:

Брутен вътрешен продукт (пазарни цени) = компенсация на наетите (разходи за труд и социални осигуровки) + нето други данъци върху производството и вноса (данъци – субсидии върху производството и вноса) + брутен опериращ излишък/брутен смесен доход + корективи”¹

Необходимата ценност се съдържа в категорията “компенсация на наетите (разходи за труд и социални осигуровки)”². Наетите лица обаче в съвременната статистика включват повече категории трудещи се, отколкото е разбирането на класическия марксизъм за наемния труд:

“Наети лица – лицата, работещи за дадена институционална единица резидент и получавайки възнаграждение за вложения труд. В наетите лица се включват

¹ <http://www.nsi.bg/bg>

² „**Компенсация на наетите лица**, обхващаща два основни компонента: работна заплата и социалноосигурителни вноски за сметка на работодателя. Работната заплата включва всички начисления на работодателя в стойност и натура и всички доплащания съгласно трудовото законодателство за извършената от наетите лица работа през съответния период преди да бъдат направени съответните плащания за данък общ доход. Социалноосигурителните вноски за сметка на работодателя са плащания по програми за социално осигуряване с цел обезпечаване на средства за изплащане на пенсии, социални помощи и обезщетения. Тези плащания включват социалноосигурителните вноски (действителни и условно начислени), вноските, дължими от работодателя, включително здравноосигурителните вноски. Техният размер е определен като процент към брутната работна заплата.” Виж горния линк.

следните категории: лица, ангажирани от работодател по силата на договор за заетост; чиновници и други държавни служители, чиито срокове и условия за наемане са определени и установени с държавен закон; въоръжени сили, състоящи се от лицата, постъпили на краткосрочна или дългосрочна служба, наборници (включително наборниците, работещи за граждански цели); собственици на корпорации, ако те работят в тях; студенти, имащи официално споразумение, по силата на което те отдават част от своя труд като вложен в производствения процес на дадено предприятие в замяна на възнаграждение и (или) образователни услуги; надомни работници, ако е налице изрично споразумение, че надомният работник получава възнаграждение на база извършена работа; работници инвалиди при наличие на официална или не връзка между работодател и наето лице; лицата наети от агенциите за временна заетост; лицата, които временно отсъстват от работа при условие, че са официално обвързани с работно място и получават надница или работна заплата, уверение за връщане на работа след края на непредвидено обстоятелство или споразумение за дата на завръщане.¹”

Чиновниците и държавните служители, както и въоръжените сили, в духа на марксизма не са наемни работници. А в съвременната статистика се разглеждат като наемни работници.

Принадената ценност – печалбата, е нетният опериращ излишък, който фигурира като част от “нетен опериращ излишък/смесен доход”. Тоест, освен печалбата тази категория включва и доходите на некорпорирани предприятия, собственост на домакинствата. Смесеният доход „съдържа както елемент печалба, така и възнаграждение за труд, положен от самия собственик или членове на неговото семейство“². Тоест, това са доходите на самонаетите лица³. Принадената ценност е само единият от двата компонента на “нетния опериращ излишък/смесен доход”.

За съжаление в повечето страни смесеният доход, тоест доходът на самонаетите, не може да се извади от числата, където той се отчита заедно с нетния опериращ излишък. Например, в разглежданите от нас страни, в Индия може, но в Китай – не може. Когато в една страна делът на самонаетите не е голям, изчисляването на съотношението между нетния опериращ излишък към компенсацията на наетите дава приблизително степента на експлоатация. Когато обаче делът на

¹ <http://www.nsi.bg/bg>

² <http://www.nsi.bg/bg>

³ “Самонаети лица – лицата, които са еднолични собственици или съсобственици на некорпорирани предприятия, в които те работят. Самонаетите лица се класифицират като такива, ако не се считат за наети. Като самонаети лица се третира следните категории: неплатени семейни работници, включително тези работещи в некорпорирани предприятия и ангажирани напълно или частично в производствения процес; надомни работници, чиито доход е функция от стойността на продукцията от даден производствен процес, за който те са отговорни; лицата заети в предприятие ангажирано с производство изцяло за тяхно крайно потребление.”
Виж: <http://www.nsi.bg/bg/>

самонаетите е голям, това съотношение вече е “изкривено” от присъствието на смесения доход.

Затова на този етап на изследване на експлоатацията постъпваме по следния начин:

- Правим изричната уговорка, че изчисленията ни дават само **приблизително** степента на експлоатация. Но доколкото те са еднотипни за различните държави, то те ни дават реална представа за съотношенията на степента на експлоатация между различните страни.

- Те ни дават представа и за динамиката на експлоатацията.

- Данните за дела на самонаетите в отделните страни ни показват степента на “изкривяване” на резултатите. В такъв случай проверяваме дали те могат да бъдат извадени от сметките.

За Китай открихме данни за периода от 1994 до 2012 година с източник Статистически годишници на Китай¹. БВП е разделен на четири компонента: компенсация на наетите (КН), нетни данъци върху производството и вноса (НДПВ), потребление на основен капитал (ПОК) и нетен опериращ излишък (НОИ). Следователно за Китай можем да изчислим степента на експлоатация (СЕ) като отношение на нетния опериращ излишък към компенсацията на наетите.

За Индия открихме данни за периода от 1981 до 2008 година с източник Министерството на статистиката и прилагането на програми, Таблица 1.1.-1.3. и Таблица 76.1². Данните са за нетния вътрешен продукт (НВП), т.е. потреблението на основен капитал е изключено. До 2000 година НВП е разделен на три компонента: компенсация на наетите, опериращ излишък и смесен доход. От 2004 до 2008 година НВП е разделен на две: компенсация на наетите и сумата на опериращия излишък и смесения доход. Следователно за Индия степента на експлоатация може да бъде изчислена по два начина:

- за целия период от 1981 до 2008 година като отношение на сумата на опериращия излишък и смесения доход към компенсацията на наетите. По този начин степента на експлоатация ще е сравнима с изчислената за Китай;
- за периода от 1981 до 2000 година като отношение само на опериращия излишък към компенсацията на наетите. По този начин отчитането на степента на експлоатация ще е по-коректно, но това може да се направи само за Индия.

За САЩ открихме данни за периода от 1990 до 2013 година с източник Бюрото за икономически анализи³. БВП е разделен на компенсация на наетите; данъци върху производството и вноса, минус субсидии; нетен опериращ излишък; потребление на основен капитал. Следователно за САЩ степента на експлоатация може да се изчисли както при Китай като отношение на нетния опериращ излишък към компенсация на наетите.

¹ <http://www.stats.gov.cn/english/Statisticaldata/AnnualData/>

² <http://164.100.34.62:8090/searchtable.aspx>

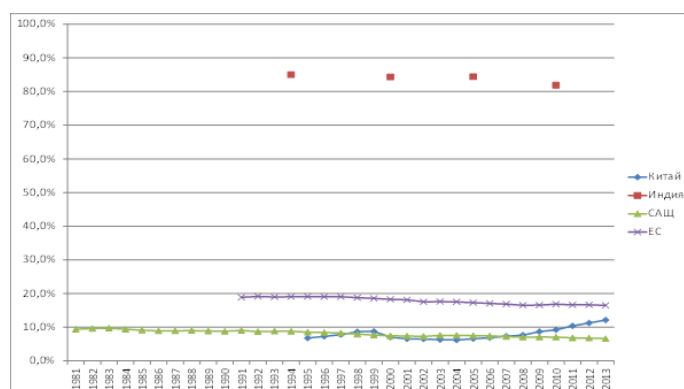
³ <http://www.bea.gov/iTable/iTable.cfm?ReqID=21&step=2#reqid=21&step=9&isuri=1&2103=51>

За ЕС открихме данни за периода от 2003 до 2012 година с източник Евростат. Данните са за НВП като процент от БВП¹, компенсацията на наетите като процент от БВП² и нетните данъци върху производството и вноса като процент от БВП³. Няма данни за нетния опериращ излишък, но той е разликата от НВП минус компенсацията на наетите и минус нетните данъци върху производството и вноса. Тогава степента на експлоатация може да се изчисли като:

$$CE = \frac{НВП - КН - НДПВ}{КН} = \frac{\frac{НВП}{БВП} - \frac{КН}{БВП} - \frac{НДПВ}{БВП}}{\frac{КН}{БВП}} = \frac{НВП_{\%} - КН_{\%} - НДПВ_{\%}}{КН_{\%}}$$

2. Резултати на изследването

Най-напред проверяваме дела на самонаетите (Фигура 1). Делът на самонаетите в САЩ и Китай е приблизително еднакъв и е близо 10% от заетите. В Европейският съюз е близо два пъти по-голям.

Фигура 1. Дял на самонаетите от всички заети

Източници: за Китай: Статистически годишници на Китай⁴ и Международната организация по труда⁵

За Индия: Световната банка

За САЩ: Международната организация по труда и Световната банка⁶

За ЕС: Световната банка⁷

¹ http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/nama_inc_c

² <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00013>

³ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00016>

⁴ <http://www.stats.gov.cn/english/Statisticaldata/AnnualData/>

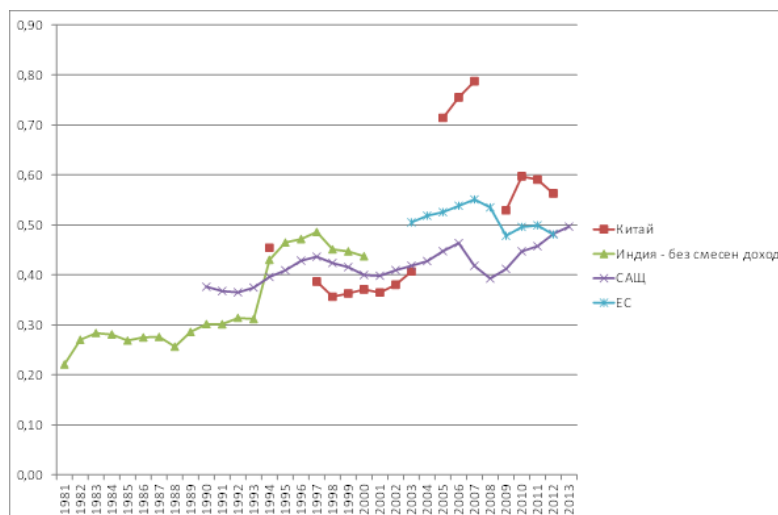
⁵ <http://www.ilo.org>

⁶ <http://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS>

⁷ <http://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS>

Сравнителен анализ между трите страни може да се прави. Но степента на експлоатация в Европейския съюз ще е надценена спрямо тази в Китай и САЩ, поради по-големия дял самонаети и съответно по-голям смесен доход в числителя на дробта.

Много особен случай е Индия. При нея делът на самонаетите е огромен – между 80% и 90% в различните години. Очевидно е, че сравнителен анализ на експлоатацията в Индия с този на другите три държави не е възможно да се прави на основата на съществуващите данни. За Индия обаче, за разлика от другите три страни, има възможност да се извади смесеният доход. Ето защо включваме и нея в графиката, в която степента на експлоатацията в Индия е изчислена без включването на смесения доход (Фигура 2). Правим уговорка, че получената графика дава представа само за тенденциите на динамиката на експлоатацията. Но не и за степента на експлоатация в Индия, сравнена с другите страни.

Фигура 2. Степен на експлоатация

Източник: Собствени изчисления

а) За Китай и САЩ трендът на експлоатация през последните десетилетия е възходящ. За Европейския съюз е по-скоро низходящ, макар и с малък наклон. За Индия до 2000 година трендът на експлоатация е възходящ.

б) Степента на експлоатация на Китай, САЩ и Европейския съюз е приблизително еднаква. Особено то за ЕС и Китай е, че от началото на XXI век степента на експлоатация се понижава. Обратно в САЩ се увеличава. В Индия последните няколко години на XX век също се понижава.

в) Резултатите показват, че идеологемите за свръхексплоатацията в Китай в сравнение с тази в развитите страни не са верни. Най-вероятно това се отнася и за Индия.

НЕОБХОДИМОСТ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОВИШАВАНЕ И ЕФЕКТИВНО ИЗПОЛЗВАНЕ НА ИНОВАТИВНИЯ КАПАЦИТЕТ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛИТЕ

проф. д.ик.н. Иванка Съйкова

Катедра Статистика и иконометрия, УНСС

Резюме: В доклада се обсъждат възможностите за повишаване на иновативния капацитет на изследователите от социалната област, разбиран като повишени умения за откриване на идеи и обосноваване на полезни нововъведения в практиката. Разглеждат се основните фактори, които благоприятстват раждането на полезните иновации, както и бариерите, с които се сблъскват новаторите. Формулират се идеи и конкретни предложения, насочени към решаване на задачата за повишаване иновативния капацитет на изследователите.

1. В Стратегия Европа 2020¹ на ЕС се обосновава приоритетната цел за развитие на Европейското изследователско пространство (ЕИП) и необходимостта от широко приложение на иновации във всички области на живота на страните-членки на ЕС. В условията на ускорения процес на глобализация те се свързват с необходимостта да се повишава конкурентоспособността на икономиките на Европейската общност. Пътищата за това се виждат главно в развитието на научните изследвания и широко базираните иновации. Това се отнася както до производството на нови знания, така и до ускореното им прилагане в социалната практика във всички области на многостранните човешки дейности.

- Не се нуждае от специални доказателства тезата, че за да има широко базирани иновации най-важното условие е да се откриват идеи и възможности за полезни промени във всички области на живота. Това на практика означава преход от случайно очакваните (и появяващи се от време на време) нови идеи към непрекъснат поток от такива. Но за да постигне това, човешкият капитал се нуждае освен от професионални, още и от специални знания и умения – такива, които ще му помагат да открива и прилага по-успешно и по-често новите полезни идеи.
- 2. Изпреварвайки съдържанието на доводите, ще изтъкна, че тези специални знания и умения са много различни от знанията и уменията, които традиционно предлага нашата образователна система. Те са плод на бурното

¹ ЕВРОПА 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. 2010.

развитие на теорията и технологията на евристичното мислене, най-общо казано – на иновативното мислене. Затова ми се струва разумно да се спра накратко върху най-значимите новости в тази област.

- През хилядолетната история на нашата цивилизация не само обикновените хора, но и учените са гледали на появата на новите знания, откритията, изобретенията, на полезните новости като на нещо непонятно, мистично и неподдаващо се на управление и организация. Властвало е убеждението, че оригиналните идеи и изобретения непременно изискват висок интелект, специални дарования и талант. През вековете неоснователно се утвърждава убеждението, че творческото мислене е достъпно само за високо интелегентните и особено за гениите. Така изглежда, че за обикновените умове творческото мислене е недостъпно и те са лишени от тази привилегия. Днес вече осъзнаваме, че това е един мит, една капитална грешка с драматични последици и за личността, и за обществата.
- Допускана е и друга, още по-сериозна грешка. В тестовите за интелигентност (IQ-тестове) неоснователно са били смесвани две съвсем различни неща – интелекта като потенциал на ума и знанията и уменията как да бъде използван този потенциал за създаване на полезни новости в живота и в научното познание. В действителност интелектуалният потенциал на личността и знанията и уменията как той да бъде използван ефективно, са два от най-съществени (макар и не единствените) фактори за творческото мислене и поведение на личността.
- Оказва се обаче, че по своите функции и очаквани резултати тези фактори са принципно различни. Едно нещо са заложените интелектуални възможности в човека. Те, както е известно, могат да бъдат гениални, средни или умерени, дори слаби. Интелектуалната мощ на човека е генетично обусловена и ако я има, може само да се развива (или потиска). Не може да се привнеса отвън нещо, което не е дадено на отделната личност. Известно е също, че високо надарените, гениите се появяват извънредно рядко. Те очевидно притежават необикновени дарования и висока интелектуална мощ.

Съвсем друго нещо са знанията и уменията как да използваме дадената ни интелектуален потенциал, за да откриваме и създаваме полезни новости. Отдавна вече учените са доказали, че тези умения рядко са дадени наготово. Науката по безспорен начин разкрива, че за щастие, те могат да се привнесат отвън. Това става с подходящо обучение. Решаващ при това е фактът, че по принцип те могат да се научават, формират и развиват във всеки мислещ човек.

Овлабяването на такива знания и умения става принципно по същия начин, както се създават добрите професионалисти – лекари, икономисти, социолози и всички останали. Както овладяваме чужди езици, научаваме се да плуваме и да вършим всичко друго. Точно така, само че със специални за целта подходи, методи и „инструменти”. Това откритие в науката разкри невероятни хоризонти пред творческата мисъл на човека.

- Преди около 40 години един от най-големите визионери на бъдещето – английският изследовател Едуард Де Боно твърдеше, че *„има много техноло-*

гии, които ни учат как да разсъждаваме логично, за да не допускаме грешки, но няма нито една цялостна технология, която да учи човека какво да прави, когато мисли безгрешно, но ... и безплодно". Днес под влияние на научните достижения в тази област вижданията за възможността за творческото мислене са радикално променени. Разкрита е логиката и основните принципи на евристичното мислене. Осветлени са неговите най-важни закономерности. Разкрити са благоприятните възможности, а също и барьерите, които стоят на пътя на новаторите.

Опознат и разкрит е и най-дълбокият механизъм в мисленето, когато се раждат новите идеи. И макар че има още много неизвестни неща, може уверено да се твърди, че в основни линии теорията и технологията на творческото (евристичното) мислене вече са създадени. Те са достъпни за овладяване и прилагане в практиката от всички, които биха се стремили към това. Създадени са и множество специални техники – подходи, методи и други „инструменти“, нужни за формиране на иновативното мислене. И нещо още по-важно – постиженията в тази област разкриха широки пътища за раждане на нови идеи, обосноваване на полезни иновации и прилагането им в живота.

3. С това започва истинският триумф на технологията на творческото мислене по света. Авторът Де Боно има особени заслуги за тези изумителни постижения. Днес той ни представя съвсем различна визия от посочената по-горе. И уверено твърди, че в съвременните условия творческото мислене дотолкова се поддава на овладяване и прилагане, че ако човек пожелае, може да направи от новаторството своя професия. Звучи невероятно, нали? Но през последните 3-4 десетилетия се появиха много факти, които потвърждават по безспорен начин неговата теза. Там, където се полагат сериозни грижи за създаване на умения, повишаващи иновативния капацитет на хората, резултатите не могат да се нарекат иначе, освен изумителни. Ето само няколко впечатляващи примери.

Японската фирма Тойота съобщава, че получава от работещите във фирмата средно годишно над 1 милион идеи и предложения за иновации в дейностите на корпорацията. Панасоник се хвали с около половин милион полезни предложения¹. Едва ли можем да се съмняваме в ползата от тази небивала досега иновативна активност, след като по собствени признания на ръководствата около 85% от тях се приемат за внедряване или вече са внедрени.

В износа на Холандия повече от 27% се падат на нови интелектуални продукти. В тях се включват нови технологии и стоки, продажба или лизинг на про-

¹ Панасоник е световен лидер в областта на иновациите. Обяснява се с факта, че корпорацията притежава 95 025 патента (<http://klimatici.biz/news/35/p-klimatitsi-panasonic-inovatsiite-na-2011g-p.html>).

Стремежът на Panasonic Group е да бъде „зелена“ иновационна компания с глобални виждания. Целта на ръководството ѝ е до 2018 г. – годината, в която Panasonic ще отбележи 100-годишнината си – да стане водещата „зелена“ компания в сектор електроника (<http://klimatici.biz/klimatik/pdf/panasonic-2012.pdf>).

изводствени технологии, know how и други. Вече има създадени агенции, които предлагат обучение и консултантски услуги в тази област. Занимават се и с производство и продажба на предложения за иновации на фирмите. Като капак на всичко в Израел вече работят фабрики, чийто предмет на дейност е производство, внедряване и/или продажба на предложения за нововъведения. Ето какво пише по този повод Вл. Бендер¹: „По инвестиции в know how на 10 000 жители Израел изпреварва САЩ 2,5 пъти, а Европа – 30 пъти”. И още: „Създават се много стартираци (новосъздадени – б.м.) фирми с оглед разработване на специфично know how. Смята се, че техният брой е около 4 000. Целта им е да продават разработките си за много пари на някой гигант или на рискови фондове. ... Сега тълпи от рискови експерти шетат из Израел в търсене на обещаващи стартираци фирми”.

Всичко това едва ли щеше да се случи, ако в посочените и в други развити страни не бяха внедрени съответни стратегии и политики. Ако в образователните системи и извън тях не бяха въведени учебни програми и курсове за обучение. Целта на тези новооткрити знания и умения е да се повиши **иновативният капацитет** на човешкия капитал. Те са навлезли трайно под най-различни форми в образователните системи в чужбина. У нас за съжаление времето изглежда спряло – на този проблем ще се върна подробно по-късно.

4. За да няма повод за недоразумения обаче, ще добавя няколко важни момента засягащи пряко възможностите за иновативно мислене на личността:

Първо, широката достъпност до творческото мислене на всеки нормално функциониращ ум се отнася главно до раждането на нови идеи. Не случайно учените наричат това **идейно творчество**. Проблемът със създаването на нови произведения в изкуствата е по-различен. При тях непременно се изискват специални дарования и талант (за музика, поезия, изобразително изкуство, роли в театъра, писане на романи и т.н.). Разбира се, сферата на изкуствата също се нуждае от нови идеи, но в случая е важен фактът, че изкуството без специални дарования е немислимо².

Второ, специалните умения за идейното творчество нямат за цел и не могат да ни направят гениални мислители. Вече се изтъкна, че мислителите с техните гениални постижения са изключително рядко явление и още не се е родил човек, който да ни научи как да станем гениални. Сигурно е обаче, че уменията, за които говоря тук ще бъдат изключително полезни на личността и обществото. Вече осъзнаваме, че способността за раждане на новости не е привилегия единствено на гениалните тя може да се формира и развива във всеки от нас.

Трето, всъщност преобладаващата част от новостите в живота съвсем не носят белега на гениалността. Някои от тях са доста елементарни като замисъл и из-

¹ Бендер, Вл. 2011. Израел – „Иновационна фабрика“ по необходимост.

² Овладените знания и умения за раждане на новите идеи очевидно няма да направят някого втори Шекспир, Моцарт, Гьоте, Пушкин и т.н. Нужен ни е техният гений, който няма как да внесем отвън.

пълнение. Но те безспорно имат своята значимост за човешкия прогрес. И нещо повече – П. Дракър (1992) изтъква, че нововъведенията често се основават дори не на нови, а на известни вече знания, идеи и решения. В случая обаче, не е от значение степента на новост на една идея, а дали внедряването ѝ води до полезни промени и носи ползи за социалната практика и научното познание.

Четвърто, методите, които се използват за обучение в иновативно мислене сами по себе си не създават новите неща. Както знаем, това е привилегия единствено на човека. Те обаче, му помагат решително да открива по-често нови полезни идеи и успешно да ги прилага в практиката.

5. Изложението дотук разкрива една перспективна идея – днес появата на нови идеи от случайно и спорадично явление става вече масово. И притокът от нови идеи вече се превръща в пълноводен непресъхващ поток. Това е толкова важно за бизнеса, социалното управление, за науката и дори за личния живот на хората, че самата дейност по генериране и внедряване на новите идеи в практиката трябва да се превърне в бизнес. Това открива една нова, все още слабо заета производствена и пазарна ниша. В нея се откриват поне три важни насоки: 1) дейности по повишаване иновативния капацитет на хората; 2) дейности по производство на конкретни нови идеи; 3) ефективното управление на този специфичен бизнес процес.

- Върху постиженията на технологията на творческото мислене и натрупания опит в тази област са разработени и се прилагат учебни курсове, отделни лекции и упражнения, предназначени за овладяване изкуството на творческото мислене. Създадени са центрове и школи с предмет на дейност обучение в творческо мислене и поведение. В много страни по света днес се развива активна дейност, насочена към повишаване иновативния капацитет на човешкия капитал – в училищата, в големите корпорации и другаде.

Само един пример. В края на 20-ти век над 40 000 мениджъри във фирмата IBM от всички нива преминали кратък курс на обучение по методиката „Шест мислещи шапки”. На този въпрос ще се върнем отново по-късно. Ще добавя още, че грижи за повишаване на иновативния капацитет се полагат както за управленските, така и за изпълнителските екипи във фирмите. Тази практика е утвърдена в големите корпорации Тойота, Панасоник, Дженерл Мотърс, Форд и много други. Много важни са те и за преподавателите и изследователите.

- Европейската комисия обяви 2009 г. за европейска година на творчеството и иновациите. Решението е обосновано така: *„Съвременният свят придава особено значение на по-доброто използване на знанията и бързото развитие на иновациите. Следователно, в едно базирано на знанието и многообразието в културно отношение общество е необходимо разширяване на творческите умения и познания, което да позволи на хората да приемат промяната като възможност (за прогрес – бел. моя) и да бъдат отворени за нови идеи. Образованието и обучението са решаващи фактори за това”*¹. През същата година бяха проведени редица полезни инициативи,

¹ Виж Зелена книга „Европейско изследователско пространство: нови перспективи“, 2007.

насочени към популяризирането и решаването на приоритетно важната задача за повишаване иновативния капацитет на човешкия капитал.

Стратегията Европа 2020 и програмата Хоризонт 2020 на Европейската комисия¹ е стратегия за интелигентен устойчив и приобщаващ растеж². В тях присъстват поне два раздела, които касаят пряко обсъжданата задача: а) предвиждат се финансово обезпечени програми и инициативи за повишаване на иновативния капацитет на хората в Европейската общност³ и б) водещи инициативи, сред които първо място заема новосъздадената структура „Съюз за иновации” между страните от ЕС и програмата „М. Кюри”.

6. Любопитно е какво се прави у нас в това отношение. Впечатлението е, че някъде нещичко се прави, предимно на фирмено равнище. Логично се очакваше това най-често да се случва в чуждестранни филиали на фирми, работещи в страната. Днес точно това се наблюдава в практиката. В малко на брой университети (в т.ч. УНСС) се предлагат курсове и лекции, главно по инициатива на отделни преподаватели и катедри. Има една-две консултантски агенции, които предлагат съответни образователни услуги за бизнеса. Но в 21-ви век – векът на иновациите – това вече е крайно недостатъчно.

За съжаление, у нас не е известна (ако изобщо е разработена) национална стратегия и политика на държавата и бизнеса в това отношение. Към Министерство на науката и образованието също не са известни (ако ги има) ресурсно осигурени програми за действие по решаването на тази актуална образователна задача. В това и отношение гласът на българския бизнес слабо или изобщо не се чува.

- Налице е един необясним парадокс. Днес у нас всички в един глас говорят, че ще разгръщаме широко базирани иновации във всички области на живота. Но по въпроса как ще постигнем това, цари трайно мълчание. Дали то се дължи на безхаберие или на други причини, не е известно. Показателно е обаче, че този въпрос не се споменава и по него изобщо не се дискутира.
- Описваната ситуация не е от вчера. Тя прозира в съдържанието на изтеклата вече национална стратегическа референтна рамка (2007-2013), както и в слабата популярност на Стратегия Европа 2020 и Хоризонт 2020 на ЕС. Засега освен общите фрази за необходимост от издигане на професионализма на човешкия капитал на страната, друго не се споменава. Изглежда, че дори идеята за повишаване на иновативния капацитет на хората още не е ясно осъзната у нас. Тази оценка важи и за стратегическата визия за развитие на образователната ни система, която иначе признаваме като най-важен фактор за решаване на обсъжданата образователна задача.
- За другите страни от ЕС работата по повишаване на иновативния капацитет е в пълен ход. Личното ми убеждение е, че тъкмо тезата за повишаване на иновативния капацитет е залегнала в стратегията Европа 2020 и Хоризонт 2020. За нас това изглежда не важи. Надяваме се на някакво чудо – чудото,

¹ Европа 2020. 03.03. 2010. Брюксел.

² Хоризонт 2020. 03. 12. 2013.

³ Виж програма 4 Мария Кюри.

че хората ей така, от нищото ще се втурнат да предлагат идеи за нововъведения в работата си. И полезните иновации ще потекат като река. Повече от ясно е, че очакваното чудо едва ли ще се случи, ако не се инвестира в подготовката на хората за творческо мислене и ако няма реални стимули, които да мотивират и окуражават хората за участие в иновативния процес.

Куриозното е, че тази необяснима апатия се случва на фона на един български експеримент, проведен в няколко средни училища преди повече от 30 години. Той се проведе под ръководството на споменатия изследовател в тази област – Е. Де Боно. Това беше един от първите опити за тренинг в иновативно мислене не само в Източно-европейските страни, но и в много от високо развитите страни тогава¹.

- Резултатите от това състояние на нещата са предизвестени. По официални оценки към 2010 г. само около 16% от българските фирми са развивали някаква иновативна дейност срещу 40% в другите страни членки на ЕС. За последните две десетилетия инвестициите в тази дейност у нас бележат траен спад и са едни от най-ниските в ЕС. Като дял от brutния вътрешен продукт те са по-малко от 0,5%. И както заяви един известен бизнесмен, *„българският износ се конкурира не по нови продукти и технологии, а по ниски цени, които всъщност обричат производителите ни на бавна смърт”*.

7. Не следва ли да се запитаме кои са причините за тази, меко казано, инертност или незаинтересованост към повелята на времето за развитие и ефективно използване на иновативния капацитет на нацията? Причините едва ли са случайни. Св. Съйкова (2011, стр. 215-217) свързва апатията на управляващите у нас с няколко многовековни заблуди:

- Натрупаната през хилядолетията заблуда, че способността за творческо мислене (от което се раждат новите идеи, открития, изобретения и всички други нововъведения) не е дадена на всеки. Че тя е „дар небесен” и привилегия, достъпна само на малцина – талантливите и гениалните. Изтъкнато бе, че изследователите в областта на теорията и технологията на творческото мислене убедително развенчаха тази заблуда. Очевидно това все още не е стигнало до съзнанието на мнозина и те продължават да вярват в тази заблуда.
- Заблудата, че творческото мислене не е нужно на всеки човек. Интересът към него изглежда се ограничава само до хората с много висок интелект. Истината е друга – днес всеки човек се нуждае от развитие и използване на творческите си възможности. Просто, защото плодовете на творчеството предопределят в най-висока степен социално-икономическия прогрес.

¹ Де Боно съобщава за свой експеримент, проведен в една паралелка от последния гимназиален клас на принципа „до” и „след”. Преди да раздели класа на две групи – експериментална и контролна, той поискал от учениците да дадат нови идеи за решаване на един проблем. В резултат били изказани средно по три идеи на човек. След това провел 5 дневно обучение сред експерименталната група. Накрая провел общ сеанс за нови идеи. Резултатът сред контролната група останал почти същият. В експерименталната група обаче, били изказани средно 36 пъти повече идеи! Изумително, нали?

А при определени условия – и личния просперитет на хората. То помага на човека да осмисли и реализира по възможно най-добрия начин времето, което му е отредено на тази земя.

- Заблудата, че човекът не се нуждае от специално обучение и привнасяне на такива умения отвън. Тази заблуда ни внушава, че високо интелigentните притежават иновативни умения по рождение. За останалите не си струват усилията, защото тъй и тъй те ще останат напразни.
- Заблудата, че ако и когато трябва, такива умения могат да се придобиват и само по пътя на познатото ни стандартно логическо мислене. Но логиката и механизмите, по които работи нашият ум при раждане на новото са принципино различни от това, на което ни учи традиционното логическо мислене. Без да се познават и овладяват специалните техники за тази цел, трудно може да се очаква повишаване на творческия потенциал на личността.
- Заблудата, че методите и техниките, с които се придобиват уменията за творчество са трудни за разбиране и прилагане на практика, а ефективността им не е толкова сигурна, дори изглежда съмнителна. Истината е, че методите и техниките, за които става дума, са лесни за разбиране и прилагане, несложни дотолкова, че често звучат елементарно. Понякога дори и нелогично. Но най-важното е, че тяхната изумителна ефективност е доказана и се доказва многократно в живота.
- Над всичко обаче, изглежда стои отношението на овластените да разработват стратегии, политики и програми, да осигурят инвестиции за действие в тази област. Вероятно повечето от тях не си дават сметка за това, какво е загубило досега нашето общество от пренебрегване на тази може би най-важна повеля на времето. И какво ще спечелим от успешното развитие и използване на творческия капацитет на нацията. Не изключвам и обстоятелството, че върху тази неблагоприятна ситуация тежи не само необяснимо безхаберие, но и пагубното влияние на егоистични лични и групови интереси.

8. Няколко впечатляващи примера. Дотук проблемите бяха дискутирани преднамерено в най-общ план. Те са важни, защото предопределят средата, върху която ще се изследват проблемите и възможните мерки за повишаване на творческите знания на социолозите – преподаватели и изследователи. Преди да се спра на тях ще си позволя да представя само три техники от арсенала на творческото мислене, които поразяват въображението с едновременната си изумителна простота, работоспособност и ефективност.

- „Шест мислещи шапки”¹. По-рано бе отбелязано, че с тази техника са били обучени 40 000 мениджъри от различни нива на фирмата IBM. Техниката е едно превъзходно средство за управление и контрол над мисловния процес. В частност и срещу хаотично нахлуващите неканени мисли при обсъждане и търсене на решения на проблемите. Обучението е краткотрайно – само един работен ден. Резултатът от използването му след непродължителен тренинг надхвърля всички очаквания. По оценки не мениджърите от IBM

¹ Автор на метода е Е. Де Боно.

времето за заседания и обсъждания било съкратено средно с 90%! При това решенията им станали много по-ефективни. Подобни оценки за ефективността на метода правят в Дженерал Мотърс, Форд, ITT Corporation и много други. Ще добавя, че ръководствата в УНСС могат много лесно да реализират мечтата си за такъв успех – стига да пожелаят и да направят усилия в това направление.

- „Смяна на концепциите” е друг изключително продуктивен метод за новаторското творческо мислене. Той съветва новаторите, когато нещо не върви както трябва, да опитат да сменят концепциите, залегнали при разбирането и управлението на въпросния обект. И не само в такива случаи, а винаги, когато търсят идеи за нововъведения. Ето само един пример. Налице е сериозно противоречие между интересите на обществото и на големите фармацевтични компании. В САЩ държавата ги спонсорира изключително щедро, за да откриват нови лекарства. С такава цел те ежегодно получават десетки милиони финансови инжекции. Какво се случва по-нататък? Откритите нови лекарства се патентоват, като им се поставят високи монополни цени, поддържани с години. Така мнозинството от нуждаещите се е лишено от достъп до новите лекарства (същото това мнозинство, което редовно си плаща данъците, за да бъдат спонсирани с тях и компаниите).

От метода „Смяна на концепциите” се възползва лауреатът на Нобелова награда Дж. Стиглиц. Той предлага на държавата да смени две концепции: 1) да спонсорира не ненаситните за печалба компании, а нарочно формирани изследователски екипи и 2) откритите нови лекарства да не се патентоват, за да се осигури свободен достъп на всички производители до технологията на тези лекарства. Останалото ще свърши свободната конкуренция, когато я има. Тя ще атакува монополните цени и ще направи лекарствата достъпни за всички нуждаещи се. Забележете, че в случая държавата ще бъде свободна от други грижи и опекунство. Единственото, което трябва да направи тя е, да поощрява приоритетно разработване на лекарства, задоволяващи потребностите на болните.

- „Птичи поглед” или „пилотен полет” е друг, изключително продуктивен метод за успешни полезни иновации специално в изследователската работа. Как става това? Една теория не се създава изведнъж. Обичайно това става на части и по етапи. Постепенно се избистрят елементите, понятийният апарат, правят се различни класификации, откриват се закономерности и механизми на функциониране и др. Това става стъпка по стъпка и изисква дълго време. По тази причина общият поглед (картината като цяло) върху развиващата се теория остават за дълго скрити от погледа на изследователите.

Закономерност в науката е, че след определени количествени натрупвания идват моменти за обобщения. Чрез тях теорията и методологията се доразвиват и обогатяват. И това късно или рано винаги се случва¹. За да разкриват по-навреме

¹ Любопитна е историята на откриване на таблицата на химичните елементи и периодичния закон. Легендата разказва, че тези закономерности Менделеев видял най-напред в съня си. Трябва ли да чакаме блестящите нови идеи да се появят в съня ни? И не е ли вярно, че щаст-

постиженията в една наука, „белите полета”, възможностите за по-широки обобщения, е нужен „птичий полет” на изследователя.

9. Оттук нататък накъде?

Проблемите по повишаване иновативния капацитет на специалистите по ЕСИ – и по-общо на изследователите от социалната област – очевидно трябва да се решават на три нива – национално, локално и индивидуално.

9.1. За страната като цяло е нужно:

- Ясно разбиране и осмисляне на значимостта на задачата. Тя е повеля на времето и следва да принадлежи към най-важните приоритети в планове-те и програмите за социално-икономическото развитие на страната. Върху тази основа трябва да се обоснове национална стратегия и политика за ускорено развитие на иновативния капацитет на човешкия капитал на страната. Целесъобразно е тя да намери място в рамкова програма за научни изследвания и иновации до 2020 година.
- Разработване на ресурсно-осигурени програми за обучение. Разумно е първата задача в тях да бъде подготовката на преподаватели, които да се посветят на технологията на творческото мислене и да направят от нея своя професия.
- Нужно е да се очертаят основните целеви групи за тренинг – в училищата, университетите, администрацията, бизнеса и т.н. И да се разработят разнообразни форми за обучение със съответни учебни програми. Такива програми са нужни за всички нива на обучението. Целесъобразно е също да се използват възможностите на средствата за масово осведомяване за популяризиране на задачата, както и за провеждане чрез тях на краткосрочни курсове по иновативно мислене.
- Осигуряване на учебно-помощни материали и пособия – преводни и български – е също важен елемент от инвестицията.
- Да се подготвят кадри, с които да се създадат агенции и фирми за консултантски услуги в тази област за бизнес организациите и др.

9.2. На локално ниво – имам предвид преподавателите и изследователите от УНСС, и не само тях. На УНСС е нужна стратегия, политика и програми за обучение на преподавателите, студентите и слушателите по тази материя. Нещо повече дори – УНСС може и трябва да се превърне в най-добрия център в страната по обучение в изкуството за иновативно мислене. И на център за подготовка на преподаватели по тази материя в училищата, ВУ и другаде.

Целесъобразно би било да се предвиди издаване на учебник и други пособия за семинарни занятия.

9.3. На индивидуално ниво

Без интерес и желание за придобиване на нужните специални знания и умения за повишаване на иновативния капацитет и готовност за лични усилия на обуча-

ливите сънища на изследователя идват толкова рядко?! Вместо това, методът „Птичи поглед” е под ръка. Той ще ни помогне да направим изследователския процес много по-продуктивен. Така иновациите в социологията и във всички останали науки ще се раждат по-често.

ваните, успешното решаване на тази задача е просто немислимо. Убедена съм, че ползата от тази инвестиция ще се осъзнае и почувства много скоро от всеки участник. Най-важни в случая са усилията за овладяване на методите и за създаване на трайни навици за използването им.

Разбира се, грижите за иновативната активност на заетите в УНСС не свършва до тук. Трябва да се осигури и нейното ефективно стимулиране, организация и управление – проблем, който заслужава да бъде сериозно дискутиран с последващи програми за действие.

Заклучение

България не е богата на природни ресурси и капитали. Но тя има интелектуалния потенциал на нацията. Известни са и любознателността, и ученолюбие то на българина. В това е нашият шанс за постигане на мечтания икономически и социален просперитет на страната. Искан ми се да вярвам, че този шанс няма да бъде пропуснат. Примерът на Израел трябва да стане заразителен за нас. И още нещо – инвестициите, които се изискват тук не са прекалено големи. Въпреки капана, в който е попаднала българската икономика, тези инвестиции са по силите на страната. На УНСС – също.

Литература:

Бендер, Вл. 2011. Израел – „Иновационна фабрика“ по необходимост. <http://www.eurochicago.com/2011/11/izrael-inovatsionna-fabrika-po-neobhodimost/>

Де Боно, Е. 1997. Шестъ шляп мышления. Издателски дом „Питер“, Русия.

Де Боно, Е. 2009. Как да развием творческото мислене. Изд. „Locus“, София.

Дракър, П. 1992. Новаторство и предприемачество. Практика и принципи. Изд. „Хр. Ботев“, София.

Дракър, П. 2000. Мениджмънт предизвикателствата през XXI век. Изд. „Класика и стил“, София.

ЕВРОПА 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. 2010. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:BG:PDF>

Зелена книга „Европейско изследователско пространство: нови перспективи“. 2007. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1433318086120&uri=CELEX:52007DC0161>

Решение на Съвета на Европейския съюз от 3 декември 2013 година за създаване на специфичната програма за изпълнение на „Хоризонт 2020“ — рамкова програма за научни изследвания и иновации (2014—2020 г.) http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/legal_basis/sp/h2020-sp_bg.pdf

Съйкова, Ив. 2011. Проектирането на статистическото изследване. В: Живот, отдаден на статистиката. Университетско издателство „Стопанство”, София.

Съйкова, Ив., Св. Съйкова. 1999. Технология на творческото мислене. Евристика, София.

Съйкова, Св. 2008. Възможности и необходимост от повишаване иновативния капацитет на човешкия капитал в България. В: България в Европейския съюз. НЦИОМ, София.

Цветков, Ст. 2011. Развитие на статистическите изследвания на стопанската система. Университетско издателство „Стопанство”, София.

De Bono, E. 1982. Lateral Thinking: Creativity Step by Step. Harper & Row.

De Bono, E. 1993. Serious Creativity: Using the Power of Lateral Thinking to Create New Ideas. Harperbusiness.

Stiglitz, J., A. Sen, J. Fitoussi. 2009. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

ФУНДАМЕНТАЛНИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ЕМПИРИЧНИТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

проф. д.с.н. Светлана Съйкова

Център за емпирични социални изследвания,
Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

Резюме: Основната теза в доклада е, че въпреки интензивното внасяне на нови подходи и методи в емпиричните социологически изследвания (ЕСИ), е налице сериозно изоставане на методологическото познание в тази област. То засяга обосновките и избора на подходи и методи; критериите за оценка полезността на резултатите от практическото им използване; неяснотите относно познавателните им възможности; фрагментарност при избора на целите и задачите на конкретните ЕСИ. Като резултат се наблюдава нарушаване на връзката между емпиричната и теоретичната степени на социологическото познание. В случая не става дума за обичайната (и разбираема) недоразвитост на емпиричното познание, а за тенденция в развитието на ЕСИ и на социологическата наука като цяло. Някои автори говорят не просто за методологически проблеми, а за „методологически хаос“ и „анархия“ в социологическите изследвания.

1. Съвременният свят се характеризира с една немислима до неотдавна експанзия и интензификация на ЕСИ в почти всички области на живота. И това е напълно обяснимо – перспективите в развитието на обществата, постигането на по-високо качество на живота, решаването на важните социални проблеми зависи и все повече ще зависи от успешните социални взаимодействия между индивидите, обществените групи, общностите, обществото като цяло. Затова и необходимостта от мониторинг и анализ на социалните взаимодействия ще се налага все повече. Известно е, че най-важният инструмент за това е ЕСИ.

За да произвеждат наистина значими и полезни за обществото резултати, ЕСИ се нуждаят от развитие на методологията. В тази област обаче, се наблюдава сериозно забавяне. За да се избегнат евентуални недоразумения, предварително ще отбележа, че недостигащото в методологическите решения и постановки в ЕСИ днес не свързвам с лични пропуски и неудачи на изследователите, макар че има и такива (лично аз също не съм застрахована от тях). Става дума за причини, излизащи извън тях. Критичните оценки, представени в доклада съвсем не означават подценяване на реалните постижения на емпиричната социология, в случая обаче, те не са обект на обсъждане.

Какво пречи да се развива методологията по-успешно и с ускорени темпове? Може би най-важната причина за това е обстоятелството, че въпреки повече от 100-годишното си развитие социологическата наука все още не е решила важни въпроси от фундаментално значение. Те се отнасят до неяснотите и неустановеността на предмета на социологията; до липсващия ѝ основен теоретичен корпус (общата теория на дисциплината) и като неизбежно следствие от това – липсата на фундаментално методологическо ядро. То, както е известно, лежи в основата на познавателната активност на социологическите изследвания.

Съществуващото тук невъобразимо по обем и характер разнообразие от подходи и методи не изглежда да е свързано с общи фундаментални принципи и правила, не е подчинено на една цялостна система. В емпиричната социология са известни десетки теории и подходи: функционализъм и структурализъм, социална морфология и етнометодология, системен подход, символен интеракционизъм, методологически индивидуализъм, бихевиоризъм и още много други. В значително степен това се отнася и до използваните методи и техники при събиране и анализ на социологическа информация: количествени (главно статистически, но не само) и качествени методи за социологически анализ на информацията; монографични методи (напр. case studies), анализ на съдържанието, социометрични методи за изследване на малки групи; модели и методи на представителни и непредставителни извадки и още много други.

Принципът на полипарадигмалността в социологията дава право на всеки един от тях. Бедата не е в това, че съществуват толкова много и различни подходи и методи за изследване на социалната действителност. Всеки от тях в известна степен е полезен и необходим. Бедата е в това, че днес те не са обвързани и систематизирани в една обща методологическа рамка. Често липсват критериите за избора на методологически решения при различните типове познавателни задачи. В методологията липсват обобщени критерии за оценка на валидността и логическата съвместимост на последните¹.

Не достигат сравнителните изследвания върху познавателните възможности на методите, включени в научен оборот, на техните предимства и ограничения. Само като пример ще посоча изборът на непредставителните извадки. Въпреки широкото им прилагане в практиката на ЕСИ, няма сериозни изследвания и обобщения кога могат и кога не могат и не следва да се използват. Нито има теоретични доказателства за специфичните им предимства и ограничения. Липсват ясни критерии за оценка на истинността и валидността на постигнатите резултати. Всичко това издига бариера пред задачата да се формира фундаменталното методологическо ядро на емпиричните (и на теоретичните) социологически изследвания.

2. Методологическото ядро в една наука е част от нейната методология, при това най-важната. Ако то липсва, не може да се компенсира с нищо друго. Има логично обяснение за съществуващото неблагоприятно състояние. Наистина, ако

¹ Критериите за валидност на оценките от представителни извадки са важни, но те са само малка част от онова, което е необходимо.

не знаем какъв е предметът, т.е. какво е онова нещо, което ще изследва една наука, как да разберем по какъв начин можем да правим това? Когато се говори за липсата на фундаментален теоретичен и методологически корпус, се има предвид преди всичко липсата на обща теория на социологията, несъгласуваните изходни начала в познавателния процес, принципите, върху които тя се изгражда, задачите, които се решават. С една дума, това са най-важните елементи от теорията, подходите и методите за производство на социологическо знание. Имат се предвид и връзките между емпирично и теоретично ниво на познанието, оценките за истинността на получените резултати, мястото и ролята на социологията сред другите социални науки и още много други неща.

Общопризнат е фактът, че такава теория към днешна дата все още липсва. Нещо повече дори – има изследователи, които отричат необходимостта и възможността да се създаде обща социологическа теория. Р. Мъртън например, смята че да се създадат социологически теории е възможно само на средно ниво – например икономическа социология, социология на правото и др. Шацки пък пише, че за да се правят социологически изследвания изобщо не е нужна теория – за това били достатъчни само „стандартни техники”¹! Така днес вместо общи основи на социологическата наука, на изследователите от тази област се предлагат различни теории (полипарадигмалност, диалогична социология и др.). Същото важи и за фундаменталния корпус в методологията. Вместо липсващото фундаментално ядро в научен оборот се включват методи и техники, които нерядко произвеждат недостатъчно обосновани или противоречиви резултати.

Липсват обобщенията, които да свързват методологията в една логически обоснована методологическа система. Ще припомня, че дори при статистическия подход в емпиричните социологически изследвания не са изяснени достатъчно познавателните задачи и ограничения от гледна точка на задачите на ЕСИ, не се виждат ясно и връзките му с останалите подходи и методи.

3. Нанасяните вреди на социологическата наука и на социалната практика от всичко това бих представила в няколко основни групи:

3.1. Отдавна се забелязва неоправданата фрагментарност при развитието на методологията на ЕСИ. Доскоро ми се струваше, че тя е свързана главно със забавените генерализации на постиженията в методологическата област. Днес става все по-ясно, че и у нас, и в чужбина е налице необоснована фрагментарност не само в обобщението на методите и подходите. Силно и също необосновано е стеснен и тематичният обхват в емпиричната социология, което е не по-малко тревожно.

Ще посоча примери, за да не прозвучи това твърдение декларативно. От тематиката на ЕСИ днес трайно отсъстват такива важни проблеми, като мониторинга и анализа на общата социална динамика, липсва и оценката на нейната траектория

¹ Виж Д. Минев, 2011. Знанието в рисковите общества. Социологически проблеми, кн. 1-2 (стр. 117) и Д. Минев, 2011. Социология, власт и общества. Незнанието, което разрушава световите на хората (стр. 211).

и параметри. Недостатъчно се изследват и факторите, които я обуславят. За тази липса пишат редица автори още от средата на XX век. Р. Будон (1969 г.) отбелязва, че от проблематиката на социологическото изследване изчезват (забележете – имало ги е, но вече изчезват) съществено важни проблеми. И посочва за пример проблемите на социалните промени в дългосрочен план и икономическите и социалните кризи в обществото. По същото време Х. Блялок пише, че „проблемите по събирането на адекватни данни в динамичните редове изглеждат толкова големи, че ние колективно отлагаме момента на сериозно обсъждане на въпроса как да организираме и решим тази задача (1968, стр. 79). Две десетилетия по-късно авторът констатира, че в тази насока не е постигнат никакъв напредък. Можем да кажем, че и до днес (след почти половин век) в изследване на социалната динамика особен напредък няма. Какво може да означава това? То означава просто, че в емпиричната социология липсват сериозни усилия да се наблюдава и оценява в каква посока се движи социалният свят, на който влак се намират и накъде са се запътили днешните общества.

От това логично следва, че социологическите анализи не разкриват параметрите на една евентуална девиантна социална динамика и не предупреждават обществата за опасностите и рисковете, които ги заплашват. Пример за това са социално икономическите кризи, войните, които (противно на очакванията) не изчезнаха с разрушаване на Берлинската стена. Пример е и последната световна дългова криза от 2008 г., която се оказа дори по-продължителна и по-тежка от кризата през 1929-33 г. И още – в обществата на благоденствието (*welfare societies*) качеството на живота на хората, което след Втората световна война бавно, но сигурно се повишаваше, след 70-те години на XX век обърна посоката си. Вместо да се развиват в избраната тогава насока, днес все повече растат неравенствата и бедността не само в бедните, но и в индустриализираните страни. Това е индикатор, че е налице девиантна социална динамика. Задачата на емпиричната социология да прави мониторинг и да предупреждава обществата за случващото се и за последиците от него явно „не е работила“.

3.2. Крайно оскъдни са изследванията и оценките на ефектите и последиците от провежданите публични политики и програми. М. Brewer (1983, стр. 15) твърди, че програмите за социални вмешателства на управляващите са предназначени „да лекуват социални заболявания или да подпомагат социални промени“. Лекуват ли наистина? И подпомагат ли позитивните социални промени и напредъка на обществата? Оценки за това се срещат много рядко.

Твърди се, че в развитите общества липсват сериозни оценки на ефектите от провежданите публични политики и програми за социални вмешателства (виж Д. Минев, 2011). През последните две десетилетия доста такива програми са в ход и у нас. За тях се изразходват огромни публични средства – за развитие на административния капацитет на публичната администрация; на малкия и средния бизнес; борбата с безработицата; интеграцията на ромския етнос; усъвършенстване на образователната система, здравеопазването и още много други.

Нашето общество не е информирано за реалните ефекти от тези програми, защото такива оценки рядко се огласяват или просто не съществуват. Когато все пак са правени някакви оценки, в тях обичайно се акцентира главно (ако не и само) върху успехите, реални или мними. Кой друг, ако не социолозите трябва да наблюдават случващото се в нашия социален свят като цяло и да оценяват резултатите от действията на властващите групи? Изводът важи и за провежданите емпирични социологически изследвания с държавни средства и със средства от европейските фондове. Без съмнение за тях се изразходват огромни средства, но обобщени оценки доколко тези разходи са били оправдани и ефективни също няма.

3.3. Натрупан е и все повече се натрупва огромен емпиричен материал от изследванията. В това не би имало нищо лошо, ако емпиричната социологическа информация се анализира и обобщава адекватно, ако анализите предлагат повече полезни резултати, съответстващи на очакванията и потребностите на обществото. Работата е там, че поради изтъкнатите вече причини, това се случва относително рядко. А без достатъчна връзка между фактологичните изследвания на един и същ социален феномен трудно могат да се правят обобщения, да се разкриват закономерности, да се преминава от емпиричната към теоретичната степен на познание.

3.4. С основание може да се твърди, че и капацитетът на емпиричната социология да извършва анализи на причинно-следствени и други връзки в обществените явления и процеси е силно редуциран. Това се отнася за почти всички области на провежданите емпирични изследвания. По този повод редица видни изследователи оценяват емпиричните социологически изследвания като „трайно уседнали” в границите на описанието и интерпретациите на събирания емпиричен материал. Поради това резултатите от тях не се подлагат на сериозно осмисляне и обобщение. Нещо повече – тълкуването и обяснението на едни и същи данни често предлагат противоречащи си едни на други изводи. Възможности за това предоставя концепцията, според която социологията е полипарадигмална наука – всеки подход, и горе-долу всеки метод в тази област са допустими и полезни, т.е. различните парадигми не си противоречат и са напълно съвместими.

3.5. Липсват сериозни изследвания върху използваните изследователски подходи, методи и инструменти. И по-рано са обсъждани проблемите за оценка на техните познавателни възможности, на систематизациите и класификациите им, на изясняване критериите за избор на методи и подходи, релевантни на поставените познавателни задачи.

3.6. На фона на всичко това не изглежда да има ясна визия и за приоритетните направления на емпиричните социологически изследвания у нас. При съществуващата ситуация жизненоважни социални проблеми остават извън ползрението на социологията – те просто са маргинализирани. Визия за това кои да бъдат приоритетите и за какво да се изразходват публични ресурси в областта на ЕСИ също липсва.

3.7. Слабостите и недостатъците при избора на методологически решения в ЕСИ определено вредят и на оценките на реалната полза от тях за обществото. Достатъчни ли са критериите, които позволяват да оценяваме тази полза? И как се прилагат съществуващите? Доколко темите и получените резултати наистина се отнасят до собствено социологическия обект и предмет? Но ако предметът е неясен, неустановен и разлят, възможен ли е изобщо такъв критерий?

3.8. Разсъждавайки върху липсата на фундаменталното методологическо ядро в социологията, логично стигаме и до въпроса за оценката на заслугите на изследователите при мониторинга, анализите и социологическите оценки на случващото се в нашия социален свят. Както и до критериите, с които се оценяват постигнатите научни резултати от изследователските екипи. Ако тези критерии липсват, ясно е, че няма как да се получават реални оценки на постигнатото. Това обяснява до известна степен защо вместо да се оценяват реалните научни и практически постижения на отделни изследвания и изследователи, упорито се държим за такива критерии като „брой публикации в чужбина”, „брой цитирания от други автори”, колко е престижно списанието, в което са публикувани социологическите резултати, „представяне на научни форуми” със и без международно участие, и т.н. Ще се съгласите, че тези библиометрични оценки сами по себе си не са мерило за научни приноси, макар че понякога биха могли да съдържат и такива оценки.

3.9. Срещат се и многосмислови, често „разбягващи се” тълкувания и обяснения, основани на едни и същи емпирични данни. Ст. Коул посочва примери как от едни и същи емпирични данни безпрепятствено и с лекота се правят произволни изводи, които успешно обслужват напълно противоположни идеологически интереси. Пинкър отива дори и по-далече, като изтъква, че се публикуват „откровени глупости” с претенции за научност. За това свидетелстват например развиваните тези от съвременни „теоретици”, че е невъзможно да се изгради обща социологическа теория и дори, че такава не е нужна. Низбет пък, се опитва да ни внуши, че самата социална динамика е една „илюзия”, пренебрегвайки развитието на цивилизацията изобщо. У нас също се срещат твърдения, трудно поддаващи се на оценката на здравия разум. Известен български професор по социология ни уверява: „... Голям проблем на студентите по социология е, че това са хора (вероятно преподавателите – б.м.), в чиито семейни традиции никога не е имало висше образование”¹. Е, и? Да оставим настрана, че в семейството не може да има висше образование, а висшести. В какво се стреми да ни убеди авторът? „Ако маргинали създават маргинали – ни просветлява той – тогава защо се оплакваме, че изчезва социологията?”. От тази позиция и великият Ломоносов е маргинал². Друг български социолог заявява: „Ние сме тези, които могат да вкарат сложност в осмислянето и решаването на различни проблеми на обществото”³. Не е ясно

¹ Виж. Сп. Социологически проблеми. 2011, кн. 1-2, стр. 296-297.

² Захари Стоянов, който до 21-годишна възраст не е могъл да чете и пише – също.

³ Пак там, стр. 318.

кому и защо е нужно да „вкарваме сложност“ в нашите изследвания. Не е ли поестествен стремежът към обратното? Примерите и от чуждите, и от нашите автори могат да продължат, но това със сигурност не е нужно. Приведените разкриват достатъчно какво се случва, когато липсват реални критерии за валидността и значимостта на резултатите от ЕСИ.

3.10. Слаб е интересът на социолозите към изследването на това как и за какво се изразходват днешните ресурси на обществото в глобален мащаб. Има основания да твърдим, че днешната емпирична социология (и у нас, и в чужбина) не присъства осезаемо в мониторинга и оценката на реалната социална ефективност от изразходваните ресурси в различните сфери на дейностите. Възможно е да възникнат въпроси дали тези оценки не са задача само на икономистите. Едва ли! Много добре е известно, че икономическата ефективност и рационалност не винаги е равна на социалната ефективност и рационалност. Понякога онова, което традиционно се оценява като икономически ефективно и целесъобразно може да се окаже много далеч от социално ефективното. Така че нека оставим икономистите да оценяват икономическата ефективност. На социолозите принадлежи задачата да оценяват социалната ефективност на резултатите от дейностите в различни сектори и общо – за да разкриват реалните ползи за обществото от разхода на ресурсите. Обществото иска да знае какво печели и губи, или какво пропуска да постигне при разхода на ресурси за производство на материални и духовни блага, за административно обслужване, за здравеопазване, образование, опазване на околната среда и още много други. Валидна изобщо, задачата се отнася в частност и до мониторинга и оценката на ефективността на научните изследвания като цяло. Може да се добави още – и на провеждания огромен брой емпирични социологически изследвания. Всички сме убедени, че на най-общо социетално ниво, няма кой друг да решава тази толкова важна задача, освен социолозите.

3.11. Забелязва се, че усилията в тази насока (съзнателно или не) са крайно недостатъчни. По-точно е да се каже, че сериозни усилия за създаване на фундаменталното методологическо ядро днес реално липсват. Личното ми виждане е, че усилията на методолозите да решават задачите при липсващ теоретичен фундамент трудно могат да бъдат успешни. Поради простия факт, че така „колата се поставя преди коня“. Вместо методологията да се гради върху солиден теоретичен фундамент, нещата са обърнати наопаки – методолозите да решават задачи на теоретиците, което едва ли е най-доброто решение. Без съмнение това е задача на социологическата наука, при това с приоритетно значение. Фактът на пропусканите възможности също свидетелства за силно редуцирания капацитет на емпиричната социология да разкрива признаците на евентуална девиантна социална динамика. И да предупреждава своевременно за рисковете и опасностите, които заплашват обществото.

Заклучение

В обсъжданите тук методологически проблеми на ЕСИ виждам повод за разгръщане на продуктивни професионални дискусии, насочени към осветляването им и търсене на алтернативи за успешното им решаване. Посланието към социологическата общност е за по-активни научни изследвания за противодействие на опитите да бъде подценявана ролята и ползите от социологическата наука за обществата.

Литература:

Димитров, Г. 2011. Социология на илюзиите и/или илюзиите на социологията. Социологически проблеми, кн. 1-2.

Енциклопедичен речник по социология. 1996. С.

Минев, Д. 2011. Социология, власт и общество. Изд. Аля, Троян.

Минев, Д. 2011. Знанието в рисковите общества. Социологически проблеми, кн. 1-2.

Минев, Д. 2010. Пътят от емпирия към теория: защо липсва и защо е необходим централен теоретичен корпус. В: Социологията – от емпирията към теорията. Академично издателство „Проф. М. Дринов“, София.

Съйкова, Св. 2005. Изследване на факторни връзки в социологията. Методологически проблеми и решения. Издателство „Фабер“, В. Търново.

Съйкова, С., Ат. Атанасов, Е. Ченгелова. 2014. Социалните емпирични изследвания. Методологически аспекти. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София.

Blalock, H. 1968. Methodology in Social Research. McGraw Hill Company, NY.

Szacki, J. 1982. The History of Sociology and Substantive Sociological Theories. SAGE Publications.

ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ – АСПЕКТИ ОТНОСНО ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ НАУКИТЕ

ас. д-р Маргарита Борисова

Катедра Политическа икономия, УНСС

***Резюме:** При разглеждането на връзките между икономическата социология и политическата икономия следва да се подходи по исторически път, като отношенията между двете науки продължават да имат еволютивен характер. В контекста на тези разсъждения анализираме възобновената днес концепция за новата икономическа социология заедно с други съвременни школи на икономическата социология като един интердисциплинарен проект, в който се включва и политическата икономия.*

Постоянно нарастващото значение на икономическия фактор за развитието на съвременното общество определя и равноправното място, което политическата икономия заема сред останалите социални науки. Икономическата социология отговаря на необходимостта политическата икономия да не бъде оставена единствено на икономистите. При разглеждането на връзките между икономическата социология и политическата икономия следва да се подходи по исторически път, като отношенията между двете науки продължават да имат еволютивен характер. В контекста на тези разсъждения анализираме възобновената днес концепция за новата икономическа социология заедно с други съвременни школи на икономическата социология като един интердисциплинарен проект, в който се включва и политическата икономия.

От историята на икономическата мисъл е добре известно, че развитието на икономическата социология като научна теория от 19. век е било предшествано от това на политическата икономия, за която се говори още от 17. век. В развитието на политическата икономия се открояват няколко направления.

Първото икономическо признато направление е на меркантилистите (16 – 18. век). Европа се освобождава от феодализма и държавите започват да се обновяват. Задачата на политическата икономия според интелектуалците меркантилисти се състои в укрепване на националните държави. Техните произведения се представят под формата на сборници, в които се изучават конкретни икономически проблеми (търговия, такси) и съдържат практически съвети към управляващите,

което от своя страна обяснява наименованието „политическа икономия“ (дадено през 1615 г. в „Трактат по политическа икономия“ от Антоан дьо Монкретиен).

Следващото направление, което допринася за развитието на политическата икономия и има значителен принос в нейното установяване като автономна наука, е на физиократите, наречени още икономисти. Те оформят своите идеи върху „социалния естествен ред“, станал възможен чрез човешкия разум и „управлението на природата“, т.е. върху тезата, че естествените закони, управляващи обществото, са сходни с физическите закони. В своята „Икономическа таблица“ (1758) Франсоа Кене прави опит да докаже съществуването на универсална хармония между интересите на отделните класи, като изхожда от взаимната връзка между индивидуалните интереси.

Тези идеи биват развити по-късно от Адам Смит в неговия фундаментален труд, превърнал се в основно произведение на класическата школа – „Изследване на природата и причините за богатството на народите“ (1776). Разбиранията си за политическа икономия Смит свежда до разграничаването на два нейни аспекта – „позитивна страна“ (научен анализ, който се основава на съществуването на икономически процеси и явления) и „нормативна страна“ (разработване на адекватни принципи и предписания за икономическата политика). Тази негова позиция провокира въпроси, свързани с това как можем да съчетаем отношенията между икономиката и обществото, пазара и институциите, което е и причината в началото на 19. век първите социолози да проявят значителен интерес към разработките на А. Смит.

При Давид Рикардо и Томас Малтус автономността на политическата икономия е по-ясно разграничена. Чистият икономически анализ, основаващ се на характеристиките на *homo oeconomicus*, прави възможно икономическата наука да съществува отделена от институционалния контекст. Това до голяма степен се потвърждава и от Джеймс Мил, често смятан за последния от класиците, който разграничава законите на разпределението, определени от естествените закони, от законите на производството, движени от социално-политически причини.

Маржиналистката революция (1870 – 1890), свързана с имената на Уилям Стенли Джевьнс, Карл Менгер и Леон Валрас е една алтернатива на класическата школа, при която проблемът за произхода и образуването на богатството се замества от проблема за разпределението на ресурсите. Маржинализмът по своята същност представлява анализ на стопанските дейности, като се изхожда от системата на индивидуалните предпочитания. Пионерите на тази нова наука имат за цел да изградят икономическа теория, считана за социално неутрална, т.е. далеч от всяко идеологическо влияние (Joyal 2000: 61). Изчистена от политическо, социално и етично съдържание, политическата икономия определя мястото на една нова наука – икономическата социология.

В развитието на икономическата социология като наука могат да бъдат открити три големи периода: зараждане (1890 – 1920), междинен период (1920 – 1960) и нова икономическа социология (след 1970). Връзките между икономическата социология и политическата икономия или начинът на разглеждане на икономиче-

ската социология по отношение на политическата икономия, могат да бъдат формулирани чрез три основни концепции (Steiner 2001: 35): (1) Школата на Емил Дюркем критикува остро икономическите категории с идеята да замести икономическата теория с икономическа социология; (2) Според Вилфредо Парето политическата икономия не може сама да обясни нито един икономически феномен, следователно трябва да бъде допълнена чрез обща икономическа социология; (3) Позицията на Макс Вебер и Йозеф Шумпетер е по-гъвкава – социологията и политическата икономия са автономни науки (функциониране на човешкото общество, образуването на пазарни цени), като предлагат към тях да се присъедини икономическата социология, прилагайки един по-обширен подход. Може да се твърди, че съществува и френска традиция в социологическата критика на политическата икономия, представена от Огюст Конт, Емил Дюркем и Пиер Бурдийо.

Икономическата социология (1890 – 1920) се появява в контекста на една голяма трансформация (по Карл Полани), т.е. на базата на голямо икономическо наследство, но маркирана и от една анти-икономическа реакция на първите социолози. В своето произведение „Курс по позитивна философия“ Огюст Конт, често смятан за основател на социологията, отправя критики в четири основни направления: политическата икономия е твърде абстрактна и дедуктивна наука, откъсната от другите части на общественния организъм; тя е идеология само на отделния икономист и подценява ролята на държавата в общественно-икономическия живот (Нончев 1992: 37).

Така в края на 19. век науката икономическа социология има самостоятелен статут (Вебер, Дюркем, Веблен, Зимел, Парето). За това допринася Макс Вебер (считащ себе си за икономист, но когото историята разпознава като един от най-големите социолози), който въвежда термина „икономическа социология“. Вебер е представител на дуалистичната и антипозитивистка традиция в германската социология (базирана на опозицията между естествените науки и науките с културна значимост), за разлика от френския социологически позитивизъм (обявяващ се за обединение на научните методи). Тези разграничения причисляват социологията и историята към науките с културна значимост. За Вебер те са далеч от естествените науки и не могат да бъдат зависими от техните методи. От друга страна, политическата икономия е методически повлияна от естествените науки (Weber 1965: 136-137).

Емил Дюркем продължава с проекта, наречен „позитивна социология“ – социология, много по-рестриктивна от тази на Конт или Вебер, която си поставя за цел да дисквалифицира и замести една псевдонаука, каквато е политическата икономия, чрез едно ново знание – икономическата социология. Това, което характеризира френската традиция в областта на социологическата критика на политическата икономия при Дюркем и неговата школа, е свързано със значението, което те отдават на социалните механизми във функционирането на икономиката (Steiner 2005: 12).

В началото на 20. век италианският социолог и икономист Вилфредо Парето внася допълнителен елемент в отношенията между икономическа социология и

политическа икономия. Той продължава делото на Леон Валрас, оглавявайки катедрата „Политическа икономия“ в Лозанския университет, но не споделя неговото разделение на науките на чиста политическа икономия, приложна политическа икономия и социална политическа икономия. Отричайки тотално социалната икономия на своя предшественик, Парето я заменя изцяло с една „нова социология“, съвместима с икономическата програма, която преподава. Разграничителният подход между двете науки, който Парето утвърждава в „Трактат по обща социология“ (1916), се основава на обособяването на два типа човешки действия: „логически“ – обект на икономическата наука, и „нелогически“, които се отнасят до социологията. Последният тип действия са по-комплексни и обхващат различни форми на рационалност на агентите, тъй като засягат *homo sociologicus* (André Legris, Ludovic Ragni 2005:104).

През следващия период (1920 – 1960) икономическата социология продължава със своите опити за осъществяване на връзки с икономическата наука¹, без това да води каквито и да било значителни постижения. За сметка на това икономическата наука, подпомогната от иконометрията, е в пълна експанзия. През 1960 г. теорията за човешкия капитал (Шулц, Бекер) заедно с парадигмата за икономическа рационалност обхваща и различни социални теми (за семейството, образователната система и др.). Новата икономическа история, или т.нар. „клиометрия“ (Фогел, Норт), възобновява икономическата история, за да я вмъкне в неокласическата. През 1970 г. теорията на публичния избор (Бюканън, Тълок) прилага неокласическия синтез към политическите отношения. Ендогенната теория на растежа идентифицира различни фактори, обясняващи икономическия растеж, като иновации, човешки капитал, участие на държавата и др. Неоинституционалната школа (Коазе, Уилямсън, Норт) разгръща неокласическата парадигма по отношение на институциите.

Веберовото разбиране за анализа и връзките между науките се споделя от австрийския икономист Йозеф Шумпетер в неговото емблематично произведение „История на икономическия анализ“ (1954). Според автора икономическата наука трябва да се раздели в пет направления: икономическа история, статистика, чиста икономическа теория, икономическа социология и икономическа политика. Икономическата социология е определена по отношение на икономиката като разглеждаща въпроси, свързани с действията на индивидите и икономическите последици от тяхното поведение (Schumpeter 1954:48, цитиран от О. Barbier 2011:50). Тази стратегия, определена от Филип Щайнер (Steiner 1999) като „допълваща“, отговаря на една наистина интердисциплинарна позиция.

Във връзка с авторите и школите в икономическата социология от този период може да се твърди, че се появяват някои по-значителни индивидуални разработки, в които е очертана визия, обхващаща икономиката, социалните отношения,

¹ В края на XIX в. политическата икономия става основа за появата на икономикса. Разграничаването между двете не винаги е категорично и ясно, но в рамките на това изследване ще сведем нашия анализ до по-общото понятие „икономическа наука“.

институциите, историята, антропологията, културата (К. Полани, М. Мос, Т. Парсънс, Фр. Симианд, С. Бугле, М. Халбвакс, К. Манхайм).

През 50-те години на 20. век се проявяват нови опити за въвеждане на икономическата наука в научните трудове на американските социолози. С произведението на Полани, Аренсбърг и Пиърсън „Търговия и пазар в древните империи“ американската социална наука изпреварва европейската икономическа социология, която в началото на 20. век бележи по-интензивно развитие. Това постига и произведението на Т. Парсънс и Н. Смелър „Икономика и общество“ – първото, което прави опит за въвеждане на съвременната икономическа литература в социологията (Кейнс, Домар, Самуелсън).

От появата на т.нар. „нова икономическа социология“ (НИС) през 1970 г. до наши дни сме свидетели на едно своеобразно възраждане на връзките между двете науки. Две са основните причини, които могат да бъдат изтъкнати: критичните реакции към империализма на неокласическата икономика (от страна на икономисти, но също и от социолози) и политико-икономическите промени от средата на 70-те години на 20. век (автономност на международните финансови пазари, кризи, мондиализация). Двама автори упражняват изключително влияние в изграждането на тази *холистична визия*: Вивиана Зелизър (1988) характеризира новата икономическата социология като проект, чиято предметна дейност е да обясни историческата, културната и социокултурната страна на икономическия живот, и Марк Грановетер (1990), който защитава идеята, че икономическото поведение не се обяснява единствено чрез индивидуалните детерминанти, а трябва да вземе предвид социалното като активен фактор на икономическото действие. Развитието на НИС в САЩ получава своята легитимност, обединявайки три нови и обещаващи направления в основата на три концепции: пазара, мрежите и културата. Свързва се с имената на М. Грановетър, В. Зелизър, П. Ди Маджио, Х. Уайт и др.

Към европейските школи на НИС се отнася френското антиутилитаристко движение в социалните науки (Le MAUSS). Създадено през 1980 г. от Ален Кайе, то се свързва с публикацията му „Критика на утилитаристкото мислене“ (1989). В основата на тази нова парадигма се поставя „анализът на даряването“ на Марсел Мос. Друго френско направление е Регулационната школа (Ecole de régulation), чийто фундаментален труд е публикацията на Мишел Аглиета „Регулация и кризи на капитализма“ (1976). Това направление е повлияно от марксизма и кейнсианството, но също и от идеята да се произведе нова глобална икономическа теория, която да разшири своята област с тази на социологията. Конвенционалната икономика (Economie des conventions) е академично направление в икономиката, а също и в социологията, познато във Франция най-вече със своя методологически индивидуализъм и микроикономически подход. Свързва се с публикацията на Болтански и Тевено „Икономики на величието“ (1987). Основното предизвикателство пред това направление е връзката между социологията и икономическата наука (конвенциите са в центъра на икономическата дейност). Социалната икономика или социалната и солидарната икономика (ESS), се свързва с имената

на някои съвременни представители като Ж.-Л. Лавил, Ж.-Ф. Драпери и включва различни движения или деноминации, които си поставят за цел да преосмислят отношението между социалното и икономиката.

В последните десетилетия съвременната икономическа социология е в процес на голяма трансформация като едно мултинационално поле, интегриращо политико-икономически, обществено-институционални, социокултурни и други идеи. За да отговори на това предизвикателство, политическата икономия трябва да разшири хоризонтите си, да бъде свързана с едно качествено ново икономическо мислене, основано на симбиозата между държавата и частните пазари. Анатоли Калецки вижда тази нова ера, в която икономистите „ще трябва да черпят прозрения от политическите науки, социологията и антропологията. И ще трябва да приложат методите на историците, управленците и психолозите, както и на математиците, и на статистиците. В хода на това отваряне на икономическата наука постепенно ще придобият форма институционалните структури и интелектуалните контури на капитализъм 4.0“¹.

Литература:

Калецки, А. 2013. Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата. София: Класика и стил, с. 244.

Нончев, А. 1992. Икономическата социология в търсене на идентичност. В: Пачев, Т., Колев, Б. (съст.). Икономическа социология., София: УИ „Стопанство“, с. 37.

Barbier, O. 2011. Convergences entre économie et sociologie autour du concept de réseau social, thèse. Université Panthéon-Sorbonne Paris 1, p. 50. <<https://goo.gl/j3cf2G>>

Joyal, A. 2000. Néolibéralisme à travers la pensée économique. P.U. Laval, p. 61.

Steiner, Ph. 2001. Une histoire des relations entre économie et sociologie, p. 5.

<<https://goo.gl/2egzpg>>

Legris A., Ragni L. 2005. Théorie de l'action, rationalité et conception de l'individu chez Pareto, p. 104. <<https://goo.gl/L6VMY9>>

Steiner, Ph. 2005. Y a-t-il une tradition française de critique sociologique de l'économie politique?, p. 12 <<http://goo.gl/RYocLR>>

Smelser, N., Swedberg R. 2011. The Sociological Perspective on the Economy. Handbook of economic sociology (1996). Princeton University Press and copyrighted. <<http://goo.gl/As3WpE>>

Swedberg, R. 1997. New Economic Sociology: What Has been Accomplished, What is Ahead? Stockholm University <<http://goo.gl/OUUZyF>>

Weber, M. 1904. Essais sur la théorie de la science, Premier essai: „L'objectivité de la connaissance dans les sciences et la politique sociales“ <<http://goo.gl/xAh6Rc>>

¹ Калецки, А. 2013, Капитализъм 4.0: Раждането на новата икономика след кризата. С., с. 244.

ПАЗАРИ, ИДЕНТИЧНОСТИ, СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ

АКАДЕМИК ЖАК НАТАН

*Един от инициаторите
за създаването на катедра
„Икономическа социология“
през 1975 г.*

ИКОНОМИЧЕСКА
СОЦИОЛОГИЯ

ЗА ГРАНИЦИТЕ НА ОПАЗАРЯВАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ – ЕДИН СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПОГЛЕД

доц. д-р Вяра Стоилова

Катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Обществото, пише Парсънс¹ е „...особен вид социална система, характеризираща се с най-високо равнище на самодостатъчност по отношение на своите обкръжения, включително обкръжаващите социални системи”. Един от най-важните проблеми на обществото е как да се организират в институционални стандарти онези дейности, които формират тази самодостатъчност. Организирането, според Дюркем² е създаването на социални факти. В съвременното общество е налице социалният факт на превръщането на пазара в регулатор не само на икономическата дейност, но и на редица извъникономическите обществено значими дейности. Този социален факт все още не е достатъчно изследван, поради което, както пише Бьогенхолд³ „темата за опазаряването на обществения живот се превръща в конституираща изследователска област на социологията на пазара”. Налице са две основни изследователски ориентации на социологическото познание в рамките на тази тема. Първо, познание за причините на опазаряване и второ, влиянието на опазаряването за развитието на обществото и отделния негов член. Настоящият доклад ще се фокусира върху два изследователски въпроса, които са елемент от посочените по-горе ориентации, а именно границите на пазара, които изграждат процесите на опазаряване и едно следствие от тези процеси, а именно нарастващата оскъдност на парите като модус за социална свързаност.

От пазар към опазаряване

Понятието за пазар претърпява сериозна съдържателно-смислова метаморфоза. От място, където са се извършвали покупко-продажби, през институционален стандарт за регулиране на размяната на част от благата, произведени в икономиката, до регулатор и на неикономически обществено значими дейности. Дали

¹ Парсънс, Т., 2005, *Еволюция на обществата*, Изд. Критика и Хуманизъм, С., 20

² Durkheim, E., 1976 [1895], *Die Regeln der Soziologischen Methode*, Herausgegeben und eingeleitet von Rene Koenig, 5 Aufl, Darmstadt und Neuwied

³ Boegenhold, D., (Hrsg) 2014, *Soziologie des Wirtschaftlichen. Alte und neue Fragen*, Springer VS, Wiesbaden, 100

става дума за втора велика трансформация е въпрос, чийто отговор ще можем да дадем в бъдеще. Както е известно Великата трансформация на Полани е метафора за един от най-значимите преходи на обществото – от състояние, при което интеграцията на обществото се е осъществявала върху принципи, които са следвали основно религиозния морал и отсъствието на стремеж към печалба (реципрочност, субсистенция или връзка между тях) към интеграция чрез пазара и парите като модус за изграждане на социална свързаност. Процесите на навлизане на пазарни размени в неикономическите обществени дейности се определят от някои изследователи като „икономизация“, а от други – като „опазаряване“. Така напр. Акиел¹ говори за икономизацията като „процес на разширение на отношенията на конкуренция в почти цялата икономическа и обществени сфери, както на политическо, така също на равнище организация и индивид“. Според Бурди-йо² става дума за „интрузия на чужда логика в друго поле“, докато Ото³ определя тези процеси като „конкурентноориентирани стратегии за рационализиране на неикономическия сектор“

В случая икономизацията като разширение на конкуренцията не бива да се смесва с икономизацията като икономически принцип, предполагащ мисленето в разходи и ползи (една теза на Бекер⁴, който говори за „фантомни цени“). Опазаряването задължително предполага наличие на правила за конкуренция при извършването на съответната дейност, което е предпоставка за реализиране на една основна ценност на пазара – свободния избор на актьора, но и комодификация на произвеждащите блага, което означава легален достъп до тях чрез парична размяна.

Като най-значими причини за опазаряването се определят от една страна, **техническото и технологично развитие**, благодарение на което се произвеждат нови продукти за пазарна размяна, а от друга, **приватизирането** на редица обществено значими неикономически дейности (образование, здравеопазване, грижи за деца, възрастни хора и т.н.). По отношение на новите блага за пазарна размяна, които се появяват в резултат на техническото и технологично развитие е необходимо да се прави разлика между такива, които са предмет на директни пазарни размени и други, които са предмет на индиректна пазарна размяна. Такъв е например случаят със социалната мрежа Фейсбук. Включването в нея е безплатно („безплатно е и винаги ще бъде“ пише на началната страница на Фейсбук). Достъпът до нея обаче предполага цяла поредица от пазарни размени (за-

¹ Akyel, Dominic, 2013, *Die Oekonomisierung der Pietaet. Der Wandel des Bestattungsmarkts in Deutschland*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 12

² Bourdieu, P., 1998, *Gegenfeuer. Wortmeldungen im Dienste des Widerstands gegen die neoliberale Invasion*. Konstanz: UVK

³ Otto, H.-U. / Schnurr, S., 2000, „Playing the Market Game?“ – Zur Kritik markt- und wettbewerbsorientierter Strategien einer Modernisierung der Jugendhilfe in internationaler Perspektive. S. 3–20 in: dies. (Hrsg.), *Privatisierung und Wettbewerb in der Jugendhilfe. Marktorientierte Modernisierungsstrategien in internationaler Perspektive*. Neuwied: Luchterhand, 17

⁴ Becker, G, 1976, *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago, Chicago University Press

купуване на компютър или смартфон, достъп до интернет доставчик, достъп до електроенергия). И ако новите технически и технологически блага са естествен резултат от развитието на науката, то решенията за приватизиране на обществено значими неикономически дейности са **политически**. Приватизацията най често е резултат от критичната оценка на начина, по който са организирани някои неикономически дейности, неудовлетвореността на хората от случващите се в тях разменни отношения, непостигането на обществените цели, както и неудовлетвореността от еквивалентността между „дадено” и „получено” в разменните отношения, изграждащи се в тях. Навлизането на пазарни размени в неикономически дейности изисква обществено съгласие, което да гарантира реализирането на обществените цели (ценности) и да не нарушава основните права на членовете на обществото. В това отношение от особено значение са моралните преценки на членовете на обществото до каква степен (до какви граници) е допустимо те да удовлетворяват свои нужди чрез пазарни размени (напр. в сферата на здравеопазването). В този смисъл е и казаното от Акиел¹ че *„опазаряването е и процес на морална преоценка на богатата”*. Много важно в случая е да има съвпадение между легитимността и легалността на новите блага, които влизат в кръга на пазарните размени. Легитимността намира израз в наличието на вътрешно признание от нуждаещите се от едно благо като допустимо за пазарна размяна (липсата на съпротива срещу това), както и приемането на факта, че производителите на това благо ще осигуряват достъпа си до пари чрез неговата продажба. Легалността е свързана с факта на наличие на формални пазарни правила, които дават възможност едно благо да бъде предмет на покупко-продажба.

Границите на пазара се изграждат в резултат на протичането на процесите на опазиране в две посоки – **от легитимност към легалност и от легалност към легитимност**. В първия случай става дума за блага, които от морална гледна точка се възприемат от нуждаещите се от тях като легитимни, т.е. не се осъжда тяхната покупко-продажба. Такъв е случаят със сурогатното майчинство. В България, въпреки опитите за законодателни промени, даването на утроба „под наем“ е реално забранено. Законът е категоричен, че майка на едно дете е жената, която го е родила. Сурогатното майчинство, обаче, се възприема от доста жени като легитимно, доколкото е налице черен пазар за предоставянето на тази услуга. (налице е както търсене, така и предлагане. Могат да се видят подобни обяви в интернет като цените на тези услуги варират между 15 и 20 000 лв.). Дали тази услуга ще се легитимира е въпрос на време (например, този въпрос е законно уреден в Украйна и Гърция).

Пример за опазиране, което протича от легалност към легитимност е застрахователния продукт „застраховка живот”. За пръв път този застрахователен продукт се предлага за размяна в края на 18 век в САЩ, но в продължение на

¹ Akyel, Dominic, 2014, *Oeconomisierung und moralischer Wandel. Die Ausweitung von Marktbeziehungen als Prozess der moralischen Bewertung von Guettern*. MPLfG Discussion Paper 14/13, Max-Planck-Institut fuer Gesellschaftsforschung, Koeln, 16

почти цял век той остава нелегитимен, т.е. морално неприемлив. Самата идея за остойностяване на смъртта е пораждало у повечето хора неприятни усещания. С течение на времето моралната преценка се измества от остойностяване на смъртта към осигуряване на парични средства за наследниците.

Който иска да определи, пише Шулте¹, „границите на пазара трябва да каже защо едно благо не трябва да бъде произведено и разменяно по правилата на пазара и какъв е алтернативният механизъм за това...Въпросът за границите е въпрос за легитимното поле на производството и разпределението на блага от държавата”. Очевидно границите на пазара ще се определят от културната за всяко общество граница на допустимост за комодификация на благата и тяхното производство и разпределение на основата на конкуренция.

Нарастващата оскъдност на парите като модус за социална свързаност

В рамките на социологията на пазара е налице разбирането, че едно от най-значимите последствия от опазаряването е нарастващата оскъдност на парите. Парсънз² определя парите като „символно генерализиран медиум, специализиран за изпълнението на една функция в икономиката – алокация на блага и ресурси”. И ако тази функция е израз на избрания принцип за организиране на общественото икономическо дейностно пространство, за отделния актьор по-значима се оказва функцията на парите като платежно средство и средство за размяна. В качеството си на средство за размяна парите са модус за изграждане на социална свързаност между хората, за което Московичи³ пише: „... хората не могат да имат помежду си връзки, от които да отсъстват парите, нито връзки, които да не са възплъщавани от парите под една или друга форма. Парите като израз на социална свързаност според Зимел⁴, „са превърната в субстанция социална фикция”. В случая социална има смисъл както на създадена от хората, така също и свързваща хората. Защото парите не само измерват ползи, но и правят възможно получаването на ползи. Поради това те са и причина за ерозия на създадени вече връзки, когато тези връзки не могат да се възпроизвеждат, поради отсъствие на права на собственост върху пари. В това се изразява, както пише Луман⁵ тяхната „диаболчна стойност”.

Оскъдността е социален факт, резултат от начина, по който хората изграждат свързаност помежду си. Оскъдността, пише Бекер⁶ „не съществува *per se*, а като такава е обществено възприета. Дали нещо е оскъдно се определя социално, а не природно” Оскъдността се създава от разменното средство, което актьорът трябва да даде в една размяна, за да получи желано благо. Зад оскъдността на блага

¹ Schulte, P., 2014, *Wirtschaftsethik und die Grenzen des Marktes*, Mohr Siebeck Tuebingen, 97

² Parsons, T., 1952, *The Social System*, London, 124

³ Московичи, С. 2008, *Машина за богове*, Изд. Дамян Яков, 201

⁴ Simmel, G. 1989 (1900) *Philosophie des Geldes*, Frankfurt. Suhrkamp, 201

⁵ Luhmann, N., 1988, *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

⁶ Becker, Th., 1998, *Die Sprache des Geldes. Grundlagen strategischer Unternehmenskommunikation*, Opladen, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 44

стоят неслучили се свързаности. В условията на опазаряване най-видимата, осезаема граница на оскъдността са правата на собственост върху пари.

Опазаряването увеличава свободата на избор на дейност и блага като **възможност**, но оскъдността на парите очертава фактическите граници на тази свобода като **реализация**. Свободата е онази възможност за избор за социално свързване чрез пари, която остава след като актьорът извърши всички принудителни плащания (напр. данък сгради, данък автомобили, такса смет, плащания за получаване на блага от монополисти, потребителски такси за посещение на личен лекар и др). Свободата се отнася не само до избори в настоящия момент, но и в бъдещи периоди. В този контекст са любопитни данните от проучване на осигурителна компания, според които **близо половината** българи нямат спестен нито един лев. Едва **трима от десет българи** могат да посрещнат изненадващ разход от 1000 лева¹. Под прага на бедността от 295 лв. живеят повече от 2 460 000 българи, според изследване на Конфедерацията на независимите профсъюзи в България². Увеличаване на бедността е равнозначността на увеличаване на оскъдността и намаляване на свързаността. В това отношение все още недостатъчно изследвани остават въпросите как хората възприемат свободата на избора, като основна ценност на пазара, до каква степен парите влияят върху техния вътреш свят, чувства, мечти и поддържането на най – значимите им социални свързаности.

Заклучение

В условията на опазаряване и нарастване на оскъдността на парите като модус за социална свързаност, актьорът осъзнава, че все по-важен за него става достъпът до пари. А този достъп отново преминава през пазара – или чрез предлагане на произведения от него блага (стоки и услуги) или чрез размяна на работната му сила срещу възнаграждение. Засилената конкуренция по отношение достъпа до пари прави много пропускливи границите между труда и свободното време, между професионалния и личен живот на актьора. Преобладаващата част от неговото биографично време се подчинява на решението на проблема за достъпа до пари. Опазаряването „произвежда“ съответен тип на себевъзприемане като „как да продам онова, което правя или мога да правя, за да получа парите, от които имам нужда“. Професионалната (трудова) роля на актьора упражнява своеобразен диктат върху целия му ролеви ансамбъл.

Конкурентната среда, в която актьорът изпълнява професионалната си роля, го принужда да предприема действия за придобиване на по-добри пазарни шансове (внедряване на нови технически и технологични методи за производство на

¹ <http://www.dnes.bg/stranata/2015/08/03/polovinata-bylgari-niamat-zadelen-i-lev-za-cherni-dni.271998>

² <http://www.vesti.bg/pari/blizo-25-mln.-bylgari-zhiveiat-pod-praga-na-bednost-6040113>.

блага, повишаване на квалификацията, търсене на втора работа и др.). Не при всички актьори тези ориентации са свързани с увеличаване на техните доходи чрез законни средства. Някои от тях се ориентират към „сивата икономика”, както и към извършване на забранени от закона дейности (напр. контрабанда, разпространение на наркотици, проституция и корупционни практики). Наличието на подобни ориентации дестабилизира цялата институционална система на обществото и изискват критичен прочит на цялата съвкупност от правила (не само пазарни), които определят принципите за производство и разпределение на блага в обществото.

Литература:

- Московичи, С. 2008, *Машина за богове*, Изд. Дамян Яков
- Парсънс, Т., 2005, *Еволюция на обществата*, Изд. Критика и Хуманизъм, С.
- Akyel, Dominic, 2014, *Oeconomisierung und moralischer Wandel. Die Ausweitung von Marktbeziehungen als Prozess der moralischen Bewertung von Guettern*. MPLfG Discussion Paper 14/13, Max-Planck-Institut fuer Gesellschaftsforschung, Koeln
- Akyel, Dominic, 2013, *Die Oekonomisierung der Pietät. Der Wandel des Bestattungsmarkts in Deutschland*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main
- Becker, Th., 1998, *Die Sprache des Geldes. Grundlagen strategischer Unternehmenskommunikation*, Opladen, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag
- Becker, G., 1976, *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago, Chicago University Press
- Boegenhold, D., (Hrsg) 2014, *Soziologie des Wirtschaftlichen. Alte und neue Fragen*, Springer VS, Wiesbaden
- Bourdieu, P., 1998, *Gegenfeuer. Wortmeldungen im Dienste des Widerstands gegen die neoliberale Invasion*. Konstanz: UVK
- Durkheim, E., 1976 [1895], *Die Regeln der Soziologischen Methode*, Herausgegeben und eingeleitet von Rene Koenig, 5 Aufl, Darmstadt und Neuwied
- Luhmann, N., 1988, *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Otto, H.-U. / Schnurr, S., 2000, „Playing the Market Game?“ – Zur Kritik markt- und wettbewerbsorientierter Strategien einer Modernisierung der Jugendhilfe in internationaler Perspektive. S. 3–20 in: dies. (Hrsg.), *Privatisierung und Wettbewerb in der Jugendhilfe. Marktorientierte Modernisierungsstrategien in internationaler Perspektive*. Neuwied: Luchterhand.
- Parsons, T., 1952, *The Social System*, London
- Schulte, P., 2014, *Wirtschaftsethik und die Grenzen des Marktes*, Mohr Siebeck Tübingen
- Simmel, G. 1989 (1900) *Philosophie des Geldes*, Frankfurt. Suhrkamp.

„ДИГИТАЛНО” ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО: ТЕХНОЛОГИЧНИ ПОТЕНЦИАЛИ И СТРАТИФИКАЦИОННИ ОГРАНИЧЕНИЯ

ас. Димитър Благоев

Катедра Социология, СУ „Св. Климент Охридски”

Резюме: Текстът представя накратко една социологическа перспектива към начина, по който предприемачеството се трансформира в контекста на ускорената дигитализация на пазарните размени в съвременния капитализъм. Тази перспектива е приложена към два конкретни случая на „дигитално” предприемачество в контекста на неговите технологични потенциали и стратификационни ограничения.

Основният социологически проблем в този текст е как комуникацията, интегрираща дигиталните технологии, променя предприемачеството в един все по-глобализиращ се икономически процес. По-конкретно тук се търсят отговори на въпроса как се разгръщат взаимодействията (вкл. и обратните въздействия) между онова предприемачество, което превръща глобални дигитални общности и институции на „информационното общество” в своя основна пазарна среда, от една страна, и стратификационните ограничения, съдържащи се в актуализиращите се все още в конкретна локалност социални позиции на участващите в този процес социални актьори, от друга страна.

Важна предпоставка на трансформацията на икономическите взаимодействия днес стават разнообразните и все по-интензифициращи се дигитални технологии и технологични среди, сред които Интернет е най-важната, но не единствено значимата. За да разберем съвременните контексти на предприемачеството и начините, по които то участва в техните промени, е нужно да направим опит за рефлексия върху това как (дали и в каква степен) дигитализирането на икономическите взаимодействия започва да трансформира предприемачеството, създавайки предпоставки за „преодоляване” на вградеността на икономическото действие – било мрежова¹, политическа или институционална².

¹ Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, Vol. 91, Issue 3, pp. 481-510.

² Allen, M. M. C. 2013. Comparative Capitalisms and the Institutional Embeddedness of Innovative Capabilities. *Socio-Economic Review* Vol. 11, pp. 771-794.

Преди да бъде осъществен конкретен анализ, трябва да бъдат направени три взаимно допълващи се методологически хода по отношение на неговата реферативна рамка:

Първо, трябва да бъде поставен акцент върху качеството на предприемача да е *посредник*, но не само и не толкова между ресурсите, стоящи в основата на производството на стоки и услуги, и нуждите на потребителите от резултатите на производството. Тук може да ни е полезно едно обръщане към етимологията на понятието *entrepreneur*¹, за да отчетем вече изгубени негови значения, които са били конститутивни в социално-историческия процес на създаване и първоначален възход на „класическото предприемачество”. В нея е утаен резултатът на един нововъзникващ (към края на европейското Средновековие) процес, при който (прото)предприемачът „застава *между*” елементи на социалното пространство, като ги *свързва*, преди да при-свои стойност, за да постигне печалба. Тоест, неговата същинска роля е да бъде *посредник, който осъществява свързването* между латентни икономически потенциали (контекстни и/или персонални), превръщайки ги в *пазарни възможности*, създавайки по този начин пазарна иновация, тоест, нова „пазарна ситуация”, ако перифразираме Вебер². Тоест, предприемачеството не е само в рационално „изчисляване” на цели, средства и резултати в рамките на пазарните ситуации, но е и в *свързване, в смисъл на съ-общаване (комуникиране) на разнородни елементи в социалната среда с латентно икономическо значение, превръщайки ги в същностни конституенти на пазарните процеси*. В до-информационното общество най-важното условие на възможност на предприемачеството е локалната (националната; регионалната) вкорененост на тези процеси.

Тази иновативна опосредяваща роля на „класическия” предприемач обаче се трансформира вследствие на променящите се през 19-ти и 20-ти век национални и наднационални икономически контексти. Разнообразните социално-икономически и политико-властови предпоставки на пазарното усилие и неговата устойчивост в процеса на постоянстващ интерес към печалба стават все по-доминирани от институциите на националната държава (и между- и над-националните й обединения в края на 20-ти век), на икономическата корпорация и на социалната държава (*welfare state*). Дълготрайните следствия на тази трансформация са свър-

¹ Преминало без промяна от старофренски към „middle English” (етап от развитието на английския език, предшестваш съвременната му форма). Съдържа две съставки, чиито латински корени (припомням, че латинският има широка публична (извън-църковна) употреба в Западна Европа чак до 18-ти век) *inter* (entre-) и *prehendere* (prendre) са със значения, съответно, „между” и „пред-вземам”/„при-своявам”.

² Weber, M. 1978. *Economy and Society*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.

зани с все по-задълбочаващата се социална (като синтез на мрежова, политическа, институционална и културна) вграденост на предприемаческото действие¹.

В обобщение, контекстната ограниченост и социалната вграденост са двете основни условия на възможност на предприемачеството преди възникването на „дигиталната икономика“.

Вторият методологически ход е социалните позиции на предприемачите да се мислят социологически като съдържащи стратификационни ограничения на тяхното пазарно поведение. В стратификационните анализи (най-вече в класовия анализ) в продължение на повече от век доминираше възгледа за детерминистката проекция на социалната структура в съзнанието и оттам – в действието. През последните няколко десетилетия на 20-ти век, обаче, все повече се ускоряваше процесът на диверсификация на индивидуалните и груповите стилове на живот, организиращи се около рязко нарасналата роля на потреблението в една все по-динамична и разнородна социална структура. Вследствие на това връзката между социалната позиция и ценностните и менталните модели на светореагиране, най-вече по отношение на политическите и потребителските действия, ставаше все по-хлабава². Макар и с доста по-противоречив характер, подобни изводи се правят и по отношение на отслабване на връзката между разположението в социалната стратификация и културата, разбираана в широк смисъл³. Все пак, по-убедителни са аргументите, че в социалната позиция продължават да се съдържат значими културни предпоставки и кодификации (резултанти на конкретно-историческите конфигурации при пресичанията между национална културна специфика⁴ и стратификационна специфика⁵) именно на *предприемаческото* поведение.

Третият методологически ход е да се осъществява критическа рефлексия върху процеса, при който след края на 20-ти век икономическата глобализация и глобализиращата се чрез дигиталните технологии комуникация стимулират все по-интензивното освобождаване на икономическите действия от тяхната локална/национална вкорененост. Една от предпоставките за това е трансформацията в същината на пазарните потенциали – в едно дигитализиращо се „информационно общество“ те са все повече глобално дисперсирани, а не толкова пространствено концентрирани в конкретна локалност. Независимо от техния „произход“ и ка-

¹ Срв. с Чавдарова, Т. 2014. *Социална вграденост на дребното предприемачество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

² Срв. с Pahl, R. 1996. Is the Emperor Naked? In: Lee, D. J. and B. S. Turner (eds.), *Conflicts about Class. Debating Inequality in Late Industrialism*. London: Longman

³ Бътлър, Т. 1999. „Да наваксаш“ или тиранията на избора: намерения и резултати при лондончаните от средната класа през 90-те години. *Социологически проблеми*, кн. 1/2, с. 81-103.

⁴ По-подробно вж. например у Търнър, Ч. Х. и А. Тромпенаарс. 1995. *Седемте култури на капитализма*. Варна: ИК „ТедИна“.

⁵ Виж Благов, Д. 2015. „Средната класа“: между „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*, Философски факултет. Книга Социология. Т. 105, с. 92-118.

чествена определеност, тези потенциали, от една страна, и глобално достъпното многообразие от огромен брой местни икономически възможности, разпръснати в различни общества, от друга страна, стават все „по-опосредими“ чрез дигитална комуникация. Като съществено ново условие на възможност на това опосредяване е, че то може да се осъществява независимо от степента на икономическо развитие и пазарна институционализация на конкретни общества¹.

Анализът на една специфична, опосредена от прилагането на дигиталните технологии, „глокализация“ на предприемачеството (тоест, на начините, по които глобалната логика на икономическите процеси взаимодейства с локалните контексти на тяхното осъществяване) трябва да даде отговори на следните въпроси: първо, дали и доколко щрихираният по-горе процес е социологически значима предпоставка за поява на „дигитално“ предприемачество, при което вградеността на икономическите действия намалява успоредно с нарастващата интензивност и качествената промяна в пазарните размени, опосредени от цифровата комуникация; второ, какви са стратификационните ограничения на конкретните участници в този процес.

Едната хипотеза е, че процесите на дигитализация на икономическите практики отварят несъществуващи досега пазарни възможности пред отделния предприемач извън онези, които са рамкирани от структурата на ограничени контекстни пазарни потенциали.

Втората хипотеза е, че процесите на дигитализация на икономическите практики преодоляват институционалната, политическата, мрежовата вграденост на предприемаческото действие.

Третата хипотеза е, че продължават да съществуват специфични културни предпоставки, задаващи границите на възможната дигитална пазарна активност и че те се съдържат в позицията на предприемача в социалната стратификация.

Верификацията на тези хипотези може да се осъществи през анализ на следните четири типологии на „дигитално“ предприемачество, опосредяващо персонални ресурси и пазарни потенциали чрез интернет:

1. Без посредничеството на дигитална институция или виртуална общност.
2. Чрез институционално посредничество, но извън виртуална общност (на пример чрез freelance интернет–платформи като *Upwork*).
3. В контекста на виртуална общност, но без помощта на дигитална институция, например чрез интернет-сайтове на Do-It-Yourself (“направи си сам”) общности.
4. С посредничеството на дигитална бизнес институция и в рамките на виртуална общност (crowdfunding интернет–платформи като *Kickstarter*).

Тук ще щрихирам анализа само на два примера като емпирично проявление на последните две типологични възможности.

¹ Blagoev, D. 2015. Middle Classes Undergoing Transformation in a Digitizing World. *International Journal of Communication*, Vol. 9, pp. 2784-2800.

Конкретен случай за третата форма на дигитално предприемачество е една предприемаческа “success story” при стартирането на новаторски бизнес от двадесетгодишен мексикански емигрант в САЩ, който е “self-made” програмист, занимаващ се с авиомоделизъм като хоби, без университетско техническо образование, без бизнес идея или бизнес план, без финансови ресурси, и който само за три години става съосновател и съсобственик на най-голямата американска компания за производство на дроне *3D Robotics* с годишен оборот от 40 млн. долара за 2013 г.

Докато чака зелена карта за престой в САЩ през 2008 г., той разработва в гараж първия си прототип на дрон. Важното в случая е, че това става възможно чрез интензивна интернет-комуникация с други авиомоделисти от „направи си сам” общност в нейния блог *DIY Drones*. Свободният обмен на работни идеи в контекста на виртуалната им взаимопомощ (включително разработването на специфичен софтуер с отворен код, необходим за функционирането на дроновете) насърчава мексиканския имигрант в изработването на първия му прототип на дрон. Постоянстващата подкрепа на тази конкретна общност чрез генериране и усъвършенстване на конструктивни, функционални и софтуерни решения, кулминира в изпращането от страна на един от нейните членове на малка сума от 500 долара на мексиканския емигрант, която позволява стартирането на изработването на прототипа му на дрон. Това отприщва иновативния потенциал на продължителна дигитална комуникация между младия изобретател и „финансовия благодетел”¹, като първият ѝ резултат е онлайн-продажбата на десетки дроне, последван от стартиране на съвместна компания за производство на дроне².

По този начин осъществяването в рамките на виртуалната хоби-общност взаимно усилване на разнообразни индивидуални потенциали „изобретява” несъществуващи преди това пазарни възможности и пазарни ситуации *извън* виртуалната общност. Тук искам да акцентирам още веднъж върху социологическото значение на дигиталната комуникация за преодоляване на ограниченията пред предприемаческото действие, съдържащи се в локалния контекст, в който е вписана социалната позиция на неговия агент. От друга страна, това преодоляване има своите граници, в случая произтичащи от актуалната социална позиция и въплътените в нея светогледни и културни нагласи по отношение на осъществяването на самото предприемаческо действие и идентификацията с него. Бившият мексикански емигрант, а сега предприемач, в резултат на преживения от него (според собствените му думи) „културен шок” отстъпва част от предприемаческите си отговорности на своя бизнес-партньор, фокусирайки се предимно върху управление на инженерните и технологичните аспекти на новосъздадената компания с близо 300 души персонал.

¹ Който към онзи момент работи като главен редактор в известно технологично списание, но не присъства с тази си идентичност в блога.

² Онлайн-комуникацията помежду им си остава основният начин на ръководене на съвместния им бизнес и до момента.

Конкретен пример за четвъртия тип „дигитално“ предприемачество, осъществявано чрез crowdfunding-платформи като *Kickstarter*, съдържащи институционализирани възможности за иновативни предприемачески инициативи, са двата последователни проекта на българския стартап *Kolelinia* за производство и реализация на две версии на новаторския велосипед *Halfbike*. Основатели на *Kolelinia* са двама млади български архитекти, запалени по градско колоездене, които разработват „полу-велосипед“ (хибрид между скутер и колело) с иновативен дизайн и стартират в *Kickstarter* фандонабиране с идея за ръчно производство на около стотина бройки. В рамките на 30 дни през март и април 2014 г., при искана сума от 80 000 долара проектът набира 81 769 долара от 414 участника, от които седемдесет и двама заплащат пълната сума, за да получат продукта (останалите само подкрепят инициативата с различни малки суми). В рамките на половин година (с два месеца закъснение спрямо предварително обявения график) „новите предприемачи“ успяват да произведат и доставят обещаните „полу-велосипеди“ на своите клиенти.

Този успех, както и идеите за конструктивни и функционални подобрения в продукта, получени в рамките на едномесечната дигитална комуникация с поддръжниците-потребители по време на активната кампания в сайта, водят до иницирането на втори проект в същата интернет-платформа. Очакванията на екипа са приблизително същите по отношение на количествата от втората версия на продукта, но на двойно по-ниска цена спрямо първия вариант, тоест, исканата сума е по-малка – 50 000 долара. В рамките на април 2015 г., обаче, проектът за „полу-велосипед“ с усъвършенстван дизайн успява да привлече 2416 участника и 973 764 долара (сума, близо двадесет пъти по-голяма от предвидената). Категоричната потребителска поръчка за производството на 2196 броя от продукта (тридесет пъти повече от първия проект и двадесет пъти над заложените очаквания във втория) се оказва огромно предизвикателство пред двамата предприемачи след завършека на кампанията – нейният неочакван от тях успех носи в себе си предпоставки за достатъчно сериозен, макар и частичен, неуспех (към ноември 2015 г. е налице над петмесечно забавяне на производството и доставката на продукта спрямо предварителния график, макар и двете да са стартирали).

Една от предпоставките е липсата на опит и подготвеност за по-мощно производство. По-важна предпоставка (с далеч отиващи последици) са ограниченията на икономическото поведение на предприемачите, извиращи от съдържащите се в актуалните им социални позиции техни нагласи – negliжиране на адекватни стратегии за справяне с предизвикателства от такъв характер, омаловажаване на многообразието от трудности в хода на самия производствен процес, висока степен на неорганизираност (на предприемаческото действие), ниска степен на отговорност (при взаимодействие с клиентите), и др. В този смисъл „дигиталното“ предприемачество, ставащо възможно чрез иновативна пазарна интернет-платформа за crowdfunding може да има амбивалентна същност, доколкото съдържа условия за сплитане на технологичните потенциали на институционализирана-

та дигитална комуникация и стратификационните ограничения на предприемаческото действие. Амбивалентността се проявява и във взаимната игра между възпроизводството на собствено културната му вграденост и освобождаването от мрежовата/институционалната/политическата му вграденост.

Тази двойственост, от друга страна, не трябва да възпрепятства акцентирането на социологическата значимост на институционализирания като интернет-платформа crowdfunding (в сравнение с основния дебат, който разглежда най-вече ролята му като новост в алтернативното финансиране на бизнес-проекти), която трябва да се търси в иновацията на начините, по които той трансформира предприемачеството и връзката му с пазара. За разлика от обичайния набор от основни стъпки за успешна реализация на една бизнес инициатива¹, за предприемача, използващ crowdfunding, остава най-вече ангажимента по организирането на онлайн-представянето на проекта, по производството и по логистиката по дистрибуцията. Основната причина за това е, че тази нова икономическа структура транслира по качествено различен начин бизнес-идеята в производство, сливайки (докато ги трансформира) всички останали междинни етапи в един – интензивната дигитална комуникация между предприемача и финансовите поддръжници, присъединяващи се към неговия проект в краткия период на активната му кампания (обичайно между един и максимум два месеца). Именно чрез тази структурна промяна crowdfunding-платформите създават условия за „дигитално производство“ на пазарни ситуации, институционализирайки дигиталното посредничество между глобално разпръснати икономически потенциали и персонални възможности на неизчислим брой иновативни индивиди с достъп до интернет.

А различните начини, по които „дигиталното“ предприемачество е на свой ред опосредено от културните конституенти на предприемаческото поведение, съдържащи се в стратификационните позиции на неговите агенти, е въпрос на бъдещи конкретни емпирични анализи.

Литература:

Благоев, Д. 2015. „Средната класа“: между „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове. В: *Годишник на СУ «Св. Климент Охридски»*, Философски факултет. Книга Социология. Т. 105, с. 92-118. Достъпно на <https://research.uni-sofia.bg/handle/123456789/1312>.

Бътлър, Т. 1999. „Да наваксаш“ или тиранията на избора: намерения и резултати при лондончаните от средната класа през 90-те години. *Социологически проблеми*, кн. 1/2, с. 81-103.

¹ Например, бизнес план, маркетингово проучване на пазарния потенциал, намиране на финансиране, производство, маркетинг и реклама на продукта/услугата (вкл. маркетингова и рекламна стратегия) за достигане до потребителите, усилия по пазарна реализация на производения продукт/услуга, и т.н.

- Търнър, Ч. Х. и А. Тромпенаарс. 1995. *Седемте култури на капитализма*. Варна: ИК „ТедИна”.
- Чавдарова, Т. 2014. *Социална вграденост на дребното предприемачество*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Allen, M. M. C. 2013. Comparative Capitalisms and the Institutional Embeddedness of Innovative Capabilities. *Socio-Economic Review* Vol. 11, pp. 771–794.
- Blagoev, D. 2015. Middle Classes Undergoing Transformation in a Digitizing World. *International Journal of Communication*, Vol. 9, pp. 2784-2800.
- Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, Vol. 91, Issue 3, pp. 481-510.
- Halfbike. Accessed at <https://www.kickstarter.com/projects/774841427/halfbike>
- Halfbike II. Accessed at <https://www.kickstarter.com/projects/774841427/halfbike-ii>
- Pahl, R. 1996. Is the Emperor Naked? In: Lee, D. J. and B. S. Turner (eds.), *Conflicts about Class. Debating Inequality in Late Industrialism*. London: Longman
- The Mexican Immigrant Who Set Up a Global Drone Firm. Accessed at <http://www.bbc.com/news/business-31356080>.
- Weber, M. 1978. *Economy and Society*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.

ПРИСЪСТВИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИТЕ УЧАСТНИЦИ НА ПАЗАРА НА ТРУДА ВЪВ ВИРТУАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО: ЕДНА ГОДИНА ПО-КЪСНО

д-р Мариета Христова

хон.преп. в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: *В статията са представени резултати от проведен сравнителен анализ на уеб-присъствието на институционалните участници на пазара на труда за период от една година. Целта на анализа е да се регистрира степента, до която институционалните участници на пазара на труда се справят с предизвикателствата, породени от използването на технологиите, за да се насърчават политиките по виртуализирането им. Търси се отговор на въпроса дали в реалното пространство се случват съществени промени, които биват отразени и във виртуалното пространство. Те се разбират като промени в ръководството и управлението на съответната организация и връзката им с изменения в уеб-присъствието на организацията. В резултат от проведения анализ, използваният авторски методически инструмент е актуализиран спрямо новите реалности и тенденции във виртуалното пространство.*

Постановка на проблема

Настоящият анализ е в резултат от периодичен мониторинг над действието на институционалните участници в полето на виртуалния пазар на труда и има за цел да регистрира до каква степен те се справят с предизвикателствата породени от използването на технологиите и по-специално уеб-мрежата. Търси се отговор на въпроса дали в реалното пространство се случват съществени промени, които биват отразени и във виртуалното пространство. Те се разбират като промени в ръководството и управлението на съответната организация и връзката им с изменения в уеб-присъствието на организацията.

За целите на анализа разбираме уеб-присъствието на институционалните участници на пазара на труда като съвкупност от процесите по информиране, комуникиране и осигуряване на потенциални и реални възможности за осъществяване на форми на взаимодействие между организацията и потребителите ѝ при реализирането на потребностите и интересите им.

Обект на настоящия анализ е съдържанието на уеб-сайтовете¹ на три групи институционални участници:

- Министерство на труда и социалната политика (МТСП) и Агенция по заетостта (АЗ) като държавни институционални посредници на пазара на труда².
- Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ) и Конфедерация на труда „Подкрепа“ (КТ „Подкрепа“) като синдикални организации.
- Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ), Българска стопанска камара (БСК), Българска търговско-промишлена палата (БТПП), Конфедерация на индустриалците и работодателите в България (КРИБ), Съюз за стопанска инициатива (ССИ)³ като работодателски организации.

Присъствието им е измерено чрез степента, в която те са се включили и участват в това пространство и е оценено чрез изградените уеб-сайтове и предлагани електронни услуги от съответните участници. Сравнителният анализ е направен към 5 юли 2014 г. и 15 ноември 2015 г.

Методически инструмент

Използваният методически инструмент е изработен с цел да измерва определени променливи, които се включват в съставянето на оценка за уеб-присъствието им в Мрежата⁴. Инструментът е изработен след направен обзор на литературата по съставяне на индекси и оценки на уеб-сайтове в публичния и частния сектор⁵. В края на процеса, приписаният ранг на всяка една организация изразява

¹ Под *уеб-сайт* разбирам съвкупността от www страници, които са създадени, поддържани и контролирани от съответната организация, представляват организацията в интернет и от нея може да се получава информация, да се комуникира, да се осъществяват форми на взаимоотношения с организацията. По-подробно виж: Граматиков, Мартин. *Изследване потребителската стойност на интернет сайтовете на централната администрация*. сп. „Публична администрация“, бр.1/2003, с. 6. Достъпно на: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN012700.pdf>, последно посетен на 24.09.2014 г.

² Към тази група подобекти през 2014 г. е включен и уеб-сайтът на мрежата ЮРЕС, която мрежа е разработена в рамките на всички европейски агенции по заетост.

³ След 2012 г. БСЧП „Възраждане“ се слива с АИКБ. През 2014 г. неговият уеб-сайт е включен в анализа. Но тук смятам, че не е необходимо да бъде изследван, тъй като няма промяна в неговата структура през последната година.

⁴ Приемам правилото за малка/главна буква, зависещо от употребата, ако говорим за думата „мрежа“ – „мрежа“ е локалната мрежа, а „Мрежата“ (винаги членувано и с главна буква) е световната мрежа-паяжина – World Wide Web

⁵ Съществува широко разнообразие от изследвания и измерения на качеството на уеб-сайтове, като изследователите акцентират върху различни фактори, според авторовата си концепция за качество. Основен фактор присъстващ навсякъде е информационното съдържание. До

постигнатото качество на уеб-сайта ѝ в четири основни измерения със съответните показатели и критерии, а именно: ползваемост, техническа функционалност, информационни характеристики и интерактивност¹.

Когато бе разработван методическият инструмент при избора на индикаторите за оценка на уеб-присъствието на посочените институционални участници във виртуалното пространство бе взето предвид: 1) институционалната им същност; 2) целевите групи, към които е насочена дейността им; 3) спецификите на задачите, които си поставят чрез уеб-сайтовете си; 4) електронните услуги, които предлагат; 5) възможностите за виртуално взаимодействие, което осигуряват; 6) посоката и времето, в което се осъществява това взаимодействие.

През 2015 г. заложените показатели и критерии в методическия инструмент са актуализирани спрямо цялостното развитие на виртуалното пространство и Мрежата.

Актуализираните показатели в 4-те измерения са както следва:

1. Измерение *„Ползваемост“*. Показатели: *качество на навигация, характеристики на потребителския интерфейс, възприемане на уеб-сайта от потребителите, многоканален достъп, възможност за търсене, наличие на помощна информация.*

Показателят „многоканален достъп“ отразява вече не само наличието на мобилна версия на уеб-сайта, но и броя мобилни приложения, които потребителите могат да използват чрез своите преносими устройства.

2. Измерение *„Техническа функционалност“*. Показатели: *функционалност, удобство при използването на информацията от сайта.*

Показателят „удобство при използването на информацията от сайта“ отразява възможностите за улеснено записване (изтегляне, „даунлоудване“) на части от информацията (наличие на бутон „дискета“ или прикачени файлове). Актуализацията е по отношение на броя на различните формати на файловете, чрез които тази информация може да се записва.

3. Измерение *„Информационни характеристики“*. Показатели: *полезност на информацията, информативност на уеб-сайта, междусвързаност.*

него се нареждат: техническата страна и дизайна на уеб-сайта. С развитието на т.нар. web 2.0 бихме добавили и фактор „интерактивност“, разбирана като възможност на потребителя на сайта да обменя информация и да осъществява комуникация и правни сделки със съответната организация чрез сайта ѝ. По-подробно виж: Граматиков, Мартин. *Изследване потребителската стойност на интернет сайтовете на централната администрация*. В: сп. „Публична администрация“, бр.1/2003, с. 6. Достъпно на: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN012700.pdf>, последно посетен на 24.09.2014 г.

¹ Първоначално през 2014 г. измеренията са пет, но поради високата степен на субективност в оценката по едно от тях, то е изключено от цялостната оценка и от настоящия анализ. Подобен списък на избраните индикатори и показатели към всяко измерение, както и основните резултати по тях е представен в: Христова, Мариета. *Българският виртуален пазар на труда и трансформацията на властта*. Дисертационен труд. С., УНСС, 2014.

Досега в показателя „междусвързаност“ се отразяваше свързаността между уеб-сайта и профила на организацията в сайта за свързване в социална мрежа Facebook. Година по-късно беше потърсена такава свързаност и с някои от другите сайтове за социални медии – Tweeter, Youtube, LinkedIn.

4. Измерение „**Интерактивност**“. Показатели: *еднопосочно взаимодействие, двупосочно взаимодействие*.

В това измерение са потърсени потенциални и реални възможности за взаимодействие между организацията и потребителите на сайта. Чрез анализа на тази група критерии може да се оцени развитието на т.нар. „електронна демокрация“. Последната се постига чрез „създаване на възможности за диалог в онлайн обществени форуми“. Очакването на потребителите на различните уеб-сайтове е не само да имат възможност да се информират за дейността на съответната организация, нейното функциониране и развитие, но и да могат да изразяват своите мнения и предложения към организацията по отношение на въпроси, които са от техен интерес. Актуализация в това измерение не е правена.

Какво ново в „реалното“ пространство?

Случват ли се съществени промени в „реалното“ пространство, които биват отразени и във виртуалното пространство? Тези съществени промени разбирам като промяна в ръководството и управлението на съответната организация и в следствие от нея – промяна в уеб-присъствието на организацията. Тази връзка и отношение е важна поради обстоятелството, че в разглежданите институции и организации дейността им се определя от и управлява спрямо определена политика или стратегия. При част от организациите нововъведенията стават по-трудно, отнемат повече време, необходима е координация и съгласуваност на действията на групи от хора, цели отдели, дирекции и ръководства.

В разглеждания период МТСП бива оглавявано от двама министри – до ноември 2014 г. министър е Йордан Христосков, а от ноември 2014 г. досега (ноември 2015 г.) министър е Ивайло Калфин. Уеб-сайтът на министерството към ноември 2015 г. вече е с нов дизайн. Това предпоставка ли е потребителите да очакват и нови функционалности?

Директорът на Агенцията по заетостта (АЗ) е освободен от поста си през януари 2015 г. и на негово място е назначен временно изпълняващ длъжността изпълнителен директор. Продължава ли следването на определена политика по отношение на уеб-присъствието на организацията, продължават ли се идеите, поддържат ли се добрите практики, въвеждат ли се нововъведения?

КНСБ се опитва да отговори бързо и своевременно на предизвикателствата, пред които е изправена. Има стратегия за развитие на уеб-присъствието си. Постига ли обаче заложените цели?

На 9-тия конгрес на КТ „Подкрепа” е избран нов президент. КТ „Подкрепа” не отговаря на съвременните условия и темпове на развитие на уеб-присъствието в Мрежата. Новият президент ще бъде ли фактор за създаване, следване и развитие на стратегия и политика за виртуализиране на дейността на синдиката?¹

Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ) пое председателството на Асоциацията на организациите на българските работодатели (АОБР) през 2014 г., а през 2015 г. предаде това председателство на КРИБ. През ноември 2014 г. КРИБ също избира нов председател. И двете организации през 2015 г. имат уеб-сайтове с нов дизайн. Това предпоставка ли е потребителите да очакват и нови функционалности?

За разглеждания период няма промяна в ръководството на БСК и БТПП. Тези организации (БСК, БТПП), на които са делегирани и държавни функции, предлагат най-голям брой услуги, които могат най-малкото да се заявяват по електронен път. През 2014 г. уеб-сайтовете на БСК и БТПП са на първо и второ място със съответно 77% и 66% от всички изследвани елемента. За тях в най-голяма степен важи изводът, че бизнесът може да си осигури необходимия финансов ресурс, професионалното изработване и поддръжка на своя уеб-сайт. Той е способен и стратегически, спрямо желанието и мотивацията си, да планира развитието на дейността си, да използва модерните и съвременни канали за разпространяване на информация за дейността си. Запазват ли обаче тези организации лидерските си позиции?

Какви са конкретните промени във всеки един от разглежданите уеб-сайтове в отделните измерения?

► Индикатор *Ползваемост*:

В уеб-сайтовете на: МТСП – няма промяна; АЗ – налице е онлайн-анкета за удовлетвореност от уеб-сайта на агенцията; КНСБ – има електронен формуляр „Заявление за членство”; АИКБ – премахната е картата на уеб-сайта; БСК – няма промяна; БТПП – добавени са мобилни приложения за достъп до уеб-сайта чрез Android и Apple; КРИБ – премахната е картата на уеб-сайта, няма и търсачка.

Индикатор ПОЛЗВАЕМОСТ

ПОЛЗВАЕМОСТ	МТС П	АЗ	КНС Б	КТ Подк репа	АИК Б	БСК	БТП П	КРИБ	ОБЩО точки
Юли 2014	15	13	7	6	14	14	16	16	23
Ноември 2015	15	14	9	6	13	14	18	14	24
Изменение	0	+1	+2		-1	0	+2	-2	+1
% от точките '2014	65	57	30	26	61	61	70	70	
% от точките '2015	60	56	36		52	56	72	56	

¹ За съжаление уеб-сайтът на КТ „Подкрепа” е претърпял хакерски атаки в нощта срещу 4 ноември 2015 г. Виж повече на: <http://news.bg/economics/hakeri-atakuvali-i-sayta-na-kt-podkrepa.html>. Това не предоставя възможност за анализ и актуализиране на постигнатото ниво на уеб-присъствие на институционалния участник на пазара на труда в разглеждания период. Въпреки това по-нататък в използваните таблици с данни са показани резултатите за уеб-присъствието на синдиката към юли 2014 г. за сравнение.

► Индикатор *Технически характеристики:*

Индикатор ТЕХНИЧЕСКА ФУНКЦИОНАЛНОСТ									
ТЕХНИЧЕСКА функционалност	МТС П	АЗ	КНС Б	КТ Подк репа	АИК Б	БСК	БТП П	КРИБ	ОБЩО точки
Юли 2014	6	5	7	5	6	9	7	4	9
Ноември 2015	8	7	7	5	7	9	7	4	10
Изменение	+2	+2	0		+1	0	0	0	+1
% от точките '2014	67	56	78	56	67	100	78	44	
% от точките '2015	72	64	64		64	82	64	36	

отделни текстове вече работят, предоставена е възможност за отпечатване на някои текстове; КНСБ – няма промяна; АИКБ – предоставена е възможност за отпечатване на някои текстове; БСК, БТПП, КРИБ – няма промяна.

► Индикатор *Информационни характеристики:*

Индикатор ИНФОРМАЦИОННИ ХАРАКТЕРИСТИКИ									
ИНФОРМАЦИОННИ характеристики	МТСП	АЗ	КНС Б	КТ Подк репа	АИК Б	БСК	БТП П	КРИБ	ОБЩО точки
Юли 2014	17	18	19	17	13	18	21	12	22
Ноември 2015	21	18	22	17	17	20	21	13	25
Изменение	-2/+6	-1/+1	+3		+4	+2	0	+1	+3
% от точките '2014	77	82	86	77	59	82	96	55	
% от точките '2015	75	64	79		61	71	75	46	

уеб-сайта, както и профил на Министерството в четири уеб-сайта за свързване в социални мрежи и социални медии, Министерството поддържа и активна Фейсбук страница; АЗ – премахната е информация за обществените поръчки, структурирана е информацията за услугите, които АЗ предлага, според потребителите си; КНСБ – структурирана е информацията за услугите, които предлагат според потребители си, допълнени са данните за контакт с организацията; АИКБ – създадена е онлайн база с данни за членовете си, допълнени са данните за контакт с организацията, има възможност за споделяне на информацията в Фейсбук, поддържат активна Фейсбук страница; БСК – създадена е онлайн база с данни за членовете й, има възможност за споделяне на информацията в Youtube и Фейсбук; БТПП – няма промяна; КРИБ – създадена е онлайн база с данни за членовете й.

В уеб-сайтовете на: МТСП – хипервръзките в отделни текстове вече работят, има бутони export на текстове в различни файлови формати (.doc, .pdf, .html); АЗ – хипервръзките в

В уеб-сайтовете на: МТСП – описанието на структурата е съкратено, премахнати са имейлите на ръководителите на отдели и дирекции, добавени са възможности за споделяне на информацията от

► Индикатор *Интерактивност*:

В уеб-сайтовете на: МТСП – има възможност за изпращане на информацията по имейл, има онлайн-форма за контакт; АЗ – изградена е платформа „Частни трудови посредници“, възможност за подаване на онлайн-заявка за свободно работно място, възможност за изпращане на информацията по имейл; КНСБ – изградена е платформа „Е-синдикат“, има формуляри за сваляне от уеб-сайта; АИКБ – премахнат е RSS feed (мейлинг-лист); БСК – няма промяна; БТПП – премахнат е RSS feed (мейлинг-лист), премахната е онлайн-формата за контакт; КРИБ – налице е бюлетин с възможност за абонамент, възможност за подаване на онлайн форма за членство, възможност за изпращане на документите за членство електронно.

Индикатор ИНТЕРАКТИВНОСТ									
ИНТЕРАКТИВНОСТ	МТСП	АЗ	КНСБ	КТ Подкрепа	АИКБ	БСК	БТПП	КРИБ	ОБЩО точки
Юли 2014	6	4	4	1	4	5	10	3	16
Ноември 2015	8	7	6	1	2	5	7	7	16
Изменение	+2	+3	+2		-2	0	-3	+4	0
% от точките '2014	38	25	25	6	25	31	63	19	
% от точките '2015	50	44	38		25	31	44	44	

ОБЩО точки									
ОБЩО точки	МТСП	АЗ	КНСБ	КТ Подкрепа	АИКБ	БСК	БТПП	КРИБ	ОБЩО точки
Юли 2014	44	40	37	29	37	46	54	35	70
Ноември 2015	52	46	44		39	48	53	38	75
Изменение	-2/+10	-1/+7	+7		-3/+5	+2	-3/+2	-2/+5	+5
% от точките '2014	63	57	53	41	53	66	77	50	
% от точките '2015	69	61	57		52	64	71	51	

При крайното ранжиране на уеб-сайтовете се очертават следните тенденции:
Уеб-сайт на МТСП. Наблюдават се най-много подобрения. Новият уеб-сайт е в пъти по-добър от стария.

Уеб-сайт на АЗ. Също се наблюдават много подобрения. Целта е техническа функционалност и стремеж към интерактивност.

Уеб-сайт на КНСБ. Наблюдават се само подобрения. Целта е структуриране на информацията и стремеж към интерактивност.

Уеб-сайт на АИКБ. Новият уеб-сайт е загубил някои функционалности, но се е насочил към запълване на някои информационни „дупки“.

Уеб-сайт на БСК. Сравнително няма промяна.

Уеб-сайт на БТПП. Подобрение на ползваемостта, но загуба на интерактивността си.

Уеб-сайт на КРИБ. Новият уеб-сайт е загубил част от ползваемостта си, но подобрява интерактивността.

Изводи

След актуализиране на използвания методически инструмент спрямо новите реалности и тенденции във виртуалното пространство, и проведения анализ могат да се направят следните изводи: 1) в разглежданите уеб-сайтове информацията е допълнена и по-добре структурирана; 2) наблюдава се стремеж към интерактивност и персонализация на информацията чрез изграждане и вграждане на електронни платформи в уеб-сайтовете на институционалните участници на пазара на труда; 3) наблюдава се и стремеж към уеб-присъствие в сайтовете за свързване в социални мрежи.

Обобщено, институционалните участници в полето на виртуалния пазар на труда се стремят към обвързване на всички електронни източници на информация, които притежават, в една мрежа, и осъзнават, че основният възел на тази мрежа е собствения им уеб-сайт.

РАБОТАТА ОТ РАЗСТОЯНИЕ – ПРЕДИМСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЖЕНИТЕ

ас. д-р Габриела Йорданова

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

Резюме: На базата на 61 реализирани анкети (в периода 24 май-30 май 2015 година), посредством уеб базиран въпросник сред жени, регистрирани като „фрилансъри“ (заети на свободна практика) в портали за работа, авторът анализира нова форма на икономическа заетост – тази на работата от разстояние, дигиталният/виртуалният труд, телеработата. Докладът разкрива предимства и недостатъци на този тип работа, обяснява мотивите за избор, продължителност на практикуването, структура на дейността като време и реализирани доходи. Материалът търси да разкрие нагласите към тази нова форма на заетост както и личностните и професионални качества, които изисква да се притежават за изпълнението ѝ.

Увод

Въвеждането на нови информационни технологии в България е значително, според Националния статистически институт (НСИ). За период от седем години (2007-2014) дялът на домакинствата с достъп до интернет у дома се е увеличил с 38 процентни пункта. През 2014 година техният дял е 56.7%, в сравнение с 2007 година – 19.0%. Почти всички от домакинствата с домашен интернет (56.5% през 2014 година) използват ширококолов достъп, т.е. осигурени са с бърза и надеждна връзка. През 2014 година 53.7% от населението във възрастовата група 16-74 години използва интернет всеки ден или веднъж седмично. Този дял е приблизително два пъти по-висок от регистрирания през 2007 година (28.4%).

Социално-демографският профил на активните интернет потребители през 2014 година, показва, че това са най-често млади хора на възраст между 16 и 24 години (83.1%), и 25-34 години (76.6%), по-често мъже – съответно 54.7%, с висше образование (университет) – 86.3%.

Интензивното използване на глобалната мрежа в България напоследък трябва да се разглежда като друго възможно място за среща между работодатели и служители. Други причини, поради които Интернет се разпознава като „потенциален работодател“ са предложенията за по-високи заплати (защото България е сред

страните в ЕС с най-ниски заплати), а също и наличието на свободно време, което предлага виртуалната заетост.

Методически бележки

Настоящият анализ се основава на авторско изследване чрез следните методи за набиране на индивидуална емпирична информация:

- ✓ *Теоретичен обзор на достъпната българска и чуждестранна специална литература* във връзка със същността и разпространението на дигиталната заетост в България.
- ✓ *Контент-анализ*, на т.нар. „Success Stories” на жени, които работят на свободна практика в България, публикувани на медийни интернет страници у нас. На тази основа е изграден инструментът за количествено изследване.
- ✓ *Количествено емпирично социологическо изследване посредством* онлайн въпросник, с помощта на платформата Google Docs. Покани за участие в изследването са изпратени по електронна поща до жени, които имат регистриран профил в портали за работа за „фрилансъри” (<https://www.upwork.com>; <https://www.freelancer.com>; <https://www.elance.com>; <http://www.guru.com>; <https://www.peopleperhour.com>; <https://www.fiverr.com> и т.н.). Също така, линк с достъп до анкетата е публикуван в социалната мрежа Facebook – на страниците на Българската Фрийланс Общност и Свободна практика). Общо 61 жени са взели участие в проучването, в периода 24 май- 30 май 2015 година. Данните от изследването са обработени със SPSS.

Работата от разстояние – същност и разпространение

В чл. 107з, ал. 1 от Кодекса на труда е записано, че „работата от разстояние е форма за организиране на работа, изнесена извън помещения на работодателя, извършвана по трудово правоотношение чрез използване на информационни технологии, която преди изнасянето ѝ е била или би могла да бъде извършвана в помещенията на работодателя”.

Работата от разстояние е сравнително ново явление в България. Среща се под няколко наименования: телеработа (teleworking), дистанционна работа (distance working), работа от дома (work from home), работа на гъвкаво работно време (flexible working), фриланс, свободна практика (freelance).

Не съществува официална статистика за броя на служителите, упражняващи работа от разстояние в България.

Преглед на най-популярните портали за работа показва, че до месец юни 2015 година има общо 19,610 регистрирани български профили в платформи за работа от разстояние (Таблица 1). Трябва да се вземе предвид, че едно лице обикновено има регистрация в повече от един портал за работа.

Таблица 1. Разпределение на българските профили в платформи за работа от разстояние, месец юни 2015 година

Портали за работа	Брой
http://www.guru.com	9,714
https://www.upwork.com	4,491
https://www.elance.com	4,348
https://www.freelancer.com	806
https://www.peopleperhour.com	226
https://www.fiverr.com	25

Източник: Собствено наблюдение.

Според доклад на Европейската фондация за подобряване условията на живот и труд (Eurofound), през 2003 година работещите от разстояние представляват 5.5% от общата работна сила в България. През същата година, дялът на тези служители в ЕС 15 е средно 13.0%, докато в новите държави-членки (които се присъединяват към ЕС през 2004 година) средният дял на този тип служители възлиза на 5.4%.

Професиите, упражнявани под формата на работа от разстояние, които обикновено се практикуват в България са:

- ✓ архитекти, счетоводители, мениджъри, маркетинголози и специалисти по връзки с обществеността, ресурсни и финансови специалисти, финансови анализатори и брокери;
- ✓ системни анализатори, софтуерни програмисти и инженери;
- ✓ инспектори, одитори, журналисти и застрахователни брокери;
- ✓ счетоводители, преводачи, редактори и изследователи;
- ✓ оператори на данни, оператори в Call centre.

Според Пламен Димитров, председател на КНСБ, през 2010 година в България между 300,000 и 500,000 души са работещите от разстояние.

Представи за работата от разстояние – основни резултати от изследването **Социално-демографски профил**

Повече от половината (57.0%) от жените, взели участие в проведеното проучване, работят от дома си, а останалите – комбинират работата в офиса с работата вкъщи.

В най-голям брой от случаите (82.0%) дистанционната работа е постоянна работа. Виртуалният пазар на труда е познат на българските жени в изследването.

Данните за продължителността на времето, в което жените работят от вкъщи показват, че половината (50.8%) го правят между 1 и 5 години, а 24.6% дори имат повече от пет години опит в работата от разстояние. Този резултат дава основание да се твърди, че проведеното изследване не е на базата на последните промени в работните модели, където може съществува „меден месец“ на висока производителност, а на сравнително богат опит от първа ръка. Средна продължителност на практикуване на работа от разстояние е 3,75 години.

Средната възраст на анкетираните по проекта жени е 37,8 години. Участниците в проучването са добре образовани. По-голямата част от тях (86.9%) от тях заявяват, че са завършили университет, 6.6% са с полувисше, и също толкова (6.6%) – със средно образование. Според събраните данни, 59.0% от жени, упражняващи виртуален труд имат деца.

Виртуалният труд – асоциации и основна причина за избор

На въпроса „Кое е първото нещо, което Ви идва на ум, когато чуете работа от разстояние?“, близо една трета (31.1%) посочват свобода, 16.4% – гъвкаво работно време, а 13.1% – удобство.

По-голямата част от жените заявяват, че са избрали тази форма на заетост, защото са искали „да имат повече време, прекарано със семейството (за постигане на баланс между работа и личен живот)“ – 26.2%. Важно е да се отбележи, че този резултат сред групата на жени, които вече имат деца, е с 10 процентни пункта по-висок (36.1%). Други причини са: „заради независимостта, свободата“; „поради възможността за по-високи доходи“; „заради удобството за планиране на времето“ и „липсата на стрес (без личен контакт)“.

Жените са питани за личните умения, които са необходими за такъв вид работа. 67.2% отговарят „управление на времето, организационни умения“, 54.1% – „самодисциплина“, 31.1% – „мотивация“ и „професионализъм“. Сред необходимите лични умения, са изброени още: „постоянство“, „отговорност“, „комуникативни умения“, „творчество“, „концентрация“ и „коректност“.

Предимства и недостатъци на работата от разстояние

Изброените предимствата са повече от посочените недостатъци. Сред положителните черти на виртуалния труд се нареждат: „Възможност за работа в най-продуктивното време за мен“; „Приятна работна среда (тишина, комфорт)“; „Възможност за избор на работата“; „Спестяване на времето за пътуване до и от работа“; „Липсата на директор“; „Липсата на междуличностни конфликти с колеги“; „Възможност за по-високи доходи“; „Способност да се планират поетите задължения“; „Липса на обвързаност на време и място за изпълнение на поетите задължения“; „Наличие на свободното време“; „Липсата на стрес (без личен контакт)“; „Наличие на повече време, прекарано със семейството“; „Способност за концентрация“ и „Липса на суета за това как изглеждат“.

Като недостатъци респондентите изтъкват: „Липсата на социални контакти, социална изолация”; „Невъзможност за диференциране на професионално от личните задължения”; „Липса на гарантиран месечен доход”; „Комуникационни проблеми с клиенти в различни часови зони”; „Възможна измама от страна на клиенти”; „Неспособност за споделяне на отговорността, задълженията с колегите”; „Технически проблеми с оборудването (скенер, принтер)” и „Обездвижване, заседнал начин на живот”. Важно е да се отбележи, че според 16.7% не са налице недостатъци в работата от разстояние.

Работно време и доходи

Според запитаните в проучването жени, средната продължителност на работната седмица само за работа от вкъщи е 33,8 часа. Едва 18.0% категорично заявяват, че не работят през почивните дни и празниците.

Изчислената средна месечна заплата възлиза на 1885,52 лева. Притеснителен е фактът, че всяка трета попаднала в проучването жена (31.1%) работи без подписан договор, а всяка пета (21.3%) споделя за себе си, че доходите ѝ от работата, която извършва не са декларирани, следователно не се облагат с данъци.

Клиенти и начин на комуникация

Повече от половината жени (54.1%) заявяват, че най-често работят за клиенти от България. Повече от две пети (42.6%) са заети от клиенти от САЩ, всяка пета (21.3%) работи за Великобритания. За Австралия и Германия, работа упражняват 16.4%.

Най-често комуникацията с клиента се осъществява по електронна поща. Така отговарят 49.2%. По скайп (Skype) влизат във връзка 29.5% от анкетираните. Порядко практикувани са телефонните разговори с клиента и личните срещи – съответно 11.5% и 9.8%.

Изводи и бъдещи социологически търсения

Арената на виртуалната работа в България е привлекателна за представителките на нежния пол. Този вид организация на работата се възприема като възможност за баланс между работата и семейството – нещо, към което жените не спират да се стремят през целия си живот.

За да се открие доколко, обаче, усещанията на българските жени съвпадат реално със съвместяването на домашните със служебните ангажименти, се налага необходимостта от провеждане на идентично проучване сред мъже, чиито партньорки/съпруги са в сферата на дистанционната заетост, а още повече да се изследват и нагласите на децата посредством проективни техники за възприемане на семейството.

Литература:

Основни резултати от изследването за използване на информационно-комуникационните технологии от домакинствата и лицата през 2014 година, достъпно на адрес: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/ICT_hh2014_GLINCXB.pdf

Bailey, D., Kurland, N. 2002. *A review of telework research: findings, new directions, and lessons for the study of modern work*. Journal of Organizational Behavior, Vol. 23, No. 4, pp. 383-400.

Bimrose, J., McMahon, M., Watson, M. 2015. *Women's Career Development Throughout the Lifespan: An International Exploration*.

Byerly, C. 2013. *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, p27-37.

Chobanova, R. 2003. *Information Society Development in Bulgaria*. Institute of Economics, Bulgarian Academy of Sciences.

Dimitrova, D. 2002. *The telework mosaic: how people telework*. A thesis submitted to University of Toronto.

Evetts, J. 1994. *Women and Career: Themes and Issues In Advanced Industrial Societies*.

Folbre, N. 1995. *Who Pays for the Kids? Gender and the Structure of Constraint* (New York: Routledge).

Halder, B. 2013. *CeDEM13 – Conference for E-Democracy and Open Governement*. Crowdsourcing for Social Change in the Global South: Challenges and Possibilities, pp. 472-478.

Huns, U. 1996. *Teleworking and Gender*. Sussex Univ., Brighton (England). Inst. For Employment Studies. ISBN-1-85184-244-6.

Kergoat, D. 2004. *Gender and strategies concerning the amount of the time at work*, Population, № 1-2, pp.106-113.

Lehdonvirta, V., Ratan, R. A., Kennedy, T. L., and Williams, D. 2014. *Pink and Blue Pixel\$: Gender and Economic Disparity in Two Massive Online Games*. The Information Society pp.243-255.

Lewis, R. 2012. *Telework: the experiences of teleworkers, their non-teleworking colleagues and their line managers at the conseil general du finistere*. A thesis submitted to The University of Gloucestershire.

Noonan, M, Glass, J. 2012. *The hard truth about telecommuting*. Telecommuting, Monthly Labor Review.

Stoilova, R., Fotev, G., Zlatanova, V., Tilkidjiev, N. 2000. *Bulgarian women in the period of transition: inequalities, risks and social costs*.

Sullivan, C. 1997. *Telework: an elusive concept or a definition of convenience?* The Occupational Psychologist.

Sullivan, C., Lewis, S. 2001. *Home-based Telework, Gender, and the Synchronization of Work and Family, Perspectives of Teleworkers and their Co-residents*. Gender, Work and Organization, Vol.8 No. 2.

Todorova, A. 2008. *Company Programs Help Employees Save on Gas, Smart Money* Gajendran, R and Harrison, D. 2007. The Good, the Bad, and the Unknown about Telecommuting: Meta-Analysis of Psychological Mediators and Individual Consequences, Journal of Applied Psychology 92, no. 6 (2007), pp. 1,524–1,541.

Toffler, A. 1981. *The Third Wave*. Pan.

Webster, J. 1997. *Shaping Women's Work: Gender, Employment and Information Technology* (Longman).

Webster, J. 2000. *The Information Society in Europe: Work and Life in an Age of Globalisation* (with Ken Ducatel and Werner Herrmann, Rowman and Littlefield).

Webster, J. 2011. *Understanding Women's Presence in ICT: the Life Course Perspective*

Williams, J. 2000. *Un-bending Gender: Why Family and Work Conflict and What to Do about It* (New York: Oxford University Press).

ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ В КОНТЕКСТА НА „КАПИТАЛИЗЪМ 4.0”

проф. дсн Валентина Миленкова

Катедра Социология, ЮЗУ „Неофит Рилски”

Резюме: Ключова теза на настоящата статия е, че мутацията на съвременното общество в отговор на променливата среда изисква сериозни изменения в образованието и неговите структури. Така в съвременното общество нараства значението на социалния капитал, който става фактор за свързаност, за създаване на съвместни ниши и дейности на индивидите. В този смисъл, социалният капитал е важен, защото е предпоставка за постигане целите на актьорите, той се поражда в разгръщането на човешките отношения. За да притежава социален капитал, една личност трябва да бъде свързана с другите, защото именно тези други са основният източник на предимство. Затова от голяма важност са различните общности, в които индивидите са включени на базата на взаимно споделени интереси и изпълнявани дейности. Оттук извеждам и втората теза, че образованието е стимулатор на социалния капитал, защото е важен институционален фактор за социализация на индивида, гарантиращ процеса на успешното му включване и участие в обществения живот. Статията е базирана на резултати от Европейското социално изследване, вълни 2006, 2009, 2013. В статията се акцентира на необходимостта от цялостен и взаимосвързан подход към социалния капитал и неговото генериране.

Според Анатоли Калецки “Капитализмът е адаптивна социална система, която мутира и еволюира в отговор на променливата среда. Когато капитализмът е сериозно заплашен от системна криза, се появява нова версия, по-добре пригодена към променената среда”. Всъщност тази адаптацията и способност за мутиране се проявява във всички социални подсистеми, една от които е образованието. Образованието е важно, защото главното му предназначение и смисъл са насочени към социализация, към създаване на гражданско съзнание, чиято същност се изразява в социалния капитал.

Социален капитал

Основната идея на социалния капитал е, че обществените контакти и мрежи имат ценност и влияят на постиженията на индивиди и групи. Социалният капитал като понятие има дълга история¹, свързана с различни акценти и интерпрета-

¹ Дж. Дюи използва за първи път понятието през 1899 в книгата си *The School and Society* (John Dewey) без да му дава дефиниция.

ции: от приноса му за сплотеността и демокрацията до значението, което има за общността като фактор за създаване на доверие и свободен избор на индивида¹. Това е едно от основанията социалният капитал да генерира толкова голям интерес в академичен контекст.

Съвременното разглеждане на социалния капитал налага дебата за отношението между доверие, социални мрежи и развитие на обществото, като се прави синтез между ценността на общностния и индивидуалния подход, заложен в „теорията на рационалния избор”. Социалният капитал се генерира колективно благодарение на присъствието на общностите и социалните мрежи, но индивидите и групите са тези, които го използват. Индивидите могат да експлоатират социалния капитал на техните мрежи, за да постигнат свои цели или да станат членове на групи, които стабилизират техния статус. В този смисъл анализите акцентират на дихотомния подход „общностност” – „индивидуализъм”.

В ретроспекция

П. Бурдийо въвежда понятието през 1972² и по-късно го анализира в контекста на формите на капитала като показва как социалният капитал създава и възпроизвежда неравенства, благодарение на директното и индиректно използване на обществени контакти, осигуряващи достъп на индивидите до властови позиции. Така Бурдийо интерпретира социалния капитал инструментално, фокусирайки върху предимствата, които неговите притежатели получават и имат. Затова може да се каже, че в разбирането на Бурдийо – социалният капитал не е неутрален ресурс, а е винаги класово и статусно натоварен.

Дж. Колман³ интерпретира понятието функционално като „многообразие от същности с два елемента, които: а) визират някакъв конкретен аспект на социалната структура; б) улесняват определени действия на актьорите в структурата”⁴. Социалният капитал подпомага индивидуалното или колективното действие, генерирано от реципрочност, доверие и норми. В концепцията на Колман социалният капитал е неутрален ресурс, който улеснява действието, но дали това е добре за обществото зависи от начина, по който индивидът го използва.

През 1990-те социалният капитал става популярен в изследователската програма на Световната Банка и публикациите на Робърт Пътнам⁵, който го представя като базисно понятие, разглежда го като стимул за „гражданско ангажиране и въвличане” и като мярка за общностно здраве в епохата на глобализацията. Социалният капитал се трансформира от ресурс, притежаван от индивида, в атрибут на колективността, основан върху нормите и доверието. Постигнатият консенсус става индикатор за наличие на „споделен интерес и съгласие сред различните ак-

¹ Ferragina, 2012

² Bourdieu, 1972; Bourdieu, 1985

³ Coleman, 1988

⁴ Portes, 1998

⁵ Putnam, 2000

тѳори с оглед осъществяване на колективно действие”, което е критерий за висок социален капитал, отнасящ се до интегрираната ценност на всички обществени мрежи и създадената нагласа да се правят неща за другите. Според Пътнам и неговите последователи, социалният капитал е ключов компонент за построяване и поддържане на демокрацията като може да бъде измерен чрез доверието и реципрочността в общността или между индивидите. В този смисъл, ниският социален капитал предполага слабо доверие в правителството и ниски нива на гражданско участие.

Ако трябва да *обобща идеите* за социалния капитал, има консенсус в литературата, че той е предпоставка за постигане целите на актьорите благодарение на членството им в различни мрежи и структури; т.е. социалният капитал се поражда в разгръщането на човешките взаимоотношения. Освен това, разкрива в концентриран вид съвкупността от взаимодействия и мрежи, в които индивидите попадат и участват. Тук се включват познанствата с различни хора, но също и отношенията в общността, от които индивидът извлича благоприятни възможности за развитие и стимули за своя статус. Това са придобивки, които произтичат от факта на членство в една или друга организация и могат да се окажат важна инвестиция в настоящето и бъдещето на индивида. Социалният капитал показва и състоянието на местната общност – като отношения и подкрепа между отделните членове. Социалният капитал освен това акумулира степента на приемане или отхвърляне от индивида на институциите и държавните организации и в синтезиран вид визира скритите двигатели за формиране на обществено мнение.

Социален капитал – емпирични измерения

Социалният капитал е важен за успеха, защото концентрира ключовите механизми за ситуиране на отделната личност в групите и институционалните структури. Той е черта на общностите, защото взаимодействията могат да наложат по-голям контрол над поведението и да осигурят привилегирован достъп до ресурси. Социалният капитал показва конкретните измерения на успеха на индивида, които се проявяват в рамките на неговия живот и всекидневие, свързани са със заемането на различни професионални статуси, изпълняване на трудови дейности, споделяне на определени ценности, начин на мислене и отношение към света, поддържане на специфично качество и стил на живот. Всъщност от характеристиките на социалния капитал може да се достигне и до кумулативна оценка за състоянието на общността и нейните хабитуси.

В допълнение може да се каже, че социалната жизнеспособност зависи и от склонността за участие в публичните процеси посредством различни типове дейности: «гледане (слушане) на политически телевизионни (радио) предавания», «четене на вестници», “участие в политическа партия, сдружение, профсъюз” като част от утвърждаване и поддържане на гражданското общество. Като цяло, българските респонденти в Европейското социално изследване, вълна 2009г. са средно активни: в делничен ден почти половината от извадката (47.7%) гледат

новини и телевизионни предавания за политически и актуални събития «между половин час и час и половина»; 10.7% «четат вестници» за политически новини между половин час и час и половина».

Освен това, регистрираната политическа активност на българите (Европейско социално изследване, вълни: 2006 и 2009 г.) е много ниска (Таблица 1 и 2).

Таблица 1. Членство в Профсъюзи

	2009	2006
Да, в момента съм	4.9	5.2
Да, бил съм в миналото	38.8	45.6
Не	55.6	46.5

Таблица 2. Членство в политическа партия (сдружение)

	2009	2006
Да	5.8	6.1
Не	94.0	93.5
Не знам	0.2	0.3

Източник: Европейско социално изследване

Приведените данни са показателни за това, че съвременните българи – вече уморени от политически събития и обещания, са по-скоро разочаровани от нереализираните очаквания за благополучие, за справедливост и подобряване на техния живот. След голямата гражданска активност от началото на прехода през 1990-те години, продължила повече от едно десетилетие, започна отлив от публичния живот. Нещо повече, създаде се вакуум от сблъсъка между надежди (в индивидуален и социален план) и липсата на реални в практически аспект промени. И именно в тази посока в последните години, може да се обясни дори дистанцирането от някои ежедневни дейности като «четене на вестници». В допълнение, привеждам самооценката на финансовото състояние на българските респонденти (Евр. СИ, 2009, 2006 г.) В скалата от «1 до 10» повечето респонденти се самоопределят най-вече «в средата» на скалата и с тенденция към бедност (Таблица 3).

Таблица 3. Самооценка на финансовото състояние на българите

	Богати									Бедни	
Вълна	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Не знае
2009	0.1	0.5	2.1	6.0	22.2	17.4	17.7	14.6	8.8	9.5	1.2
2006	0.5	1.0	2.3	5.7	19.4	15.5	13.7	15.9	10.6	12.5	2.8

Източник: Европейско социално изследване

Представената картина създава известен песимизъм за бъдещето и очакванията на българите; а самоопределянето на голям процент от хората като бедни означава отчуждение и дистанцираност. В тази посока може да се разглежда и ниското доверие особено към политическите институции – парламент и правителство, демонстрирано от българите, които показват пропукването на социалния капитал, а гражданската активност се минимизира, корелирана с безнадеждност и отчаяние; привеждам данни¹ за доверието към следните институции: парламент (14%); президент (23.0%); правителство (12.5%); НПО (18.0%); нямам доверие (32.5%). Прави впечатление големият дял (почти 1/3) на респондентите, които нямат доверие в нито една институция².

Образование и социален капитал

Втората теза на настоящата статия е фокусирана върху факта, че образованието е в основата на социалния капитал, защото е свързано с формиране на умения за живот в общност, изразени в създаването на готовност индивидът да общува и съжителства с връстниците си, за да се превърне в активен участник в живота на училището, за да усвои умения, формиращи неговата практическа активност и ориентири. „Животът в общност” е умение, обозначаващо необходимостта да се съобразяваш с другите, да ги зачиташ, или дори да се откажеш от собствените си желання, да правиш компромис с настроенията си, което се формира в организационната среда на образователната институция още в най-ранните ѝ форми.

Образованието социализира със знанията, които предава, с особените правила и ценности, които легитимира, с контактите и субкултурите, които се развиват и които въвличат индивидите в различни отношения; социализира и с основния субект на своите влияния – учителят. Всички изброени страни на социализационните въздействия акумулират в себе си определен социален опит и стават носители на конкретна насоченост и ангажираност, която има предназначение да формира

¹ Резултатите са от непредставително изследване, проведено през 2010 сред 380 лица с ръководител проф. Н.Тилкиджиев

² вж. също Бояджиева, 2009, Европейско изследване на ценностите

в съответствие с обществения образец, който я детерминира. В този смисъл може да се твърди, че образованието е в основата на социалния капитал, защото хората с високо образование са: по-критични, по-отворени към промени, склонни към усъвършенстване, по-добри професионалисти, имат стремеж към повишаване на своята квалификация, имат по-добра реализация на пазара на труда.

Образованието е необходимо и важно условие за заемане на професионални позиции и статуси. Според българските респонденти (Европейско социално изследване, 2006) **образованието е важно за успеха в живота днес у нас** (Таблица 4). Забелязва се, че 90.5% от извадката са посочили образованието като важно условие („изключително важно“, „много важно“, „важно“) за просперитет.

Таблица 4. Доколко важно е образованието за успеха в живота днес

Изключително важно	Много важно	Важно е	Не е особено важно	Изобщо не е важно	Не знае
42.4	30.4	17.7	5.1	1.6	2.8

Източник: Европейско социално изследване

Реализираната образователна мобилност показва осъзнатата значимост на образованието за преуспяване. То е и фактор за формиране на социален капитал, доколкото образованието е не цел сама за себе си, а се придобива с оглед преуспяване, заемане на добри статуси и постигане на благополучие. В същото време изследваните лица (Европейско СИ, 2006, 2009, 2013) не оценяват високо състоянието на образователната система днес. На въпроса: „Какво е състоянието на образователната ни система?“ в скалата: 00 – „много лошо“ до 10 – „много добро“ отговорите имат следния вид (Таблица 5):

Таблица 5. Състояние на образователната система

Вълна	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Не знае
2009	7.8	8.7	9.3	12.9	10.5	19.5	7.4	5.7	2.6	1.6	1.5	12.5
2006	12.6	10.0	9.2	11.5	9.3	13.4	6.5	5.9	9.1	1.2	1.4	15.9
2013	7.8	5.8	9.4	11.9	13.3	19.0	8.0	5.3	2.9	1.4	1.1	13.9

Източник: Европейско социално изследване

От данните се забелязва, че натрупванията са изтеглени по посока на негативната оценка. Разпределенията за 2009 и 2013 са сходни и са фокусирани върху критичната гледна точка, което означава че образователната ситуация в страната не се е променила. В допълнение, 75% от лицата дали негативна оценка имат висше образование. Това показва, че висшистите имат по-високи критерии, по-големи очаквания и изисквания, което се дължи на продължителната социализация, обучение и институционален опит, които придобиват. Причините за проявения критицизъм трябва да се търсят в отсъствието на цялостна визия на провежданите реформи в образованието, липса на приемственост между отделните екипи на просветното ведомство, което води до стихийност и „работа на парче“. А това от своя страна предполага и налагане на двойни стандарти, и създаване на дублираща мрежа от отношения. Сериозен проблем на образователната система е качеството на обучението и провежданата подготовка (на учители и ученици), дисциплината и реда в училищната среда.

Заклучение

Един от важните изводи на статията е, че социалният капитал е предпоставка за постигане целите на актьорите, благодарение на контактите на общността вътре и извън нея. В този контекст, механизмите за създаване на социален капитал включват – научаване и придържане към правилата, спазване на общоприетите модели на поведение, следване на нормативно дефинираните дейности. Ползите за индивида от социалния капитал, се състоят в заемане на статуси, получаване на образование, придобиване на професионална позиция, които в по-общ план, са и ползи за обществото. Освен това индивидуалният интерес в мотивацията за използване на социалния капитал във вид на участие в активни информационни канали и социални мрежи носи знание за динамиката на предпочитанията на актьорите и за надеждността на самите мрежи. Защото социалният капитал представлява едно трансформиране *от* ресурс, мотивиращ индивида за правене на избори *в* атрибут на колективността, който се връща впоследствие обратно *към* индивида и чрез него към обществото.

Социалният капитал в български условия не визира висок потенциал за участие в публичните процеси. В българското общество хората разбират силата и значението на контактите. Вписването в социалната среда обаче носи белезите на мнителност, несигурност, страх, обусловени от всекидневната конюнктура, наситена с корупция, престъпност, стрес и девиации, които създават предпоставки за индивидуална и обществена нестабилност, което в перспектива е белег за нисък социален капитал в национален контекст. В допълнение, социалният капитал, предполага успели хора, което изисква инвестиции, успешна икономика, стабилна банкова система, разкрити работни места, устойчива политическа система; едва тогава доверието и самооценката на хората ще бъдат по-различни. В крайна

сметка, действието на образованието е сложно, разностранно и противоречиво, но е свързано с всички останали социални процеси и институции.

Литература:

Бояджиева, П. 2009 “Доверието – невидимата ос на обществото” В: *Европейските ценности в днешното българско общество*. (съставител Г.Фотев). София: УИ ”Св.Кл.Охридски”, с.31-65

Bourdieu, P. 1972 *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, English. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press 1977

Bourdieu, P. 1985 The Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Ed. J.G. Richardson, pp.241-258. New York: Greenwood

Coleman, J.S. 1988 “Social Capital in the Creation of Human Capital”. *American Journal of Sociology*, 94: S95-121

Ferragina, E. (2012) *Social Capital in Europe: A Comparative Regional Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar

Portes, A. (1998). *Social Capital: its origins and applications in modern sociology* Annual Review of Sociology, 24, pp.1-24

Putnam, R. 2000 *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster

СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ: ОПИТ ЗА ДЕФИНИЦИЯ И ЗА ИЗМЕРВАНЕ

проф. дсн Начко Радев
Медицински университет, Плевен

Резюме: *Анализира се същността и формите на социалния капитал с помощта на бюджета на времето. Акцентува се върху методологията и инструментариума за измерване на социалния капитал. Прави се критичен анализ на добрите практики на водещи изследователи от различни страни и международни организации в това отношение.*

Увод

През последните десетилетия понятието социален капитал става все по-популярно сред учените в социалните науки. Широко разпространение в социологията получи концепцията за социалния капитал (СК). Теорията за СК задълбочава интереса към общностите, социалното неравенство, емпатията, синергията, доверието и социалните мрежи, ключови теми за всеки социолог. Той има принос в социално-икономическото развитие на страната. Това обуславя интереса към тази проблематика на изследователи от България¹ и от чужбина², и на международни

¹ Кичева-Кирова М. 2013. Човешкият и социален капитал-фактори за развитие благосъстоянието на обществото. ИК „Никел“; Стоилова, В. Човекът и неговият социален капитал. Годишник на УНСС, 2012; Кусев, И., Н. Пенева. 2011. Човешки и социален капитал /теоретико-приложни аспекти и въпроси на фирменото управление/, София: Тракия-М; Пачев, Т. Социален капитал и влиянието му върху икономическото развитие. В: *Икономически алтернативи*, издание на УНСС, 2007, №1; Неделчев, Др. 2004. *Социален капитал и икономическо развитие*. София: Академично изд. Марин Дринов и др.;

² Bourdieu, P. 1985. The Forms of Capital. In J.G. Richardson (ed.), *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). New York: Greenwood; Coleman, JS. 1988. Social capital in the creation of human capital. In: *American Journal of Sociology*, 1988; Coleman, JS. 1990. *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, 1990, pp. 300-321; Fukuyama, Fr. *Social Capital and Civil Society*. The Institute of Public Policy, George Mason University, October 1, 1999; Putnam, R.D. 1993. *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Putnam, R.D. 1995. Bowling alone: America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, 6 (1), 65-78. Putnam, R.D. 2000. *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon Schuster.

организации: Световна банка, Организация за икономическо сътрудничество и развитие, Организация на обединените нации, Европейска комисия и други.

Изследването на социалния капитал се води в няколко **направления**. Първото разкрива съдържанието на социалния капитал: методологически аспекти на социалния капитал; особености на груповия социален капитал; форми на проявление на социалния капитал в политическата сфера; особености на развитие и проявление на социалния капитал в България. Второто изследва елементите на социалния капитал: неформални отношения в социума и отделни организации; социални отношения, социална взаимопомощ и социално партньорство; състезателни отношения; отношения на доверие; договорни отношения; социално самочувствие на населението. Третото разкрива ролята на социалния капитал: в икономическото развитие, в социума, в жизнената дейност на човека. Четвъртото включва различни аспекти на използване на социалния капитал: методологически и методически подходи към неговата оценка; особености на функциониране и развитие на социалния капитал на регионално и муниципално равнище. Петото изследва актуални проблеми на местно самоуправление и местни социални общности и други.

Социалният капитал се проявява в три **форми**: релационен капитал, застъпван от Кулеман и Бурдийо; културен капитал, застъпван от Фукуяма и Пътнам; институционален капитал, застъпван от Световната Банка.

Социалният капитал се проявява на **различни нива**: като ресурс на едно лице; ресурс на организация; ресурс на обществото.

Това е светлата страна на социалния капитал. Но социалният капитал има и **тъмна страна**: мрежи от контакти с цел корупция и връзкачество или култура на тесногърдие и съпротива към промяна. Социалният капитал едновременно е инструмент за потискане и либерализация, за икономическо развитие и икономическа стагнация.

Всеки от авторите прилага различни определения, но те имат **общ знаменател**, считат социалния капитал като **ресурс**, произтичащ от социални взаимоотношения. Той се разглежда като **инвестиция** в обществените отношения с очакване на възвръщаемост. Повечето дефиниции включват два елемента, структурни и когнитивни, въртящи се около социални мрежи, норми на доверие, които улесняват сътрудничеството.

1. Същност на социалния капитал

Този доклад се опитва да изложи **концептуална рамка** за изследване на връзката между използването на времето и социалния капитал. Целта е чрез анализ на данни на бюджета на времето (БВ) в България и в други страни да се изследва влиянието му върху генериране на социален капитал в общностите. Аз разглеждам тенденциите в **три основни категории време** – платена работа, неплатена

работа и свободно време от гледна точка на развитие на социалния капитал. Изследването на връзката социален капитал и бюджет на времето предоставя знания за ново теоретическо и изследователско направление в социологията. Както работното време произвежда икономическо богатство, така и социалното време „произвежда“ социален капитал. Отношението на времето за създаване на социален капитал не е линейно, а ефективността му е обусловена от социални норми и идентичности и управление на времето. Въпреки това метафората на времето като фактор за „производство“ на социален капитал е ограничена. Първо, качествените измерения на използване на времето заслужават толкова внимание, колкото и количествения аспект на времето, суверенитета на времето и как то зависи от взаимодействието на субекта със семейството и работодателите. Второ, връзката между времето и производството на социален капитал приканва както дефинициите на социален капитал, така и начините, в които времето помага да го създаде.

Две групи изследователски въпроси излязоха при производството и използването на социалния капитал. Първо, анализ на промените в три основни категории време -платена работа (вкл. време, свързано с пътуване), неплатена работа и свободно време за развитие на социален капитал. Второ, промените в „баланса между работа и личен живот“ водят до повече възможности за генериране или за поддържане на социален капитал. Това зависи от значимостта на различни форми на използване на времето за социален капитал и режима на времето, който свързва дневните ритми на живот и социалните контакти. Приоритетите на времето на индивида са демонстрирани от **еластичността** на заместване между различни времена. Неравномерният, ускоряващ се темп на промяна и десинхронизацията в съвременните общества ни тласкат към времева аритмия. Новата икономика се ръководи от различни темпорални принципи.

Аз третирам **социалния капитал**¹ като социологическа концепция за връзките в и между социалните мрежи. В нея той се дефинира като скрит ресурс в социалните отношения, който определя ефективното функциониране на съвременното общество и икономика. Той включва три елемента: мрежи, подкрепа и доверие. От гледна точка на обществото социалният капитал допринася за икономически растеж, за подобряване качеството на живот и за предотвратяване на конфликти, агресия и престъпност. За социалния капитал може да се съди предимно по способността на хората да се самоорганизируют за общи цели. Той е фактор за солидарност в обществото, създавайки връзки на доверие, канали на комуникация, норми и санкции. Той обвързва хората чрез доверието между тях.

За проучване на социалния капитал чрез бюджета на времето има три основни въпроса: Дали времето, през което хората са на разположение да се ангажират в социална дейност, се увеличава или намалява? Как се променя разпределението по пол на работа и свободно време и времето на разположение за поддържане на приятелства и обществени организации? Какви промени са настъпили в характе-

¹ Радев, Н. 2015. *Социален капитал и бюджет на времето*. Велико Търново, Изд. Фабер, с. 212

ра на работата-платена и неплатена, които могат да повлияят върху семейните и социални връзки по отношение на личното време за социално взаимодействие?

2. Измерване на социалния капитал

Акумулирането на социален капитал и вграждането му в мрежи трудно подлежи на количествено измерване. Това налага социолозите да преодоляват редица методологични и практически бариери при емпиричните изследвания. Развитието на измерването на социалните явления в обществото е необходим процес при тяхното прогнозиране и планиране и за издигане ефективността на социалното управление.

В днешно време няма консенсус относно измерването на социалния капитал и оценката на неговия принос към социалния живот и благополучието. Социалният капитал се измерва чрез различни методи. Методологическото разнообразие е предизвикателство на изследванията на социалния капитал. Проучванията илюстрират важността на това методологическо разнообразие.

През последните години редица държави и международни институции са приели инициативи за изследвания на социалния капитал. Възможно е да се разграничат **няколко подхода** за операционализация на понятието и избор на инструменти. Всеки подход е свързан с приоритети за действие на обществеността.

Световната банка има политики за социален капитал от 1990г., където подходите са основани на изграждане капацитет на общността за борба с бедността и предоставяне достъп на населението до здравеопазване, образование и кредит. Тя е разработила инструмент за измерване на социалния капитал. Методологията¹ е описана от Томас Сандлър и Катлийн Лоуни в статията „Ръководство за изграждане на социален капитал“. Тя се основава на предположение, че показателите за измерване на социалния капитал могат да бъдат разделени в три групи: членство в асоциации и мрежи на местно ниво, индикатори за доверие и спазване на норми и индикатори за колективни действия. Въз основа на тези идеи са разработили средства за измерване на социалния капитал: инструмент социален капитал за оценка /SOCAT/ и социален капитал интегриран въпросник /SOCAP IQ/.

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие се фокусира върху развити страни, членки на ОИСР и е насочена към концепцията за социален капитал². Концепцията изгражда индикатор за благосъстояние, където социалният капитал се счита за постижение. Това е поход, в който ОИСР обединява усилията за изследване на социалния капитал, предприети в няколко държави като унифициран подход. Те участват в приемане на обща дефиниция, разработват

¹ Sandler, T. and K. Lowney, October 2006. Social Capital Building Toolkit (Version 1.2), (<http://www.hks.harvard.edu/saguaro/pdfs/skbuildingtoolkitversion1.2.pdf>)

² Scrivens, K et C. Smith. 2013. *Four Interpretations of Social Capital: An Agenda for Measurement*, Documents de travail de l'OCDE 2013/06, Éditions OCDE, Paris.

модул от въпроси за национални или международни проучвания, за произвеждане на национални показатели, сравними в различни страни с течение на времето.

Групата на Сиена за социална статистика под егидата на ООН през 2003г. прави опит да допълни международната социална статистика по проблеми, свързани със социалния капитал и да хармонизира националните усилия. Четири показатели на социалния капитал са избрани като модул на стандартизирани въпроси: социално участие; социална подкрепа; социални мрежи и гражданско участие.

Службата за национална статистика /ONS/ в Обединеното кралство предлага макроподход за изследване на социален капитал въз основа на социална интеграция. Пет са измеренията на социалния капитал: участие и социална ангажираност; контрол и самоконтрол; възприемане на жизнена среда; социални взаимодействия, социални мрежи и социална подкрепа; доверие, реципрочност и социално сближаване. Тя разработва модул от стандартизирани въпроси, свързани с проектиране на социален капитал чрез наблюдение на домакинства /GHS-2004-2005г./ и предоставя разпределение на капитала между населението, оценки на местни общности и на млади хора.

Националният институт по статистика и икономически изследвания на Франция прави анализ на концепцията за СК. Той констатира, че чрез разработване на инструменти за измерване на социалния капитал е невъзможно емпирично валидиране на понятието. Три са условията за преодоляване на този проблем: да се започне от специфични проблеми на концепцията за социален капитал; тя да бъде свързана с други анализи; социалният капитал да се анализира като фактор за обяснение и да се определи кои променливи се измерват и в какъв ред.

В САЩ се опитват да разработят индекси на социалния капитал. Националната комисия по филантропия и гражданско подновяване, в сътрудничество с изследователи от Университета на Кънектикът, разработва Национален индекс на гражданска ангажираност /NICE/ въз основа на национална извадка от 1000 души. Той включва пет измерения: създаване на климат, ангажирано общество, благотворително участие, дух на волонтаризъм и активно гражданство. Подобна работа се извършва от Националната комисия за гражданско подновяване в Университета в Мериленд, разработила индекс за Национално гражданско здравеопазване /1998/. Той измерва тенденции през последния четвърт век в политическо участие, социално доверие, членство в сдружения, цялост на семейството, стабилност и престъпност.

Статистиката на Канада през 2003г. провежда национално¹ проучване на СК с извадка от 25000 души. Проучват се ключови променливи на личности: близко приятелство в мрежи, мрежи на знанието, съседи и други приятели, честота на контакти, многообразие на приятели. Това упражнение се повтаря през 2008г. и 2013г. Тя вече може да представи еволюцията на тези показатели за едно десети-

¹ Turcotte Martin. Date de diffusion: le 20 mai 2015. Tendances du capital social au Canada. Sinha, M. 2014. «Rapports des Canadiens avec les membres de leur famille et leurs amis», *Mettre l'accent sur les Canadiens: résultats de l'Enquête sociale générale*, no 89-652 au catalogue de Statistique Canada.

летие. Проект за политически изследвания /PRP/ на правителството на Канада¹ операционализира понятието социален капитал. На консенсус е приета дефиниция: „Социалният капитал се отнася до социални мрежи, които могат да осигурят достъп до ресурси и социална подкрепа.“ Проектът политически изследвания /PRP/ проучва алтернативен начин за изучаване на социалния капитал по отношение на ролята/приноса на обществената политика. Той се фокусира върху ролята на социалните мрежи за достъп до ресурси и подкрепа. Този проект дава предложения за използване на качествени методи, за да се изследват шест измерения на социалния капитал: групи и мрежи, доверие и солидарност, информация и комуникация, колективно действие и сътрудничество, социално включване, овластяване и политическо действие. Този метод се използва за предоставяне на информация за социални тенденции или да се оцени въздействието на обществената политика. Създадени са единадесет индекси, за да се опише това, което се счита за социален капитал или доверие, ангажимент за политика, даване и доброволческа дейност, религиозна ангажираност, неформално общуване, участие в сдружения, гражданско лидерство, разнообразие на приятелства и гражданско участие. Всяка общност получава сравнителна оценка чрез индекса за социален капитал за всяко измерение /високо, средно, ниско/.

Социалният капитал е от значение за регионалната политика на **Европейския Съюз**² със средства за икономическо, социално и териториално сближаване. Стратегията „Европа 2020“ засилва ангажимента на ЕС за създаване на европейски социален модел. Социалният капитал се разглежда като инструмент за постигане на по-добро качество на живот, намаляване на социалното неравенство и поддържане на икономическия растеж. Сравнителният анализ на страните-членки на ЕС показва, че компонентите на социалния капитал са едни и същи в различни групи страни. Разглеждат се традиционно използвани показатели за социален капитал³, които са на публично разположение в базите данни на проучването на европейските ценности и европейското социално изследване и може да се използват за европейски сравнения. Поради хетерогенно определение на социалния капитал и доколкото емпиричните изследвания използват собствена методология за измерване, те се фокусират върху променливите процеси и основните елементи – доверие и членство в група. Европейското изследване на ценностите /EVS/ и Европейското социално изследване /ESS/ дават сравнителни данни

¹ Sandra Franke. Septembre 2005. La mesure du capital social. Document de référence pour la recherche, l'élaboration et l'évaluation de politiques Publiques. Projet du PRP. Le capital social comme instrument de politique publique.

² Approches proposées pour la mesure de l'impact social dans la législation et dans les pratiques Sous-groupe du GECES sur la mesure de l'impact social 2014. Commission européenne. Direction générale de l'emploi, des affaires sociales et de l'inclusion Unité C2 Manuscrit terminé en octobre 2014; Nicole Alix & Adrien Baudet. *Working paper CIRIEC N° 2014/15*. La mesure de l'impact social: facteur de transformation du secteur social en Europe.

³ Parts, Eve. Indicators of social capital in the European Union Eve Parts, *UTARTU 06/2008/*.

за социалния капитал на почти всички европейски страни. И двете бази данни са на разположение онлайн (www.worldvaluessurvey.org и www.europeansocialsurvey.org). Тези проекти са конструирани така, че да осигуряват качествени данни за това как гражданите от над 30 страни в Европа възприемат себе си и как оценяват техния социален свят. България се присъедини към ESS през 2005 г. Резултатът е международна сравнителна база данни с добро качество и висока надеждност.

Заклучение

Докладът доказва аргументирано възможност за използване на теорията и методологията на бюджета на времето за изучаване и измерване на социалния капитал. Той дефинира ролята на социалния капитал като значим социален ресурс за социално-икономическото развитие на личността, социалните групи и на обществото, който въздейства в различни области на човешкия живот. Важен извод е, че с помощта на интердисциплинарния подход може да се измери социалния капитал и неговото въздействие. Акцентът трябва да бъде поставен върху три вида индикатори: членство в местни асоциации и мрежи, доверие и спазване на норми и колективни действия. Тези групи показатели предоставят рамка за проектиране на измервателен инструмент.

Литература:

Радев, Н. 2015. *Социален капитал и бюджет на времето*. Велико Търново: Изд. Фабер

Franke, S. Septembre 2005. La mesure du capital social. Document de référence pour la recherche, l'élaboration et l'évaluation de politiques Publiques. Projet du PRP. Le capital social comme instrument de politique publique

Parts, E. Indicators of social capital in the European Union Eve Parts, *UTARTU* 06/2008/

Sandler, T. and K. Lowney, October 2006. Social Capital Building Toolkit (Version 1.2), (<http://www.hks.harvard.edu/saguaro/pdfs/skbuildingtoolkitversion1.2.pdf>)

Scrivens, K et C. Smith. 2013. *Four Interpretations of Social Capital: An Agenda for Measurement*, Documents de travail de l'OCDE 2013/06, Éditions OCDE, Paris.

Turcotte, M. Date de diffusion: le 20 mai 2015. Tendances du capital social au Canada. Sinha, M. 2014. «Rapports des Canadiens avec les membres de leur famille et leurs amis», *Mettre l'accent sur les Canadiens: résultats de l'Enquête sociale générale*, no 89-652 au catalogue de Statistique Canada.

РАЗНОВИДНОСТИ НА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА В УПРАВЛЕНИЕТО НА ХРОНИЧНАТА БОЛЕСТ В БЪЛГАРИЯ И В ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО

проф. д.с.н. Елка Тодорова,
катедра Икономическа социология, УНСС
д-р Иво Василев,
Университет на Саутхемптън, Великобритания

Резюме: Разгледани са някои промени в поведението и самоуправлението на болестта при болни от диабет тип 2 в Обединеното кралство и в България, които могат да бъдат определени като следствия от неолибералната доктрина на управление в двете страни. Тези разновидности на неолиберализма се анализират по отношение на борбата с диетата, определянето на болестта като личностна загуба, интегрирането на процеса на управление на болестта със значими дейности и заявяването на доверие или недоверието към здравната система.

Въведение

Поддръжката на самоуправлението на болестта е широко използван подход, като важен аспект на управлението на хронични болести в страните на ЕС. Повечето интервенции се отнасят до индивидуалната отговорност и капацитет, постигнат чрез мотивация и индивидуално поставяне на цели, модификация на начина на живот, разрешаване на конфликти. Изследванията в тази област разкриват влиянието на много и различни фактори, сред които структурата на социалната мрежа на болните и по-широкия социален контекст, които могат и заемат водеща роля (Rogers et al. 2009, Vassilev et al 2013, Reeves et al 2014, Kennedy et al 2014). Средата и факторите на макро равнище играят сериозна роля, макар личностната мотивация и отговорност да са най-важни. Структурните величини на средата, в която са включени практиките за самоуправление на болестта, следва да бъдат разглеждани поотделно, защото поддръжката на самоуправлението на болестта е въпрос, касаещ не просто индивида, а здравната политика – той отдавна е изведен от равнището на индивидуалното решение и е част от здравната грижа..

Целта е на настоящия доклад е да се сравнят България и Обединеното кралство по отношение на:

- Процесите на макро равнище във връзка с неолиберализма.

- Видът на трансформациите в България и Обединеното кралство.
- Опитът на хората в България и Обединеното кралство във връзка с управление на хроничната болест (в сравнителен план).

Неолиберализмът като процес на неравенство

Известно е, че с понятието „неолиберализъм“ се определя морала на теорията на „политикономически практики, които предполагат, че човешкото благосъстояние може най-добре да бъде постигнато чрез освобождаване на предприемаческите свободи и умения на индивида в рамките на институционална рамка, характеризираща се със силни частнособственически права, свободен пазар и свободна търговия“ (Harvey 2005). Основният акцент на неолиберализма като практически поли-икономически проект е приватизацията на обществените средства, свеждане до минимум на разходите за труд и публични разходи, отпадане на регулациите, видени като пречки за бизнеса и изместване на държавата от отговорностите за управление (Guthman 2008). Ако тези задачи са свързани с трансформации на равнище държава, процесът на неолиберализация се отнася и до създаването на неолиберални субекти, които използват пазарните рационализации във всекидневното си поведение, имат силно чувство за лична отговорност и смятат, че осигуряването на публични средства за благосъстояние са икономически и морално неоправдани (Larner and Craig 2005). Фактически глобалното господство на неолибералните идеи и политики се увеличава по отношение на социалните и здравни неравенства от 1970 г. насам (Panitch 2010, Leys 2010). То се засилва в период на глобална финансова криза и се превръща в т.нар. политика на икономии (austerity) (Karanikolos et al. 2013; Kentikelenis et al 2011) и води до процес на засилване на неравенството по отношение на нови различия (Peck and Tickell 2002).

България и Обединено кралство: макропоказатели

Известно е, че неолибералното управление във Великобритания се въвежда от М.Тачер през 1979 г., но процесът на неговото осъществяване е относително постепенен. В България той се въвежда едновременно бързо и всеобхватно. Представените в Таблица 1 макропоказатели дават определено сравнение:

Таблица 1. Основни макропоказатели за България и Обединеното кралство (2012 г.)

	България	Обединено кралство
Разходи за социална грижа (% БВП)	17.4%	28.8%
Заети в частния сектор (%)	89%	81.2%
Заети в ПА (% от населението)	1.9%	3.1%
Данък (%)	10%	Прогресивен до 45%
Дълг (% от БВП)	27.2%	88.7%
Общи разходи за здравеопазване (% от БВП)	7.3%	9.6%
Общи държавни разходи за здравеопазването (% от БВП)	4.2%	8.1%
Общи разходи за лекарства (% БВП)	2.8%	1%
Частни разходи за лекарства (% БВП)	2.2%	0.2%
Частни разходи за лекарства на глава от населението (€)	€264	€54.4

Източник: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00098&plugin=1>

Проучване с качествени методи

Проучването използва 50 полуструктурирани интервюта проведени в България и Обединеното кралство по линия на проект EU-WISE¹. Интервютата са проведени на живо в периода 2013-2014 г., записани и транскрибирани са на български и английски език. Самите интервюта включват и попълване на схема-диаграма за заснемане и описание на цялостната мрежа на поддръжка на хронично болните. Основните въпроси и цели на интервютата са да се проучи опитът на управление на хроничната болест, природата на взаимоотношенията на болните, схемите на отговорност, наличието и приемането на поддръжка.

Резултати

В опита по управление на болестта на хората в България и Обединеното кралство могат да бъдат разграничени четири порядъка на влияние на неолиберализма. Те се отнасят до а) борбата с диетата; б) диабетът като личностна загуба; в)

¹ EU-WISE – проект по 7 РП с участието на 6 страни от ЕС, ръководител проф. А. Роджърс, Университет Саутхемптън. Авторите на статията са членове на екипа.

интегрирането на процеса на управление на болестта със значими дейности; г) доверието и недоверието в здравната система.

А) Борбата с диетата. Става дума за промени в диетата като борба между индивидуалните, структурните и факторите на средата, такива като поддръжката от социалната мрежа, местните физически и социални инфраструктури, икономическите трудности, различни по значение за болните. В Обединеното кралство борбата е свързана с търсене на удобство, намаляване тежестта на работата; със стреса, свързан с времевия график на работа и другите всекидневни отговорности; с промени в стила на живот, особено пушене и употреба на алкохол; с налагане на самодисциплина и договаряне границите на приемливост на промяната:

„Хм, докторът каза нещо фатално, когато отидох. Той каза, успокой се. Гледай по-леко на нещата. Недей да гладуваши, не се насилвай...като че ли си на състезание. Защото като стигнеш на изходната точка ти пак ще се отпуснеш и нещата ще започнат отново. [UK1]

В България основното съдържание на борбата е цената и наличността на средства – тук на диабета се гледа като на „луксозна болест“ и се изразява ясна нужда от предоставяне на избори, вместо да се купува най-евтината налична храна.

„Това не е като другите болести при които просто нещо не се яде... трябва да ядеш друго: месо, телешко, агнешко без мазнини, пиле без кожа и то само гърди, много е скъпо. А рибата, дори не я споменавам...това си е скъпо удоволствие. Трябва да си готвиш отделно, да ядеш отделно...а и ядеш неща, които другите в семейството искат да ядат, но... е, не можеш да им кажеш “на вас не ви се полага, защото това е диета само за мен”. Диетата ни (на диабетиците) е по-скъпа и включва по-качествени неща... Семейството се ограничава...Говорим за 100 лв. само за лекарства, а храната... Дори не може да си изчисли, но поне 200-300 лв. отгоре...Диабетът е болест за богатите, не за бедните хора. “[BG19]

Б) Диабетът като личностна загуба. В Обединеното кралство управлението на хроничната болест е допълнение към всекидневните задачи, основните от които са здравословна диета и поддържане на здравословен жизнен стил. Затова тук се използват практики, съответстващи на принадлежността към въображаемата общност на “нормалните” и “моралните”. Доброто управление на диабета означава да се правят “нормални” неща, докато слабото управление на хроничната болест означава, че индивидът прави лоши избори, за които после се самообвинява. Такива са например слабости на характера, свързани със затлъстяване и лакомия (опрощавано, ако се види като стремеж към удоволствие), лични слабости (неспособност, отсъствие на воля за борба с обездвижването), както и съзнанието за тежест за обществото, че се свръхизползват социалните фондове и ресурсите на здравната система.

„Мисля какво ям и се въздържа да ям между яденетата, не вечерям, и ето свежървата на дъщеря ми, тя почина неотдавна, беше диабетичка и доста закръглена и имаше два тежки инфаркта, тя се тъпчеше като невидяла, а ѝ се разрешаваше да яде или две кифли или сандвич или препечени гевречета преди сън и мисля, че захарта ѝ силно спадаше през нощта. Аз не вечерям, не ям нищо преди да си легна“. [UK14]

В България връзката между затлъстяването и диабета практически отсъства. В темите на българите “да си болен” е форма на увреждане, а не просто на заболяване.

„Става дума за индивидуално оживяване... Защото тук (в България) не се дискутира, че хората с диабет са си обикновени хора, а не различна категория и че трябва да бъдат интегрирани, а не да им се казва непрекъснато, че са болни“. [BG13]

„Чувстваш се като инвалид, като човек, който не е с другите, който е различен, различни – от всички наоколо... Основното ми чувство е това на изолация, чувствам се като втора ръка човек“. [BG19]

В) Интегриране на процеса на управление на болестта със смислени и значими дейности. Тук е от значение доброто управление на диабета във връзка с благосъстоянието на другите хора в мрежата и способността им да извършват значими дейности освен тези, тясно свързани с болестта. В Обединеното кралство фокусът е върху “благосъстоянието”: свободно време, разграничаване на алтруизма от платената работа, поддържането на здравословен начин на живот. Става дума основно за биографични промени такива като развитие на болестта и напускате на работа, което променя фокуса на отделните задачи и видове дейности.

“Бях много активен, да бях наистина много активен, играех футбол, тичах, а сега това малко се промени, може и да е защото съм по-възрастен, правя само упражненията, свързани със здравето ми, с диабета, защото докторът ми каза, че трябва да правя някакви упражнения“. [GP311]

В България промените в организацията на свободното време и физическите дейности са свързани с историческата промяна в доходните равнища и размера на средствата за социална грижа. Трудът, “работата” се разбират в широк смисъл, като правене на нещо полезно и не се търси стриктно разграничение между платената и/или нежеланата/черна работа. Физическите дейности са свързани с “работата”, а не със здравословния живот.

„В миналото ходехме на разходки и екскурзии с групи, но те се подпомагаха финансово от социалните за болните хора... сега това го няма. Имахме и намаления в транспорта, но и това го премахнаха.

Така че сега никъде не ходя, защото всичко е много скъпо, само се разхождам в парка. Всъщност сега аз доста се ограничавам. Много от нещата, които съм правил по-рано сега не мога да ги правя. Ходя само на събития, които са безплатни, ако трябва да платя, забрави...“ [BG15]

Отдръпването на държавата от здравната грижа, последвалото обедняване и предефиниране на почивката, работата и физическите дейности превръща работата в нещо полезно за себе си и за другите – една по-висока цел за постигане на физическо и емоционално благосъстояние, подобро здраве, икономическа полза.

„За мен най-важното е да бъда ангажирана с много неща, като например ...всеки ден....с децата (в училището, в които работи) времето минава бързо, приятно ми е да работя, приемам го като игра. И така времето си лети и аз се чувствам удовлетворена, че работя това, което ми е приятно. Полезно съм за другите и за себе си. Успокоявам се като си мисля така, работя това, което искам и това ме прави щастлива. Не печеля никак много, но се чувствам добре, докато работя...ако не работех щях да се чувствам зле“. [BG3]

Г) Доверие и недоверие в здравната система. В Обединеното кралство отношенията със здравните професионалисти са формализирани, кратки визити, но е налице доверие в професионализма им, а те самите се виждат като надеждни и предвидими и налице, когато хората имат нужда от тях. В България, в зависимост от опита на лицето, здравните професионалисти или се героизират и се изтъква тяхната грижовност или те се виждат като незачитащи нуждите на пациентите и ненадежден източник на информация. Нещо повече, лекарствата се смятат, че вероятно са излишни, че не носят резултат, че са скъпи, че са вредни, а непредвидимостта се разрешава чрез търсене на второ и трето мнение от различни специалисти или от членове на социалната мрежа. Всъщност, доверие гарантират само добрите познания и междуличностните близки отношения, като от особено значение е доверието по отношение на съвети за лекарства. Фармацевтичните компании се определят като незаинтересовани към даване на други, освен комерсиални съвети.

„Написах в Интернет “Диабетно болни” и първото, което излезе е сайта на Новонордиск. Всички останали са комерсиални“. [BG19]

Изводи

1. Управлението на хроничната болест основно се свързва със съзнанието, че се прави нещо, наистина важно, като заетостта тук играе ключова роля при реконструиране на чувството за собствена тежест (за значението и екзистенциалността на аз-а) (Daker-White et al. 2014, Vassilev et al. 2014).
2. Контрастиращ е опитът, описан от болните в Обединеното кралство. Там управлението на хроничната болест се осъществява най-вече в дискурса на индивидуалните отговорности като разширение на здравословния жизнен стил и като всекидневна практика, докато в България, управлението на хроничната болест разширява медицинския режим, но приоритет има достъпът до най-добрите и висококачествени лекарства и храни като се заявява високата им цена и чувството за недостъпност към други сфери на живота.
3. Пространствата за индивидуално действие, които са налице в структурата на Обединеното кралство са управляеми, като самоуправлението се извършва чрез рационални, директни и индивидуални действия. Лошото здраве се свързва със слабости на характера и се оценява като срамно, предизвикващо слаба симпатия от другите. В България акцентът е върху хроничността и основен фокус е отсъствието на лечение. Това предизвиква определена симпатия, тъй като хроничната болест е нелечима с помощта на рационални действия (независимо от това дали е налице добро самоуправление). Заявените финансови трудности се приемат като структурно предизвикани и несвързани със способностите и изборите на индивидите.
4. Като основни сред факторите на средата са посочени пазарните недостатъци, свързани с лекарствата, здравните услуги, храната. Налице е непредвидимост, недоверие, слаба възможност за въздействие, висока цена на всеки избор. Възможностите за избори са само на думи, като последиците са обезвластяване на индивидите.

Заклучение: Разновидностите на неолиберализма

Опитът за управление на хроничната болест следва непременно да се свързва с контекстуалните фактори и с конкретните исторически процеси. В проучването ясно личи наличието на неуправляем консумеризъм като разновидност на неолиберализма (основна промяна в потреблението на здравни услуги), при който регулативната и редистрибутивната роля на държавата е сведена до минимум, а е развит силен натиск върху пазарните търсения, оставени за сметка на консуматорите. Подобно консуматорско поведение води до засилено използване на услугите на здравната грижа във Великобритания.

Налице е относителна независимост в трансформирането на държавата и индивидите, т.е. неолибералното течение следва да се разграничи от поведението на субектите, голяма част от които не се заявяват като неолиберални. Там където отговорностите на държавата са прехвърлени и децентрализирани, а разходите са приватизирани, какъвто е случаят в България, отговорността на самоуправлението не се определя като основен въпрос. Това на свой ред е в състояние да подкопае саморегулационните възможности на медицинската професия и създава допълнителни напрежения между императива за ефикасност и качество на грижата.

Обратно, резултатите за Великобритания разкриват, че болните управляват изборите си и упражняват повишен интерес към администрираното наблюдение и контрол. Включването на нуждата от доказателства и отчетност ограничава директното влияние на частните интереси в процеса на взимане на решение. А отговорността, свързана със самоуправлението и бюрократизацията на здравната помощ, макар и не непременно, се оказва свързана с процеса на неолиберализация.

Въвеждането на относително силна държава на благоденствието като оправдание за легитимиране и поддържане на политики на либерализъм е в състояние да проработи само ако промяната е постепенен процес. Повишаването на отговорността, намаляването на размера на държавата и въвеждането на пазарно регулирани ключови аспекти на процеса на неолиберализация има различно значение – съвсем не кумулативно – в отделните страни.

Неолиберализмът създава нови прегрупирации в коалициите на заинтересованите лица: ситуацията в България разкрива, че здравните професионалисти и частните компании работят в коалиционно сътрудничество, водещо до високи частни разходи за лекарства и до пролиферация на източниците на здравна информация, резултат от това е, че здравните предписания и съветите са тясно свързани с мотива за печалба.

Литература:

Daker-White, G., C. Sanders, Anne Rogers, Ivaylo Vassliev, Christian Blickem and Sudeh Cheraghi-Sohi. A Constellation of Misfortune: Narrative Accounts of Adverse Life Events, Chronic Illness, and Subjective Social Status. *Sage Open*, 4, eScholarID:239425, 2014.

Guthman, J. Bringing good food to others: investigating the subjects of alternative food practice, *Cultural Geographies*, October, 2008, Vol. 15 no. 4 , pp431-447

Harvey, D. 2005. *A brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.

Karanikolos, M., Mladovsky P, Cylus J, Thomson S, Basu S, Stuckler D, Mackenbach JP, McKee M. Financial crisis, austerity, and health in Europe. *Lancet*, Apr 13;381(9874):1323-31. Epub 2013 Mar 27.

Kennedy, A. et al “Dynamics and nature of support in the personal networks of people with type 2 diabetes living in Europe: qualitative analysis of network properties”. *Health Expectations*, DOI 10.1111/hex.12306

Kentikelenis, A., M. Karanikolos, I. Papanicolas, S. Basu, M. McKee, D. Stuckler. Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy. *Lancet*, 378 (2011), pp. 1457–1458.

Larner, W. and D. Craig. After Neoliberalism? Community Activism and Local Partnerships in Aotearoa New Zealand. *Antipode*, Volume 37, Issue 3, pages 402–424, June 2005

Leys, C., Health, Health care and capitalism. *Socialist Register* 2010: Morbid Symptoms, Vol.46, 2010.

Peck, J. and A. Tickell. Neoliberalizing Space. *Antipode*, Vol.34, Issue 3, pages 380–404, July 2002

Panitch, L. and C. Leys. *Socialist Register*-2010: Preface, Vol.46

Reeves et al. The Contribution of Social Networks to the Health and Self-Management of Patients with Long-Term Conditions: A Longitudinal Study. *PLoS ONE*, 2014; 9:e98340.

Rogers, A., Bury, M., Kennedy, A. Rationality, Rhetoric, and Religiosity in Health Care: The Case of England's Expert Patient Programme. *International Journal of Health Services*, Vol.39. N.4, Pp725-747, 2009.

Vassilev et al... Social networks and the “work” and work force of CISM: a survey analysis of personal communities. *PLoS ONE*, 2013; 8:e59723.

Vassilev et al. 2014. The influence of social networks on self-management support: a metasynthesis. *BMC Public Health*, DOI 10.1186/1471-2458-14-719

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00098&plugin=1>

ГРИЖАТ ЛИ СЕ ЗА СЕБЕ СИ ХРОНИЧНО БОЛНИТЕ ОТ ДИАБЕТ ТИП 2 В ГР. СЪЕДИНЕНИЕ?

д-р Велина Балканска

катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Диабет тип 2 е най-разпространеното хронично и нелечимо заболяване в света. Болестта нанася сериозни поражения върху личността на пациента и в рамките на продължителността ѝ, пациентите страдат от допълнителни заболявания, съпътстващи диабета. Всичко това се отразява негативно както на личните бюджети на пациентите, така и на здравноосигурителните и социални системи. В последните години Европейската комисия отделя много средства за научно-изследователски проекти по програма „Здраве“. Една от целите е да се проучат ролите и влиянието на ресурсите, с които се запазва относително постоянно състоянието на хронично болни пациенти. В рамките на такъв проект е проведено и настоящото изследване. За целите на проучването е използван адаптиран и верифициран въпросник „Грижа за себе си“ (HEIQ V3.0). Част от националната извадка са 100 анкетирани пациенти в гр. Съединение. Резултатите показват, че ресурсите, с които разполагат тези болни от диабет тип 2, не са достатъчни за полагането на ефективна грижа за себе си.

Увод

Захарният диабет е социално значимо заболяване, засягащо около 5-8% от световното население¹. Представеното изследване е осъществено с подкрепата на проект EU WISE, в който участват 6 страни и 7 организации, включително България чрез УНСС и катедра „Икономическа социология“². В рамките на проекта се изследват ролята и влиянието на ресурсите, които оказват влияние върху хронично болни от диабет тип 2 и самоуправлението на тяхното здраве. Проучва се как запазват и подобряват здравния си статус и как им влияят взаимоотношенията с хората в рамките на техните лични общности. Тези общности подкрепят доброто интегриране на хора, живеещи в социално и икономически ограничена

¹ Богданов, Г., Методиева, Р. и Бояджиева, Н. 2015. Епигенетика на диабета. В: *сп. Ендокринни заболявания*. Год. XLIV, 2(15), с. 3-12.

² Project: Self-Care Support For People With Long-Term Conditions, Diabetes And Heart Diseases: A Whole System Approach EU WISE, 7-th FP (7-ма РП), Health -F3-2011-279081. Ръководител на проекта за България е проф. Елка Тодорова, д.с.н.; авторът на статията е член на колектива.

среда. В настоящата статия са представени данни от анкетно проучване, базирано на верифициран въпросник HEIQ V3.0 и проведено с едни и същи изследвани лица през 2013¹ и 2015 година. Направен е сравнителен анализ на грижата за себе си и промените, които са настъпили в рамките на две години.

Социологическата интерпретация на здравето изисква глобален подход за анализ, тъй като влиянието на социалните и културни фактори варира в целия свят. При социологическото изследване на заболяванията се поставя акцент на традиционната медицина, икономика, религия и култура, които са специфични за всеки регион. Социологическите познания могат да помогнат при анализа и обяснението на съществуващите факти от медицинската статистика.

Наблюдават се очевидни различия в моделите на здравето и болестта в различните общества, както и в историческия ход на времето, така и в рамките на определен вид общество. Исторически погледнато смъртността намалява в рамките на индустриализираните общества, средната продължителност на живот е значително по-висока в развитите, а не в развиващите се или неразвити общества. Влиянието на непрекъснатите промени в технологии, икономика, здравно застраховане определя начина, по който отделните общества организират медицинското обслужване. В резултат на бързите колебания в изброените области, въпросът за здравето и болестта в рамките на социалния живот е много динамичен².

В град Съединение има пет общопрактикуващи лекари. По данни предоставени от тях, болните от диабет тип 2 са около 450 човека като населението в града е около 5 500 постоянни жители. Тези данни потвърждават предполагаемия процент (7-8%) болни от диабет тип 2 в България, за които все още няма официална статистика. В края на месец март 2016 се очаква регистъра на болните от диабет тип 2 да бъде готов. В град Съединение има поликлиника, но в нея няма достъп до специализирани в хроничните заболявания лекари, които да проследяват състоянието на хронично болните в града. Липсва диабетно дружество или някакви инициативи за социална политика от страна на неправителствения сектор. Съществуват местни организации, основно са свързани с народно творчество (различни групи за автентичен фолклор към читалището), различни форми на туризъм (балнеотуризм и др.), пенсионерски клуб в които членуват около 10% от болните от диабет тип 2. Членството е неформално, няма официална регистрация на тези инициативи и се разчита на активността на няколко доброволци.

¹ Балканска, В. 2015. Социално предприемачество при самоуправление на болестта в условията на икономическа криза в България (по емпирични изследвания на хронично болни от диабет тип 2), непубликувана дисертация.

² Op.cit. Балканска, В. 2015.

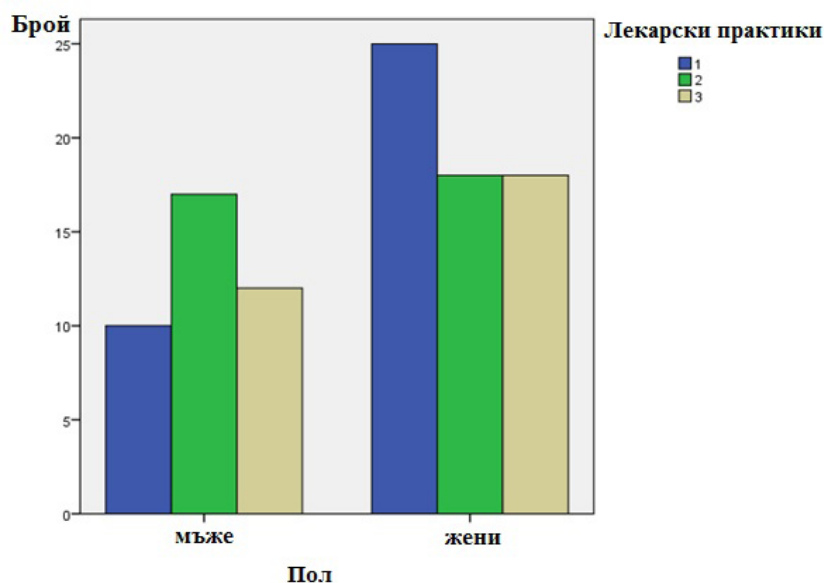
Методология

Изследването е проведено през 2013 и 2015 година и е осъществено с адаптиран и верифициран въпросник „Грижа за себе си“ (HEIQ V3.0). Респондентите са 100 и са набирани чрез 3 здравни практики на общопрактикуващи лекари в Съединение. Участниците в изследването са посочени от общопрактикуващите лекари, с което се гарантира точна медицинска диагноза, както и възможност за директен контакт с пациента.

Резултати

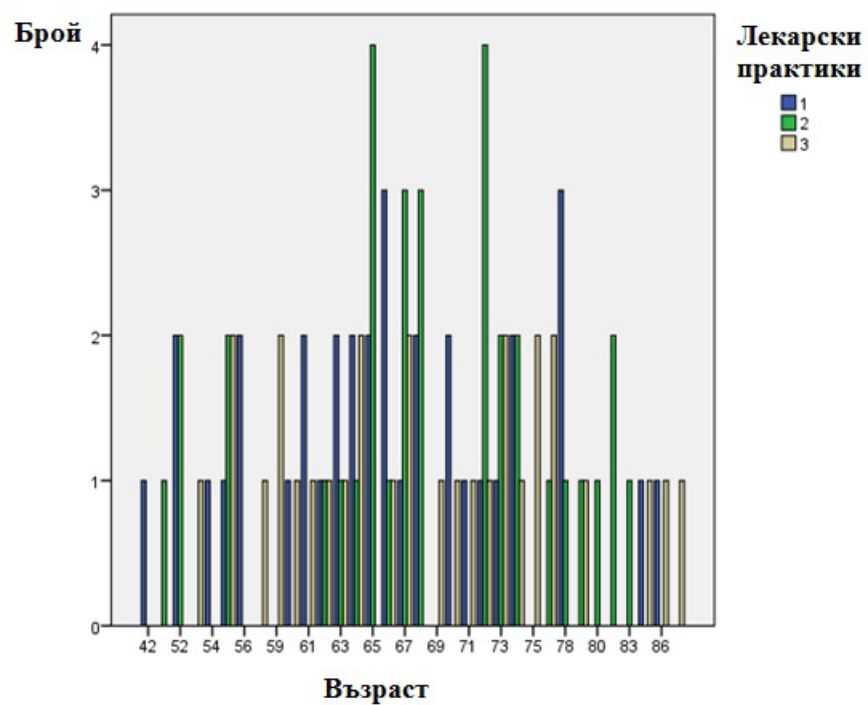
1. Социално-демографски характеристики на участниците в изследването

Изследваните лица са основно хора в средна и напреднала възраст (средната възраст е 67 години), като по-голямата част от тях са семейни или живеят с друг член на домакинството (над 50% са семейни). Разпределението по пол е 61% жени и 39% мъже, а 37% от анкетираните са със средно и висше образование. Доходите на повече от две трети от изследваните лица са под 375 лв. месечно¹.

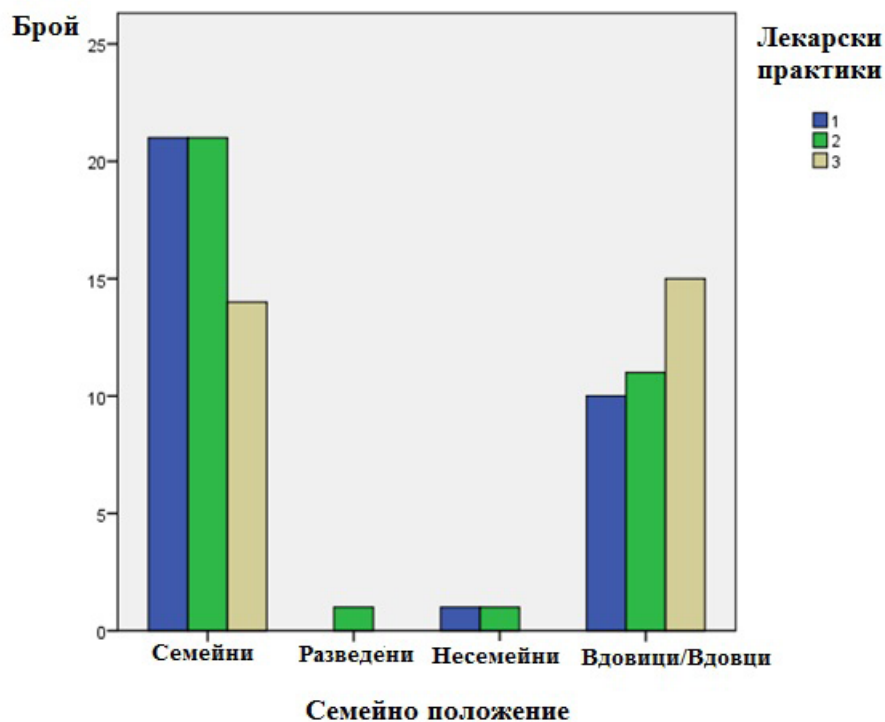

Фигура 1. Разпределение по пол

¹ Op. cit. Балканска, В. 2015.

Фигура 2. Разпределение по възраст

Фигура 3. Разпределение по семеен статус

2. Наличие на съпътстващи заболявания

Повечето от изследваните лица имат съпътстващи диабета заболявания (артериална хипертония, периферна артериална болест, нарушения в зрението и др.). Налице са разлики по пол, възраст и доходи като основната зависимост е по-голяма бедност свързана с по-лош здравен статус.

3. Грижа за себе си и самоуправление свързани с диабетната болест

Дейностите, свързани със самоуправление на диабета, отразяват личната грижа на респондентите за поддържане на относителна стабилност в хроничното си заболяване. Самостоятелното тестване на кръвната захар и преглеждане на състоянието на краката варира около веднъж седмично. Спазването на режима за

прием на лекарства е много стриктен като само около 12 процента респонденти забравят да си вземат лекарствата за диабет.

По отношение на грижата за себе си, изследвана чрез HEIQ V3.0. не се наблюдават съществени разлики в средните стойности на респондентите през 2013 и 2015 година. (Вж. Таблица 1)

Таблица 1. Грижа за себе си

1 = напълно несъгласен. 4 = напълно съгласен)	Средни оценки					
	България	София	Съединение	Практика 1	Практика 2	Практика 3
Имам реалистични очаквания за здравето	3,01	3,12	3,01	3,00	3,11	2,90
Следя промените в здравето	2,90	2,90	2,81	2,86	2,86	2,70
Знам какво провокира здравни проблеми	2,97	3,07	2,91	2,94	2,91	2,87
Контролирам здравните проблеми	2,83	2,90	2,72	2,80	2,77	2,57
Знам защо пия лекарства	3,33	3,39	3,59	3,60	3,69	3,47
Правя необходимото за здравето	2,85	2,81	2,78	2,83	3,03	2,43
Имам умения за справяне	2,96	3,05	2,88	3,00	3,00	2,60
Знам с какви помощни средства да си помогна	2,83	2,93	2,58	2,66	2,74	2,30
Знам как да реша здравните си проблеми	2,65	2,77	2,41	2,51	2,50	2,20
Действам превантивно	2,50	2,64	2,49	2,66	2,59	2,20

Броят на посещенията при ендокринолог (отговорен за диабета) варира като средната честота на посещенията е 1-2 пъти годишно. В същото време, като времетраене на престой в болница, респондентите дават информация за до 2-3 пъти по-дълъг престой в болница от средният за Европейските държави.

Обсъждане

Изследваните диабетно болни от град Съединение имат сходен начин на живот, характерен за хронично болните, но в същото време отделните сегменти на грижата за себе си отразяват характера и състоянието на здравните услуги в малко населено място с ограничен достъп до специализирана медицинска помощ.

На първо място прави впечатление високата морбидност на респондентите. Съпоставени с резултатите от други европейски държави, в които е проведено

същото изследване през 2013, България заема последното място по отношение на щастие и удовлетвореност от живота, а съответно пациентите с диабет тип 2 са с най-много съпътстващи заболявания.¹ Очевидно става дума и за културен модел на поведение, в който хронично болни, недооценяват влиянието на активността за стабилизиране на болестното си състояние.

Респондентите изключително стриктно се придържат към медицинските предписания за прием на лекарства, но са небрежни към необходимите промени във всекидневния начин на живот, свързани с диабетното заболяване.

Изводи

Основните изводи, които могат да бъдат направен на основата на това изследване са следните:

1. Сравнителното изследване показва, че в рамките на двете години не са настъпили съществени промени в грижата за себе си.
2. Откроява се отчетливо, че става дума за културна система на оценка на взаимоотношението между лекар и пациент. Системата на “биомедицинския” модел, характеризиращ се с по-неравностойна позиция на пациента и с по-силно изразена патерналистична нагласа от страна на медицинския персонал е определяща за мисленето на диабетно болните в град Съединение.
3. Поради това здравният им статус и отговорността за здравето им се предопределя преди всичко от равнището на медицинските услуги вместо от самото им поведение на клиенти на здравната система, от идентификацията и съобразяването със социалните фактори, които влияят върху болестта, от предотвратяването, а не само от протичането на хроничната болест.
4. Ограничените икономически възможности допълват тази картина и това дава отражение върху грижата за себе си и честотата на контакт със здравните професионалисти.
5. Липсата на достатъчно информация води до слаби наблюдения върху промените в тялото и отражения им върху всекидневния начин на живот. Съзнателната грижа за себе си (по-силен самоконтрол и вглеждане в себе си, както и умения и техники за справяне със здравните проблеми) води до подобряване на здравето.
6. Основният извод е, че в Съединение малко респонденти са усвоили умения за вглеждане в себе си, много рядко отделят внимание на промените в здравето си и разполагат със знание за това, кое провокира здравните им проблеми. Липсата на здравно ориентирани организации, в които да членуват респондентите, оказва силно влияние върху стимулиране на дейностите, свързани с личната грижа.

¹ Op.cit. Балканска, В.

Литература:

Балканска, В. 2015. *Социално предприемачество при самоуправление на болестта в условията на икономическа криза в България (по емпирични изследвания на хронично болни от диабет тип 2)*, непубликувана дисертация.

Богданов, Г., Методиева, Р. и Бояджиева, Н. 2015. „Епигенетика на диабета”. В: *сп. Ендокринни заболявания*. Год. XLIV, 2(15), с. 3-12.

Ивков, Б. 2006. *Модели и концепции за инвалидността*. София: Издателство Славена, Варна.

Гадамер, Х. 2014. *Загадката на здравето*. София: Издателство на Нов български университет.

Препоръки на американската диабетна асоциация за справяне със захарния диабет. 2012. В: *сп. Ендокринни заболявания*. Год. XLI, 1(12), с. 3-28.

ИДЕНТИЧНОСТТА КАТО ИЗБОР И БУНТ

гл. ас. д-р Михаела Мишева

катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Настоящият текст се занимава с проблемите на съвременните конфликти при разбиранията за идентичността като задава насока за мисловен експеримент посредством свързването на аналитични полета в областите социология, икономика, семиотика и психология. Целта е да се постави под въпрос цивилизационната парадигма и да се очертаят съвременните разбирания за идентичността, посредством хипотеза за конструктивното им влияние върху обществения и личностен интегритет.

Акцентът в текста не е толкова върху дефиницията на идентичността – етническа, полова, религиозна, езикова, културна, психологическа, а по-скоро върху конструирането на един модел по идеалния тип на Вебер, мисловна картина, която да ни насочи към слоевете на днешната криза на идентичността. Поставянето на въпроси, повече от търсенето на отговори, е нишката, съшиваща две проблематични полета в разбиранията за идентичността, които ще използвам за този веберовски експеримент. Защо днес идентичността е все по-конфликтна зона, въпреки хиперсвързаността на глобалния свят? Не смятам, че представените тук проблеми изчерпват темата и имам ясното разбиране, че могат да бъдат добавени още твърдения и факти. В социологията разработването на въпрос, въз основа на който да се събере търсената информация и тя да е достоверна, е дълъг и труден процес, твърди се дори, че това е изкуство¹. „Няма друг начин да се изживява живота на духа в тези мрачни времена, освен да се „постави голям въпросителен знак върху най-голямата сериозност“² – перифразиран Ницше, за да не се търси системност на всяка цена, а да ни насочи към поставянето под въпрос на най-сериозното. Това не означава отхвърлянето на идентичността – не, тя ни е по-нужна от всякога. Въпросителният знак на търсенето обединява тук двама наши съвременници от на пръв поглед различни научни области: проф. Юлия Кръстева – семиолог, писател, философ, световноизвестна феминистка или както самата тя обича да се описва “жена от български произход, с френска националност, европейско гражданство, осиновена от Америка“ и проф. Амартия Сен: икономист, нобелов лауреат, роден в Бангладеш, израснал в Индия или както сам се описва „роден съм в университетски кампус и през целия си живот съм се местил

¹ Атанасов Ат., Св. Съйкова, Ем. Ченгелова, М. Молхов, Е. Маркова, 2010. *Изкуството да се задават въпроси и да се получават отговори*. София.

² Кръстева, Ю. „Нови форми на бунта“, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.

от един в друг.“ Проф. Кръстева изнесе впечатляваща лекция за новите форми на бунта в аулата на Софийски университет „Климент Охридски“ през 2014 г., като нейният анализ е в основата на настоящия текст заедно с книгата на Амартия Сен „Идентичност и насилие: илюзията на съдбата”¹.

Какво е проблематичното в съвременните теории за идентичността? В съвременните теории за идентичността, според А. Сен, се наблюдават два типа редукционистки възгледи. Първият от тях може да бъде определен като пълно отричане на идентичността. Това са най-често икономическите теории, които фаворизират рационалността на избора и предопределят действията на т.нар. „икономически човек”, който съществува движен единствено от собствения си интерес. Тук се изключва напълно възможността индивидите да действат вследствие на чувство за принадлежност към определена общност. Подминава се също така вероятността поведението на хората да е повлияно от личностните възприятия за справедливост, отговорност, честност.

Вторият тип редукционизъм се характеризира с фаворизиране на една единствена идентичност, единствена общност, на която човек принадлежи. Пример за това са много биполарни модели, които разглеждат обществото като разделено на работещи и безработни, на пролетариат и капиталисти и др. Тук също се игнорира действителното многообразие на общностни идентичности, към които човек принадлежи. В една и съща личност се преплитат например българин, роден в Молдова, работещ в китайска фирма, с либерални политически възгледи, противник на аборта, православен, некръстен, хомосексуалист, начинаещ водолаз т.н. Това многостранно участие в различни идентичности е следствие на вариации от избори между свързани идентичности, но няма една единствена водеща такава.

А. Сен е доста съдържан в оценките си за мултикултурализма като концепция и политическа практика, която сближава и хармонизира отношенията между етно-религиозните общности. Привидно прогресивно и хуманно решение, доколкото съхранява „изначалната” принадлежност, мултикултурализмът всъщност възпроизвежда на нови територии парцелирането на света на религиозно детерминирани цивилизации. Приложена в институционалната практика (образование, култура, свободно време) тази доктрина затваря перспективата за свободен индивидуален избор на идентичности.

Идентичността не е фиксирана. Това е първият свързващ елемент на двамата невероятни умове, каквито са А.Сен и Ю.Кръстева. Идентичността не е система, а въпрос - кръстопът от въпроси. Нашата българска нация е кръстопът на бунтовен народ, в което Ю.Кръстева вижда осъзнаване и космополитизъм: „Като кръстопът, нацията, от която произхождам, е следователно едно полифонично културно построение: културна тъкан, която се съзнава и ревностно желае да бъде такава, България е нация-азбука, България е нация-писменост”². Убедена, че задаването на въпроси и липсата на фиксирана идентичност е просветителска сила, защото

¹ Sen, A. 2006. *Identity and Violence: the Illusion of Destiny*. New York: Norton.

² Кръстева, Ю. Нови форми на бунта, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.

за да се поставиш под съмнение и въпрос, трябва да имаш яснота за идентичността си. Ю.Кръстева използва думи като полифония, кръстопът, въпрос в описание-то на идентичността.

В книгата си „Идентичност и насилие: илюзията на съдбата” А.Сен заявява своята позиция относно всички съществуващи концепции за идентичността, базирани на вярването, че хората принадлежат само на една общност (била тя нация или народ или религия) и притежават само една уникална идентичност. Според А.Сен „илюзията (теорията) за една единствена уникална идентичност е много по-конфронтираща и разделяща, отколкото визията за плуралистични и различни класификации, които характеризират модерния свят, в който живеем. Няма един, уникален начин за класификация на хората“¹.

Идентичността във виждането на А.Сен е комплексен модел от най-различни принадлежности на индивида. Нито една от тези принадлежности не може да бъде водеща за неговата идентичност. Ежедневно всеки човек е член на десетки различни общности. Той може да е същевременно българин, счетоводител, мъж, колхоздач, любител на операта, либерал и т.н. Всяка от тези общности (collectivities) към които принадлежи човек, съставляват неговата специфична идентичност. Нито една от тях обаче не може да бъде разглеждана като негова единствена идентичност. Приносът на А.Сен в глобалния научен дебат и в теорията за идентичността е преди всичко лансирането на алтернативната теория за смесените идентичности. Според него богатството на личността не може да бъде сведено и минитюаризирано до една единствена идентичност. Идентичността по начало е плуралистична и предлага разнообразие от групови /формални и неформални/ принадлежности – професия и тип семейство, хоби и местоживее, образование и развлечения, политическа кауза и кариера и т.н. Сен формулира три принципа, чието спазване би насърчило диверсификацията: първо, свобода на аргументацията и вземане на решение; второ, гарантирано културно разнообразие; трето, индивидуален ненасилствен избор.

Липсата на фиксирана, уникална, единствена идентичност е теза, която споделят и други автори. Например М. Кастелс отбелязва, че „за даден индивид или за колективния актьор е възможно да съществуват множество идентичности“² и описва „холистична философия на живота“³ или Х.Айзакс който задава въпроса „Какъв нов плурализъм?“⁴. За тях това е източник на стрес и конфликт, докато Ю.Кръстева и А.Сен виждат в плурализма мир, възможност за просвещение и духовно развитие. Има някои условия – необходим е бунт (Ю.Кръстева) и избор (А.Сен). И двете изискват самопознание и умения за свързване с другия и себе си.

Избор и бунт на идентичността. Идентичността не само, че не е фиксирана, но тя е въпрос на избор – твърди нобеловия лауреат А.Сен. Според Ю.Кръстева

¹ Sen, A. 2006. *Identity and Violence: the Illusion of Destiny*, Norton, NY, p.17

² Кастелс, М. 2006. *Силата на идентичността*. София: ИК „Лик“, стр. 19

³ Пак там стр. 65

⁴ Айзакс, Х. 1997. *Идоли на племето. Групов идентичност и политическа промяна*. София: УИ „Св. Климент Охридски“

тя също е избор: „Дължа ви призвание: виждам този калейдоскоп или несигурна постройка, като избранничество, в библейския смисъл на термина, Berit (Habrit) – късмет и изпитание.“¹ Защо това е избранничество и път за развитие?

А.Сен разглежда избора като първостепенен по важност фактор при определянето на идентичността. Съзнателният избор е важен, защото той се базира на внимателен анализ. Същностното тук е твърдението, че изборът винаги е ограничен. Индивидът осъществява избор винаги при съществуването на ограничения. Всяка различна ситуация, в която попада индивидът, изисква подробно разглеждане на всички идентификационни отношения, които той е придобил и съзнателен избор на едно от тях. Изборът на само една идентичност не означава, че останалите губят значение. Напротив, поради съществуването на социален контекст, при който изборът всъщност е винаги ограничен, многообразието от идентичности на индивида не престава да съществува и не е времево или концептуално ограничено.

Друг проблем при избора е, ако той реално съществува, но се възприема като липсващ. Това са случаите на признаване, на възприемане на социална идентичност без размишление и анализ, а като единствена съществуваща възможност. Това може да е извор на крайно конформистко поведение, изолационно по своята същност. Безкритичното възприемане на социалната идентичност е често пъти защита за стари обичаи и практики, които в съвременния свят са извор на конфликти – като например сексистко или расистко отношение. Конформизмът към идентичността може да се прояви и като радикална преориентация на идентичността, често пъти с агресивен оттенък, когато възприетата идентичност се приема като уникална, т.е. като единствена и неоспорима.

„Пътешествам в себе си; не само в света, но и в себе си“ – такъв е девизът на Стефани Дьолакур в романа на Ю. Кръстева „Убийство във Византия“². Въпросът за идентичността възниква по начин, по който той никога не е възниквал в традиционното общество, заради празнота между вътрешната идентичност и поведението по отношение на заобикалящото индивида общество³. Пътешествието сред чужди култури ни поставя в критични ситуации, проблематизиращи собствената ни идентичност, а това самопознание ни кара да анализираме, преоценяваме и според Ю.Кръстева – да се бунтуваме. Доктор по семиотика, проф. Ю.Кръстева препраща към санскритския корен на „*revolte*“ (фр. бунт) – разкриване, прераждане, откровение. Този бунт е светлината, която може да ни спаси от кризата, която Ю.Кръстева описва като натиск на техниката, диктат на образите, ускорение на информацията и невъзможността да се намери решение, защото всяко предложено, бързо се превръща в тоталитарна догма. Бунтът вече не може да е само оспорване на старите ценности, ред и власт, не може да е само политически, а е необходимо всеки да „постави под въпрос своите норми и способности, собствената си идентичност, желания, страдания, свои-

¹ Кръстева, Ю. . Нови форми на бунта, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.

² Кръстева, Ю. 2005. *Убийство във Византия*. София: изд. Сиела

³ Фукуяма, Ф. Миграция и идентичност. В: сп. Либерален преглед, май, 2007

те любви и омрази. Не политическите апарати, а тъкмо разбунтуваните мъж и жена, в своето безпокойство на изследователи, са факторите, които усещат разочарованието от цивилизацията и търсят подходящ отговор¹.

Какво да правим? Ще успее ли новият бунт да разкрие и прероди духовните ценности загубени в хиперсвързания свят? Професор Юлия Кръстева говори за нови форми на бунта. „Аз се бунтувам, следователно ние съществуваме” (Албер Камю). „Бунтът е просветителски експеримент. Народни въстания, възмутена младеж, детронирани диктатори, президенти, изпуснали олигархическите си нерви, надежди и свободи, потиснати в затвори, карнавални процеси и кървави бани. При тази ситуация възниква един въпрос: ще успее ли бунтът, наричан в Мрежата „riot”, да събуди пресметливото човечество в цифровата ера от хиперсвързания му сън? Или бунтуването е само хитрост на спектакъла, необходима му, за да продължи?”². Кръстева говори не за революция във времето, напред към прогреса, а напро­тив назад, към миналото, в преосмислянето, в индивидуалното. Бунтът е невъзможен без душевен живот, без бунтуване срещу сами себе си и поставяне под въпрос на собствените застинали ценности, на приетото, на клишетата, на „езиковите елементи”. Чрез тези форми на бунт ще можем да се докоснем, под стереотипите и конвенциите, до неизречимите травми на нашата психика. „Не за да ги увековечим, не за да балсамирам „моята депресия” или „моята перверзия”, както прави известна литература, която се цени по медийния пазар, но за да раз­глобя тези травми, да ги анализирам и преоценя. Така само мога да се преродя в нови връзки, в множествеността на връзките, които ще възникнат.”³

Нови връзки са немислими при съществуването на т.нар. „цивилизационна парадигма“ в науката. Популяризирано най-вече от С. Хънтингтън³, реду­кционистко виждане, че светът е съставен от общности (цивилизации) изградени единствено на религиозен принцип, е прекалено опростено и пропуска хиляди различни интеракции и гранични взаимодействия и постижения на човечеството в културно, литературно, художествено, политическо, научно, търговско и т.н. отношение. В цивилизационния подход всички тези аспекти на човешкото взаимодействие са подчинени на само на един аспект – религиозния. Отрича се съществуването на индивиди, които са встрани от религиозната идентичност, но същевременно имат класова такава, политическа, икономическа, поло­ва, професионална и десетки други принадлежности, които определят съвременния човек. С.Хънтингтън редуцира съществуването на съвременните общности единствено до религиозния им аспект, като тезата за сблъсък между цивилизациите е заложен още в самото им определение. Вследствие на игнорирането, което този подход представя на многогодишна история на межкултурно трансгранично съжителство, на търговски, културен,

¹ Литературен вестник, бр. 29, коментар на Ю. Кръстева на тезите в обсъждането на лекцията й организи­рано от Софийски литературоведски семинар ръководен от Миглена Николчина.

² Кръстева, Ю. Нови форми на бунта, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.

³ Хънтингтън, С. 2006. *Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред*. София: Обсидиан

научен, художествен и политически обмен, „сблъсъкът на цивилизациите“ е неминуем. Това опростяване неминуемо води до тезата, че цивилизациите могат да си взаимодействат единствено чрез сблъсък. Ето защо подобна парадигма е проводник на агресия и насилие и не дава възможност за избор – най-важният елемент на цялостната идентичност. Подобна гледна точка бива комбинирана с доста мътна представа за световната история, която пропуска първо, степента на вътрешна разделеност в тези цивилизационни категории и второ, обсега и влиянието на взаимодействията, както интелектуални, така и материални, които минават директно през регионалните граници на така наречените цивилизации. „Неговата способност да обърква може да хване в капана си не само хората, които биха искали да поддържат тезата за сблъсък (вариращи от западни шовинисти до ислямски фундаменталисти), но също и ония, които биха искали да го оспорят и все пак се опитват да отговорят вътре в усмирителната риза на собствената му предварително определена понятийна сфера“¹. Например в Англия вярването, че мултиетническо общество (част от цивилизационната парадигма за сингуларността на религиите) е по-добрият обществен модел, доведе до създаването на държавно финансирани мюсюлмански и индуистки училища, които да допълват вече съществуващите християнски такива. Вследствие на това децата още в ранна възраст са поставяни в една общност, много преди те да имат възможността да осмислят различните системи за идентификация, които биха могли да се състезават за вниманието и избора им.

Думата „етнос“ има корен в древногръцката дума, която днес използваме за да опишем „ethique“ (етично), което се изразява в способността да направиш избор – избор между доброто и злото, но и всякакъв друг вид избор. Според Ю.Кръстева, днес болестта на обществото ни е дезинтеграцията, която достига до невъзможността да се различи добро от зло. Нарича ги „болести на душата“, които помитат нуждата да знаеш и вярваш. Призивът ѝ към преосмисляне и самоанализ е надежда за продължаване на търсенето – „не на някаква сигурност, не на някакво си утопично равновесие или система, а на онази крехка точка, която, френският математик и философ от 17 век, Блез Паскал описва като „вечно движение“: „Който е открил тайната да се наслаждава на доброто, без да се ядосва на противното му зло, ще е намерил точката. Това е вечното движение.“²

Събитието за което подготвих този текст е конференция по повод 40 годишнина от създаването на катедра „Икономическа социология“ в УНСС и тъй като участниците са предимно колеги преподаватели, в заключение ще цитирам отново Ю.Кръстева за ролята ни в турбулентното съвремие: „Хуманистите, преподавателите, тяхната роля е не само да учат на знания, да знаят модели, а да учат на човешчина чрез знания. Единственият начин да се отговори на кризата е чрез просветата.“³

¹ Сен, А., Какъв сблъсък на цивилизациите? В: Либерален преглед, 25.11.2005 г. <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/world/116-2009-06-16-21-08-55>

² Кръстева, Ю. „Нови форми на бунта“, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.

³ Кръстева, Ю. в интервю за БНТ, 27.09.2014 г.

Литература:

- Айзакс, Х. 1997. *Идоли на племето. Групова идентичност и политическа промяна*. София: УИ „Св. Климент Охридски“
- Атанасов, А., Съйкова, С, Ченгелова, Е., Молхов, М., Маркова, М. 2010. *Изкуството да се задават въпроси и да се получават отговори*. София: Софтрейд.
- Кастелс, М. 2006. *Силата на идентичността*. София: ИК „Лик“
- Кръстева, Ю. Нови форми на бунта, публична лекция в СУ, 26.09.2014 г.: https://www.youtube.com/watch?v=q2V_ILq5RkQ&list=PL60yQJmKAez8I1AA-DZBh_WQVmrDjQqTp&index=2
- Кръстева, Ю. 2005. *Убийство във Византия*. София: изд. Сиела,
- Литературен вестник, Бр. 29, 30, 2014 г.
- Сен, А. *Какъв сблъсък на цивилизациите?* В: Либерален преглед, 25.11.2005 г.: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/world/116-2009-06-16-21-08-55>
- Стоянова, М. 2014. Конфликтите през призмата на социологията. Второ прер. и доп. изд.
- Фукуяма, Ф. 2007. *Миграция и идентичност*, сп. Либерален преглед: <http://www.librev.com/index.php/component/publisher/users/fransw>
- Хънтингтън, С. 2006. *Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред*. София: Обсидиан
- Sen, A. 2006. *Identity and Violence: the Illusion of Destiny*. New York: Norton.

КРИЗИ, МИГРАЦИЯ, НЕФОРМАЛНОСТ

**ПРОФЕСОР КИРИЛ
ГРИГОРОВ**

*Един от инициаторите
за създаването на катедра
„Икономическа социология“
през 1975 г.*

ИКОНОМИЧЕСКА
СОЦИОЛОГИЯ

ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В СЛЕДКРИЗИСНОТО СОЦИАЛНОИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

проф. д.ик.н Пенка Найденова,
доц. д-р Геновева Михова

Институт за изследване на населението и човека
при БАН, Център за демографски изследвания и обучение

***Резюме:** Очакваният подем на икономическия растеж и промените в движещите сили на следкризисното развитие на икономиката и обществата се съпоставят с предизвикателствата на демографската криза. Излиза се от характерните различия и последици от двете кризи и се анализират възможностите за преодоляване на лаговете им несъвпадения в перспективите на новото развитие. Проблемът се интерпретира не само като важно направление на икономическата социология, но и като задължителен при формулиране на социалноикономическите политики, насочени към устойчиво демографско развитие.*

Предисловие

В историята на човечеството има много кулминационни периоди на развитието, но никой от тях не може да се сравни с XX в. нито по технологически открития и интелектуален и производствен ръст, нито по условия за нарастване на населението, въпреки двете тежко изживени световни войни. Неимоверно е нарастването на съкровищницата от знания за заобикалящата среда и природата на човека, улеснили неговото физическо, социално и икономическо възпроизводство и намесата в управлението му. Приемствеността и разширяването на тези знания води до развитието на различни научни клонове с теоретичен и приложен характер. Интегрирането на научните дисциплини все повече улеснява изследването на обектите и обхвата на процесите, но то следва да се предшества от сериозни познания за закономерностите на отделните специфични прояви, изучавани като предмет на дадена наука. При това натрупването на знания означава все повече изследователи и все повече възгледи за развитието на една система, каквато е икономическата, както и за възможностите за нейното управление. В този контекст позоваванията на книгата на американския учен Анатоли Калецки. Капитализъм 4.0: раждането на новата икономика след кризата (първо и оригинално издание

2010 г.) са основателни. Книгата има място в тази съкровищница, както и заслуга, провокирайки разностранни размисли за общественото развитие на човечеството и неговото самопознание.

Интересът към книгата е не само и не толкова поради опита на автора да обясни зараждането, характера и поэтапното развитие и устойчиво бъдеще на капиталистическата икономическа система, колкото поради вглеждането в механизмите на управлението. Проследява се тяхната теоретична постановка от страна на неокласическата и неокейнсианската школа и последиците от превъплъщаването им в управлението на икономически силните държави, даващи тон на глобалното развитие, отговорни и рефлектиращи загубите от изключително тежката финансово-икономическа криза 2007-2009 г. Бъдещето на развитието, като етап К-4.0 се свързва с управленски подход, интегриращ подстъпите на свободния пазар с механизмите на държавна намеса в полза на отваряне път към ново възходящо развитие и преодоляване на последиците от последната криза.

Всеки един изследовател може да прибави още нещо, вероятно и да опонира или потвърждава, и то със същото право, с което авторът убедително излага твърденията си. Тук ще си позволим не критичен анализ, а няколко напомняния и възражения като излизаме от широко известната съвременна позиция за необходимостта от развитие, размяна и натрупване на знания посредством интеграционния подход. Коментарите ни се отнасят до демографията и измерването на взаимосвързаните процеси в ретроспективен и перспективен аспект, и до глобалния обхват на икономическата система, където съзираме и други кризисни огнища, засягащи и нашата страна (Стефанов, 2012: 40).

Има ли демография в изследването?

Постановката на К-4.0 по същество принадлежи на икономическата наука, казано най-общо, или фактически се отнася към политическата икономия. Това личи от подхода на автора така както анализира някои от основните ѝ представители и се позовава на категориите, спирайки се на механизмите на управленските политики и природата на кризите. Търсенето на новите движещи сили на развитието, излизайки от финансовата система и развоя на паричното обръщение, на „безпрецедентната промяна в депресионния етап, а не във фазата на подема (Калецки, 2013: 146), измествайки класическите опори на търсенето и предлагането и различната интерпретация на равновесното състояние при смесен тип управление (с пазарни механизми и държавна намеса) са нови моменти с убедителни изводи. Ограничеността им произтича от представата за света и глобалистиката от позицията на развитите и най-развитите страни с хегемонна роля. Цитираните най-често страни – САЩ и Великобритания, най-тежко изживяващи или по-скоро подпалващи първата тежка криза на ХХІ в., са две разновидности спрямо колониалната история, която е пропусната в посочения 250 годишен период (Калецки,

2013: 86). Споменаването поне на Великобритания следва да напомни, че светът е не само свят на развития капитализъм, способен да преодолява вътрешните си противоречия, да мутира и преживява люшканията между равновесие и политика (Калецки, 2013: 51). Бихме прибавили: свят способен и да ги разпространява, и стратегически да измества всичко противостоящо на неговото съществуване. Великобритания следва да напомня за огромния Трети свят или т.н. развиващи се страни (делени на няколко категории). От тях вече се измъкват няколко държави от Азия, сред тях – Китай, противостоящ като световна икономическа сила (Калецки, 2013:88-90; 96; 143; 341; 419).

Невидим остава и единственият обект и субект на икономическата система – хората, техните категории било в рамките на държавата, района или света като цяло. От една страна това произтича от посвещението на изследването – единствено на икономическата система. Откъсването му от другите системи може да се обясни и с журналистическия тон в отношението на автора към редица обществени науки, над които произнася доста безпочвена присъда, а именно че са ненаучни академични науки – социология, политология, морална философия (Калецки, 2013: 219). Протестът ни е, че в тази категория е изпусната демографията или в още по-широк смисъл – науката за населението. Вероятно тя е пренебрегната, защото обектът ѝ се явява зависим и от природните, и от обществените закони. Или защото авторът поставя на фокус социалните проблеми и работната сила – само като проява на кризата, а безработицата вижда главно в ролята на регулатор в развитието през кризисните и следкризисните периоди (Калецки, 2013:221; 348; 351).

Проблемът на класовите отношения се напомня само в проявите на синдикатите (Калецки, 2013: 349; 358). За глобализирането им поне чрез прехвърляне на преработващи отрасли от най-развитите към слабо развитите страни въобще не се споменава (Калецки, 2013: 96). Като че ли така не се признава и международната експлоатация (между държавите, от позицията им на силни и слаби икономики) и нейната роля за различния изход и цена на породената или привнесена криза.

Най-общо казано в изследването няма демография, няма експлицитно обвързване с демографските и социалните процеси. Икономиката изглежда като машина, движеща се по магистралата на увековеченото капиталистическо развитие, скачаща от праг на праг в нови форми (Калецки, 2013: 1; 2; 3; 4) под въздействието на технологическото обновяване и цикличните кризи, и водеща в зависимост от управленската намеса или не – до нови степени на просперитет и проблеми. Всъщност тази машина е създадена от човека и за човека, една наука може и съзнателно да пропуска това, но управленските политики – никога.

Авторът, разглеждайки политиките на водещите държави и разделяйки разновидностите им по имената на политиците и на етапите след Втората световна война поставя смъртна присъда на рейгънизма/тачъризма, помилва благосклонно неокласицизма, реалистично признава, че К-4.0 идва с надеждите за обновление чрез адаптивна политика, но и с много проблеми (Калецки, 2013: гл. 19).

Един от проблемите, отново пропуснат, е за населението, не само в неговите чисто демографски и социологически аспекти, но и като производствен фактор. Още повече, че той е изследван от автора. Става въпрос в случая за работната сила, за нейното възпроизводство и участие в икономическия растеж и обновлението на формите на развитие и управление през времето на К-4.0. Този въпрос обаче е част от системата население, която се развива и кореспондира различно, с нееднакви, но свои сигнали и изисквания, които не следва да се пренебрегват в опита за по-рационално управление на икономическата система.

Не може да не се отчете, че в изследваните механизми на икономиките (Калецки, 2013: 1; 2; 3) и в перспективите за развитието им (Калецки, 2013: 4) са вметнати имплицитно параметрите за населението, макар участието в развитието да се свежда до развитите икономики и демографските предизвикателства да се отнасят за тях. Проблемът е, че така се представят непълно корективите, а оттук остават заплахите от нова криза или от ограничени възможности за преодоляване на последиците от все още неотзвучаващите удари на кризата 2007-2009 г. Кризата е не само своеобразна по отношение на движещите я сили, тя е и протяжна. Освобождавайки най-силните в икономическо отношение страни, тя пълзи към по-слабите и там стоварва още тежести, преплитайки се с вътрешните противоречия, какъвто е случаят и с България.

На кои бъдещи предизвикателства се позовава авторът не е трудно да се отбележи: структурните промени в демографията, глобалната търговия и публичните финанси (Калецки, 2013:347). Първото се отнася до остаряването на населението, без да го обвързва с раждаемостта и с тенденцията на отрицателен естествен прираст, характерен обаче за развитите страни, а не за света като цяло. Следователно остаряването се отнася за техните икономики и за опасност от нарастване на социалните разходи – за издръжка на възрастните и поддръжка на пенсионната и здравна система, както и за задоволително равнище на пенсиите и общо на доходите и разходите за повишаващо се качество на живота. Всичко това изисква реструктуриране на икономиката и източниците на икономическия растеж, с драстично ниските темпове през време на кризата и на съкращаване на трудовия контингент. Повъзрастяването на този контингент, заедно с оставащата все още висока безработица, особено в Европа, означава нарастване на данъчното облагане и заемната политика, но тук не се отчитат различията в пенсионната политика, трудовият потенциал на възрастните като резерв за заетостта. Високото икономическо равнище е сериозна опора за посрещане на това предизвикателство. То е лесно видимо ако се пресметне, че на около 1.8 млрд. население (понякога идентифицирано като населяващо района Север) се полага 65% от БВП (в съпоставими цени по реален долар). При перспективата на слабо нарастване на броя и относителния дял на населението в развитите икономики, икономическото равнище ще остане или ще става по-високо. Това предполага, че по-малко следва да се споделят тревогите на развития „първи свят“, че загубата от кризата за трудовите хора е голяма. Според автора, за САЩ е от 5 млн. работни места, 2 млн.

жилища и 2 трилиона долара от непроизведен икономически продукт и нулев лихвен процент. Там са необходими 13% от стойността на БВП за предпазване от кризи, докато социалните разходи ще растат 3 пъти по-бързо във връзка с остаряването и здравните грижи при общо 70% от БВП за лично потребление. Разходите за пенсионно осигуряване, образование и здравеопазване се покриват от 70% от сумата на годишните данъчни постъпления. Или, ако през кризата държавата е отделила 800 млрд. за спасяване на банки, във връзка с остаряването – за пенсии и здравеопазване тя има 13 пъти повече разходи (Калецки, 2013: 369). Само реформата в здравеопазването струва – 8100 \$ на човек. Изводът е, че застаряването води до неплатежоспособност на развитите държави и предполага приватизация. В по-слабо развитите европейски страни проблемът не се коментира. Примерът в България е показателен в това отношение (Минков, 1999). Ако авторът изразява опасение, че през следващите десетилетия при липса на икономическо обновяване в развитите страни може да няма ресурси за пенсии и заплати (Калецки, 2013: 325), какво може да се каже за недоразвитите страни в Европа с 33% население над 65 години и раждаемост под 10‰ към 2060 г. (Гавазки, 2011). Тяхното население изглежда въвн от К-4.0. Може би защото ще продължава да спада числено и с младия си състав (Борисова-Маринова, 2007).

Предвижданията са, че социалната програма по време на К-4.0 може да има тотално напрежение поради остаряването, като предизвика разпад в глобалното управление и отслабване на координацията. Възражението ни е, че това зависи и от протяжността на К-4.0, защото демографският преход е различен по стадии в Третия свят, а неговото население с многочислеността си определя възрастовата структура на световното население (Найденова, 1987). За него се споменава само веднъж, като се развива тезата, че при К-4.0 ще се преодоляват пречките за икономическия растеж и за повишаване на жизнения стандарт (с известен страх за достатъчността на ресурсите – вода, нефт, храни (Калецки, 2013: 325) при 9 млрд. урбанизирано население. От тук лесно можем да установим, че протяжността на К-4.0 е някъде до 2050-2060 г., когато населението на света вероятно ще достигне 11 млрд. при 80% урбанизирано, и то при такъв и по-висок относителен дял в общото население в полза на по-слабо развитите страни. Какъв ще е критерият за развитост е отделен въпрос. Тук говорим главно за обратната връзка – на населението с икономическото развитие според образа К-4.0. Що се отнася за другите стадии на К-4.0 те също не са разглеждат от автора от гледище на числеността на населението. Възрастовата структура не се свързва с относително изменение на заетостта и то като регулатор на икономическото равновесие – проблем, по който се цитират Смит и Кейнс при норма на безработица 2,5 или 5% и равновесие при пълна заетост (Калецки, 2013: 221).

От гледище на развитието и ролята на кризите, реагиращи на иновативното и технологичното развитие също може нещо да се прибави. Предположението беше, че това развитие води до относителен спад на заетостта, т.е. като ответственост на все по-високата производителност и натрупването на национално богатство,

освобождаващо от излишното напрежение в трудополагането и стимулиращо подобряващ начин на живот и интелектуалното развитие. Всъщност понастоящем погледът е към еднаква крива – по-висока заетост → по-висок темп спрямо икономически растеж, напомняща за екстензивно развитие. За регресията на дохода спрямо естествения прираст, за която авторът обвинява учените през 80-те години в излишно математизиране, не се предполага нито когато се говори за гъвкавост на механизмите за развитие и равновесност, нито при чисто пазарната икономика, нито при намесата на държавата. И всъщност я допуска през погледа към икономическото равнище (БВП на човек). Липсват предвиждания, че за предполагаемата смесена форма на функциониране на икономиката ще трябват хора – производители и потребители. Нито неокласиците, нито неолибералите ще могат да намерят адекватни решения без да се сблъскат с проблема за населението. В книгата се споменава за икономико-демографски модели, но само за да се отрече и моделирането, и измерването на процесите и най-вече – прогнозирането по примера на Кейнс. Не се отчита изминатият път от неговото време до днес и практическата състоятелност на прогнозите (Найденова, 1991).

Лоша игра в управлението с гъвкави форми през времето на К-4.0 и т.н. може да изиграе отричането не само на моделирането и измерването, но и на прогнозирането като подход, необходим в икономическото управление. Според автора икономистите искали да подражават на физиците като им завиждали за математиката (Калецки, 2013: 227) и излишно вярват в аналитичните средства (Калецки, 2013: 219). Едновременно той приема предложението на Саркози за промяна на методите за измерване на БВП и на начина на живот (Калецки, 2013: 439). Така се придържа към виждането на Кейнс, че „по природа бъдещето е непрогнозируемо“ (Калецки, 2013: 223) и с ирония говори за епохата на икономическите научни изчисления и равновесния модел на Парето.

Въпросът е тогава каква е мярката на потреблението ако, както казва авторът в САЩ и други богати страни то „екстравагантно потребление“ (Калецки, 2013: 143). Какво е съотношението на това потребление спрямо екзистенц-минимума у нас или в страните от Третия свят и за какво благоденствие се говори, ако то няма параметри. И то спрямо масата от население с различни социални и демографски структури, която числено и позиционно се изменя през фазите на Р-1 до Р-4. Нали в средата на XX в. населението в света начисляваше 2.5 млрд., а развиващите се страни едва излизаха от нулев естествен прираст. При 7.3 млрд. днес – те са с 80% от световното население. Този демографски растеж се разчита всеобщо чрез официалната икономическа система, но и тук, дори при измерване, се греша. Няма пълно обяснение как чрез икономическото равнище (БВП на човек) се посочва и нарастване на жизнения стандарт. Има, по определението на ООН, т.н. неформален сектор, който не може да не играе роля в развитието (Найденова, 1987). Съдействайки неравновесието, той съдейства за равновесието. Така е и в развитите страни, които носят в утробата си и неформалния, и черния сектор и ще го наследят в К-4.0. В такъв случай не трябва ли и те да участват в икономи-

ческата система, да се измерват и дори прогнозираат, макар прогнозите да са само ориентирации.

Приемаме, че не може един изследовател да се насилва за да каже всичко и от интерес за всички. Още повече, че един автор от величината на А. Калецки не може да няма собствени допускания, каквито и да са представите му за измерването и моделирането. Той прави сравнения между агрегати, темпове и индикатори за управленска ефективност – вътрешна и външна задлъжнялост, отраслово структуриране, полезност от износа, финансова стабилност и парична маса с покритие и в обръщение. И изпуска демографските параметри именно защото подценява измерването и моделирането. Следователно като реплика, провокирана от изследването и подадена към икономическата социология намесваме демографията със следния въпрос:

От коя криза се отгърва К-4.0?

Отговорът е – от икономическата, ако се излиза само от едноименната система, но нито една система не съществува и действа независимо. И ако елементарно се свърже с тази за населението, и за най-развитите страни, и за целия свят, К-4.0 ще изглежда различно. Развитият капитализъм се представя в книгата и във връзка с „другия свят“ чрез вноса, излишните парични натрупвания, валутните съотношения, конкуренцията между страните – в политически смисъл и донякъде – с общото управление на ресурсите (Калецки, 2013: 96; 125; 347;145). А защо не е допусната връзка и с един наглед външен фактор – населението и глобалните тенденции на развитието му. Общо към населението този развит капитализъм би трябвало да погледне от перспективите на две демографски кризи. Едната е вътрешна със собственото население на развитите страни (от няколко категории) на Европа, ЕС или на ОИСР, или на района Север. Знае се, че числено населението им спада – с различна скорост при възрастово реструктуриране с постоянно нарастващи темпове, особено проличаващи сред първите десет най-остарели страни в Европа. Сред тях България е типичен пример, чиято скорост на обезлюдяване и спад на естествения прираст е от 4.5-5.0‰ и по прогнозите тези темпове се запазват в предстоящите 4-5 десетилетия (Гавазки, 2011). Страната изживява петия стадий на демографския преход, имащ характер на демографска криза (Минков, 1999). Към отрицателния естествен прираст се причислява отрицателно външно-миграционно салдо, кореспондиращо на 1/3 от спада на постоянното население в страната през годините на прехода. Така проблемът за социалните разходи във връзка със стареенето е едновременно и проблем за стимулиране на раждаемостта и намаляване на смъртността при удължаване на продължителността на живота. Остава проблемът със свиващия се и остаряващ контингент на работната сила (Борисова-Маринова, 2007). На фона на този демографски профил се заформя новото явление – това на бежанските вълни. Подобен модел като на България очаква, и то

в скоро време, и редица европейски страни. Въпросът е дали детерминантите за отърсване от икономическата криза няма да рикошират преплетени със своеобразната демографска криза. При това става въпрос за друг тип криза със свои вътрешни движещи сили. Тя е също като икономическите кризи – тлееща продължително време, но веднъж проявена се простира в много по-дълъг временен период, ако не доведе до летално състояние обезсилващата се човешка популация. За това може да допринесе всяка икономическа криза или пък възстановителните ѝ сили. И ако цикличните икономически кризи (например по Кондратиев – през близо 50 години) предполагат подем и ново по-високо равнище на развитието, демографската криза няма инверсна точка (Найденова, 2012: 59).

Според нас К-4.0 вече се изправя пред другата световно мащабна криза на района Юг – с 80% от населението (или по-малко при изключване на Китай и няколко още страни). Освен факторите за високия естествен прираст при по-различно изживяване на демографския преход (все още във втория си стадий) движеща основна сила е икономическото неравенство и икономическата зависимост от развития капитализъм, привнасящ в развиващите се страни икономически механизми, чужди на държавниците и на населението. То не само е потиснато, бедно, незаето и безпросветно, но и обедняващо при 10-20 пъти по-ниското си икономическо равнище спрямо развитите страни. Икономическият растеж, преценяван по БВП там е фиктивен, това е растеж без развитие. За просперитет без растеж споменава авторът по повод перспективите на страните от Третия свят да се развива индустрия при опазване на околната среда. Разширява се пропастта между националните институции и глобалните предизвикателства (Калецки, 2013: 447). Това още пауперизира масите и подтиква емиграцията не само от отделни държави, но и от цели райони и континенти.

Перспективите на развитите страни са за пръв път да плащат общ мащабен данък за причиненото и поддържаното от тях икономическо неравенство. И то чрез различни форми, включително войни, различни търговски потоци, в миналото – включително от роби, а понастоящем – с прехвърляне на преработвателни промишлености при евтин, отчаяно предлагащ се труд от гладни хора. И все пак това не са хора от времето на колониализма. И те живеят в информационно общество и знаят много за другия свят, където не се говори, а осъществява истинският стандарт на живота. Затова милиони хората от Юг поемат пътя към него. Порооди се нов тип демографска криза. Тя няма израз в нарушеното равновесие на естествения прираст с което започна, а във втория по тип демографски процес – на физическото движение на населението. Исторически тази криза ще се описва вероятно далече напред във времето, но засега едва се осъзнава. Нейните параметри отсъстват от К-4.0, но заплашват „добрите му намерения“. Време е изследователите и политиците да се обърнат към предизвикателствата на тази криза в нейните глобални, регионални и държавни измерения. Противоречията Север/Юг, премерени спрямо икономическия и демографския растеж ще имат ново измерение: стар срещу млад свят (с 40% лица в детска и младежка възраст).

Изводи за развитието на икономическата социология

Изложените съображения относно демографските предизвикателства в следкризисното социалноикономическо развитие водят към редица заключения, които имат отношение към предмета на икономическата социология. Доколкото тя се занимава със социалните аспекти на икономическите процеси и икономическото поведение на хората, със системата на взаимосвързаните роли, с нормативните и ценностните модели за регулиране на икономическата дейност в конкретното общество (*Социологический энциклопедический словарь*, 1998: 336) за бъдещото ѝ тематично развитие биха били от значение някои налагащи се изводи.

Традиционната взаимовръзка между икономическата и демографската система навлиза в етап на много по-силна взаимозависимост, а последствията от несъобразяването с тази тенденция придобиват все по-непредвидим характер. От по-далечни времена поредица теории за населението интерпретират проблема за обвързването на броя, възрастовата структура и качествените характеристики на населението със социално-икономическите процеси. Успоредно с това си пробиват път теоретичните концепции за икономическите условия и стандарта на живот като фактори за стабилизиране на демографското възпроизводство. Доколкото населението все повече се налага като гарант за устойчиво икономическо развитие (като човешки капитал, от чиито количествени и качествени характеристики зависят научно-техническият прогрес, производителността на труда, произвежданата продукция), очакванията за влиянието на промените в демографската сфера върху постигането на икономическа и социална стабилност следва да почиват на реалистични оценки за протичащите демографски процеси и на надеждни прогнози за бъдещото състояние на човешкия потенциал. В този смисъл научната общност в областта на икономическата социология носи не по-малка отговорност от тази на демографията да бъдат идентифицирани проявяващите се понастоящем слаби звена във взаимодействието на двете системи. Като предмет на социологическите изследвания се налагат новите тенденции в демографските ориентации и поведение на съвременните млади хора, произтичащи от промените в организацията и условията на труд, от съвременните характеристики на пазара на труда и възможностите за израстване в професията, от спадащата сигурност в заетостта и социалното обезпечаване. Подобен е теоретичният възглед в политиката и социалната практика, че стабилизирането на демографското развитие е действителен фактор за преодоляване на последиците от дълготрайната икономическа криза и че средствата, вложени за тази цел имат характер на ефективни социални инвестиции.

Следкризисният период обективно е свързан с управленски дейности и политики, насочени към преодоляване на спада на икономическия растеж и възстановяване на нарушените в хода на икономическата рецесия основни пропорции на възпроизводството. Обичайно е търсенето на нови решения, отна-

сящи се до структурата на икономиката, технологичното ѝ равнище, обхвата на заетостта и пр. В следкризисните стратегии този път не може да отсъства един момент, който често е бил недооценяван до сега. Става дума за съобразяването с демографските предизвикателства. Без да се отчитат дълбоките промени в развитието на населението, свързани с намаляването му, остаряването му, с нарастващата му мобилност, могат да се обезсмислят редица социално-икономически замисли. Това се отнася за необходимото реструктуриране на икономиката, съответстващо на общество с намаляваща и остаряваща работна сила. Въпросът за дефицита на трудови ресурси, за произтичащи по възрастов признак качествени характеристики на работната сила е дългосрочен структурен проблем, който не може повече да се отлага. Тук се отнасят политиките за стимулирането и развитието на нови стопански направления и икономически сектори, за разгръщането на сребърната икономика, на икономиката на нарастващите социални услуги за възрастни и други лица в зависимо състояние. Подкрепа очаква икономика, създаваща производителни работни места за застаряващо население в активна трудоспособна възраст, както и за задържане в работната сила или вторично привличане в нея на лица, достигнали изискуемите възраст и трудов стаж за пенсиониране. Подлежи на модернизация работната среда с оглед приспособяването ѝ към специфичните особености и потребности на възрастните работници. Стои и въпросът за повишаване уменията за управление на работната сила в зависимост от възрастовата ѝ характеристика. Всичко това предполага визираните проблеми да станат неотменна част от изследователското пространство на учените в областта на икономическата социология, което ще им осигури простор за участие и влияние в разрешаването на актуални и значими за социалната практика противоречия.

Съвпадането на времето на мащабната икономическата криза с това на дълбоки демографски трансформации, макар че става дума за различна времева протяжност, извеждат като целесъобразни политики и мерки които залагат на позитивни промени и в двете направления. В сложния инструментариум на управлението на икономическите процеси през К-4.0 все повече ще се смесват неокласическите с неокейсианските подходи. Идентифицирането на механизми и конкретни мерки в тази насока трудно би могло да се осъществи без компетентната намеса на икономическата социология. Това изисква и развитие на методологичната основа на нейната теория и емпиризм.

С отстояването на по-голяма стабилност в икономическото и демографското развитие, икономическата социология е в състояние да предостави един от най-сериозните си приноси в полза на България и нейното бъдеще в световните промени.

Литература:

Борисова-Маринова, Кр. 2007. *Остаряване на населението: Отражение върху икономически активното население на България*. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов.

Гавазки, И. и др. 2011. „Населението на България – демографски профил към 2009-2010 г.”. В: *Населението на България в началото на XXI век*. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов, с. 15-30; Прил. 1., с. 435-437.

Калецки, Ан. 2013. *Капитализъм 4.0: раждането на новата икономика след кризата*. София : Класика и Стил.

Минков, М. 1999. *Демография*. София: Албатрос.

Михова, Г. 2013. *Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения*. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов.

Найденова, П. 1987. *Икономически и демографски растеж на Третия свят*. София: БАН.

Найденова, П. 2012. „Кризисните сътресения в икономическия и демографския растеж на България”. В: *Глобалната криза и България – социално-икономически и демографски проблеми и хуманитарни аспекти*. София: Фонд. Човещина, с. 50-65.

Найденова, П. 1991. „Приближеност на прогнозите до реалните показатели за глобалното развитие”. В: *Глобални модели и прогнози за развитието на света и България*. София: БАН, с. 69-92.

Социологический энциклопедический словарь. 1998. Москва: ИНФРА М – НОРМА.

Стефанов, Н. 2012. „Глобалната криза и формиране на идеи за антикризисна стратегия за България”. В: *Глобалната криза и България – социално-икономически и демографски проблеми и хуманитарни аспекти*. София: Фонд. Човещина, с. 31-49.

ЗА ХАРАКТЕРА НА „КРИЗАТА“

доц. д-р Иво Христов
ПУ „Паисий Хилендарски“

Двадесет и пет години след началото на „прехода“ съществуващият български политически модел е обект не просто на критика, а на откровена омраза от страна:

- на „масите“, защото не ги представлява и следователно не защитава техните интереси.
- на „политиците“, защото те са принудени да играят псевдодемократична игра, в която залозите нямат нищо общо с интересите на „електората“.

Бързам веднага да добавя, че този политически модел е абсолютно закономерен резултат от „светая светих“ на т.нар. „преход“ – преразпределението на собствеността, концентрирането ѝ в ръцете на малък кръг от „богоизбрани“ и лишаване на огромни маси от хора от всякакви икономически и социални шансове. Естеството на „прехода“ е такова, че той произведе маса пауперизирано население, което имаше два основни изхода – или да емигрира, или да резигнира икономически и социално, оставайки в страната в качеството на маргинализирана работна сила и политически резерв на „повикване“ на различните олигархични клики в условията на т.нар. „демократия“. Това е така, тъй като демонтирането на индустриалната държава и нейните социални елементи, прикрито зад рефрена за пазарни „реформи“, доведе до демонтиране на цели професионални социални групи, които задаваха съвършено различен социален, образователен и цивилизационен профил на българското общество преди 25 години. Тук няма как да не си припомним думите на Улрих Бек, че „само хора, които имат дом и надежна работа, а следователно и материално обезпечено бъдеще, могат да бъдат граждани способни да възприемат демокрацията и да я изпълнят в живота. Истината се състои в това, че без материално обезпечение няма нито политическа свобода, нито демокрация и следователно всички се намират пред опасността от нови и стари тоталитарни режими и идеологии“.

Същевременно следва честно да се отговори на питането: възможен ли бе друг сценарий? При всички възможни сценарии, винаги като активен агент на промяната или липсата на такава се очертават номенклатурните и партийни елити на късния социализъм и техните наследници. *Дали е възможно обаче ситуацията да бъде разгледана от друг ъгъл: съществували ли са социални групи, вън от партократията, способни да произведат друг, различен „преход“?* Този въпрос не е поредната ситуативна спекулация. Отговорите имат пряка връзка с идентифицирането на подобни алтернативи понастоящем – 25 години след началото на промените у нас.

Бързам веднага да отговоря: не, не е било възможно. Въпреки наличието на оформени професионални съсловия със солиден експертен потенциал, градско население и модерна социална инфраструктура, статисткият модел на социалистическа модернизация на българското селско общество дава своя напълно неотстраним отпечатък. Българската модернизация по съветски образец, въпреки своите впечатляващи резултати, имаше един негативен допълнителен резултат – производство на население, което не бе субект на собствената си съдба. Неговият социален статус бе изцяло рожба на сили, стоящи вън и над него. Това произведе социална пасивност, политическа инфантилност и липсата на критически сетива за алтернативи за социална промяна. Накратко, въпреки своите безспорни достижения, българският социализъм произведе социална маса, която бе обект, а не субект на собствения си живот. Този ѝ генезис, съчетан със селските атавизми, произведе удобния социален „материал“ за последващите социални трансформации – зависим, манипулируем, без адекватна представа за себе си и за света. Резултатът бе и е, че този доминиращ социопсихологически профил на основни групи от „населението“ няма как да произведе критическа субектност и трайно, осмислено алтернативно политическо поведение. Всъщност социалната пасивност и лесно поддаващата се манипулируемост на големи социални групи, е базисната предпоставка за липсата на реална алтернатива на номенклатурния преход у нас. С активните мероприятия „масова приватизация“, касова приватизация, „работническа“ приватизация и няколко имитации на народни „революции“ у нас, съответно в 1989 – 92-3, 1996 – 1997 г., както и мероприятиято „протести“ в по-ново време, допринесоха в решителна степен за недопускане на реална поява на други социални алтернативи.

Същевременно, лишаването на страната от т.нар. „средна класа“, т.е. от собственици със свой икономически гръб и самостоятелно политическо поведение също далеч не е случайно. Това е закономерност на „прехода“, имаща за задача изчистване на властовия терен от икономически и социални аутсайдери, елиминиране на потенциална конкуренция в лицето на алтернативни социалноикономически групи и концентриране на социалните и икономически шансове в един олигархичен връх. Тези процеси протичаха с нарастващи темпове в годините и понастоящем е разчислена не само основата на социалната пирамида, но вървят последните ариергардни боеве вътре в олигархичния кланов връх. **Оттам вторият привиден „дефект“ на политическата система – нейната пълна непредставителност и неавтентичност.** Не би могло да бъде и иначе – ако политическата система е представителна за широк кръг интереси, то това веднага би влязло в челен сблъсък с доминиращите властови клики. А ако тя не представлява широки интереси, ясно е, че т.нар. „демокрация“ ще е само театро за непосветената публика, откъдето закономерно произтече и третия глобален ефект на българския „преход“.

Отлив на „масите“ от политиката. Кой са ефектите от това?

Политическа резигнираност

Политиката става излишна, тя не оправдава очакванията на големи групи от хора, които не виждат пряка връзка между това, което се представя за „политика“ в България и подобряване на тяхното непосредствено икономическо и социално положение. Закономерният резултат е мащабен отлив на големи социални групи от политическото театро и излизане на преден план на активни манипулируеми малцинства. Ако в първите години на „прехода“ свръхполитизацията бе основна черта на българското общество, то сега последното нещо, което може да мобилизира големи групи от хора е тъкмо политиката, политическото действие и различни политически проекти. Ето защо практическата непригодност на политическото действие бе закономерно подменено с клиентелизъм и политическа корупция на всички нива в обществото. Демагогията става абсолютно задължителна, манипулациите на големи маси хора – също. Като самата манипулация има две основни задачи – да елиминира критически мислещи и действащи групи и замяната им с маргинализирани слоеве, изпълняващи ролята на електорални групи „на повикване“ срещу дребни социални рушвети.

Ситуативно редуциране на „политиката“ до циклични избори, с нарастващ елемент на купения и дирижиран вот

Всъщност съкровен интерес на властващите клики е избори да няма въобще, т.е. дори тази примитивна мимикрия, която се разиграва понастоящем да бъде заменена от властово договаряне или елиминиране в и между отделните властови групи. В случая обаче следва да се плаща дан на обстоятелството, че страната е геополитическа подмандатна територия и като такава е принудена от външния фактор да имитира демократическа фасада.

Капсулиране на самовъзпроизвеждаща се кохорта, самонарекла се политически „елит“ по пътя на негативната селекция, генерираща политическа корупция

Това доведе чрез последователна отрицателна селекция до редуциране на управленските елити до общо примитивно цивилизационно и политическо ниво. Установеният модел има своя собствена логика – той маргинализира не само широки групи от хора, трансформирайки ги в манипулируема клиентела на силните на деня, но и т.нар. от слугинските медии политически „елит“. Едно персонално сравнение на елитите от началото и края на прехода, ясно сочи, че качеството на управляващия „материал“ също драстично пада. Образно казано, ако тогава ни управляваше пияната на прехода, то сега това е тинята на прехода. Няма как да е иначе – отрицателната селекция върви и в двете направления: при „масите“ като функция от общото икономическо и социално дегенериране, при „елитите“ – доколкото там върви жестока борба за оцеляване и елиминиране на конкурентите. И тъй като „системата“ не се базира на предимства, изискващи социален опит, финес, обща и специална компетентност, а на примитивно овладяване и прера-

зпределяне на „ресурс“ през вертикалните канали на властта, ясно е какви антропологически типове и каква човешка флора и фауна ще изплува на властовата повърхност.

Трансформиране на политическата система в патримонално – клиентелистки мрежи

Основен мотив за участие в „политиката“ не са идеологически или други мащабни социални и идейни проекти, а откровената политическа корупция, клиентелизъм и непотизъм. България се срива обратно към образци, характерни за младото българско княжество след 1879 г. и последващия период до средата на 20 век, както и в Третия свят понастоящем.

Отваряне на поле за произволно политическо инженерство

Тъй като политическата система не представлява действителни мащабни интереси на широки групи от хора, а и не може по своя изначален замисъл и дизайн да извършва това, всеки електорален цикъл води до производство на партийно-политически „хомонокулуси“ с кратък срок на годност. Те имат за основна задача да оберат това, което неудачно е наречено „протестен вот“ и по този начин да стабилизират системата, представяйки се за антисистемни играчи. Впоследствие те или се разтварят в статуквото, или изчезват от политическата сцена след един или максимум два политически сезона. Както се казва: Мавърът е свършил своето дело, Мавърът следва да се оттегли (Отело).

Предлагани модели за справяне с проблема

Въпреки широко афишираните намерения за справяне с проблема, по същество липсва интерес за това. За т.нар. „политици“, защото така структурираното статукво ги устройва. Това статукво се свежда до няколко базови параметри:

Социален дизайн на системата

В България в последното десетилетие е изграден политически модел, в който политическият слой, неговото рекрутиране и движение в йерархията, не е функция на електората, а на капсулирани партийнополитически ядра. Второ, налице е срастване на политическото тяло с държавния апарат, доколкото държавата се явява основен дистрибутор на икономически и финансов ресурс – пряко и опосредствено през европейски програми и обществени поръчки. Налице е структурна уния между апарат и политическа прослойка, което води до икономическото ѝ и властово възпроизводство, вкл. по криминална линия. Ресурсът е достатъчен, за да се дирижира „масата“ – икономическо, финансово, организационно, както и чрез партизански концесии в средните и ниските нива на държавния и общински ешелон. Това я прави практически неуязвима за натиск „отдолу“, от „електората“, защото той никога не е бил активен субект на промяна. А той не е активен субект на промяна защото е лишен:

- от икономически ресурс, който да му обезпечи автономно политическо поведение;
- от информационен ресурс – т.нар. същество „среден българин“ е политически неграмотно и социално инфантилно, няма представа какъв точно тип промяна иска и поради разпадане на социалноинтеграционните връзки в обществото, които да създадат устойчива мрежа от групи, износващи тази промяна;
- от социално-организационен ресурс, защото няма осъзнат социалногрупов интерес и не може да мобилизира устойчиви вериги за социално действие.

Предлаганите разрешения на проблема страдат от общ дефицит – всички те са „технически“ по своя характер. Свързани са основно с:

- промяна на избирателната система;
- промяна на структурата и съотношенията вътре в дизайна на „властите“;
- мерки за отчетност и контрол, т.е. т.нар. „обратна“ връзка;
- „просветителски“, т.е. разбиращи проблема като наличие на недостатъчна политическа информираност и съответния набор от мерки;
- конституционни, т.е. клишетото, че промяна или приемането на нова конституция ще промени установеното статукво.

Подхлъзването по епидермалната технологоподобна юридико-институционална линия на предлаганите „решения“ не е никак случайно. Технологиата е политически безобидна и социално беззъба. По този начин социалната енергия (доколкото въобще е останала) не се насочва към сърцевината на установената социалноикономическа система и нейните базисни пороци, а се пуска „да гони Михаля“ по безопасното за властващите клики поле на „тесните специалисти по общия лаф“, упражняващи се до припадък по теми като референдуми, партийни субсидии, брой депутати и прочие псевдополитически залъгалки. Така не се поставят действителните проблеми, демаскиращи системната цялостна порочност на действащия социалнополитически модел, превърнал страната в държава от Третия свят.

А сега накъде?

Първо, преди всичко, всяко планирано действие би следвало да се опира и да се предшества от адекватна оценка на ситуацията. Това означава, че не трябва да се подменя обективната картина с това, което ни се иска, т.е. с т.нар. „пожелателно мислене“. **Следователно поставянето на правилната диагноза е половин решение.** Проблемът е в това, че не съществува такова нещо като „проблем“. Една и съща ситуация за едни е проблем, а за други – „манна небесна“. Оттам няма как да не определя по друг начин, освен като дразнещ инфантилизъм дори добронамерените апели, че социалните анализатори трябвало не да дефинират ситуацията, а да предлагали практически решения. Работата е там, че въобще не е ясно „каква е ситуацията“ и второ, на някои май дори не им е минавало през ум, че може да съществуват „болести“, които не се поддават на лечение.

Второ, когато се предвижда действие или система от действия, трябва да е ясно, че действа само СУБЕКТЪТ НА СОБСТВЕНО ПОВЕДЕНИЕ. Обектът не действа, а го задействат. Върху него се въздейства и той само пасивно отразява или не едни или други актове. Поради това важното практическо питане е, доколко в днешното българско социално „нещо“ съществува такава субектност и има ли тя интерес от промяна? **Нерадостният отговор е: няма.** Тъй наречените български „елити“, продукт на гниенето на късния социализъм, не са субекти на автентично социално действие, тъй като първо, те са геополитически марионетки и второ, нямат интерес от социална промяна. А нямат интерес, тъй като са генератори на статуквото, крепители на структурното и ще бранят яростно това статукво поради семплата причина, че това статукво ги устройва чудесно. Те са бенефициенти на комплексната ситуация и следователно нямат интерес от нейната кардинална промяна. Тъй като са външно зависими и дирижирани, дори чисто теоретично да възникне и плаха идея за някаква промяна на ситуацията, поради тежките си външни зависимости, това няма да бъде допуснато.

Следователно песимистичният, но реалистичен извод е, че днешният български „елит“ е част от проблема, а не част от неговото разрешение.

От друга страна, липсва активна субектност извън олигархическия връх. Като цяло нещото, наречено българско „общество“, е в режим на социален полуразпад, характеризиращ се с практическо отсъствие на обособен и осъзнат социалногрупов интерес. Съществуването на множество различни групи не води до създаване на вериги на обществена солидарност и износване на общи „народоспасителни“ каузи. „Спасението“ се вижда чрез и през индивидуално спасение и е много лимитирано – до семейно или тясно групово капсулиране, или откровено дезертиране от обществения интерес, който не се привива като личен. Потенциалните агенти на социалната промяна са социално изолирани, лишени от икономически и организационен ресурс, обществено резигнирани и по правило – с интелектуално неадекватни картини за света. Това ги прави лесна плячка на силните на деня, като ситуацията допълнително се усложнява от стремително вървящите процеси на тежка деинтелектуализация и маргинализация на значителни маси от хора. Ясно е, че българското общество е поставено в коридор от възможности, чийто параметри и лимити то не е в състояние да прецени и да промени само. Тези лимити са комбиниран продукт на общата геополитическа ситуация и вътрешната социална логика, която накратко може да бъде описана така:

- България е страна, победена в Третата световна война. Като такава тя е лишена от собствена армия, защитна система и функционираща модерна икономика. Поради тясната си икономическа, социална, историческа и цивилизационна свързаност със СССР/Русия, което я прави особено неблагонадежна в очите на победителите, на нея ѝ е наложен много по-тежък режим от този на останалите източноевропейски бивши сателити на Москва.

- Страната е трансформирана в периферия на победилия Запад, стремително намаляващите ѝ ресурси са на негово разположение, а статутът ѝ е на периферна територия със затихващи функции. България е поставена под военен, политически, икономически, финансов и културно-пропаганден контрол, който се осъществява в две основни направления – външен геополитически и чрез марионетни вътрешни „елити“, които действат в убийствена комбинация. Вътрешните „елити“ като цяло са преки или косвени наследници на късната комунистическа българска номенклатура с всички произтичащи от това обстоятелство цивилизационни практически „прелести“ и политически рефлексии – усвоено по наследство геополитическо раболепие във външна посока, съчетано с примитивна експлоатация на вътрешната „територия“, третирана като плячка за бърза употреба.

- „Населението“ е в процес на свободно демографско и цивилизационно „падане“, като най-пационарната част от него е изсмукана в западно направление, а на територията пребивава по-скоро демографската „шлака“, допълнително приспивана със серия от икономически, политически и пропагандни мерки – т.нар. „реформи“ в областта на образованието, здравеопазването, финансите, икономиката.

- Социалната структура на обществото представлява олигархична пирамида, на чиито връх пребивават с все по-къси хоризонти олигархически клики, паразитиращи върху остатъчния обществен ресурс, а останалата част от пирамидата се свлича в основата на маргинализираното посредствено съществуване.

Възможен ли е изход от тази ситуация?

Теоретично да, поради обстоятелството, че всяка генерална българска промяна исторически е била функция на външна такава. Тъй като понастоящем Европа и светът са изправени пред кардинална промяна на геополитическото и цивилизационно статукво, това няма как да не засегне стратегически чувствителна територия като българската. Въпросът е, доколко съществува значим външен геополитически интерес, който да е заинтересуван именно от това ѝ качество – да остане българска?

ЦЕННОСТНАТА КРИЗА НА СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

доц. д.н. Ивайло Христов

катедра Медии и обществени комуникации, УНСС

Резюме: В центъра на доклада е появата и формирането на нов цивилизационен модел в българската народопсихология от края на XX и началото на XXI в. Той е ситуиран върху неолиберални икономически и социални доктрини, върху постмодерната парадигма на печалбата, хедонизма и отчуждението. При него доминира утвърждаването на потребителско-консумативната нагласа, трансформираща в негативен план традиционните български черти като родолюбие, трудолюбие, солидарност, добросъседство, гостоприемство, справедливост, ученолюбие, уважение към семейната традиция и пр. Налице е пренареждане на ценностната система по посока на комерсиализация на всички сфери и духовни, и материални. Вихреците се в обществото властолюбие, корупция, алчност, омраза, егоизъм и пр. няма как да не „увредят“ водещите черти на българският национален характер и да не увеличат мащабите на българската народопсихологическа дефектология.

Обективността изисква да посочим открито, че страната ни от втората половина на 80-те години на XX век до днес е в условията на многоизмерна задълбочаваща се криза: социално-икономическа, държавно-политическа, ценностно- цивилизационна. Динамиката на тези аспекти е различна, но в сферата на ценностните измерения движението е в посока на нейното усилване.¹ Краят на XX и началото на XXI век са съпроводени с подкопаване устоите на българската народопсихология и на културните ни традиции. Налице е негативната промяна на цивилизационния ни генотип по целия обществен сектор. След 1989 г. започна формирането на нов цивилизационен модел, който носи особеностите на криминалния преход към пазарна икономика и капиталистическо общество. Той е ситуиран върху либерални икономически и социални доктрини, върху постмодерната парадигма на печалбата, хедонизма и отчуждението. При него доминира утвърждаването на потребителско-консумативната нагласа, трансформираща в негативен план традиционните български

¹ Вж. Стефанов, Нако. Демографската катастрофа на България: параметри, причини, перспективи и алтернативи. В – Демографската катастрофа на България. Български икономически преглед. г. 2, кн. 1, 2014, с. 10.

черти като: родолюбие, трудолюбие, солидарност, добросъседство, гостоприемство, справедливост, ученолюбие, уважение към семейната традиция и пр. Налице е пренареждане на ценностната система по посока на комерсиализация на всички сфери: и духовни, и материални. Стремeжът към благополучие и развлечение стават доминиращи. В самите тях може би няма нищо лошо. Трагично е когато все повече хора, за да ги достигнат, прекращават прага на морала и труда на останалите. Това, което ги възпира е не толкова съвестта, колкото страха. Идеалът на повечето българи днес е консуматорското благоденствие. Вихрещите се в обществото: властолюбие, корупция, алчност, омраза, егоизъм и пр. няма как да не „увредят“ водещите черти на българският национален характер и да не повишават мащабите на българската народопсихологическа дефектология. Наблюдаваме ускоряващ се процес на западане, на все по-отчетлива липса на качества. Като прибавим към това и демографския срив, който няма никакви изгледи да бъде овладян, виждаме че страната функционира с все повече ограничен ресурс – човешки, технологичен, икономически.

Оттук и основателният въпрос – кое стои в основата на тези процеси, които са на ръба на ценностния срив? В примерна последователност, разбира се, с всичката условност на обобщенията, те биха могли да изглеждат така.

Първо – четвърт век след 1989 г. можем категорично да кажем, че е налице **подмяна на промяната**, в резултат на което се съсипаха фундаменталните икономически и нравствени устои на предишната държавност: ефективна промишленост, модерно земеделие, добре организирана и работеща здравна система, високо равнище на образованост, стабилна армия и действаща полиция. Това стана възможно, защото вместо развитие към рационален, предприемачески капитализъм, политическият елит тласна страната към ирационален, бандитски капитализъм, при който печалбите не са толкова от труд и креативност, а по-скоро от грабеж и спекула. Това доведе до ново разпределение на собствеността и богатата, от които се облагодетелства нищожен процент от населението на страната. Собствеността се концентрира в ръцете на малко хора, които се превръщат в новите господари на живота – с тях ще се съобразяват и в редица отношения на тях в крайна сметка ще служат политици и хора на изкуството, журналисти, учени.¹

Първоначалното натрупване на капитала у нас стана с подчертано варварски средства, по криминален път – грабежи, убийства, контрабанда, получаване на активи на символични (смешни) цени, криминално организиране търгове, заменени имуществата и пр. Вместо организиране на ефективен производствен процес се утвърди „инвестиране в камерни мащаби в инерционни отрасли, в леката и хранителната промишленост, примитивни инвестиции в земеделието, пренасищане с инвестиции в туризма, застраховането, консултантските услуги и пр., при което главни белези на развитието бяха: значителен дял на сивата и черната икономика; ограбването на населението чрез системата на изкупните цени на дребно; отказ от регламентирано предоставяне на продукт за обществото – мита, данъци,

¹ Виж Михайлов, Стоян. Отново ли химери и демагогия. в. „Континент“, бр. 68/24.03.1993 г.

такси и пр.¹ Това е базата, която обуслови днешния духовен упадък, небивалата алчност и комерсиализация, стремежа към бързо и безскрупулно забогатяване, а оттук и поклъването на грамада от нови недъзи и извратености, както у тези които разграбват безконтролно националното богатство, така и между онези, а те са мнозинство, които губят всичко в този процес и стават трайни спътници на мизерията.

Тоталната криза в обществото е видима преди всичко в радикалната промяна в представата на голяма част от българите за смисъла на живота и жизнения успех. За сравнение (от което днешните либерали бягат панически) – българинът, особено селянинът, до преди 1944 г. е човек, който има сравнително скромни социални претенции. Пословична е бедността и „робуването на земята”, частно собственическият менталитет.

Социалистическото общество даде началото на една национална модернизация, която обуслови появата на нов тип трудови добродетели сред широките слоеве на народа: „бригадирският ентузиазъм“, „ударническото движение“, „университетската революция“, създаване на нови клонове в науката и пр., на които днес се гледа снизходително, но те разкриват една друга обновяваща и съзидателна страна на българския характер. Също така социализмът позволи възможност за творческа реализация на човешкия потенциал, а междуличностните отношения загубиха своята предишна антагонистичност. Човекът в България можеше да се наслаждава на социална сигурност и модерен бит, гарантиращи нормално поведение и надграждане на ценности. Защото жизнен успех бе да си писател, музикант, журналист, художник, актьор, учен! Една витална устременост, продължила благотворните традиции на Възраждането.

За трети път представата за смисъла на живота, за основните жизнени цели, бе подменена цялостно след 10 ноември 1989 г. Открито се пропагандира култ към парите и печалбата като висши ценности и житейски цели, а потребителският индивидуализъм е „идеалът” за все по-голяма част от обществото. Оттук и новата „посттоталитарна” мотивация на българите, носеща различни проявления: псевдобизнеса на застрахователните структури, доминирането на олигархичните кланове в даден район или град, партийно-бюрократичната спекула, задкулишната приватизация и пр. всички те – крайно отдалечени от труда, знанието и създанието

Второ – отчетливо се актуализират характерови недостатъци, смятани за преодолені в развитието на българското общество. Те са видими в появата на „новия стар бич“ – бедността и социалното неравенство, алчността, интересчийството, реваншизма, поевтиняването на човешкия живот, езикът на омразата, деморализация и декласация на солидни обществени слоеве и пр. **Така днес водещата стана фигурата на човека, който непрекъснато изпитва материални затруднения, от които излиза краткосрочно, но никога дългосрочно. Този срив се**

¹ Великов, Никола. Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм. С., 2010, с. 58.

генерализира във всички социални групи: лекари, учители, учени, работници, селяни и пр. Съвременното българско общество е общество на хроничната, устойчивата бедност. Веднъж попаднали в сферата на бедността, хората нямат шанс да излязат от нея. Оттук и нейното генерационно възпроизвеждане, т.е бедността ражда бедност. „Повече от две трети от хората, които произхождат от бедни и крайно бедни семейства, днес са в трудно и неблагоприятно материално състояние (75,8%). А от крайно бедни семейства произлизат три четвърти от днешните мизерстващи хора (82,9) и повече от половината от днешните бедни (67,7%) и материално затруднени хора (51,6%). При такива високи равнища на устойчива и възпроизвеждаща се бедност има реална опасност от засилващата се социална маргинализация и декласация на идните поколения.“¹ **Иде реч за т. нар. „векторна бедност“**, т.е посоката на развитие на бедността е нейното увеличаване във всяко следващо поколение, като децата стават по-бедни от родителите си, и така по нарастващия вектор. Тази несправедливост е особено осезателна в достъпа до образование. **Защото неравнопоставеността в образованието предпоставя всяка друга неравнопоставеност.**

Никак не е случайно, че в българската народопсихология се появи нов характеров типаж – този на клошарите, символ на ценностната катастрофа сред част от българския народ. Неговият образ няма нищо общо с „гавроша“ или просякът от миналото преди 9 септември 1944 г. Става дума не за военноинвалиди или сираци, а за хора с приличен статус и нормални семейства, изхвърлени след 10 ноември на улицата, без надежда за традиционна житейска реализация, принудени от глада и нищетата да бъркат ежедневно в сметта. „Следователно, клошарът – това е човешка дрипа от български произход, която не смята за недостойно да избърше парчето хляб от мръсотията, за да го изяде или, което е по-страшно – да го подаде на своето дете. Българският клошар ежедневно бърка в контейнерите за боклук, за да вземе от там и мръсния фас от цигара, за да го допуши, докато огънчето му изгори пръстите. Днешният клошар е човешко същество, което спи заедно с кучета и котки в шахтите на парното, в изоставени бордеи, под мостове и дори под балконите на кварталните блокове. Традиционните български характерови добродетели и дори чисто човешки възприятия, чувства, емоции, представи, мисли и мотиви в поведението тук очевидно изчезват вече напълно и окончателно. А още нещо по-важно е, че за пръв път в българската история става дума за появата на обществен слой, който плаши като реалност с числеността на своя контингент.“²

Трето – бедността и нищетата у нас вървят ръка за ръка със зверската експлоатация на човешкия труд и засилващото се чувство за несправедливост, което от своя страна е генератор на конфликти на различни равнища: бито-

¹ Митев, Петър-Емил, Светла Колева. Преходното и непреходното в социалното икономическото разслояване: българският случай. В – Източно-европейският преход и социално-икономическото разслояване. Пловдив, 2014, с. 18-19.

² Митев, Тр. Цит. съч., с. 191.

ви, етнически, междуличностни и пр. Тя е възможна едно, защото сегашните либерални трудови пазари водят до намаляване на заплащането и второ, поради отслабената роля на профсъюзите. Според данни на Евростат от 2012 г. 27 % от населението в България (това са близо 600000 души) са нископлатени работници с доход под прага на бедността. Такива са работещите в шивашката, текстилната, обувната промишленост, хотелиерството, търговията на дребно, социалните дейности, озеленяването, селското стопанство. Преходът към капиталистическо общество има извънредно висока социална цена. Според проучването на трима британски учени „шоковата приватизация“ след 1989 г. е „довела до смъртта на поне на 1,2 млн. души в Източна Европа“¹, а у нас „обуслови мизерното съществуване на близо 4/5 от населението на страната вече две десетилетия.“²

Два са основните начина за бягство от подобна действителност.

Първият са самоубийствата, включително чрез самоизгаряне, явление, което се случва за първи път нашата история. „През 2013 г. страната ни е на първо място по самоубийства в Европа, като около 1 600 души годишно се самоубиват, а населението в същото време е с около 2 млн. души по-малко, отколкото през 1989 г.“³ Никога толкова хора у нас не са посягали на живота си. И нещо още по-страшно – България днес е на едно от първите места по самоубийства на деца! Само през последните десет години са се самоубили над 11 000 души.

Другият начин за излизане от такова „структурирано насилие“ е алкохолизмът и наркоманията. Ако през 1989 г. в България има между 140 и 170 наркомани, днес те са между 200 и 300 000 души. Според Националния фокусен център за наркотици и наркомани над 120 000 ученици са се „друсали“ с наркотик поне веднъж.

С други думи, 25 години след 1989 г. живеем в деструктивен и ирационален свят, в който свободата е химера, все повече превръщана в идеологическа шампа

Четвърто – създадох се и продължават да се фабрикуват от медии и интелектуални „тръстове“ поредица от митове, имащи за цел да скрият истината. Главните им посоки на въздействие се свеждаха до: възход на демокрацията, която обещаваше едва ли вселенско щастие на българите; доминация на глобалистката идея за човечество, което в бъдеще ще изкорени нациите; манипулацията на интелигенцията от домогванията на постмодернизма; прословутият „нов цивилизационен избор“, както и мита за неравенството като връх на цивилизацията. Тази тенденция има в същността си за общ модел на философията на историята, изразен в най-чист вид от Франсис Фукуяма в „Край на историята и последният човек“, според който различните страни се движат към възможно най-доброто обществено устройство – либералната демокрация. Неслучайно през последния

¹ В. „24 часа“, 11 ноември 2009, с. 14.

² Великов, Н. Цит. съч, с. 134.

³ Проданов, В. Неолибералната идеология „25 години свободна България“, в. „Нова Зора“, бр. 22, 02.06.2015, с. 9.

четвърт век у нас под натиска на враждебно настроени външни сили масирано навлязоха редица неправителствени организации (т. нар. NGO – та), чиято дейност е подчинена на лозунга от Студената война: Унищожавай всичко, което е свързано със социализма! От него не трябва да остане и следа и не се притеснявай – възмездие няма да има за никого!

Пето. Натрапената след 1944 г. полувековна политическа стерилност определи и големите дози самозаблуда, с която бе посрещнат 10 ноември 1989 г. Помитащите демократични промени, отприщиха спотаявана с десетилетия енергия, хората повилнях, всеки поиска да бъде друг, да бъде нещо повече от себе си. Голяма част от българите повярваха, че по някакъв магически начин изведнъж ще станат богати. „Сред широките обществени среди настъпи безпрецедентен характеров наивитет: той се изля в чести многолюдни митингови изяви; пламенно и искрено говорене по проблемите на деня – у дома и на работното място; обикновени хора отново започнаха да се карат със съсед, приятели и роднини, защитавайки достойнствата на един или друг от носителите на отпочващия се характеров хаос в България. На основата на нововъзникналите „идейни различия“ се стига дори до разводи в семействата на интелигентни хора!“¹ Отрезвяването дойде, когато стана ясно, че няма да има конкретен отговор на въпроса – кога и как ще се повиши жизненият стандарт на болшинството от населението. Така постепенно оптимизмът залял улиците и площадите на страната в началото на 90-те години отстъпи място на отчаянието. Хората се почувстваха измамани, ограбени, без надежди!

В заключение. Промените в съвременното характерово развитие на обществото са асиметрични – ограничено положителни (като освобождаване от страх и ограничения, предприемчивост, инициативност) и за съжаление, рязко отрицателни. И с просто око са видими показателите за деградацията на българското общество: нарастващ егоизъм, алчност и интересчийство; прогресивно отчуждаване и отродяване; оплюване на кумири и успехи; масово лумпенизиране, бълване на омраза, профанизиране на ученолюбието. Характеровите последици от тези тенденции водят до изтощаване и изчерпване на жизнената енергия; до инфлация на моралните добродетели; до чувство за малоценност, безпомощност и страх пред бъдещето; до изчезване на оптимизма, отстъпил място на отчаянието. И още: до пречупване на съзидателния дух, изместен от повсеместният песимизъм и парализиращата пасивност. Разкъсаните социални връзки изкопаха неподозирани „пропасти“ и скъсаха връзки, създавани и отстояване десетилетия наред. Значителна част от структурата на обществото ни е дегенерирана, хиляди хора са маргинализирани, което формира лумпенско съзнание. Всичко това предопредели дълбоката криза на „човечността“ в нашата народопсихология.

Възможностите за ново Възраждане на българския дух са свързани с реализирането на нов социален проект, независимо от коя политическа формация ще бъде осъществен. Това обаче е немислимо без интензивно развитие на икономиката. Също така отказ от имитационния модел, в който се движим вече десетилетия.

¹ Митев, Тр. Цит. съч, с. 179.

Видимо е, че демокрацията у нас е на институционално равнище, в дълбините на обществото, тя е имагинерна. Доказаха го наскоро проведените местни избори. В тях нямаше дебати, обсъждане на политика и пр., а технология, основана на натиска, купуването на гласове, на неофеодална зависимост. И не на последно място – с ренесанс на мисията на интелигенцията. Защото днешната духовна и ценностна криза, арогантността и цинизма на политическия ни елит, са следствие в значителна степен от оттеглянето на интелигенцията от обществената сцена.

Литература:

- Генчев, Н. 2014. Социално-психологически типове в българската история. С.
- Георгиев, Н. 1991. Нова книга за българския народ. С.
- Крейпо, Р. 2000. Културна антропология. С.
- Митев, Тр. 2015. История и теория на българския народностен характер. С.
- Петкова, Д. 2000. Национална идентичност и глобализация, Пл.
- Семов, М. 2001. Българска народопсихология. С.
- Семов, М. 1999. Добродетелите на българина. С.
- Фукуяма, Ф. 1993. Краят на историята и последния човек. С.
- Хаджийски, Ив. 1976. Избрани произведения. С.
- Хънтингън, С. 1999. Сблъсъкът на цивилизациите. С.

СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ СТАТУСНИ ПОЗИЦИИ НА СОЦИОПРОФЕСИОНАЛНИТЕ ГРУПИ В СТРАНИТЕ НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА

гл. ас. д-р Александър Стоянов
катедра Икономическа социология, УНСС

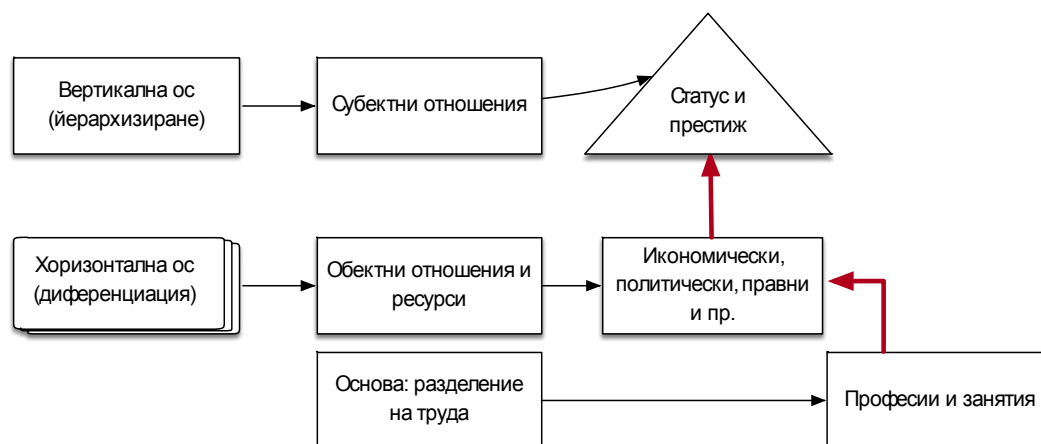
Резюме: *Работата разглежда характеристиките на социалния статус като основен измерител на йерархията на неравенството в обществото и социопрофесионалните групи (статуси) като основен субстанциален компонент на обществото, който може и би трябвало да се използва за “опорна точка”, спрямо която се отчитат статусните дистанции. Тази възможност се базира на тезата, че статусът отразява вертикалната ос на структурата на неравенството, оста на социалното йерархизиране. От своя страна социопрофесионалните групи са основа на хоризонталната ос, оста на социалната диференциация.*

На основата на данни от емпирично изследване, проведено в няколко страни на Югоизточна Европа се прави сравнителен анализ на статусните дистанции между основните социопрофесионални групи. Направена е и съпоставка между социалния и финансов статус на същите групи. Стига се до извода, че равнището на статусна кристализация в изследваните страни е сравнително ниско. За сметка на това е сравнително висока степента на статусна инконсистентност сред повечето социопрофесионални групи.

Социологическата теория за неравенствата решава два принципни въпроса, означени като структурен и субстанциален¹. Единият от тях се свързва с формите на групиране на актьорите въз основа на отношенията на неравенство, а другият – с типа обществени отношения, чието съдържание е неравенството. Социалните неравенства са сравнително тесен социален феномен, който се основава на субектни отношения, изразява се в статусни/престижни йерархии и има за свое съдържание делението на хората/актьорите на висши и низши. Неравенствата отразяват вертикалното измерение на социалното пространство, което е едномерно и може още да се нарече измерение (ос) на **социалното йерархизиране**. То е неразривно свързано с хоризонталното измерение на социалното пространство, което се основава на разделението на труда и се изгражда от обектни отношения (икономически, политически, правни и пр.). Хоризонталното измерение (ос)

¹ Идеята за това деление е въведена от Ильин, В.: Социальное неравенство. М., Институт социологии РАН, 2000.

може да се нарече измерение на **социалната диференциация**. То е многомерно и отразява различията между хората, породени от начина, по който участват в обществения процес.

Фигура 1. Хоризонтална и вертикална ос на неравенството

Необходимостта от обособяване на тези две оси се поражда от това, че не всички различия (аспекти на социалната диференциация) се превръщат в неравенства (социална йерархия). Освен това, много често различията не се превръщат в еднакви (или пропорционални) по размер неравенства. Ако доходът на даден индивид примерно се увеличи пет пъти, той става по-заможен, но не и пет пъти по-висш. В много от анализите на социалното неравенство тези две измерения се смесват; различията се интерпретират като неравенства, а това прави представите за структурите на неравенството в обществото объркани и неясни¹.

И структурният, и субстанциалният аспект на неравенството се нуждаят от водещи основни понятия, които биха позволили да се анализират различни структури на неравенството в тяхната обвързаност с различни аспекти на обектната диференциация в обществото. В това отношение водеща роля имат две концепции: **професия/занятие и статус**. Професията/занятието е концепция, която позволява да се структурира начинът на участие на индивидите в обществения процес и като се намали многообразието от форми на предметна диференциация на труда. И теорията, и практиката на изследване на неравенствата стигат до извода, че разделението на труда и професиите/занятията са процес, който, от една страна, предполага обектни и субектни отношения и от друга, е относително устойчив във времето. Използването на социопрофесионалната структура като изходна точка на различни видове обектни и субектни отношения има редица предимства:

¹ По-подробно по този въпрос виж Глава втора на: Стоянов, А. (2016). Социална диференциация, стратификация и статусни йерархии. София: Издателски комплекс УНСС.

- Социопрофесионалната структура е относително устойчива и гарантира съпоставимост (в множество разрези) поради предметната си основа – връзката с разделението на труда.
- Професиите/занятията са относително неутрални към социокултурните и социалнополитическите различия между отделни общества
- Социопрофесионалната структура предпоставя и предполага и субектни, и обектни отношения, а в известен смисъл е мост между едните и другите.

На свой ред статусът е сложно структурирана концепция, която изразява неравенство, т.е. формите и механизмите на възпроизводство на неравноценността на актьорите при участието им в обществения процес. Статусът като самостоятелно понятие е въведен в социологическата теория от М. Вебер. Той разглежда статуса като едно от водещите три измерения на разпределението на неравенството в обществото (наред с властта и собствеността). Вебер свързва статуса със социалния ред, т.е. начинът и формата, по които от гледна точка на неравенството са организирани социалните взаимодействия на актьорите. Основаните на статуса взаимодействия отразяват основополагащата структура на социалната йерархия в обществото. Поради недостатъчната разработеност (от страна на М. Вебер) понятието статус в неговата съвременна интерпретация е раздвоено.

От една страна, статусът може да се разглежда като **йерархия на върховенството**, т.е. като градация на индивиди или позиции в рамките на континуума “висши - низши”. В този план една група автори разглеждат престиж и престижната йерархия като основен начин да се концептуализира понятието статус и използват тази концепция за изграждането на престижни йерархии на професиите¹. Вариант на този тип структура, почиваща на градацията, е също и т.нар. социално-икономически статус (SES)², при който се изглажда йерархия, подобна на престижната, чрез комбинация на признаците доходи и образование. Характерно за тези концепции е, че те се основават на градацията и не обособяват ясни граници (стъпала) между отделни равнища на престижа (уважението, с което се ползват определени професии в обществото).

Друга интерпретация на статуса се основава на отношенията и дефинира статуса като основа на специфични групи (статусни групи) в обществото³. Тя се ос-

¹ Вж. например: Treiman, D. Occupational prestige in comparative perspective (Academic Press New York, 1977); Treiman, D. and H. Ganzeboom. The fourth generation of comparative stratification research, in International Handbook of Sociology (SAGE Publications, 2000), 123–150.; H. Ganzeboom, P. De Graaf, and D. Treiman, A standard international socio-economic index of occupational status. Social science research 21, no. 1 (1992): 1–56.; Sawinski, H., Z. Domanski, Stability of Prestige Hierarchies in the Face of Social Changes: Poland, 1958-1987, International Sociology 6, no. 2 (June 1, 1991): 227–241.; Nakao, J. K. Treas, Computing 1989 occupational prestige scores, GSS Methodological Report No70 (1989): 67.

² Вж. Blau, P. and O. Duncan The American occupational structure, 1967.

³ Вж. Hope, K. (1982). A Liberal Theory of Prestige. American Journal of Sociology, 87(5), 1011–1031.; Wegener, B. (1992). Concepts and measurement of prestige. Annual Review of Sociology, 253–280.

новава на обстоятелството, че в концепцията на Вебер понятията класа и статус са тясно свързани и до известна степен могат да се разглеждат като взаимно допълващи се. Тази интерпретация не е безспорна, но се поддържа от много автори. Според И. Зелени класовият модел на Вебер е двукомпонентен (класа и статус)¹, като измерението власт (партия) играе допълваща роля по отношение на класата и статуса, доколкото е израз на механизма на отстояване на групови интереси, дефинирани на базата на основните измерения. Това разбиране на теорията на Вебер напоследък добива все по-голяма популярност поради, според много водещи социолози, неточния превод на понятието за статус, което използва Вебер: най-близък аналог на немския оригинал *Stande* е статусна група, но той не изразява пълния смисъл на използвания термин на немски. Според Уотърс² статусът, разбран като *Stande*, следва да се разбира като порядък, основан на честта и се корени от дълбините на обществото, свързани с взаимните задължения на т.нар. *Gemeinschaft*, докато класата произтича от рационално организирания пазари и правов ред на т.нар. *Gesellschaft*. Класата и статусът изразяват съответно инструментална и ценностна рационалност и се обвързват с качествено различни структури на обществото.

Поради сравнително сложната си и абстрактна структура и съдържание статусът необходимо предполага изследване чрез т.нар. “прокси” концепции, т.е. операционализиране на статусната йерархия до система от специфични емпирични индикатори. Основната им особеност е използването на субективни оценки на индивидите за тяхното място в йерархиите на различни статусни групи, равнище на уважение, социално положение, престиж, степен на зачитане и др. Всяка от тях в определена степен се доближава до измерването на статусните различия, но все още няма общо разбиране за сравнително ясен набор от прокси индикаторите на статуса. По-съществената причина за това е все още голямото теоретично разнообразие в интерпретирането на статуса. Втора водеща причина, използвана често като аргумент, е необходимостта да се използват субективни оценки. Те правят измерванията неустойчиви и подвластни на специфичните разбирания на различни индивиди, които трудно могат да бъдат накарани да мислят като изследователи. Наред с това многочислените всекидневни прояви на зачитане и статусна дистанция е трудно да бъдат регистрирани и уловени по емпиричен път. Най-малкото това е начинание, което изисква изразходването на значителни ресурси.

Все пак наличните изследвания на показатели за субективните оценки на престижа и социалното положение дават определени доказателства, че статусните неравенства реално присъстват в ежедневните действия и поведение, отразяват се по определен начин в представите и нагласите на хората и са свързани с много

¹ Вж. Szelenyi, I. *Foundations of modern social theory: Weber's theory of class (lecture)* (Yale University, 2011).

² Виж: Waters, T., & Waters, D. (2016). Are the terms “socio-economic status” and “class status” a warped form of reasoning for Max Weber? *Palgrave Communications*, 2, 16002. <http://doi.org/10.1057/palcomms.2016.2>

разнотипни измерения на обектна диференциация. Данните представени по-долу¹ показват няколко основни особености за статусните йерархии в страните на Югоизточна Европа (Таблица 1 и 2):

Първо, статусната йерархия на социопрофесионалните групи е сравнително ясно оформена, като с най-високо социално положение са професионалите на ръководни позиции и собствениците на бизнес. Следват квазипрофесионалните занятия и непрофесионалните занятия. Независимо от разликите между страните тази йерархия се запазва и общо взето потвърждава наблюденията по този показател в други държави. Тази йерархия е донякъде нарушена в Албания и Косово, където само някои категории работници имат по-нисък социален статус от останалите социопрофесионални групи. Турция е също специфичен случай с това, че с изключение на директорите на компании и специалистите в областта на техническите и природните науки (със среден статус около 6), статусът на останалите социопрофесионални групи се колебае около 5.00.

¹ Изследванията са проведени по програма SELDI и обхващат няколко страни от Югоизточна Европа. Основават се на представителни извадки (двустепенни гнездови) с обем от около 1000 души във всяка от страните (България, Македония, Албания, Косово, Босна, Хърватия, Черна гора и Турция). За повече подробности виж: <http://seldi.net>

Таблица 1. Субективен социален (СС) и финансов статус (ФС) по социопрофесионални групи в страните от Югоизточна Европа

Социопрофесионална група	Албания		Босна		България		Македония		Хърватия	
	СС	ФС	СС	ФС	СС	ФС	СС	ФС	СС	ФС
Отговорни държавни служители	7.50	5.88	7.09	7.18	5.33	5.00	6.25	6.25	8.00	7.50
Директори на компании и административни институции	6.13	5.50	8.33	7.67	5.57	5.14	6.00	5.75	6.00	5.33
Специалисти в областта на хуманитарните и икономическите икономическите науки, университетски преподаватели	7.12	5.38	7.40	7.10	5.87	5.30	6.35	6.15	6.14	5.71
Специалисти с висше образование в математическите, техническите и природните науки	5.28	4.41	6.60	6.00	5.71	5.39	6.83	5.50	5.90	5.75
Техници с висока квалификация	5.68	4.62	4.92	5.31	4.61	4.10	5.71	5.29	5.68	5.59
Административни служители и ръководители на средно равнище	6.86	5.19	6.21	5.75	5.51	4.85	5.72	5.62	5.93	5.69
Административен персонал	6.79	5.04	5.25	5.25	5.27	4.09	6.13	5.60	5.55	5.45
Служители в търговията и услугите	5.64	4.35	5.14	5.00	4.26	4.07	5.10	5.12	4.88	4.66
Низови ръководители	6.21	5.00	5.67	5.67	4.40	4.90	5.00	5.11	7.14	6.29
Квалифицирани работници	5.33	4.41	5.44	5.19	4.59	4.14	4.36	4.48	4.78	4.62
Неквалифицирани работници	4.04	3.40	4.00	3.50	4.11	3.84	4.00	3.92	4.78	4.40
Неквалифицирани работници в търговията и услугите	3.67	2.80	5.25	5.00	3.62	3.14	3.67	3.67	4.11	4.30
Наемни работници в селското стопанство и риболова	3.00	3.00	5.00	5.00	4.50	3.67	3.70	4.30	6.00	5.00
Фермери и риболовци	4.40	3.63	4.00	4.00	5.00	5.00	4.47	4.47	5.25	5.00
Предприемачи и собственици на бизнес	5.89	4.86	6.08	5.92	6.11	6.32	5.80	5.77	5.22	5.00
Други заети	6.15	5.05	3.67	5.67	5.67	5.25		.		.

Таблица 2. Продължение

Социопрофесионална група	Косово		Сърбия		Черна гора		Турция	
	СС	ФС	СС	ФС	СС	ФС	СС	ФС
Отговорни държавни служители	5.43	4.94	4.75	5.00	5.88	5.06	5.73	5.33
Директори на компании и административни институции	7.15	7.00	6.00	6.33	5.25	5.50	6.00	6.11
Специалисти в областта на хуманитарните и икономическите икономическите науки, университетски преподаватели	5.65	5.39	5.61	5.54	6.41	6.06	6.50	4.88
Специалисти с висше образование в математическите, техническите и природните науки	5.76	4.86	5.47	5.18	6.33	6.00	6.94	6.69
Техници с висока квалификация	5.04	4.88	4.68	4.50	5.40	5.20	6.33	6.17
Административни служители и ръководители на средно равнище	5.87	5.50	5.12	5.14	5.89	5.14	6.54	6.12
Административен персонал	5.50	5.52	4.62	5.00	5.35	4.96	5.49	5.31
Служители в търговията и услугите	5.15	5.25	4.50	4.34	5.25	4.75	5.18	5.03
Низови ръководители	5.36	5.38	3.57	4.00	5.80	5.80	6.40	5.60
Квалифицирани работници	5.41	5.10	4.45	4.51	5.24	5.06	4.77	4.68
Неквалифицирани работници	4.29	4.12	3.90	3.77	3.78	3.56	4.73	4.55
Неквалифицирани работници в търговията и услугите	4.29	3.50	3.94	3.94	5.00	5.00	4.73	4.00
Наемни работници в селското стопанство и риболова	4.60	4.20	4.22	4.11	6.00	6.00	5.00	3.33
Фермери и риболовци	5.25	4.25	3.26	3.31	4.00	4.00	4.48	4.61
Предприемачи и собственици на бизнес	5.98	5.70	6.11	6.04	6.48	6.34	5.67	5.70
Други заети	5.75	5.89	.	.	.	.	5.00	6.00

Второ, сравнително най-ясно очертани и доста подобни са статусните йерархии в България, Сърбия и Хърватия. В тези страни са общо взето най-ясно очертани сравнително големи статусни дистанции между върха на статусната йерархия (ръководители на бизнеса и публичните институции) и най-ниските нива на статусната йерархия (работници в селското стопанство и риболова).

Трето, като цяло оценките за собствения финансов статус са средно с около 1 единица по-ниски от оценките за социалното положение. Това най-вероятно се дължи на доминиращата представа за недооцененост на труда, а така също и на тепърва оформящите се нови основания на статусните йерархии в посткомунистическия период. Сравнително тесните граници в които се колебаят средните оценки за социалния статус говорят за сравнително ниска степен на статусна кристализация. Същото се отнася и за оценките за финансовия статус, където най-вероятно за повечето групи е характерна сравнително висока степен на статусна инконсистентност, дължаща се на формиращите се по нов начин основания на подходна диференциация.

В по-общ план данните показват, че по-нататъшните изследвания на структурите на неравенството в Югоизточна Европа е възможно да се натъкнат на някои нови и непознати закономерности на социалната еволюция в тази част на Европа. Потвърждаването или отхвърлянето на очертаните по-горе хипотези обаче изисква допълнителни по-широкомащабни от гледна точка на използваната методология изследвания.

Литература:

- Ильин, В. 2000. Социальное неравенство. М., Институт социологии РАН, 2000.
- Стоянов, А. (2016). Социална диференциация, стратификация и статусни йерархии. София: Издателски комплекс УНСС.
- Blau, P. and O. Duncan The American occupational structure, 1967.
- H. Ganzeboom, P. De Graaf, and D. Treiman, A standard international socio-economic index of occupational status. *Social science research* 21, no. 1 (1992): 1–56.
- Hope, K. (1982). A Liberal Theory of Prestige. *American Journal of Sociology*, 87(5), 1011–1031.
- Nakao, J. K. Treas, Computing 1989 occupational prestige scores, GSS Methodological Report No70 (1989): 67.
- Treiman, D. Occupational prestige in comparative perspective (Academic Press New York, 1977); Treiman, D. and H. Ganzeboom. The fourth generation of comparative stratification research, in *International Handbook of Sociology* (SAGE Publications, 2000), 123–150.
- Sawinski, H., Z. Domanski, Stability of Prestige Hierarchies in the Face of Social Changes: Poland, 1958-1987, *International Sociology* 6, no. 2 (June 1, 1991): 227–241.
- Szelenyi, I. Foundations of modern social theory: Weber's theory of class (lecture) (Yale University, 2011).
- Waters, T., & Waters, D. (2016). Are the terms “socio-economic status” and “class status” a warped form of reasoning for Max Weber? *Palgrave Communications*, 2, 16002. <http://doi.org/10.1057/palcomms.2016.2>
- Wegener, B. (1992). Concepts and measurement of prestige. *Annual Review of Sociology*, 253–280.

ФУНКЦИОНАЛНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТТА – ИНТЕРНАЛИЗИРАНЕ ОТ ПОКОЛЕНИЯТА В ТРУДА

доц. д-р Мария Стоянова
катедра Икономическа социология, УНСС

***Резюме:** Върху базата на емпирични изследвания са представени функционалните възможности на несъстоятелността, доказана е ниската степен на тяхната интернализация и необходимостта от промяна чрез разширяване на изследователското поле, увеличаване на публикациите, задълбочаване на обучението, създаване на приемлив медиен образ на несъстоятелността като обществена потребност и като регулатор на икономическия живот на обществото.*

Към темата за несъстоятелността ме връща не само трайният ми **научен интерес** от последните повече от 15 г., но и **социалната ѝ значимост**. Изследователската ми работа доказва необходимостта от **социологическо изучаване** на несъстоятелността, в т.ч. и в сравнителен аспект, най-вече и преди всичко заради нейната неизчерпаемост, ненаситна актуалност, времева и пространствена неограниченост и не на последно място – непривлекателност, защото носи негативен емоционален заряд – трудно преодолима стигма и наслоени стереотипи не само в българското, но и в европейските общества. Нещо повече. Налице е потребност от **разширяване кръга на икономическите актьори/субекти** (и български и чуждестранни в България), спрямо които може да се открива производство по несъстоятелност¹ [3,4,10], както и от **повишаване степента на институционализация и интернализация на несъстоятелността** поради необходимостта от уеднаквяване на законодателството по несъстоятелност с това на страните-членки на ЕС [2].

¹ Не само за търговци, както е досега, но и за нетърговци (например в този разширен кръг влизат физически лица, които се занимават с дейности с търговски характер); от прецизиране практиката на **особените производства по несъстоятелност** за търговци в ликвидация; на спомагателните производства по несъстоятелност за **чужденци**; публични предприятия (държавен монопол или създадени с особен закон); банки, застрахователни и осигурителни дружества, както и не по-малко важните **изключения от принципа на търговската несъстоятелност** – скритото съучастие (чрез подставено лице, дружество със съучастие, косвен представител); неограничено отговорните съдружници в Събирателни дружества (СД), Командитни дружества (КД) и Командитни дружества с акции (КДА); несъстоятелност след смърт на физически лица и пр.

Официалната статистическа информация и емпиричните изследвания доказват, че „желана или не“, несъстоятелността съществува и непрекъснато показва своите функционални възможности и своята жизнестойчивост, както в българската, така и в европейската практика. Според изследване на Евростат (1994-2006 г.) средно 50% от новосъздадените предприятия в ЕС-25 не успяват да оцелеят през първите пет години от съществуването си, а всяка година средно 7% от съществуващите фирми изпадат в несъстоятелност [13]. През периода 2007-2013 г. корпоративните фалити в страните на ЕС-17 са увеличени с 68% [14,15]. За региона на Централна и Източна Европа (ЦИЕ), по данни от изследване на Кофас, средногодишното нарастване на обявените в несъстоятелност компании е с 5%. От наблюдаваните 13 страни, през 2013 г. България е с най-голям ръст на фалирали фирми – 38,9% (близо два пъти повече в сравнение с 2012 г., когато наброяват 20,4%), следвана от Чехия – 32,4% и Словакия – 12,2%. С рязък спад на фалитите е Унгария – 40,9% [1]. През 2014 г., отново по данни на Кофас, с 0,5% средно е намалял делът на компаниите в несъстоятелност в страните от ЦИЕ спрямо 2013 г., като този процент варира по страни. През 2014 г. е отчетен спад на несъстоятелността в България с 22,8% спрямо 2013 г., в Румъния положението е подобно – спадът е с 27,9%. Несъстоятелността спада в Сърбия и Хърватска, а в Словакия нараства незначително. Полша, най-голямата икономика в региона, е с едно от най-ниските равнища на несъстоятелност – едва 823 компании. Ръст на фалитите се наблюдава в Чехия, Украйна и Балтийските страни [12].

В България, по емпирични изследвания на авторката, през периода 1989-2000 г. общият брой на обявените в несъстоятелност фирми е 765, или средно по 70 фирми на година. За сравнение, само през 2013 г. фалиралите са 834, т.е. над 10 пъти повече [5].

Целта на настоящия доклад е да се изследват функционалните възможности на несъстоятелността и тяхното интернализиране от поколенията в труда. **Обект** на моя изследователски интерес е институционализацията и интернализацията на несъстоятелността у нас след 1989 година. **Предметът е интернализиране на** функционалните възможности на несъстоятелността от поколенията в труда.

Защитаваната от мен **теза** е: поколенията в труда по-скоро екстернализират, отколкото интернализират функционалните възможности на несъстоятелността, поради ниската степен на институционализация на несъстоятелността у нас след 1989 г. В защита на тезата е даден отговор на следните **въпроси**: 1. Какво представляват функционалните възможности на несъстоятелността? 2. Как поколенията интернализират функционалните възможности на несъстоятелността?

Какво представляват функционалните възможности на несъстоятелността?

Социологическото разбиране за несъстоятелността я разглежда като социален феномен, който изразява взаимодействията между **пазарни** и **непазарни субекти** в процеса по несъстоятелност и извън него, регулирани чрез система от норми, принципи, ценности и статусни роли, с цел разрешаване на противоречията и конфликта на интереси между тях. [4]

Следователно, несъстоятелността е едновременно социален процес и институция и в тези два аспекта са представени нейните функционални възможности.

Функционалните възможности на несъстоятелността като социален процес се свеждат до: *оздравяване предприятието на длъжника, удовлетворяване претенциите на кредиторите, санкциониране на търговеца длъжник и информационно-предупреждаване за последиците от непознаването на теорията и практиката по несъстоятелност.*

Оздравяването на предприятието на длъжника и възстановяване на правата му на търговец се осъществява чрез съдебна процедура по откриване на производство по несъстоятелност. Това е възможно, ако са налице следните **три предпоставки**: длъжникът да е търговец, да е изпаднал в неплатежоспособност и да е спрял плащанията си по изискуеми и безспорни търговски сделки и публичноправни вземания към държавата и общините и/или е свръхзадължиял – притежаваното от него имущество не е достатъчно, за да покрие паричните му задължения към кредиторите. Решението на съда за откриването на производство по несъстоятелност стимулира търговеца към търсене на нови решения за възстановяване на предприятието си, каквито са постигане на *извънсъдебно споразумение с кредиторите и разработване на план за оздравяване на предприятието*.¹ За изпълнението на извънсъдебното споразумение и оздравителния план съдът прекратява производството по несъстоятелност за определен период. С успешното изпълнение на извънсъдебното споразумение и/или на оздравителния план е гарантирано оздравяване (продължаване дейността) и възстановяване правата на търговеца длъжник. Обратното – неизпълнението води до обявяването му в несъстоятелност. Данните от емпирични изследвания на авторката разкриват, че в българската социална практика през последните две десетилетия по-често прилагано е оздравителното производство при еднолични търговски дружества (ЕТД с над 50% държавно или общинско участие), но с подменена цел – не с цел продължаване на дейността им, а да бъдат по-бързо приватизирани (ЕАД ”Океански риболов”, ЕАД ”Конструкционни изделия”, ЕАД ”Биомаш”) [7]. Нещо повече. През последните няколко години не са редки случаите, в които вместо оздравително производство се прилагат различни други практики, граничещи с умишлен фалит – прехвърляне на активите от непечеливша в печеливша фирма на търговеца и обявяване на дружеството в несъстоятелност, с което кредиторите остават напълно неудовлетворени. Следователно, налице е подмяна на оздравителното производство което означава, че са налице дефицити в познаването и прилагането му като функционална възможност за оздравяване на предприятието на длъжника.

¹ Оздравителното производство е съвременно средство за уреждане задълженията на неплатежоспособния търговец и нетърговец. То е познато в днешното законодателство на Франция, като съдебно оздравяване, заместващо несъстоятелността; на САЩ, където е известно като „Реорганизация”, гл. 11 от Федералния кодекс на несъстоятелността; на Германия е включено в новия им закон за несъстоятелността, който е в сила от 1999г., в България – глава 44 „Оздравително производство по несъстоятелност” в Търговския закон, част IV „Несъстоятелност”.

Другата функционална възможност се отнася до **удовлетворяване претенциите на кредиторите** на длъжника с приети/утвърдени от съда вземания. Начинът на удовлетворяване се извършва с решение на съда, който постановява осребряване на имуществото на длъжника и разпределяне на сумата между различни класове кредитори – с обезпечени и необезпечени вземания, в т.ч. и работниците и служителите от предприятието на търговеца. Резултатите от емпиричните изследвания доказват, че при обявяване на ЕТД е налице 100% удовлетворяване на кредиторите. Обратното, при частните ТД то достига от 20-25% до нула [5].

Санкциониране на търговеца длъжник се извършва с решение на съда за обявяването му в несъстоятелност. Извършва се в **три случая** – когато наличните активи на предприятието не са достатъчни за покриване на задълженията му към кредиторите; когато с продължаване на дейността е възможно да се увреди имуществото или когато търговецът не е успял да изпълни задълженията си по извънсъдебното споразумение или по оздравителния план. Основните **последиви от съдебното решение** се отнасят до прекратяване дейността на предприятието, прекратяване функциите на търговеца като работодател и стигматизирането му в обществото. Съдебното решение се вписва в търговския регистър, с което публично се признава **ликвидирането на търговеца** като легитимен правен и организационен субект/актьор. Независимо от предприемчивостта на търговеца и желанието му за „ново начало на бизнеса му”, той има законови ограничения – до 2 години след съдебното решение няма право да бъде прокурист, едноличен търговец, управител на ООД, член на съвет на директорите, на управителен или надзорен съвет на АД, което го отдалечава от възможността да възстанови или обнови бизнеса си. Всичко посочено стигматизира търговеца, обявен в несъстоятелност. Анализът на данни от емпирични изследвания разкриват, че в българското общество обявяването в несъстоятелност се възприема като дамгосване и заклеимяване на търговците-длъжници, опозоряване на тяхното име и загубване на социалната им идентичност. От друга страна, с тяхното ликвидиране се „прочиства” и оздравява икономиката като цяло. Проучванията показват също, че стигматизирането в българското общество е идентично с това в европейските общества, където стигмата на обявените в несъстоятелност е с негативна конотация, за разлика от английското и американското (банкрутиралият получава втори шанс). В най-новото време, в регламентите на Лисабонската стратегия са заложили идеи за постепенното преодоляване на стигмата в ЕС чрез даване на „втори шанс” на търговци и нетърговци обявени в несъстоятелност (за справка, подобна е философията на първият български ТЗ от 1898 г., но не и на втория от 1994 г.) [9].

Информационно-предупредителната функционална възможност представлява, от една страна, предварителна информираност на търговците за последиците, които ги очакват ако не управляват рационално стопанската си дейност, а от друга – предупреждение за необходимостта от интернализиране на знания за несъстоятелността, за функционалните ѝ възможности като социален процес и институция преди настъпване на евентуален риск – трайна неплатежоспособност и/или свръхзадлъжнялост.

При разглеждането на функционалните възможности на несъстоятелността като социален процес се откриват дефицити в познаването и прилагането им за оздравяване на търговеца, както и за оздравяване на икономиката чрез ликвидиране на неплатежоспособните и неконкурентоспособните еднолични търговци и търговски дружества у нас.

Функционалните възможности на несъстоятелността като социална институция [4,6] се отнасят до: *задаване на образци на поведение, запазване материалната основа на несъстоятелността, утвърждаване на специална символика за длъжника, осигуряване на средства за унаследяване.*

Задаване на образци на поведение в обществото, чрез тях се осигурява специален социален ред за справедливо разрешаване конфликта на интереси между длъжници и кредитори. Образците на поведение включват съвкупност от **норми** (формални и неформални правила), **принципи** (за справедливо удовлетворяване интересите на длъжника и кредиторите); **ценности** (за икономическа целесъобразност и ефективност, икономичност, предприемчивост, справедливост, отговорност, добросъвестност, целенасоченост, коректност и честност). Те са законодателно установени и задължителни за спазване и за санкциониране.

Запазване материалната основа на несъстоятелността или по-точно запазване на имуществото на длъжника с цел неговото осребряване и удовлетворяване вземанията на кредиторите.

Утвърждаване на специална символика за длъжника – в Търговския регистър след името на търговеца се вписва символния знак „-в несъстоятелност“, който служи като предупредителен знак за неговите кредитори, контрагенти и партньори в бизнеса.

Осигуряване на средства за унаследяване – има смисъл на познаване (на теория и практика), споделяне и предаване на нормите, принципите, ценностите и законодателствата по несъстоятелност от поколение на поколение. Емпиричното изучаване на практиката по несъстоятелност показва, че у нас не е налице подобна приемственост между първия ТЗ (1898 г.), Указ №56 (1989 г.) и втория ТЗ (1994 г.), а напротив налице е социална подмяна на институцията несъстоятелност. [8]

Как поколенията в труда интернализират функционалните възможности на несъстоятелността?

Функционалните възможности на несъстоятелността и в двата аспекта показват мащабността им и необходимостта от тяхното институционализиране и интернализиране в обществото. Изследователските търсения на авторката разкриват, че е налице ниска степен на институционализация на несъстоятелността в България [6]. От тук се налага и следващият **извод**, че степента на интернализиране (усвояване, приемане, прилагане и предаване на знания и умения от поколение на поколение) на основните принципи, норми и ценности на несъстоятелността в обществото също е ниска, доказана емпирично чрез социалната подмяна на институцията несъстоятелност. Следователно, у нас протича по-скоро процес

на екстернализиране на несъстоятелността, в който нормите и ценностите са оправдавани и защитавани, че са необходими и полезни, отколкото приемани като задължителни законодателни правила, задаващи устойчиви образци на поведение преди, по време на и след приключване на процедурите по несъстоятелност.

Интернализацията на функционалните възможности на несъстоятелността от представителите на поколенията в труда е в пряка зависимост от степента на институционализация на несъстоятелността у нас. Стъпвайки на тази база, продължавам изследователските си търсения на предпоставките и причините за това състояние. Става дума за следните 4 поколения в труда – околвоенното, поколението на прехода от патриархалност към модерност, поколението на растежа и дигиталното поколение, емпирично установени в българската социална практика [16].

Тезата за екстернализацията на несъстоятелността от представителите на 4 поколения в труда се потвърждава от резултати от емпирични изследвания, проведени от авторката през 2011 и 2015 г. [16]. При изследване от 2015 г. на представители на тези поколения са зададени следните *въпроси*: 1. Какво разбирате под „несъстоятелност“, „фалит“ и „банкрут“?; 2. Познавате ли функционалните възможности на несъстоятелността?; 3. Какво бихте направили, ако бизнесът Ви изпадне в несъстоятелност?

Околвоенното поколение (1925-1944 г.) е най-възрастното поколение. Малка част от него все още има трудова активност, предимно в частния бизнес. Жизненият и трудов път на околвоенното поколение преминава през два големи прехода – от капитализъм към социализъм (след 1944 г.) и от социализъм към капитализъм (след 1989 г.). Поколението участва в строителството на социализма и работи в държавни и общински предприятия и в кооперации, поради което не познава несъстоятелността. Друга част свързват несъстоятелността с дребните и средни предприемачи, които преди 1944 г. се занимават предимно със занаятчийство. На въпроса „Познавате ли функционалните възможности на несъстоятелността?“ представителите на това поколение отговарят „*Не, не ги познавам. Дано не ни стига фалитът. Срамът ще ни изяде отвътре...*“. След 1989 г. представителите на поколението преживяват трудно масовото преобразуване и реструктуриране на държавните и общински предприятия и тяхната бърза приватизация, ликвидация, изолация, финансово оздравяване и обявяване в несъстоятелност и рухването на икономиката – заличаването на цели отрасли, професии, смяна на съдържанието и качеството на труда, на мотивацията за труд и пр. Те обясняват обявяването на търговците в несъстоятелност с прехода към пазарна икономика и необходимостта от раздържавяване на собствеността. Представителите на това поколение преживяват сериозни негативни последици от трансформационните процеси – една част от тях изпадат в продължителна безработица, бедност и социална изолация, други прибързано се пенсионираат, трети се деквалифицират и продължават да работят „каквото им падне“. Една част преживяват „личностна несъстоятелност“, в смисъл на обезличаване, стресиране и маргинализиране. Само малка част от представителите на околвоенното поколение се адаптират

към новия икономически живот – участват в реституцията и в приватизацията и стават нови собственици, създават собствени фирми и пр. Новите собственици от това поколение са с променена чувствителност към темата фалит и го смятат за „криза на фирмата и край на фирмата; „... не го искат, но го допускат, не го приемат, но го оправдават като „инструмент за бърза ликвидация и приватизация“. Не правят разлика между понятията фалит, несъстоятелност и банкрут, не познават функционалните възможности на несъстоятелността, но ако им се случи „всичко ще научават в крачка“. На въпроса „Какво бихте направили, ако бизнесът Ви изпадне в несъстоятелност?“ – новите собственици отговарят, че „оздравяването е невъзможно, затова ще продадат каквото могат, за да се издължат към кредиторите и да не оставят дългове и лошо име на наследниците си“. Следователно, новите собственици от околвоенното поколение са стигматизирани от несъстоятелността като институция и не желаят да търсят нови възможности за друг бизнес. Разчитат това да се забрави и да не пречи на наследниците им.

Поколението на прехода от патриархалност към модерност (1945-1964 г.) – живее при социализма с гарантирана трудова заетост, еднакъв достъп на всички до обществено здравеопазване и равен шанс за образование и професионална квалификация и трудова реализация. Трудовият живот на поколението преминава през период на икономически растеж и възход на социализма. Представителите му се самоопределят като „успешни строители на социализма“, високо образовани и далеч надминали по образование и професионална кариера своите родители. Това поколение израства и се труди предимно в централизирано-планово стопанство, но „изнася на гърба си прехода към демокрация и пазарен ред“. По времето на социализма една част са на възлови позиции в управлението на икономиката и политиката, затова преживяват силни сътресения след 1989 г. Голяма част от представителите на поколението остават без работа след трансформирането на икономиката и на икономическите актьори. Някои принудително се пенсионира (военни, миньори, летци), други участват в приватизацията и стават собственици, трети – в реалната политика и/или в нейното обслужване. Това поколение преживява много метаморфози – веднъж изгражда институциите на социализма, втори път участва в тяхното разграждане или унищожаване и трети – в създаването на нов тип „институции на демокрацията и на пазарните отношения“ (в смисъла на новото политическо говорене). Затова поколението е силно стресирано, стагнирано, стигматизирано от всичко, което преживява и особено от сблъсъка между „изграждане и разрушаване“, „обществено и частно“, „наше-твое“, което трудно надживява. То преживява „личностна несъстоятелност“, подобно на своите родители от околвоенното поколение. На въпроса: „Какво разбирате под „несъстоятелност“, „фалит“ и „банкрут“? – обобщените отговори на това поколение макар и не съвсем точни, все пак гравитират около влошеното финансово състояние на предприятията. На въпроса „Познавате ли функционалните възможности на несъстоятелността? отговорите, които дават показват недвусмислено, че „не познават нито положителните, нито негативните страни; търсят помощ от

адвокати за консултиране по съдебните процедури по несъстоятелност; предпочитат оздравяване пред обявяване в несъстоятелност, боят се от стигматизиране, но нямат мотивация за изучаване на функционалните възможности на несъстоятелността. Като дойде момента – ще се учат в крачка. Нямат сетива за фалита, не го искат, не искат да предизвикват съдбата”. Запитани „Какво бихте направили, ако бизнесът Ви изпадне в несъстоятелност?“ представители на новите собственици от това поколение отговарят „ще се разбере със съдружниците си за бърза ликвидация“, „ще продам предприятието, когато установя неплатежоспособността“; „ще търся свежи пари“ и чак на четвърта позиция – „ще поискам от съда откриване на производство по несъстоятелност“. Това показва, че и това поколение бяга от несъстоятелността, страхува се от дамгосването на фирмата в публичното пространство. В същото време представителите му бързат да се освободят от губещите фирми, те им „тежат, бреме са“ и трябва да се ликвидират по-бързо. Някои с лекота се освобождават от фирмите си, тъй като отскоро ги имат, не са създали трайно име на пазара; твърде лесно са ги придобили (евтино са купени, почти подарени) и не им е трудно да се разделят с тях; нямат и необходимите знания по какъв начин с откриване на производство по несъстоятелност могат да получат нови възможности за оздравяване и развитие на бизнеса, без да бъдат заличени от търговския регистър.

Поколението на растежа (1965-1980 г.) е родено по времето на социализма, приема социализма и социалните придобивки (достъпа до безплатно образование, здравеопазване, социална сигурност) като даденост и търси други „нови начала“, „нова модерност“, каквито за него са демократично общество и пазарна икономика (дори и само като транзитология). Въпреки, че израства в условия на социална сигурност, неговата трудова биография е във времето на новия капитализъм. Това поколение познава пазарните принципи, но и дефектите на пазара. Разбира понятието несъстоятелност пределно ясно – като трайна финансова задлъжнялост към кредитори, партньори и контрагенти и невъзможност предприятието на търговеца да се справи само. На въпроса „Познавате ли функционалните възможности на несъстоятелността?“ отговорите на представителите му разкриват, че „по-скоро ги познават, но не напълно, готови са при нужда да ги изучат детайлно. Убедени са, че трябва да управляват модерно фирмите и да не допускат обявяване в несъстоятелност. Ако обаче се наложи оздравяване на предприятието, приемат го като крайна, но не винаги спасителна мярка“. Интервюираните споделят нежелание „фирмата им да бъде обявена в несъстоятелност, защото губи доверието на кредитори, клиенти, потребители, доставчици и след ликвидирането ѝ от пазара причинява загуби на обществото, защото фирмата осигурява заетост (работни места), внася данъци, такси, мита, осигуровки на държавата“. Тези обобщени отговори показват, че и поколението на растежа, подобно на техните родители и на техните прародители, не се е освободило от възприемането на несъстоятелността като „морално падение“, като „загуба на имидж в обществото“. Различното спрямо тях е, че те възприемат несъстоятелността като криза – „етап от жизнения цикъл на

бизнеса“. Последното подчертава по-широкото и по-модерното разбиране на поколението за функционалните възможности на несъстоятелността. Запитани „Какво бихте направили, ако бизнесът Ви изпадне в несъстоятелност?“ обобщените отговори са, че *„няма да позволят да изпаднат в неликвидност, в загуба на финансова автономност, като усетят криза на предприятието ще го продадат навреме, за да започнат нов бизнес“*. Изживяват се като успешни бизнесмени, предприемачи, мениджъри и заявяват, че *„никога не биха допуснали такова „морално падение“ и такива тотални материални и социални загуби“*. Имат съчувствено отношение към обявените в несъстоятелност, но не са готови да ги подкрепят (с междуфирмен кредит) за оздравяване на предприятията им.

Дигиталното поколение (1981-2000 г.) израства и се социализира в новото време – в условията на опити за изграждане на демокрация и пазарна регулация. Това е поколението на новите комуникации и информационни технологии. То е изключително инструментално ориентирано и нелоялно към работодатели и колеги. Не го смущава несъстоятелността, фалита, банкрута (идентични понятия според него). Приема, че в пазарната конкурентна надпревара никой не е застрахован от обявяване в несъстоятелност. На въпроса дали познават функционалните възможности на несъстоятелността, представителите му отговарят, че *„не ги познават, но бързо ще ги научат, ако им потрябват“*. Смятат че не те, а *„други трябва да се грижат за оздравяване на предприятията, в които работят и са в криза“*. Не се боят че ще загубят работата си. Считат себе си за конкурентоспособни на пазара на труда. Разчитат на това, че *„трудовият му живот тепърва престои да се случва“*.

Вместо заключение или изводи за социалната практика

Данните както от официалната статистика, така и от емпиричните изследвания, налагат извода, че желана или не несъстоятелността съществува и с нея представителите на четирите поколения в труда, в ролята им на пазарни и непазарни субекти, както и цялото общество следва да се съобразяват. Изследването доказва, че работещите поколения нямат единно разбиране за понятието „несъстоятелност“, но всички го усещат като стигма, а по-младите и като етап от жизнения цикъл на бизнеса. Изследваните представители не познават, не разбират и не използват добре функционалните възможности на несъстоятелността. Налага се **основен извод** – налице е необходимост от повишаване степента на институционализация и на интернализация на несъстоятелността у нас чрез разширяване на изследователското ѝ поле, увеличаване на публикациите, задълбочаване на обучението, създаване на приемлив медиен образ на несъстоятелността като обществена потребност и като регулатор на икономическия живот на обществото. Това би помогнало за осъществяване на естествен преход от екстернализация към интернализация на функционалните възможности на несъстоятелността на търговци в нашето общество.

Литература:

1. Проучване на Кофас относно несъстоятелността. *Ситуацията в страните от Централна и Източна Европа, 15.05.2014*. [Електронен документ: <http://www.chambersz.com/pdf/Coface.pdf>].
2. Регламент ЕО№1346/2000г. и Лисабонската стратегия за преодоляване на стигмата на обявените в несъстоятелност и за създаване на политики за „втори шанс“ на вече стигматизирани).
3. Стефанов, Г. 2014. *Търговска несъстоятелност*.
4. Стоянова, М. 2002. *Социологическа концептуализация на търговската несъстоятелност и нейните социални ефекти*. Дисертационен труд.
5. Стоянова, М. 2011. *Фалитът – старият нов демон*.
6. Стоянова, М. 2005. *Несъстоятелността – институция на социалната промяна*. В: Социология и икономика
7. Стоянова, М. 2003. *От финансово оздравяване към несъстоятелност – модел за трансформация на собствеността в България след 1989 г.* // Алтернативи
8. Стоянова, М. 2013. *Социалната подмяна на институцията несъстоятелност в България след 1989 г.* // Статистика
9. Стоянова, М. 2011. *Стигмата на обявените в несъстоятелност – една от формите на многообразие в единството (през погледа на поколенията)*. В: Многообразие в единството. История и теория
10. Тянкова, Я. 2013. *Потребителска несъстоятелност*
11. Търговски закон – чл. 1; част IV ”Несъстоятелност” – гл. 39. Откриване на производство по несъстоятелност; гл. 44. Оздравително производство по несъстоятелност, гл. 45. Обявяване в несъстоятелност.
12. Фалитите в България намаляват през 2014 г. [Електронен документ: http://www.regal.bg/tendencii/2015/06/23/2558855_kofas_falitite_v_bulgariia_namaliavat_prez_2014_g/].
13. Insolvencies in Europe 2005/2006, Creditreform Economic Research Unit.
14. Insolvencies in Europe 2012/2013.
15. Insolvencies in Europe 2014/2015.
16. Stoyanova, M. 2011. *Generations at workplace (on the example of three concrete cases of agricultural companies in Bulgaria)*. In: *Diversity and Inequality in Rural Europe – the Bulgarian Case*, Trojan, 2011, 321-333. Методиката за поколенията в труда е разработена от авторката върху основата на поредица от емпирични изследвания, осъществени през периода 2009-2011 г.

КРИЗАТА В БЪЛГАРСКИЯ БИЗНЕС – ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РАБОТОДАТЕЛИТЕ

ас. д-р Тодорка Кинева,
катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Статията прави опит да опише въздействията на глобалната финансово-икономическа криза (2008 г.) върху българския бизнес, като маркира част от последиците от нея. Представеният анализ се основава на данни от ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008 г.“, проведено през декември 2014 г. и март-април 2015 г.

Въздействията на глобалната финансово-икономическа криза (2008 г.) върху българския бизнес (реалния сектор на икономиката) представлява изследователски интерес за представители на различни науки – икономически, управленски, политически, психологически, социологически и пр. В научните публикации кризата и последиците от нея са анализирани на различни равнища – макро (икономиката като цяло), мезо (предприятията/фирмите) и микро (отделната личност, семейство, домакинство).¹

В настоящия доклад за изследване въздействията на кризата и последиците от нея е приложен социологическият подход. **Основната цел** на настоящия доклад е да представи последиците от въздействията на глобалната криза върху българския бизнес, върху основата на данни от емпирично социологическо изследване.

За постигане на целта са решени следните **задачи**: 1. Направен е вторичен анализ на данни от ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008 г.“; 2. Представен е кратък профил на изследваните фирми; 3. Анализирани са разбиранията, отношението и оценките на работодателите за последиците от кризата; 4. Обобщени са изводи и заключение.

Вторичен анализ на данни

Вторичният анализ на данните е направен върху резултатите от емпирично социологическо изследване на тема „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008 г.“. Изследването е проведено в два времеви

¹ Икономически измерения и социални последици от глобалната криза. Пловдив, Университетско изд. „Паисий Хилендарски“, 2012. 278 с.; Станчева, А. Организация на управлението. С., изд. Стено, 2015. 336 с.; Стоянова, М. Фалитът – старият нов демон. Троян, изд. АПП АЛЯ, 2011. 320 с.; Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. С., Издателски комплекс – УНСС, Второ допълнено и преработено издание, 2014. 421 с.

диапазона – първата вълна бе през декември 2014 г., а втората през март-април 2015 г. и обхваща 57 респондента (работодатели), от 57 фирми, от 18 населени места в България.¹ Изследването е непредставително, на принципа на достъпността и отзовалите се. Приложени са два социологически метода – анкетен и изучаване на документи. Изследваните съвкупности са две – работодатели и работници/служители. Анализът на резултатите от изследването позволяват да се направи моментна снимка на тяхното състояние след глобалната криза без да е възможно генерализиране на изводите за българската икономика и бизнес въобще. Въпреки непредставителния характер, получените резултати са един ориентир за последиците от въздействията на глобалната криза върху изследваните фирми, както ги виждат и оценяват работниците и служителите, и техните работодатели.

В настоящия доклад обект на анализа са само мненията и оценките на 57 работодатели от изследваните фирми.

Профил на изследваните фирми

Фирмите, в които е реализирано горецитираното проучване съществуват средно от 12-15 години. Важно е да се отбележи, че са изследвани работодатели на фирми, от които: 33% микропредприятия, чийто средносписъчен персонал е по-малък от 10 души; 32% малки предприятия, в които персоналот не надвишава 50 души; 19% средни предприятия – персоналот е по-малък от 250 души и 16% големи предприятия, в които са наети повече от 250 души (съгласно Закона за малките и средните предприятия).

Спрямо формата на регистрация – 44% от фирмите са Дружества с ограничена отговорност, 37% са Еднолични дружества с ограничена отговорност, 12% са Акционерни дружества и 7% Еднолични търговци. Основната дейност на голяма част от изследваните фирми е в сферата на услугите (48%), 27% се занимават с производството на различни стоки и 25% са в областта на търговията.

Краткият **профил на изследваните фирми** като юридически и организационни бизнес субекти показва следното:

¹ ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008 г.” е разработено и проведено с учебна цел по учебната дисциплина „Социология на конфликтите”. Теренната работа е извършена от студентите от IV курс на специалност „Социология” и „Икономическа социология” – випуск 2015 г. Научен ръководител на проекта е доц. д-р М. Стоянова, титуляр на дисциплината. Теренната работа и обработката на емпиричната информация е осъществена под ръководството на ас. д-р Т. Кинева (ведеща упражнения по дисциплината).

- Декларираният период на съществуване на фирмите показва, че те имат достатъчно практически опит и дейност, както и това, че изследваните работодатели имат ясна представа за икономическите и социални процеси, случващи се в предприятието и преди глобалната финансово-икономическа криза.
- Сравнително по-често се отзовават (взимат участие в изследването) работодателите на малки и средни предприятия, отколкото на големите такива. Вероятно причината е в по-сложната организационно-управленска структура на големите предприятия, както и в „бюрократичния път”, който е необходим, за да се стигне до собственика, изпълнителния директор, съвета/борда на директорите или екипа от мениджъри.

Работодателите – за последиците от въздействията на глобалната криза

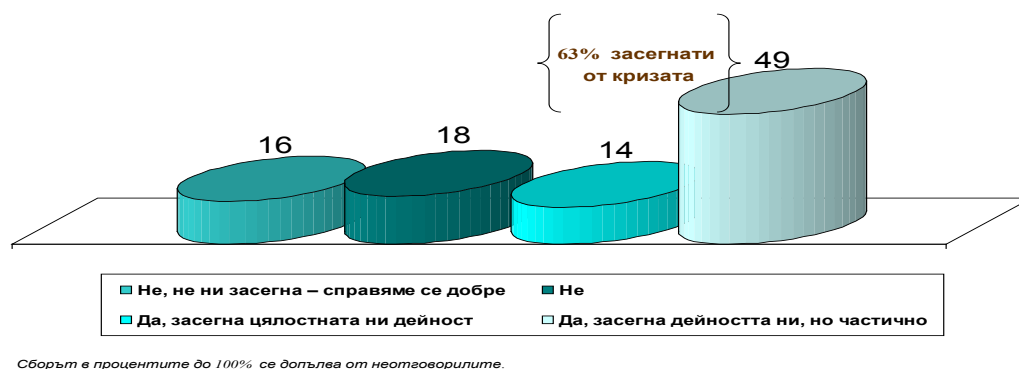
Данните от емпиричното социологическо изследване показват, че според работодателите глобалната криза *„не отмина и българската икономика и бизнес”*. Последиците са двупосочни – отрицателни и положителни. Отрицателни, защото кризата предизвиква спад в обема на производството на стоки и услуги, обема на продажбите, оборота и печалбите, както и финансови затруднения, краткотрайна и дълготрайна задлъжнялост, обявяване в несъстоятелност,¹ а също и принудително намаляване на персонала и възнагражденията на заетите. Положителни, защото мобилизира капацитета на една част от работодателите да търсят нови възможности за предприятията си – оздравяване, свежи пари за инвестиции в ново производство, търсене на нови пазари и т.н.

Анализът на резултатите от изследването показват, че кризата е оказала **въздействия** както върху мащаба на предприятията (големи и малки), така и върху цялостната им дейност. На въпроса *„Глобалната финансово-икономическа криза засегна ли дейността на Вашата фирма”* отговорите показват, че потърпевши от кризата (в различна степен) са близо две трети от респондентите, като при 49% дейността е засегната частично, а при 14% има отражение и последици в цялостната дейност на предприятието. Най-засегнатите са малките и средни предприятия – микропредприятия и малки фирми, средни – предимно ООД и ЕООД.

В голяма част от фирмите последиците от кризата са свързани с **намаляване на работата, поръчките, продажбите и обема на производство**. В около половината от засегнатите от кризата фирми се декларира, че кризата е довела и до намаление на работните места и персонала в тях. Кризата е довела също и до промяна на инвестиционната политика по посока намаление на инвестициите от

¹ Стоянова, М. Кризата като несъстоятелност и несъстоятелността като криза. // Наука, 2016, № 2.

една страна в техника (машини, съоръжения, инструменти и др.) и материална база, а от друга – в обучение и квалификация на персонала (виж таблица 1).

Фигура 1. Глобалната финансово-икономическа криза засегна ли дейността на Вашата фирма?

Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008.“, Декември 2014-Април 2015.

Тук прави впечатление и това, че 22% от работодателите заявяват увеличение на персонала, а при 17% се увеличават трудовите възнаграждения. Този факт поражда редица въпроси, на които обаче няма обективен отговор, тъй като изследването е непредставително.

Обнадеждаващ факт е, че към момента на проучването 81% от работодателите отричат фирмите им да се намират в състояние на криза и кризисна ситуация, на фона на 18%, деклариращи наличие на кризисна ситуация. Тези данни намират отзвук и в още един индикатор, свързан с финансовия резултат на фирмите за изминалата година. От него става ясно, че над три четвърти от работодателите или 83% са регистрирали печалба, а загуба за изминалата година има при 16%.

Таблица 1. Ако икономическата криза е засегнала дейността на Вашата фирма, как се отрази върху:

	НАМАЛЯ	УВЕЛИЧИ СЕ	БЕЗ ПРОМЯНА
Работата като цяло	75	8	11
Поръчки, продажби	64	8	19
Обем на производство	47	17	22
Производствени разходи	25	31	33
Брой на работни места, персонал	53	22	19
Заплати на служители/работници	22	17	56
Работно време	19	22	50
Работа в почивни дни	19	11	58
Инвестиции в техника	42	25	28
Инвестиции в материалната база	39	36	19
Обучения, квалификации на персонала	39	19	31

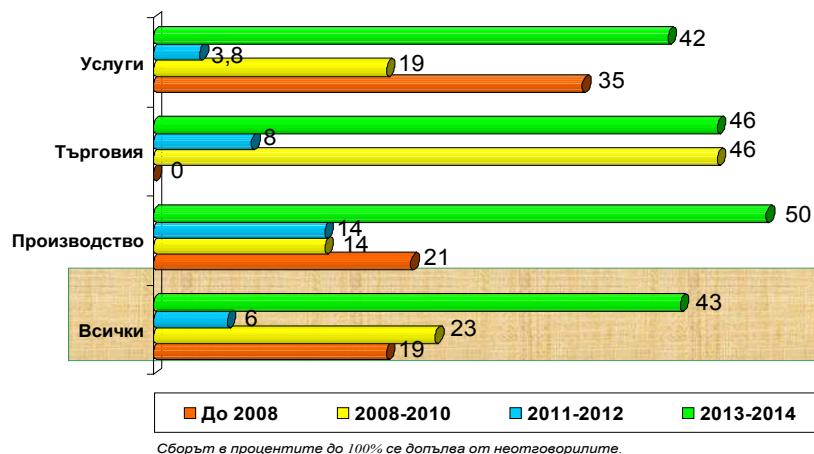
Към таблица 1:

* сумата до 100% се допълва от неотговорилите.

** % е на база декларираните, че дейността им е засегната.

Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми....”

На фона на тези данни е любопитен и фактът кога всъщност фирмите са били най-силни на пазара, т.е. са осъществили най-големи продажби като обем на произведена и реализирана продукция. Оказва се, че това много по-често е периодът 2013-2014 г., отколкото преди това. Повече от 40% от респондентите посочват 2013-2014 г. като най-силния им период. Профилът по сфера на дейност показва, че този период е силен малко по-често при фирмите в сферата на производството – дали има възстановяване и развитие в този сектор обаче е друг въпрос. Периодът отпреди кризата е посочен като най-силен само от една четвърт от всички респонденти (19%) като профилната картина показва, че над една трета от работодателите на фирми в сферата на услугите регистрират най-големи продажби в годините до 2008 г. за разлика от тези, занимаващи се с търговия и производство.

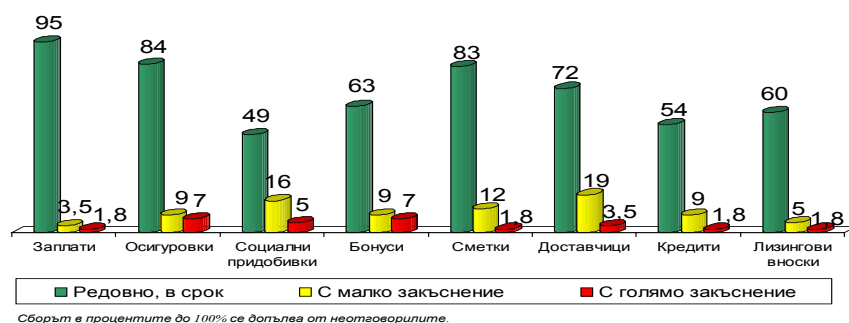

Фигура 2. Кога фирмата, има/имаше най-големи продажби и беше най-силна?

Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008.“, Декември 2014-Април 2015.

Данните от изследването показват още, че през последните 3-4 години (2012-2015) бизнесът се развива добре и дори се разширява при близо половината от фирмите (49%). „Замразено“ е положението при 37%, които декларираят, че бизнесът им няма особен напредък, т.е. остава непроменен, а при 14% бизнесът се е влошил.

Не по-маловажен е фактът, свързан с **фирмените задължения към кредитори, към държавата и общините, към работниците и служителите, като последица от глобалната криза**. Резултатите от изследването обаче показват, че мнозинството от изследваните фирми изплащат по-голямата част от месечните си задължения редовно, т.е. в срок или със съвсем малко закъснение. Оказва се, че фирмите по-често закъсняват (при това с *голямо закъснение*) с изплащане на осигуровките и данъците; бонусите, премиите и социалните придобивки, които дават на своите служители, отколкото закъсняват със заплатите на персонала, сметките (ток, вода, наем и др. подобни), банковите си кредити и лизинговите вноски. Социалните придобивки, които фирмите, взели участие в изследването, предоставят на своите служители са най-вече бонуси, премии и допълнително заплащане, т.е. оказват финансова подкрепа и същевременно стимул за по-добре свършена работа. Предоставят още служебен транспорт или фирмен автомобил, купони и ваучери за храна, както и служебни телефони за лично ползване, но до определен лимит.

Фигура 3. Как изплащате месечните си разходи през последната година?

Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008.“, Декември 2014-Април 2015.

Регулярността и честотата на плащанията се потвърждава от още един въпрос, включен във въпросника на изследването. Той показва, че фирмите си позволяват да закъсняват и забавят плащанията най-често към други фирми, доставчици и подизпълнители, откъдето всъщност расте и мащаба на междуфирмената задлъжнялост. (виж таблица 2)

Таблица 2. Колко често имате забавяне в изплащането на задълженията си към:

	ЧЕСТО	РЯДКО	НИКОГА
Доставчици, други фирми	12	33	47
Подизпълнители	3,5	21	63
Персонал (заплати)	5	12	79
Банки	1,8	14	67
Община (такси, данъци и др.)	11	18	65
Държава (осигуровки, данъци и др.)	9	16	70

* сумата до 100% се допълва от неотговорилите.

** Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми....“

Интерес представляват данните, отнасящи се до това **какво се случва с персонала** в изследваните фирми през последните 2-години. Противно на очаква-

нията се оказа, че около половината работодатели или 51% повишават броя на наетите лица, като по-често това се случва във фирмите от сферата на услугите. Резултатите сочат, че персоналът намалява при една четвърт или 26% от фирмите, а при останалите 23% – броят на заетите остава непроменен.

Изследването установи, че населеното място, големината на фирмата, както и основната дейност са фактори със съществено влияние върху наемането на персонал. Данните сочат, че броят на наетите за последните 2 години значително по-често се увеличава в микропредприятията и малките фирми, отколкото в средните. Това съвсем не означава, че може да се говори за възстановяване на бизнеса, тъй като увеличеният брой работници в тези фирми като цяло не е голям като брой. Важно е да се отбележи, че персоналът във фирмите от София, за разлика от другите градове, се увеличава – данните показват, че в 81% от фирмите в столицата броят на наетите лица се увеличава. Този факт може да бъде обяснен с миграционните потоци и с това, че София-град е областта с най-висок дял на трудоспособно население и това е естествено, доколкото всяка година в столицата се заселват множество хора, мигрирали от по-малките населени места.

Инвестициите в човешкия капитал на служителите и „грижата за персонала” не винаги са приоритет на българските работодатели. За съжаление не във всяка фирма има политика и мерки в тази посока. Данните от проучването обаче показват, че голям дял от фирмите разработват и поддържат политика, свързана с грижа за служителите. Над 70% от работодателите заявяват, че обновяват материалната база и работните места на своите служители, осъществяват политика по постепенно повишаване на заплатите, организират и провеждат обучения за повишаване на квалификациите им.

Таблица 3. Във Вашата фирма имате ли практика (политика) за:

	ДА	НЕ	Неотг.
Постепенно повишение на заплатите	72	21	7
Работно облекло	54	39	7
Обучения, квалификации	70	21	9
Кариера, израстване	56	30	14
Обновяване на материалната база	75	18	7

Източник: ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008.”, Декември 2014-Април 2015.

Вместо заключение

В заключение може да се обобщи, че според работодателите глобалната криза е предизвикала сътресения в изследваните фирми, но в различна степен и посока. Най-много засегнати са микропредприятията, а най-малко големите. Негативните ефекти от кризата се изразяват много по-силно в малките фирми или така наречения „дребен бизнес“. Разбира се, кризата е оказала и стимулиращо въздействие върху част от фирмите (13%), които всъщност са се насочили към търсене на нови възможности – намиране на свежи пари за стимулиране на собствения бизнес, инвестиране в нови машини и съоръжения за повишаване на производителността и конкурентоспособността, откриване на нови пазари и пр. Накрая, една оптимистична заявка, дадена от работодателите – значителна част от работодателите (82%) декларира, че мислят за разширяване на своята дейност, като 33% даже са започнали постепенно да се разрастват. Това доказва, че кризата предизвиква не само негативни, но и позитивни нагласи в работодателите на изследваните фирми.

Литература:

ЕСИ „Социологически измерения на икономическата криза на българските фирми след 2008.“, Декември 2014-Април 2015.

Закон за малките и средните предприятия. В сила от 16.10.2009 г., бр. 14 от 20.02.2015г.

Икономически измерения и социални последици от глобалната криза. 2012. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. 278 с.

Станчева, А. 2015. *Организация на управлението*. София: изд. Стено. 336 с.

Стоянова, М. 2003. *Индустриализационните конфликти в българското общество в преход*. София: УИ „Стопанство“. 281 с.

Стоянова, М. 2011. *Фалитът – старият нов демон*. Троян: изд. АПП АЛЯ. 320 с.

Стоянова, М. 2014. *Конфликтите през призмата на социологията*. София: Издателски комплекс – УНСС. Второ допълнено и преработено издание. 421 с.

Стоянова, М. 2016. *Кризата като несъстоятелност и несъстоятелността като криза*. //Наука, 2016, № 2.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА НАРКОМАНИИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ТРАНСФОРМАЦИОНЕН ПРОЦЕС В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Александър Панайотов

докторант в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: В България все по-често започва да се говори за наркоманиите като белег на криза в съвременното българско общество. В началото на прехода към пазарна икономика зависимостта към психоактивни вещества се свързва главно със злоупотребата с цигари и алкохол. Постепенно актуална става употребата на наркотични вещества. Извършват се редица трансформационни промени в епидемиологията на проблема с наркоманиите. На пазара на наркотици започват да навлизат нови наркотични вещества, които се предлагат като заместители на традиционните за 20-ти век канабиноиди, стимуланти, халюциногени. Не бива да се пренебрегва и появата на новите зависимости – към хазарт, интернет, социални мрежи, виртуални игри и други.

Съгласно Международната статистическа класификация на болестите и проблемите, свързани със здравето – Десета ревизия (МКБ-10), наркомания (или синдром на зависимост към психоактивни вещества) е „съчетание от поведенчески, когнитивни и физиологични прояви, което се развива след повторна употреба на определено психоактивно вещество и обикновено включва силно желание за приемане на веществото, затруднен контрол върху приема, продължаване на употребата въпреки наличието на вредни последици, даване приоритет на приема на веществото пред другите видове активност и ангажименти, повишен толеранс и понякога физиологично състояние на абстиненция¹“.

Най-общо зависимостите към психоактивни вещества могат да бъдат групирани по следния начин:

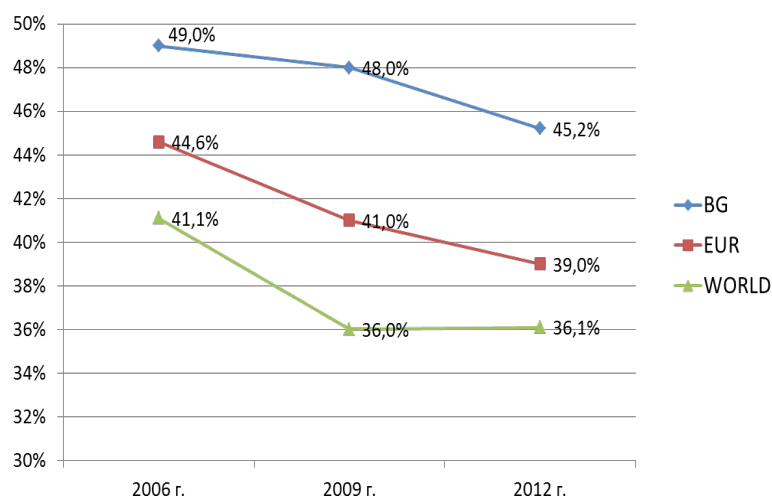
- зависимост от употреба на тютюн;
- зависимост от употреба на алкохол;
- зависимост от употреба на наркотични вещества (опиоиди, канабиноиди, седативни и сънотворни средства, кокаин и други стимуланти, халюциногени, летливи разтворители и други).

През втората половина на 20-ти век Организацията на обединените нации приема три конвенции, които регламентират използването на наркотичните веще-

¹ Симптоми с различна тежест и в съчетание помежду си, които се появяват след пълното спиране или намаление на приема на веществото, употребявано редовно дълго време.

ства – Единната конвенция по упойващите вещества от 1961 г., изменена с протокол от 1972 г., Конвенцията за психотропните вещества (1971 г.) и Конвенцията за борба срещу незаконния трафик на упойващи и психотропни вещества (1988 г.). Единната конвенция по упойващите вещества признава, че наркоманията е бедствие за отделния индивид и представлява социална и икономическа опасност за човечеството. Конвенция за психотропните вещества отчита „с безпокойство проблема за общественото здравеопазване и социалния проблем, възникнали в резултат на злоупотребата с някои психотропни вещества“. С приемането на двете конвенции светът признава, че наркоманията са един от сериозните проблеми за човека и едно от предизвикателствата за решаване пред съвременното общество.

В България в началото на 90-те години зависимостта към психоактивни вещества се свързва главно със злоупотребата с цигари и алкохол. Въпреки че с годините се наблюдава намаление на потреблението на цигари средно на лице от домакинство (от 1000 цигари годишно през 1999 г. до 596 цигари през 2013 г.¹) разпространението на употребата на тютюн в България е по-висока както от средното ниво в Европа, така и от средното ниво в световен мащаб (виж Фигура 1). Особено безпокойтелен е факта, че по употреба на тютюн сред жените България е на едно от първите места в света – по данни на Световна здравна организация от 2012 г. 30,4% от българските жени употребяват тютюневи продукти. По този показател пред нашата страна са само Сърбия (39,8%), Чили (37,4%), Австрия (35,9%), Гърция (34,2%) и Хърватска (32,3%). Във възрастовата група 13-15 години дори момичетата употребяващи тютюн са с по-висок относителен дял отколкото момчетата.

Фигура 1. Разпространение на употребата на тютюневи продукти сред населението на възраст ≥ 15 години

Източник: Световна здрава организация

¹ По данни на Национален статистически институт.

Алкохолната зависимост е рисков фактор при повече от 60 хронични болести, включително алкохолна чернодробна болест (ALD), алкохолен хроничен панкреатит и почти всички други заболявания на храносмилателната система, рак, диабет, сърдечносъдови заболявания, затлъстяване. Затова не е случайно, че злоупотребата с алкохол е причина за преждевременната смърт на 3,3 милиона души в световен мащаб всяка година, или 5,9% от общия брой смъртни случаи¹. Въпреки това по данни на Национален статистически институт в България през последните 15 години се затвърждава тенденцията за нарастване на потреблението на алкохолни напитки средно на лице от домакинство, като през 2013 г. е 27,1 литра (през 1999 г. то е 19,6 литра) (виж Таблица 1).

По данни на Световна здравна организация от 2010 г. на глава от населението на света на възраст 15 и повече години се пада по 6,2 литра (средно за последните 3 години) употреба на чист алкохол за една календарна година. По този показател България е отново над средното равнище (с 11,4 литра), както в световен мащаб, така и спрямо Европа (10,9 литра), която е с най-висока употреба на алкохол спрямо всички останали изследвани региони на света.

Таблица 1. Потребление на алкохолни напитки средно на лице от домакинство (в литри)

Алкохолни напитки	1999 г.	2001 г.	2003 г.	2005 г.	2007 г.	2009 г.	2011 г.	2013 г.
Всичко литри	19,6	18,2	21,4	22,4	24,8	25,5	23,2	27,1
Бира	10,1	8,6	10,0	12,0	15,9	16,1	15,6	18,9
Вино	6,5	6,9	8,3	7,5	6,3	6,7	5,2	5,5
Ракия	2,5	2,4	2,7	2,5	2,1	2,2	1,9	2,1
Др. спиртни	0,5	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5

Източник: Национален статистически институт

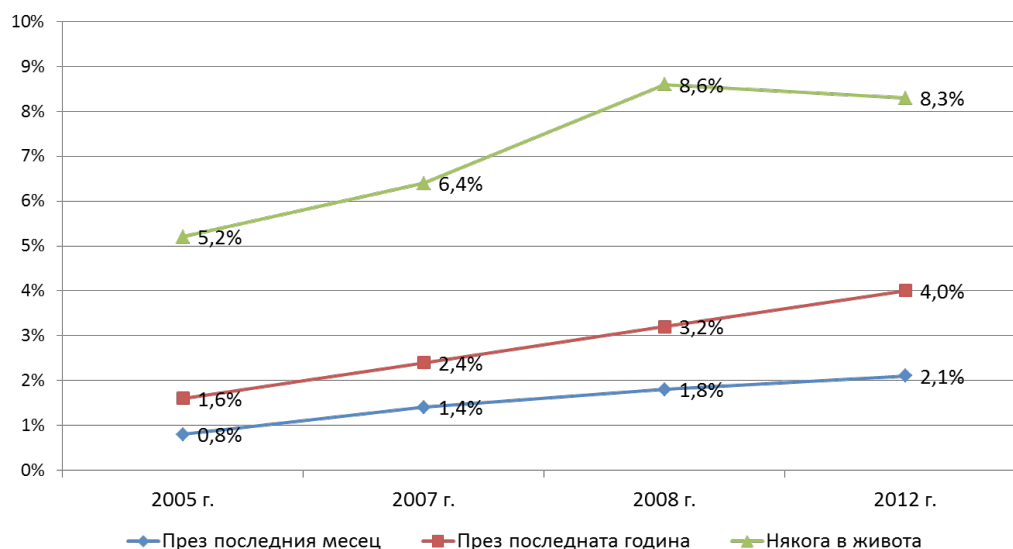
В началото на 21 век в България все повече започва да се говори за зависимостта към незаконни наркотични вещества. Употребата на наркотични вещества автоматично не означава злоупотреба с наркотици или зависимост. Често в публичното пространство, когато се разбере, че някой употребява наркотици веднага се определя като наркоман или зависим. Употребата може да бъде инцидентна (експериментална), от време на време, ежедневна (редовна) и т.н. Ето защо за измерването на употребата на наркотични вещества се използват показатели като:

¹ Годишен доклад за състоянието на здравето на гражданите и изпълнението на Националната здравна стратегия за 2013 година, Министерство на здравеопазването. София, 2014, с.65

- употреба някога през живота;
- употреба през последните 12 месеца;
- употреба през последните 30 дни.

През последното десетилетие в България се оформя тенденция на увеличаване на актуалната употреба (през последните 12 месеца и последните 30 дни) на наркотични вещества и в същото време леко намаление през 2012 г. на експерименталната употреба (някога в живота) (виж Фигура 2).

Според оценките на Национален фокусен център за наркотици и наркомании¹ общо 8,3% (7,6-9,0% при доверителен интервал 95%) от възрастното население на България са употребили поне веднъж през живота си някакво наркотично вещество, което в абсолютен брой означава около 370 000 – 440 000 лица на възраст 15-64 г.

Фигура 2. Употреба на наркотични вещества сред общото население (15-64 г.) в България

Източник: Национален фокусен център за наркотици и наркомании

В България, както и в ЕС, най-употребяваното наркотично вещество е канabisът. В нашата страна обаче нивото по показателя „употреба поне веднъж през живота“ е по-ниско, както по отношение на това вещество, така и по

¹ Национално проучване „Нагласи и употреба на психоактивни вещества сред населението на възраст 15-64 години“, октомври-декември 2012 г., Агенция СОВА ХАРИС, Национален фокусен център за наркотици и наркомании.

отношение на другите най-употребявани наркотични вещества (кокаин, амфетамини, екстази). От друга страна, през последното десетилетие в България се наблюдава повишаване на употребата на стимуланти сред младото население (от 15 до 34 г.) и особено сред учениците от 9 до 12 клас (виж Таблица 2). Макар и пикът на употребата поне веднъж в живота на стимуланти сред учениците да е през 2011 г., през последните години се появява и употреба на метамфетамини, която е на нивото на употреба на екстази и кокаин (около 4,2%). В същото време трябва да се отбележи и високият относителен дял на употребяващи екстази и кокаин през последните 12 месеца млади хора (около 2,9%), който нарежда нашата страна на едно от първите места в Европа по този показател.

Когато употребата на наркотични вещества е инжекционна или продължителна и включва опиоиди, кокаин и/или амфетамини, говорим за „проблемна употреба“. Когато се употребяват психоактивни вещества (без тютюн, алкохол и кофеин) ежедневно и по високорисков начин (напр. инжекционно) през последните 12 месеца, става дума за „високорискова употреба“. Последните две определения, като характеристики на употребяващия, са белег за зависимо поведение.

Таблица 2. Употреба на наркотични вещества поне веднъж в живота сред учениците 9-12 клас в България (2003 – 2013 г.) (в %)

Употреба на	2003 г.	2007 г.	2011 г.	2013 г.
Хероин	1,2	2,2	1,9	2,8
Метадон	-	-	1,2	2,3
Други опиати	-	-	1,8	2,5
Амфетамини	2,0	9,0	8,0	6,3
Екстази	2,5	7,5	3,9	4,1
Кокаин	2,1	5,7	4,1	4,3
Канабис	27,1	30,3	27,1	26,2
Някакво наркотично вещество	27,4	33,2	30,4	28,2

Източник: Национален фокусен център за наркотици и наркомании

Според данните на Национален фокусен център за наркотици и наркомании оценката за високорисково (проблемно) употребяващите наркотични вещества е 31 316 лица (между 23 050 и 42 920 лица при интервал на доверителност 95%). Отнесена към населението на възраст 15-64 години оценката за относителния дял

на високорисково употребяващите е 6 на 1000 лица (при диапазон между 4 и 8 на 1000 лица)¹.

Когато става дума за проблема с наркоманиите не бива да се пропускат и рисковете за здравето, свързани с начина на употреба на наркотичните вещества. Особено рискова е инжекционната употреба (чрез използвани игли, спринцовки и други принадлежности за инжектиране), която може да предизвика инфекциозни заболявания, като носителство на вируса на ХИВ, Хепатит В и С. През 2010 г. започна възходяща тенденция на броя на новите диагностицирани случаи на ХИВ инфекции в Европа, дължащо се на епидемични взривове в Гърция и Румъния. През 2013 г. тази тенденция бе обърната до нивата отпреди тези епидемични взривове. Този спад се обяснява основно с намаляването на броя на случаите в Гърция (с повече от 50%) и в по-малка степен в Румъния. Макар да изглежда, че епидемичните взривове в тези две държави вече са преминали максималната си интензивност, броят на новите диагностицирани случаи през 2013 г. остава поне 10 пъти по-голям от равнището отпреди епидемичния взрив през 2010 г.² Това трябва да е сигнална лампа и за България, която е гранична на двете държави.

За все по-засилващото се значение на проблема с наркоманиите в България говорят и данните на Национален статистически институт за престъпленията, свързани с наркотици, завършили с осъждане. През 1990 г. са регистрирани само 6 престъпления от този вид, през 2000 г. те са 222, а през 2014 г. – 1594 г. Подобна тенденция се наблюдава и по отношение на осъдените лица за престъпления, свързани с наркотици. През 1990 г. са осъдени 3 лица, през 2000 г. – 232 лица, а през 2014 г. – 1427 лица (виж Таблица 3).

Таблица 3. Престъпления, свързани с наркотици, завършили с осъждане и осъдени лица за престъпления, свързани с наркотици

	1990 г.	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2014 г.
Престъпления	6	24	222	866	1550	1594
Осъдени лица	3	10	232	921	1520	1427

Източник: Национален статистически институт

Все повече малолетни и непълнолетни стават извършители на престъпления, свързани с наркотици. През 2007 г. техният брой е 232, а през 2014 г. – 356. Съществено е увеличението на относителния дял на децата, извършители на прес-

¹ Годишен доклад по проблемите, свързани с наркотиците и наркоманиите – 2013 г., НФЦ. София, 2013, с.41-42

² Европейски доклад за наркотиците за 2015. Тенденции и развития, EMCDDA, 2015, с.54

тъпления, свързани с наркотици спрямо всички деца, извършители на престъпления – от 2,7% през 2007 г. до 6,6% през 2014 г.

И ако нормативната уредба определя кои вещества са незаконни, т.е. за тяхното производство, притежание и разпространение се носи наказателна отговорност, то в същото време в съвременния свят навлизат нови психоактивни вещества, които може да представляват заплаха за общественото здраве. Те имат свойства и ефекти, подобни на контролираните от закона наркотици, но с леко променена химична структура, с цел да се продават свободно на пазара. Макар че употребата на нови психоактивни вещества изглежда като цяло ограничена, темповете на поява на нови наркотици не отслабват. През 2014 г. в Европейски съюз за първи път бяха установени 101 нови психоактивни вещества, като е важно да се отбележи, че новите наркотици, които се предлагат на пазара (синтетични канабиноиди, катинони, пиперазини, триптамини, фенетиламини), повтарят свойствата на традиционните наркотици (канабисови продукти, стимуланти, халюциногени).

В заключение, трансформационните процеси в разпространението на наркоманиите в България формираха нови особености на проблема със зависимостите в съвременното българско общество. Макар да има индикации употребата на цигари да „излиза от мода“, все още е твърде висока при българските жени. Наблюдава се тенденция за повишаване употребата на алкохол и особено на злоупотребата с алкохол сред младите хора.

Българското общество се трансформира от общество с ниво на употреба на различни основни наркотични вещества под средното европейско равнище до такова с ниво на употреба малко, а при стимулантите (амфетамини, екстази, кокаин) значително над средното европейското равнище – това особено се отнася за младото население. А традиционните наркотични вещества на 20-ти век все повече се заместват с новите наркотични вещества (главно синтетични продукти).

Едно от предизвикателствата на бъдещето е появата на новите типове зависимости – към хазарт, интернет, социални мрежи, виртуални игри, фитнес, пазаруване, а също и работохолизъм, номофобия (или страх да не останеш без телефона си) и други.

Вероятно наркоманиите няма да престанат да бъдат проблем за света, да предизвикват или да са белег на кризи и конфликти в съвременните общества. И усилията ще бъдат насочени по-скоро към тяхното ограничаване и намаляване на вредите, които носят. Доколко ефективни ще бъдат тези усилия в България ще зависи от националните здравни стратегии и националните стратегии за борба с наркотиците, които ще бъдат приемани в бъдеще, от тяхното изпълнение и оценка, както и от взаимодействие с местните политики за превенция на наркоманиите.

Литература:

Годишен доклад за състоянието на здравето на гражданите и изпълнението на Националната здравна стратегия за 2013 година, МЗ, С., 2014.

Годишен доклад по проблемите, свързани с наркотиците и наркоманиите – 2013 г., НФЦ, С., 2013.

Европейски доклад за наркотиците за 2015. Тенденции и развития, EMCDDA, 2015.

Международната статистическа класификация на болестите и проблемите, свързани със здравето – Десета ревизия (МКБ-10).

World Health Statistics 2015, WHO, 2015.

ХОЛИСТИЧЕН ПОДХОД ЗА ЕМПИРИЧНО ИЗУЧАВАНЕ НА „ИКОНОМИКАТА В СЯНКА“

проф. д.с.н. Емилия Ченгелова

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

***Резюме:** На основата на кратка ретроспекция на подходите и методите, които в рамките на различните парадигмални подходи се прилагат за изучаването и обяснението на сенчестите икономически практики в Европа и в света, се представя авторска методология, базирана на холистичен подход за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“. Предложеният холистичен подход е успешно приложен и доказва своята адекватност в рамките на реализирания от АИКБ проект за ограничаване и превенция на неформалните икономически дейности (2009-2014 г.).*

1. В търсене на оптималното методологическо решение

Неформалните икономически дейности се оформят като предмет на специализирани изследвания през последните 3-4 десетилетия. Първоначално темата се разработва от световно утвърдени антрополози и икономисти [Hart, 1973; Feige, 1990; Schneider, 2002], а на един по-късен етап в дебата се включват и транзитолози, политолози и социолози [Корягина, 1990; Манусов, 1996; Шанин, 1999; Глинкина, 2001; Норт, 2000, 2010], а също така и влиятелни международни институции [OECD, 2002; Световна банка, 2008]. За относително кратко време сенчестите икономически дейности се превръщат в един от централните изследователски проблеми на съвременните общества. Както в световен мащаб, така и в българската практика се използват няколко основни подхода – **антропологически, социологически, статистически и макро-икономически**, в рамките на които се развиват релевантни методи за измерване, изследване и обяснение на сенчестите икономически реалности [Чавдарова, 2001; Статев, 2002; Ялъмов, 2002; Гоев, Бошнаков, В. 2009; Нончев, 2009; ЦИД, 2011; Ченгелова, 2014, 2015]. При цялото многообразие от използвани методи, се приема за целесъобразно да се открият три големи групи от методи за измерване на дейностите-не-по-правилата: **опосредствани, непосредствени и моделни методи**. Независимо от методологическите различия, общата цел на измерванията е да се установят нивата на сенчестите практики по отношение на националната икономика. В една част от измерванията се търси знание за обективно същест-

вуващи икономически факти, докато при други изследвания се набира информация за образа на сенчестите практики в общественото съзнание и масовите стереотипи. Немалка част от изследванията (най-вече социологическите) навлизат в детайли и търсят социално икономическите детерминанти на различните проявления на сивия икономически сектор. Общото между прилаганите подходи и методи е, че всички те целят установяването на обобщени оценки за относителния дял на сивия сектор в рамките на БВП. Същественото различие е, че поради причини от методологически характер различните подходи и методи водят до получаване на различни видове знание.

В търсене на оптимално методологическо решение за емпиричното изучаване на „икономиката в сянка“ могат да бъдат направени следните съществено важни методологически допускания:

Първо, неформалните икономически дейности имат универсален характер. Анализът на характера и формите на проявление на икономическите дейности в съвременните общества показва, че неформалността в стопанските дейности е обективно присъща характеристика на постмодерните икономики. Това е иманентна характеристика както на развитите икономики, така и развиващите се икономики и на обществата в преход. Неформалните икономически практики не са спорадични или временни състояния – те са продукт на нова икономическа рационалност, която е отличителен белег на глобализиращото се постмодерно общество.

Второ, неформалността по императивен начин е вплетена в социално икономическата тъкан. В терминологията на Полани [Полани, 1992] и Грановетер [Грановеттер, 2002] икономическите отношения са неизбежно вградени в социалната структура. Неформалността е присъщата, имплицитна характеристика на човешките общества – тя е конституиращият принцип на социалните групи и в процеса на институционализиране на човешките норми и правила (закрепването им като писани закони и регулации) се „социализира“, като приема конвенционални форми, кодифицира се и става част от официалния кодекс за социално желателно поведение – във всичките му аспекти: икономически, политически, социален, нравствен, културен, семеен и т.н. Но неформалността никога не изчезва, тя остава да „тлее“ в дълбините на човешкото общество – добре маскирана зад паравана на социално приемливото поведение.

Трето, неформалните икономически практики са елемент не само на икономиките, доминирани от свръхрегулиране и силна държавна намеса. Те са факт и в обществата с дерегулирана и либерализирана икономическа политика. В контекста на тезите на Анатоли Калецки [Калецки, 2013] за новата икономика след кризата от 2008 г. и четвъртата версия на капитализма, би могло да се приеме, че в периода на третата версия на капитализма (татчъризмът и рейгънмиката, монетаризмът и неолиберализмът) са създадени обективни и субективни предпоставки за възникването на широка вълна от сенчести икономически дейности. „Отдръпването“ на държавата от управлението на икономиката е разчете-

но от пазарните агенти като възможност за „по-гъвкаво“ стопанско поведение, интерпретирано като толериране на неспазването на официално действащите нормативни регулации за стопанска дейност. Може да се приеме, че бумът на сенчестите икономически дейности в началото на 21-ви век е предизвикан най-вече от невъзможността на икономиките да създават пълна заетост и постоянни доходи, от неравнопоставеното третиране на икономическите субекти от закона, от липсата на адекватни санкции за нарушителите на официалните правила за стопанска дейност и от неблагоприятните социални ефекти, възникващи под въздействието на регулиращата ръка на пазара.

Четвърто, конструктът „икономика в сянка“ е методологически рационалното решение за емпиричното изучаване на нарушенията на стопанския живот, извършвани при осъществяването на разрешени от закона дейности¹. Конструктът „икономика в сянка“ (shadow economy) е разработен и утвърден в изследователската общност от австрийския макроикономист Фридрих Шнайдер [Schneider, 2005, 2011]. Конструктът е приет като синоним на понятията „сива икономика“ и „скрита икономика“. Конструктът **„икономика в сянка“ следва да бъде разбран като тази част от икономиката, която се извършва в сянката на закона** – това са тези икономически дейности, които принципно са разрешени от закона и за тяхното осъществяване е разработена необходимата законова база (закони, подзаконови актове, правилници и други нормативни регулации), но в процеса на практическото им осъществяване се извършват различни по характер нарушения на съществуващото законодателство. **Последиствията от извършваните нарушения са социално икономически и в повечето случаи са предмет на административно санкциониране, а в една част от случаите са обект на криминално преследване.** Самият процес на осъществяване на дейностите „в сянка“ включва преобладаващо извършване на разрешени от закона действия, но също така частично предполага извършването и на действия, подлежащи на криминално санкциониране. Съществено важно при този тип икономически дейности е, че те паразитират и стават възможни именно благодарение на съществуващото законодателство (пропуски, логически противоречия, нееднозначност в тълкуването, съзнателно оставени „вратички“). Затова и най-точното им наименование е дейности в сянката на закона.

Съдейки по генезиса, природата, функциите и механизмите на осъществяване, **„икономиката в сянка“ е алтернативната, социално „легитимирана“ икономическа действителност, която функционира като рефлексия и „сянка“ на официалната (формалната) икономика.** За разлика от другите по-масово из-

¹ В световната и европейската изследователска практика се използват поне 25 понятия и всички те имат претенциите да обозначават един и същ обект – неформалните икономически дейности: **неформална икономика, икономика в сянка, сива, скрита, черна, цветна, нелегална, подземна, тайна, сенчеста, невидима, неофициална, нерегистрирана, нерегулирана, маргинална, двойна, двойствена, пара-лелна, нередовна, непазарна, алтернативна, домашна, социална, комунална, експлоярна.**

ползвани понятия, конструктът „икономика в сянка“ е максимално изчерпателен по отношение на емпирично измеримите индикатори, чрез които може да се съди за обхвата на дейностите, нарушаващи формалните правила и оставащи неотчетени от държавната статистика.

2. Същност на приложения холистичен подход за конструиране на методология за изследване на „икономиката в сянка“

Анализът на традиционно прилаганите методологически подходи за измерване и обяснение на неформалните икономически дейности показва, че **изучаването на обективно детерминирани, но в същото време амбивалентни и вътрешно противоречиви явления от типа на „икономиката в сянка“ изисква да се приложи комплексен и системен методологически подход.** Принципиалният проблем е как да се конструира прецизна и балансирана комбинация от методологически подходи, изследователски стратегии, методи и инструменти, чрез които да се създадат методологически предпоставки за набирането на представителна и достоверна информация за всички основни аспекти на обекта на изследването.

За целите на емпиричното изследване на „икономиката в сянка“ се предлага да се приложи **холистичен подход за емпирично изследване на „икономиката в сянка“.** „Холистичността“ на подхода за конструиране и прилагане на методология за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“ е в това, че се обосновава методология и изследователска технология (стратегия), базирани на изучаването на всички основни¹ и допълнителни източници на информация, необходими за изчерпателното изучаване на „икономиката в сянка“ като структурен елемент от системата от социално икономически отношения и като относително самостоятелна подсистема, подчинена на своя строга вътрешна логика, закони, норми и правила.

Същността на холистичния подход е в обосноваването и реализирането на цялостна, изчерпателна система от методологически, методически и технологически дейности, които в своята съвкупност изчерпват предмета на емпиричното изследване на „икономиката в сянка“.

За успешното прилагане на холистичния подход се разработва методологически целесъобразна система от относително самостоятелни, но кохерентни, взаимно свързани и подчинени на строга обща логика изследователски дейности. Отделните елементи (социологически изследвания с различни конкретни методи

¹ В рамките на възприетия подход основните източници на емпирична информация са работодателите, наетите лица и населението, а допълнителните източници са държавната администрация, експерти, местната власт, синдикати, неправителствени организации, документи и артефакти по проблематиката.

за набиране на емпирична информация) се групират в три самостоятелни изследователски цикъла. Дефинира се гносеологическата и онтологическата „тежест“ на трите изследователски цикъла. В рамките на всеки един от трите изследователски цикъла се обосновава субординацията между отделните социологически изследвания, като експлицитно се дефинират целите, задачите и функциите (методологически, онтологически и когнитивни) на всяко едно от планираните изследвания. Описва се какво знание и какви продукти (аналитично-съдържателни и методологически) се очаква да се получат в резултат от проведените изследвания и по какъв начин ще се обвържат продуктите от отделните изследвания – за какви цели ще се използва полученото знание и по какъв начин ще допринесе за качествено провеждане на следващия елемент от системата от изследвания. Всяко следващо изследване стъпва върху емпиричните и аналитични продукти от предходните изследвания, надгражда и привнася ново знание, разкрива нови аспекти и елементи от обекта на изследването.

Вътрешната кохерентност на разработената система от социологически изследвания се гарантира от това, че те се основават на консенсусно разбиране за „икономиката в сянка“ като социално икономическо явление и са подчинени на обща изследователска визия и тези за „икономиката в сянка“:

- ✓ Възприема се обща работна дефиниция за „икономиката в сянка“;
- ✓ В зависимост от особеностите на изследваните съвкупности, се дефинират и описват предметът, целите и задачите на подобен тип изследвания;
- ✓ Разработва се обща система от емпирични индикатори за изследване на представите на различните изследвани съвкупности за природата на „икономиката в сянка“, за нивата на сенчестите практики в националната икономика, за проявленията на „икономиката в сянка“ – типични и специфични по браншове, за ефектите от сенчестите практики върху изрядния бизнес. Така разработената обща система от индикатори се конкретизира в зависимост от задачите на различните изследвания и особеностите на изследваните съвкупности;
- ✓ Формулират се основните изследователски хипотези за очакваните резултати от изследванията, за характера и силата на основните взаимовръзки и факторни влияния, за специфичните дискурси в представите и оценките на изследваните групи според основните им социодемографски, квалификационни, професионални и статусни характеристики. Тези хипотези се конкретизират според характера, целите и задачите на изследванията;
- ✓ Обосновават се оптималните методически подходи за набирането на необходимата първична информация, избират се релевантни методи за набирането на първична информация от потенциалните респонденти.
- ✓ На тази основа се конструират подходящи изследователски инструменти в съответствие с методиката на прилаганите качествени и количествени методи. Тъй като тези инструменти са средството, с което се осъществява

връзката между изследователя и потенциалните респонденти, при тяхното конструиране е подхождено с изключително внимание;

- ✓ Съвкупната информация се обработва с подходящи методи за статистико-математически анализ и така се създава информационна среда за провеждането на анализи на изследваните процеси.

В описания конкретен случай, планирането и провеждането на цялостна система от вътрешно свързани социологически изследвания създаде методологически предпоставки за изчерпателното изследване на проекциите на „икономиката в сянка“ в представите на българското население. Чрез внимателно прецизиран подбор на методите за набиране на емпирична информация и конструирането на релевантни и работоспособни изследователски инструменти е гарантирано създаването на методологически благоприятна среда за набирането на достоверна информация. Решаващото условие за теоретическото реконструиране на „икономиката в сянка“ и провеждането на гносеологически стойностни анализи е осигуряването на представителност на информацията. Предпоставките за това са зададени чрез обосновката на подходящи модели и обеми на извадките, а коректното реализиране на планираните извадки е гарантирано от приложението на система от контролни действия.

С възприемането на холистичен подход при изследването на „икономиката в сянка“ са постигнати **четири изследователски задачи**:

1) Установени са реални факти от икономическото поведение на българина и е измерена степента на включеност на населението в сенчести икономически практики;

2) Изследвани са представите, нагласите и оценките на различни категории от населението, които в своята съвкупност изграждат образа на „икономиката в сянка“ в мисленето на българина;

3) Изследвана е структурата на общественото мнение спрямо „икономиката в сянка“ (стереотипи и модели на икономическо мислене) и са идентифицирани предпочитаните модели за правене на бизнес (съобразен с регулациите или извън закона);

4) Установените нива на разпространение на сенчестите икономически практики са интерпретирани в контекста на парадигмите за „рационалния икономически човек“ и за „социалния човек“ и в този контекст са открити основните мотиви за работа в сивия сектор, обяснено е съотношението между рационалност и иррационалност при вземането на решение за работа в зоната на здрача.

Реализираната система от социологически изследвания даде основание да се направи общата констатация, че в българското общество „икономиката в сянка“ се възприема като социално „легитимирана“ и икономически целесъобразна паралелна икономическа реалност, изразяваща се в съвкупност от добре обмислени житейски стратегии за неспазване, неутрализиране или приспособяване към формалните правила. В контекста на трансформационните процеси в българското общество, участието в сенчести икономически практики се оценява като необходимият социално икономически „компромис“, плащаш цената на прехода към пазарна икономика и неолиберални модели на управление.

Литература:

- Глинкина С. П. 2001. Теневая экономика в глобализирующем мире. *Проблема прогнозирования*. № 4, Москва, с. 64 – 73.
- Гоев, В., В. Бошнаков, В. 2009. *Скритата икономика в България. Статистически оценки и сравнения за периода 2002-2008*. София: УИ „Стопанство”.
- Грановеттер, М. 2002. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности. *Экономическая социология* (электронный журнал), том 3, №3, март, с. 44-58.
- Калецки, А. 2013. *Капитализъм 4.0: Раждането на новата икономика след кризата*. София: Хеликон.
- Корягина, Т. И. 1990. Теневая экономика в СССР. *Вопросы экономики*. №3, Москва: с.110-120.
- Манусов, В. М. 1996. *Неформальная экономика: механизмы функционирования и территориальная организация*. Москва: Институт проблем рынка РАН.
- Нончев, А. 2009. *Индекси на скритата икономика. Възможности и ограничения на един подход за измерване на скритата икономика*. Доклад на семинар „Скритата икономика в България по време на криза: нови тенденции и методи на измерване”. София: ЦИД.
- Норт, Д. 2000. *Институции, институционална промяна и икономически резултати*. София: Лик.
- Норт, Д. 2010. *Понимание процесса экономических изменений*, Москва: ГУ-ВШЭ.
- Полани, К. 1992. *Великата трансформация*. Част втора. София: Лик.
- Световна банка. 2008. *Доклад №. 45819-BG. България: оценка на инвестиционния климат. Том втори II. Неформалният сектор*, София: Световна банка.
- Статев, Ст. 2002. Макроикономически дисбаланси на прехода. *Банки, инвестиции, пари*, N 2, с. 25-37.
- Център за изследване на демокрацията. 2011. *Динамика на скритата икономика в България по време на криза*. София: ЦИД.
- Чавдарова, Т. 2001. *Неформалната икономика*. София: Лик.
- Ченгелова, Е. 2015. Намалява ли относителният дял на „икономиката в сянка“ в България: оценки на наемния труд. *Икономически алтернативи*, кн.3, София: УИ „Стопанство”, с. 26-39.
- Ченгелова, Е. 2014. „Икономика в сянка“. *Холистичен подход за емпирично изучаване и актуални измервания*, София-Велико Търново: Фабер.
- Шанин, Т. 1999. *Неформальная экономика. Россия и мир*. Москва: Логос.
- Ялъмов, Т. 2002. *Сивата икономика в информационния сектор*. София: Фондация Приложни изследвания и комуникации.
- Feige E. 1990. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*, Vol. 18, № 7, p. 989-1002.

Hart, K.1973. Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, Vol. 86, pp. 320-325.

OECD. [2002] *Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook*. [http://www.oecd.org/ EN/document/0,,EN-docmment-O-nodirectorate-no-15-20034-0,00.html](http://www.oecd.org/EN/document/0,,EN-docmment-O-nodirectorate-no-15-20034-0,00.html).

Schneider, Fr. [2011] *The Shadow Economy and Shadow Economy Labour Force: What Do We ,(Not) Know*. Linz: Johannes Kepler University of Linz, pp. 2-9.

Schneider F. [2005] *Shadow Economies of 145 countries all over the World: What Do We Know?* CREMA, Paper No. 2005-13.

Schneider F. [2002] *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD, Countries// IZA Discussion Paper No. 514, IZA Bonn, 2002.*

ПАРИ В ПЛИК: ДВОЙСТВЕНОТО ТРУДОВО ДОГОВАРЯНЕ

доц. д.с.н. Таня Чавдарова

катедра Социология, СУ „Св. Кл. Охридски“

Резюме: Статията изследва един аспект от реконфигурацията на властта на работното място, който се отнася до двойствеността на трудовия договор. Работодателите заплащат на своите работници декларирано възнаграждение и друго, недеklarирано – т.нар. доходи в плик. Централното допускане на статията е, че заплащането в плик успешно обслужва краткосрочните интереси на двете страни, които са оформени в специфичен социално икономически контекст. В дългосрочен план то обаче вреди на интересите им и усилва системното недоверие в обществото. Статията се основава върху пилотно социологическо проучване, осъществено с качествени методи.

Един от сериозните проблеми при функционирането на българския трудов пазар е практиката да се крият възнаграждения, като част от възнаграждението се изплаща на ръка. Това явление се обозначено в научната литература най-често като „възнаграждение в плик“ (вж. напр. Woolfson 2007, Williams 2008). То предполага подписване на трудов договор със скрити клаузи, отнасящи се до заплатата или работното време, или до двете. Договорът може да има клауза за заплатата на определен минимум или работа на половин работен ден, докато всъщност работникът или служителът получават допълнително заплащане или, съответно, работи на пълен работен ден. Тези практики се основават на взаимно устно договаряне между регистриран работодател и служител, целящо да избегне заплащането в пълен размер на дължими данъци и такси и от двете страни.

Заплащането в плик е устойчиво разпространено у нас. Делът на случаите на изплатено по-високо възнаграждение от записаното в договора при основна работа върви нагоре в периода 2003 – 2008 г. и отбелязва слабо понижение в резултат на кризата и значителните съкращения в края на 2010 г. (Нончев и сътр. 2011). Спадът трае до 2012 г, след което започва отново тенденция нагоре до 13.8% от заетите според изследвания на ЦИД (Цанов 2013). Според различни изследвания то засяга между 14% и 21% от заетите лица в България (Dzhekova and Williams 2014: 6). Тази статия се концентрира върху социалната рационалност на заплащането в плик. Принципно, и двете страни са облагодетелствани от него, като не плащат изцяло дължимото към държавата. Работодателят плаща минималната социално осигурителна тежест за работника, а последният не плаща пълния размер на подоходния данък, въпреки че остава социално под-осигурен. Степента на

тайното споразумяване в данъчното избягване между работодател и работник е от ключово значение за разбирането на заплащането в плик (Grimshaw and Bosch 2013: 57). Данните от изследването Евробарометър за страните от ЦИЕ свидетелстват, че като правило това избягване не е резултат от тайно споразумение, а от принуда върху работника, който би предпочел да получава възнаграждение с пълно социално осигуряване (ЕС 2007: 34). Целта на статията е да провери това твърдение в българския случай. Централното допускане е, че е налице противоречие между краткосрочните и дългосрочните интереси между работодатели и работници. Данните от Евробарометър отразяват предпочитания начин на мислене и действие на работниците в идеална ситуация. Действието, базирано на краткосрочни интереси обаче, може да е съвсем различно, защото обикновено е вкоренено в специфична социално икономическа ситуация. Статията цели да аргументира идеята, че краткосрочните интереси на работници и работодатели съставляват основата на „заговорничеството“ срещу държавата. Заплащането в плик е резултат от споразумение с двойствен характер, което е придобило социална легитимност. То се е институционализирано като неформална пазарно правило, което служи за калибриране на трудовия пазар у нас.

Най-дълбоката същност на договорите със скрити клаузи е двойственото договаряне. То се разбира като **паралелно, но целенасочено разминаващо се в съдържателен смисъл, формално и неформално договаряне**. Двойственото договаряне трябва ясно да се разграничава от устната договореност. Последната не предполага наличието на формален договор, докато двойственото договаряне го предполага, то се дефинира като такова тъкмо заради **целенасочено договореното неспазване на формалния писмен договор**.

В пилотно изследване с качествени методи на практиките на двойственото договаряне от 2012 г. бяха проучени отношенията при встъпване и изпълнение на трудовите договори и по-специално създаването и спазването на устни договорености между работника и работодателя, които противоречат на вписаните в трудовите договори клаузи и изкривяват съдържанието му. Те биват договорености за: допълнително „заплащане в плик“; по-дълго работно време от вписаното в договора; полагане на извънреден труд, нерегламентиран по договор. Базата данни се състои от 12 полуструктурирани интервюта с млади работници и служители, наети на договори със скрити клаузи във фирми, опериращи в София. Бе приложен микс от критерии и максимално варираща извадка (Palys 2008: 697-698). В нея попаднаха мъже и жени на възраст 23-31 г. с различно образование, квалификация и вид на договора (постоянен/срочен) (за детайли вж. Чавдарова 2014). Поради твърде малкия брой на изследваните лица данните от изследването могат да послужат единствено за илюстрация на повдигнатия проблем, но не и за верификация на хипотези.

Данните свидетелстват за много съществени разминавания между фиксираната в договора и реално получаваната заплата – между един и половина до четири пъти (вж. Таблица 1). По отношение на работното време, освен вече добре

регистрираното от други изследвания отклонение от 4 към 8 ч. работен ден, се наблюдават и отклонения от 8 към 9-10-12 ч. работен ден, включително и в празнични дни. Особено важен резултат е установеното двойствено договаряне на отпуск. Тук не става дума за договаряне ad hoc, а за изрично споразумение още при сключването на трудовия договор за ползване на двукратно намален отпуск от 10 дни вместо регламентираните по закон 20 дни. Така двойственото договаряне разширява своята територия по посока и на отпуските. **Всички изследвани лица без изключение посочиха, че съответното двойствено договаряне е в сила не само за тях лично, но и за всички заети в дадените фирми и то не се е променяло, откакто са постъпили на работа.** Това са фирми от различен калибър, преобладаващо дребен бизнес и разлика между тях се забелязва единствено по отношение на размера на фиксираната в договора заплата – по-едрият бизнес може да си позволи да плаща по-големи данъчни тежести върху труда.

Таблица 1. Работа на договор със скрити клаузи

Вид на бизнеса*	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	4
Работни часа на ден по договор	4	4 ч. за 5 дни мес.	8	8	6	8	8	8 ч. на 5 дни	4	8	8	8
Работни часа на ден – реални	8	5 дни > м.	8-12	8	12	12	8-10	8-9 на 6 дни	9	9.5	10	24**
Брутна заплата по договор (лв.)	290	105	480	290	290	350	500	325	290	300	500	600
Реално получавана заплата	600	400	1200	1200	870	600	800 – 1200	700	1000 – 1500	600	750	1200
Възраст	24	26	30	31	24	23	24	25	25	23	24	26
Стаж***	5 г.	5 г.	4 г.	6,8 г.	2,5 г.	6 м.	1,6 г.	2,6 г.	5 г.	1,3 г.	5 г.	7 г.

Бележка: *Вид бизнес: 1 – микро; 2 – дребен; 3 – среден; 4 – едър бизнес; **24 ч. на разположение; ***Съвкупно години и месеци на работа без договор или на договор със скрити клаузи

Доколко правилото за двойствено договаряне между работодател и работник е възприето като социално легитимно и от двете участващи страни? Изследването разкри неговата легитимност, която в очите на младите респонденти е продукт от своеобразна смесица между осъзната липса на избор, осъзнат интерес в дадена социално-икономическа ситуация и некритичност поради специфична социализация. Материалната принуда диктува необходимостта да се получават пари „тук и сега“:

Водещото днес е да могат хората да си покрият разходите, дори за сметка на работа през празнични дни или непълно осигуряване. (ж., 24 г., продавач, търговия със строителни материали)

Необходимостта от физическо оцеляване обезсмисля всеки опит за протест срещу правилото на двойствено договаряне. Респондентите не споделиха за нито един случай на изказване на недоволство от тяхна страна или от страна на колегите им, защото „сега няма позиция, която да защитаваши, без да бъдеш уволнен“; защото:

Парите са по-важни от трудовия договор според мен. То и да си запознат, и да не си запознат [с договора]... подписваш и това е... съгласяваш се с условията. Ако не се съгласиш, си на улицата. (м., 31 г., мебелист)

Това гледище се укрепва и от специфичната трудова социализация на днешната младеж. Двойственото договаряне е неразривна част от техния трудов път. В типичния случай те се сблъскват с него в първите си сезонни работи като непълнолетни, на които са работили без договор и са упражнявали извънреден и нощен труд. Изключително показателен е същественият брой години, през които младите хора са били наети без договор или на договор със скрити клаузи (вж. Таблица 1). Това също допринася за ненадигането на глас против подобни практики. Те се възприемат с един спектър от нагласи, вариращ от пълна апатия и безразличие до ясна артикулация на осъзнат интерес от него. Апатията е предизвикана както от натрупания неформален трудов опит, така от възприемането на протеста като невъзможен лукс, което обезсмисля надеждите за солидарност, синдикална защита и някаква промяна, но така също и от недоверието, че държавата може да промени сегашното състояние на нещата. Осъзнатият интерес е осветен от преценката за безсмислеността на трупането на осигурителен стаж, от усещането, че пенсионирането сякаш става все по-имагинерно:

Просто... имам чувството, че едва ли някога ще се пенсионирам... така че това не го разглеждам като проблем – дали ще ме осигуряват на 1000 лв. или на 500. (м., 25 г., писане на скриптове в IT отдел)

Младите респонденти не проблематизират по никакъв начин нито своята отговорност и роля, нито евентуалната роля на синдикатите. Те по един вече ритуализиран начин стоварват цялата вина на държавата. Работодателите са оневинени, защото преобладава мнението, че особено малките фирми не биха оцелели на пазара, ако трябваше да плащат осигуровки в пълния им размер. По отношение на по-големите фирми преследването на печалбата чрез нарушаване на закона също се счита за социално легитимно.

Защото не искат да плащат на държавата няк'ви пари, защото са излишни, защото нищо не получаваши насреца, за т'ва, че когато се разболееш, нищо не ти се поема, ами пак ходиш да търсиш някакви варианти. Майка ми е учителка и я осигуряват на колкото си взима... и въпреки всичко, като ѝ се наложи операция, пак трябваше да се теглят едни 3000 лева, защото трябваше да си купи там допълнителните консумативи и така нататък... (м., 28 г., златар)

Част от интервюираните лица се солидаризират напълно с работодателите си в маменето на държавата. Те не се привиждат като две антагонистични страни по отношение на държавния контрол:

Не, да чукна, чакай да чукна по дървената маса (чука по масата), но от Инспекция по труда не сме имали никакви проверки, но аз и не виждам какво толкова да ни проверяват. То няма... според мен проверките са предизвикани, когато някой се оплаче, но хората при нас са доволни и просто няма от какво да са оплачат. Работата нито е тежка, работи се с костюми, с ризки, с обувки, седиш си на стола цял ден, пиеш си безалкохолните, кафенца – безплатно ти е, просто няма от какво да се оплачат. Те взимат едни така... добри пари като за млади хора. (м., 26 г., управител на казино зала)

Стремежът на работодателя към максимизация на печалбата за сметка на служителите се признава като причина за двойственото договаряне. Той обаче не се привижда като проблем, стига да се удържа в **приемливи за респондента граници**:

Ами... амбицията за по-голяма печалба и приходи, въпреки че е в минус за подчинените, но мисля, че е в нормални граници, мои познати работят при доста по-лоши условия. (ж., 24 г., продавач, търговия със строителни материали)

Не фактът на двойственото договаряне е този, който се проблематизира, а чисто количественият аспект на разминаването между формално и неформално договаряне – там е въпросът за неговата социална легитимност. Тя ярко изпъква и на чисто езиково равнище. Показателно е, че плащането на ръка е социално нормализирано като договорен „бонус“: по-добре е „да им се дава [на заетите] някой бонус, отколкото да ги даваме на държавата“:

По трудов договор чистата ми заплата е 300 лв., която получавам. И допълнително имам бонуси, които се дават в края на месеца, и които се определят изцяло от работодателя, като първоначално ... нали, като започнах работата, ... се договорихме с работодателя да ми дава бонуси, които да се равняват на 600лв., тоест 300 получавам и бонусите отгоре да бъдат още 300. (8, ж., 23 г., продавач, търговия с дрехи втора употреба)

Двойственото договаряне създава споделени очаквания в участващите страни, че е важно не какво пише в договора, а какво се договаря неформално – то трябва да се спазва и отстоява и от двете страни. Съответно на санкциониране подлежат единствено отклоненията от неформално договореното. И действително резултатите от проучването показват, че основната неформална договореност – тази за заплащането, се спазва: служителите получават заплатите си на ръка редовно и навреме (с едно изключение), а при проверки от страна на Инспекцията по труда те не изпитват никакви затруднения да декламират формалните условия по договора.

Протестите на проучените лица не са толкова против двойственото договаряне, колкото против неговата липса. Това е най-видимо по отношение на работното време. Най-разпространената договореност е за работата на 8 ч. вместо на 4 или 6 ч., както е по договор, или за работа на 9-10 ч. вместо на 8 ч. При това се работи и в почивни, и в празнични дни. Типичният проблем е, че заплащането за извънреден труд в делници и този в почивните/празнични дни не е ясно предварително договорено, а е едностранно наложено от работодателя и варира според ситуацията. Респондентите изобщо не проблематизират факта, че извънредният и всекидневният 10-12 ч. работен ден като правило е забранен от Кодекса на труда. Те са недоволни от ниското заплащане за извънреден труд, но не личи да знаят как е законово регламентирано това заплащане. Това, от което са особено недоволни, е липсата на ясна договореност за съдържанието и обема на трудовите функции. Една част от интервюираните подчертават, че с времето трудовите им задължения прогресиращо нарастват, без това да се дискутира или да води до увеличено възнаграждение. **В тези липси на договореност изследваните лица виждат експлоатацията, както и в налагането на глоби за различни трудови нарушения, които не са били предварително оповестени и обговорени.**

Приведените аргументи недвусмислено свидетелстват, че двойственото договаряне е институционализирана конвенция най-вече благодарение на факта, че е получило широка социална легитимност чрез двустранното съвпадение на икономически интереси в специфична социална ситуация.

В заключение, пазарът на труда у нас изглежда изпълнява своята функция да среща търсенето с предлагането изключително въз основа на двойственото договаряне. В това се състои неговото най-важно изкривяване. Формалното договаряне е недостатъчно, защото то не би гарантирало оцеляването на двете страни, съответно не би срещнало търсенето с предлагането. Официално декларираните възнаграждения са в типичния случай на нивото на минималната работна заплата, защото ако са над нея, плащанията на съответните данъци върху труда биха изхвърлили дребния бизнес от пазара или най-малкото биха отслабили конкурентоспособността му. От страна на труда официалната минимална работна заплата е под прага на бедността и не може да послужи за естественото физическо възпроизводство на работната сила, да не говорим за социални потребности. **Ето защо пазарът се самокоригира, като въвежда и двойствено договаряне – тъй като то е механизмът, който установява пазарно равновесие.**

Литература:

Нончев, А., Д. Манчева, Е. Василева, Р. Стефанов и Т. Ялъмов. 2011. *Динамика на скритата икономика в България по време на криза*. София: ЦИД.

Цанов, М. 2013. Скритата икономика в България през 2013 г. Кръгла маса. Българска телеграфна агенция София, България 20.11.2013 г. URL: file:///D:/Hidden%20econ_%20presentation%202013.pdf (извлечена на 30.10.2015)

Чавдарова, Т. 2014. Социална вграденост на дребното предприемачество. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.

Dzhekova, R. and C. C. Williams. 2014. Tackling the Undeclared Economy in Bulgaria. A Baseline report, GREY Working Paper 1, University of Sheffield. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2430876 (извлечена на 30.11.2014).

EC (European Commission). 2007. Undeclared work in the European Union, Special Eurobarometer 284 report. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_284_en.pdf (извлечена на 30.11.2014).

Grimshaw, D. and G. Bosch. 2013. The Intersections Between Minimum Wage and Collective Bargaining Institutions. In: Grimshaw, D. (Ed.) *Minimum Wages, Pay Equity and Comparative Industrial Relations*. London: Routledge, pp. 354-366.

Palys, T. 2008. Purposive Sampling. In: Given, L (Ed.) *The Sage Encyclopaedia of Qualitative Research Methods*. CA: Thousand Oaks, Vol. 2, pp. 697-698.

Williams, C. C. 2008. Envelope Wages in Central and Eastern Europe and the EU. In: *Post-Communist Economies*, vol. 20(3), pp. 363-376.

Woolfson C. 2007. Pushing the Envelope: The ‘Informalisation’ of Labour in Post-communist new EU Member States. In: *Work, Employment & Society*, vol. 21, pp. 551-564.

ВЪЗМОЖНИ ЕФЕКТИ ОТ ПУБЛИЧНИТЕ ПОЛИТИКИ В СВЕТА НА ПРОСТИТУЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ

гл. ас. д-р Георги Петрунов
катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: В доклада се дискутират някои възможни ефекти от приложение на различните публични политики за регулация на проституцията в България. Представена е картина на моментното състояние в света на проституцията в България, различните слоеве на проявление, съществуващата правна рамка и нейното приложение през последното десетилетие. Въз основа на това се обсъжда потенциалното въздействие на политиките, насочени към криминализация и легализация на проституцията в България.

Проституцията е социален проблем, който привлича вниманието на социолозите от десетилетия¹. Но интереса на изследователите към темата нараства особено интензивно след 90-те години на XX век и както Роджър Матюс² отбелязва, проституцията се включва в политическия и социален дневен ред. За засилване на вниманието към феномена от страна на икономически социолози и икономисти през последните няколко години допринесе и промяната в методологията за изчисление на БВП на държавите в Европейския съюз, с която в националните статистики се включват и приходите от проституция³.

Гледните точки на изследователите са различни – едни приемат проституцията за дейност като всички останали и развиват социология на секс работата⁴. Други смятат, че това е дълбок морален проблем не само за включените в нея, но и за цялото общество⁵. Според трети, проституцията е свързана винаги с насилие

¹ За подробности вж. напр. Davis, K. 1937. The Sociology of Prostitution. *American Sociological Review*, 2 (5): 744-755. Davis, K. 1961. Prostitution. In: Merton, R. and R. Nisbet. *Contemporary Social Problems: An Introduction to the Sociology of Deviant Behavior and Social Disorganization*. New York: Harcourt, Brace & World.

² Matthews, R. 2008. *Prostitution, Politics and Policy*. New York: Routledge.

³ България, като държава член на ЕС, не прави изключение и от края на 2014г. НСИ, включва приходите от проституция в БВП на страната.

⁴ Вж. напр. Weitzer, R. 2009. Sociology of Sex Work. *Annual Review of Sociology*, 35: 213-234.

⁵ Напр. Миков, В. 2013. *Проституция и трафик на хора с цел сексуална експлоатация в България: характеристики, причини, публични политики*. Дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. ИИОЗ при БАН.

и експлоатация и като такава трябва да бъде забранена от закона¹. Професорът по социология Роналд Уайцър представя преглед на изследванията на проституцията в последните десетилетия² и установява, че сред изследователите са се оформили две основни парадигми. Едната нарича „репресивна парадигма“, разглеждаща проституцията като вътрешно репресивна, експлоататорска и вредна, а нейните поддръжници нарича прохибиционисти, искащи да премахнат цялата секс индустрия. Уайцър говори за преднамерено етикиране от страна на прохибиционистите чрез термини за проституцията като платено изнасилване, малтретиране на жените с одобрението на правителството, жертви, хищници, и т.н. Другата парадигма е наречена „полиморфна“, разглеждаща проституцията като нормален бизнес, избор и секс работа, на която трябва да бъде осигурена адекватна законова рамка. Самият Уайцър като привърженик на „полиморфната парадигма“ използва обратно етикиране като нарича проституцията „платени секс услуги“, бизнес и говори за секс работници и купувачи.

Различията във възприятията на проституцията се отразяват и в полемиката за това как държавата трябва да я третира, т.е. какви политики са необходими по отношение на наблюдавания социален феномен. Откриват се различни обобщения³ на политиките за регулация на проституцията, но за поставените цели в настоящия доклад приемаме разделение на прохибиционизъм – забранителни политики, криминализация и регламентаризъм – разрешителни политики, легализация.

В настоящия доклад не си поставяме за цел да посочим коя от тези политики е най-подходяща за българските условия, а само да обсъдим някои възможни ефекти от различните публични политики в света на проституцията. За постигане на тази цел използваме емпирична информация, набрана в предходни наши изследвания⁴ чрез дълбочинни интервюта с проституиращи, сводници, социални работници, полицейски служители, следователи и прокурори, анализ на следствени постановления, обвинителни актове и съдебни решения и проведени наблюдения на специализирани полицейски операции срещу сводничеството и проституцията.

¹ Вж. напр. Raymond, J. 1998. Prostitution as Violence against Women. *Women's Studies International Forum*, 21:1–9.

² Weitzer, R. 2010. Sex Work: Paradigms and Policies. In: Weitzer, R. (ed.). *Sex for Sale: Prostitution, Pornography and the Sex Industry*. (2nd ed.). New York and London: Routledge.

³ Обобщения са предложени напр. от Миков, В. 2013. Цит. съч. 158-168; Matthews, R. 2008. Ibid.; Reynolds, H. 1985. *Economics of Prostitution*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher, 35-59.; Weitzer, R. 2010. Ibid.

⁴ Петрунов, Г. 2010. Организираната проституцията в България. В: Петрунов, Г. (съст.). *Проституция и сексуална експлоатация*. София.

1. Обвързване на проституцията с организирана престъпност и корупция

Важна част от изследването на даден проблем е да знаем какъв е неговият мащаб. Но както всеки един скрит феномен, така и за проституцията е трудно да се каже с точност какъв е броят на участниците. Въпреки това се откриват някои опити за оценки, според които проституиращите в България са между 5 000 и 8 000¹. Посочените данни се основават на експертни оценки от здравни работници, работещи на терен с проституиращите и въпреки, че не са съвсем нови се потвърждават от по-скоро проведените интервюта. Използвайки тези оценки за броя на проституиращите и усреднена информация за техните тарифи, брой клиенти дневно и работни дни годишно, в предишни изследвания изчисляваме приблизителния оборот от проституцията в България на около 350 милиона лева годишно. Този оборот привлича вниманието на организираната престъпност, която се опитва да го постави под контрол и да извлича значителни печалби. От началото на 90-те години на XX век организираната престъпност успява да наложи почти пълен монопол над проституцията в България. Много показателни за тази тенденция са резултатите от две изследвания: Людмил Георгиев² представя данни от анкета, според които през 1987г. под 3% от проституиращите са посочили, че имат сводник, а Арсова³ тринадесет години по-късно публикува данни, които показват, че вече над 95% работят със сводник.

Вкарването на проституиращите в мрежите на организираната престъпност и сводничеството, предполага и често използване на корупция. Чрез нея представителите на престъпните групи си гарантират сигурност и стабилността на престъпните дейности. При това те не разчитат на „традиционната“ корупция, с която да направят еднократно плащане, а на системна корупция, ползваща се с огромно взаимно доверие и регулярни отношения с корумпираните служители. В редица случаи тези служители на практика са съучастници или съдружници в престъпните дейности. Корупция се използва от всички слоеве в света на проституцията.

2. Слоевете в света на проституцията

Светът на проституцията е многообразен и могат да се изведат най-малко четири различни слоя, които ще представим накратко.

¹ TAMPERE 2007. *Bulgaria National Report on HIV and Sex Work*. Amsterdam. 7.

² Георгиев, Л. 2004. Проституцията и финансирането на организираната престъпност. *Общество и право*, 9: 20-21.

³ Arsova, T. 2000. *Prostitution and Sex Workers in Bulgaria: Analysis of the Situation and the Risk with Regards to HIV/AIDS/STDs*. Sofia: Health and Social Development Foundation.

2.1. Много нисък слой

В този слой попадат откритите обекти като улици, паркове и площади в градовете, пътища и магистрали. Проституиращите са както жени, така и мъже. Често това са младежи и дори деца. Ключова характеристика на много ниския слой, която предопределя неговото отделяне от ниския слой, е липсата на интерес и контрол от страна на организираната престъпност към него. Това е единственият слой, който организираната престъпност не се стреми да монополизира. Причина са незначителните средства, които се генерират. Друга основна характеристика на този слой е, че заетите в него продават секс, за да оцеляват, а не за да си осигурят възможност за високи доходи, както е в по-горните слоеве. Проституиращите имат малък брой клиенти, които обслужват срещу минимални суми. Отказването от този вид дейност е много трудно, защото практикуващите нямат друга алтернатива за изкарване на пари.

2.2. Нисък слой

Този слой включва работа на улици, площади, паркове в градовете, пограничните райони и летните курорти в страната, както и по пътища, магистрали и крайпътни заведения. Но за разлика от много ниския слой, организираната престъпност проявява сериозен интерес и се стреми към монопол и налагане на собствени правила за работа и тарифи. Проституиращите от този слой са принудени да плащат рекет или такса (най-често от 20лв. на ден за това, че работят на съответната територия). Проституиращите от този слой са в широки възрастови граници (при проведените интервюта има респонденти на възраст под 18 и над 45 години). В някои случаи проституиращите и сводниците са като семейства, които живеят заедно и харчат заработените средства. Употребата на наркотици (основно хероин) е често срещано явление, което допълнително засилва зависимостта на проституиращите от сводниците и затруднява излизането им от света на проституцията.

2.3. Среден слой

В средния слой попадат проституиращите в закрити обекти – масажни салони, клубове и ескорт до клиента в градовете, курортите и пограничните райони. Включването в този слой най-често става доброволно – чрез отговаряне на обява във вестници и интернет или чрез въвеждане от познат/а. Възможностите за примамливо заплащане и подялбата 50 на 50 се очертават като основен фактор при включване. Проституиращите могат да напуснат когато поискат, но рядко го правят, примамвани от възможността за високи доходи. Възрастовата група на проституиращите от този слой варира, но малолетни почти не се откриват. В средния слой има ясни правила за работа, които са конкретни за отделните обекти.

2.4. Висок слой

В този слой попадат агенции, луксозни имения, самостоятелни брокери основно в големите градове и курорти на страната. Проституиращите в много случаи са от средите на модни агенции, балетни състави и т.н. Включването обикновено става чрез въвеждане или целенасочено вербуване от познат/а. Контактът между проституиращата и клиентите е опосредстван от брокер. В повечето случаи при високия слой, проституиращите не присъстват лично при поръчката, а на клиента се представят техни снимки, например в каталог, в интернет сайт или електронна поща, които той разглежда, прави своя избор и тогава брокерът осъществява връзката.

3. Законодателство и неговото приложение

До проституцията в България могат да се отнесат четири члена от Наказателния кодекс, като два от тях са свързани с трафика на хора с цел сексуална експлоатация, един със сводничеството и един член се използва за наказване на проституиращи лица. Проституиращите се наказват по чл. 329, който е приет през 1968г. и гласи следното: „Пълнолетно работоспособно лице, което продължително време не се занимава с общественополезен труд, като получава нетрудови доходи по непозволен или неморален начин, се наказва с лишаване от свобода до две години или с пробация“. Очевидно текстът е архаичен и неадекватен за съвременните условия. Но въпреки това се прилага в съдебната практика. Това се забелязва и от преглед на данните за броя на осъдените лица за сводничество (чл. 155 НК), вътрешен трафик на хора (чл. 159а НК), международен трафик на хора (159б НК) и нетрудови доходи, придобити по непозволен или неморален начин (чл. 329 НК) през последните десет години, които са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Осъдени лица с влезли в сила присъди¹

Година Член от НК	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Общо
Чл. 155	5	17	14	5	14	26	17	12	12	9	131
Чл. 159а	2	39	39	19	54	37	42	48	42	21	343
Чл. 159б	0	20	23	25	30	50	41	46	32	20	287
Чл. 329	22	53	52	28	29	98	85	68	59	39	533

Източник: Върховна касационна прокуратура и изчисления на автора

¹ Трябва да се има предвид, че по чл.159а и чл. 159б може да са осъдени лица за трафик на хора с цел различна от сексуална експлоатация. Също така по чл.329 освен проституиращи лица е възможно да са осъдени и лица, които просят. Независимо от тези рискове основната част от случаите се отнасят до интересувашите ни престъпления, свързани с проституцията.

Най-голям брой лица – 533, са осъдени по чл. 329 от НК, като те надвишават над четири пъти броя на осъдените лица за сводничество. В девет от десетте години, представени в таблицата, най-голям брой лица са осъдени по чл. 329¹. При това част от проституиращите са осъдени ефективно². И ако в Чикаго е по-вероятно една проститутка да прави секс с полицаи, отколкото да бъде арестувана от него³, то в България, проституиращите не само са арестувани, но и са осъждани. Представената статистика е в пълно противоречие с картината на проституцията и ролята на сводничеството и организираната престъпност в нея. В много случаи резултатът от това е двойна виктимизация на проституиращите – един път от експлоататорите и втори път от държавата, която ги осъжда, вместо да ги защити. Неефективният отговор на държавата затвърждава необходимостта от промяна на публичните политики в света на проституцията.

4. Влияние на публичните политики върху света на проституцията

Промени в публичните политики, регулиращи проституцията биха имали отражение върху различни аспекти от феномена. В доклада, поради ограничения обем, ще се спрем само на няколко от тях: сигурността на проституиращите, данъчните приходи, намаляване на експлоатацията и ролята на организираната престъпност, ограничаване на корупцията. Освен това различните политики ще имат различни ефекти в отделните слоеве. Поради това, в следващите части ще обсъждаме ефектите от прохибиционистките и регламентаристките политики за всеки слой по отделно.

4.1. Сигурност за проституиращите

Проституиращите от много ниския слой са най-силно изложени на опасност от насилие и експлоатация, най-вече от страна на клиентите. При ниския слой случаите на насилие също са често срещани. Разликата е, че при ниския слой проституиращите получават някаква защита от сводниците и организираната престъпност при възникнали конфликти с клиенти. При криминализация на проституцията едва ли ще се стигне до съществена промяна на ситуацията и за двата слоя. При легализация е вероятно сигурността на проституиращите от тези две най-ниски нива да се повиши, защото ще имат възможност да разчитат и на легитимна защита.

¹ Изключение е 2009г., когато осъдените за трафик на хора са повече от осъдените по чл. 329.

² Информация за наложените наказания се открива в данните на ВКП за периода 2009-2014г. когато 12 лица са осъдени по чл. 329 на ефективно лишаване от свобода.

³ Lewitt, St. and S. Venkatesh. 2007. *An Empirical Analysis of Street Level Prostitution*. Chicago.

Проституиращите от средния слой получават добра защита както в местата, където проституират, така и ако отидат на адрес при клиент. Най-вероятно при легализация на проституцията сигурността им ще се повиши, но при криминализацията ще намалее.

Най-голяма е сигурността във високия слой – там клиентите са по-малко на брой, съществуват доверени отношения между брокер и клиент, както и между брокер и проституираща. Малко вероятно е при промяна на регулацията сигурността на работещите в този слой да се промени.

4.2. Приходи за държавата

Годишните обороти от проституция достигат няколко стотин милиона лева и са потенциален източник на приходи за държавата. Регламентаристките политики могат да предвидят модел за събиране на данъчни и осигурителни вноски. Но за да бъдат събрани тези приходи от държавата, те трябва да бъдат заплатени от проституиращите. Например, представителите на много ниския слой е много малко вероятно да плащат данъци. Проституиращите от ниския слой в огромната част от случаите не плащат под никаква форма данъци на държавата, но е вероятно при легализация поне част от тях да започнат да плащат, особено ако това се обвърже с възможността за работа в регламентирана зона.

Не стоят така нещата при средния слой, където и в момента обектите, които са маскирани като масажни салони, барове и други имат възможност да заплащат данъци върху реалните обороти, които имат от същинската си дейност, но не го правят. Нещо повече, информацията показва, че те укриват обороти от легалните дейности и стоки, които предлагат, например питиетата в баровете. Проституиращите в средния слой също са документално маскирани и в почти всички случаи имат сключени трудови договори за сервитьорки, масажистки, танцьорки в обектите, в които работят, но тези договори са за работа на половин ден при минимална работна заплата, а в същото време печелят многократно повече. Едва ли тяхната нагласа би се променила при легализация на проституцията и биха декларирали реалните обороти от своята дейност.

Проституиращите във високия слой най-често съчетават няколко битиета – на проституиращ и на модел или манекен и т.н. Те имат договори за дейността си, например, като модели и е малко вероятно при легализация да започнат да плащат допълнително и за парите от проституция. Държавата се опита да приложи модел с патентен данък за компаньонки, но случаите на регистрирали се и платили данък компаньонки са единични. Малко вероятно е при криминализация на проституцията да се стигне до промяна на сегашното положение по въпроса за данъците, при който и да е от слоевете в света на проституцията.

4.3. Участие на организираната престъпност

Както при легализация, така и при криминализация на проституцията, е малко вероятно организираната престъпност да прояви интерес към много ниския слой, поради ниските печалби в него. Но тя има ясно изразен интерес към всички останали слоеве като предоставя услуги, които държавата в момента не осигурява – сигурност, правила и т.н. Обсъждайки възможните ефекти от криминализиране на проституцията, веднага може да се посочи примерът със Сухия режим в САЩ, при който криминализирайки една дейност държавата предоставя възможност на организираната престъпност да я завладее, а с нейната легализация успява да освободи пазара от участието на организираната престъпност. Поради това може да се предполага, че ако проституцията бъде легализирана участието на организираната престъпност ще намалее. От друга страна, легализацията крие рискове заедно с проституцията да бъде легализирана и организираната престъпност. Може да се очаква, че при легализация проституиращите биха могли да потърсят защита от държавата срещу организираната престъпност, с което да се увеличат самостоятелните актьори и ролята на престъпността да отслабне. При криминализация е най-вероятно ролята на организираната престъпност да нарасне. Участието на организираната престъпност във високия слой ще бъде най-малко повлияно при промяна на политиките, поради ключовата роля на брокерите, които притежават достъпа до платежоспособни клиенти.

4.4. Използване на корупция

Използването на корупция при действащите към момента политики осигурява възможност голяма част от проституцията да остане скрита и недостъпна за наказателни преследвания и в същото време спокойно да се рекламира и да намира клиенти. Най-вероятно при криминализация проблемът с използването на корупция ще се задълбочи и в четирите слоя от света на проституцията. При легализация е доста вероятно част от мащабната корупция, която съпътства проституцията в различните слоеве, да намалее.

Заклучение

Въвеждането на публични политики спрямо проституцията в България е въпрос, който изисква сериозна дискусия и да се вземат предвид различията в отделните слоеве в света на проституцията. Промяна на политиките за регулация на проституцията едва ли би имала сериозен ефект върху много ниския слой в света на проституцията. Възможните ефекти при промяна на публичните политики в света на проституцията ще окажат най-силно въздействие върху ниския и средния слой, които обхващат най-голяма част от проституиращите (вероятно около $\frac{3}{4}$). Ефектите върху високия слой в света на прости-

туцията ще са минимални както при легализация, така и при криминализация. При промяна на политиките значителна част от проституиращите ще бъде повлияна и внимателното обмисляне на подходящите политики и тяхното въздействие е особено важно.

Литература:

Георгиев, Л. 2004. Проституцията и финансирането на организираната престъпност. *Общество и право*, 9: 20-21.

Миков, В. 2013. *Проституция и трафик на хора с цел сексуална експлоатация в България: характеристики, причини, публични политики*. Дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. ИИОЗ при БАН.

Петрунов, Г. 2010. Организираната проституцията в България. В: Петрунов, Г. (съст.). *Проституция и сексуална експлоатация*. София.

Arsova, T. 2000. *Prostitution and Sex Workers in Bulgaria: Analysis of the Situation and the Risk with Regards to HIV/AIDS/STDs*. Sofia: Health and Social Development Foundation.

Davis, K. 1937. The Sociology of Prostitution. *American Sociological Review*, 2 (5): 744-755.

Davis, K. 1961. Prostitution. In: Merton, R. and R. Nisbet. *Contemporary Social Problems: An Introduction to the Sociology of Deviant Behavior and Social Disorganization*. New York: Harcourt, Brace & World.

Lewitt, St. and S. Venkatesh. 2007. *An Empirical Analysis of Street Level Prostitution*. Chicago

Matthews, R. 2008. *Prostitution, Politics and Policy*. New York: Routledge.

Raymond, J. 1998. Prostitution as Violence against Women. *Women's Studies International Forum*, 21:1-9.

Reynolds, H. 1985. *Economics of Prostitution*. Springfield: Charles C. Thomas Publisher.

TAMPEP. 2007. *Bulgaria National Report on HIV and Sex Work*. Amsterdam.

Weitzer, R. 2009. Sociology of Sex Work. *Annual Review of Sociology*, 35: 213-234.

Weitzer, R. 2010. Sex Work: Paradigms and Policies. In: Weitzer, R. (ed.). *Sex for Sale: Prostitution, Pornography and the Sex Industry*. (2nd ed.). New York and London: Routledge.

МИГРАЦИЯ, ЗАЕТОСТ И ИНТЕГРАЦИЯ НА ГРАЖДАНИТЕ ОТ ТРЕТИ СТРАНИ В БЪЛГАРИЯ – НАЦИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ, ДОБРИ ИНТЕГРАЦИОННИ ПРАКТИКИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

гл. ас. д-р Екатерина Маркова

Институт за изследване на обществата и знанието при БАН

Резюме: Темата за миграцията на граждани на трети страни е особено актуална днес, когато Европа е изправена пред безпрецедентна бежанска вълна от държавите от Северна Африка и трябва да се справи с дилемата дали да колабира икономически и социално или да реши проблема си с демографската промяна и недостига на работна сила. България, доскоро предимно държава-източник на външна миграция, сега е част от пътя на миграционната вълна към централна Европа. Дебатите в Европейския съюз за миграционните квоти и гарантирането на сигурността поставят остро въпроса дали българското общество и институции са готови да посрещнат мигрантите и дали съществуващите интеграционни инструменти са актуални и ефективни. Докладът поставя на обсъждане проблемите с миграцията на граждани от трети страни, надеждността на миграционната статистика и съществуващите интеграционни политики, създадени до момента за мигранти от трети страни. Обръща се внимание и на добри практики за интеграция на чужденци от трети страни, които могат да бъдат изключително полезни при актуализация на националните интеграционни политики. България ще трябва да приема и интегрира мигранти, но за да ги задържи на своя територия, трябва целенасочено и дългосрочно да подготви надеждни и ефективни инструменти за осигуряване на подходящо обучение, заетост и социална интеграция.

Увод

Безпрецедентната миграционна криза, която залива Европа, поставя на изпитание обществената сигурност и социално-икономическата стабилност. България, доскоро предимно държава-източник на външна миграция, сега е част от пътя на миграционната вълна към централна Европа. Дебатите в Европейския съюз за миграционните квоти поставят остро въпроса дали българското общество и институции са готови да посрещнат мигрантите и дали съществуващите интеграционни инструменти у нас са актуални и ефективни. От една страна България страда от тежка демографска криза и има нужда от млади и квалифицирани трудещи се; от друга – икономическото положение е неатрактивно и мигрантите

от трети страни, в частност бежанците, не желаят да останат у нас. Достатъчно подготвени ли сме като държава и общество за новите миграционни предизвикателства? Адекватна национална миграционна политика е свързана с координация на всички нива в рамките на Европейския съюз и вътре в държавата, гъвкави и ефективни национални стратегически документи, достатъчно ресурс и административен капацитет в регионален аспект, както и отлично познаване, анализиране на феномена и навременно прогнозиране на неговите ефекти. В статията рамкирам някои проблеми с национални данни за миграцията в България, осветлявам какви са били до 2014 година миграционните традиции и в какви икономически сектори са били заети живеещите в България граждани от трети страни (ГТС). Илюстрирам някои добри практики, които биха могли да послужат при адаптиране на националните програми спрямо чужденците от трети страни.

Миграцията в България идва на дневен ред след 2008 г., когато се създават и основните стратегически документи на национално ниво, например Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011-2020 г.). След политическата криза в Северна Африка и Близкия Изток от 2011 година до момента България се оказва подложена на мащабна бежанска вълна. Икономическата криза все още има значителен ефект върху българската икономика и това прави държавата ни неатрактивна за трудова миграция. Масово бежанците не желаят да останат в България и търсят начини да се прехвърлят в други държави от ЕС. Българската външна миграция също продължава и по данни на Националния статистически институт (НСИ) през 2012 г. 12 147 души са променили настоящия си адрес от страната в чужбина. През 2013 г. официално регистрираните емигранти са 19 678 души, но броят им трябва да се счита за по-голям от официално съобщеното.

Според данните на Министерство на вътрешните работи (МВР), броят на гражданите на трети страни, регистрирани на български-турската граница нараства от 791 през 2010 г. на 11 524 през 2013 г. Това е ръст от над шест пъти в сравнение с референтния период на 2012 г. (брой мигранти – 1886). Имигрантите са най-вече идващи от Сирия – 6 633, Афганистан – 1 920, Алжир – 490, Палестина – 464 и Мали – 329. Според Държавната агенция за бежанците при Министерския съвет, 2 896 лица са потърсили убежище в периода 01.01-31.05.2014, 2 359 души имат статут на бежанци, а 1 567 души имат хуманитарен статут. От миграционната месечна статистика на МВР се вижда, че задържаните лица за незаконно преминаване на границите и незаконно пребиваване на територията на Република България през м. септември 2015 година са 4 975, в сравнение с 1 411 през м. ноември 2014 година, а общо задържаните лица в периода януари-октомври 2015 година са 27 092.

Мигрантите от трети страни – данните до 2014 година

За да осветлим безпрецедентната ситуация в България относно бежанската вълна, ще направим кратък обзор на миграционната ситуация в България преди кризата в Близкия Изток и Северна Африка. Динамиката на миграционните потоци към България преди бежанската криза откроява две основни тенденции: първо, сравнително малък брой мигранти като дял от общото население и второ, няколко доминиращи националности от граждани на страни извън Европейския съюз, които живеят и работят в България. Според преброяването на населението през 2011 г. до 1.02.2011 общо 36 723 чужди граждани живеят постоянно в България, което представлява 0.5% от населението. Всеки втори човек с чуждо гражданство, живеещ постоянно в страната, е гражданин на държава извън Европейския съюз. В тази група чужденци преобладават руските граждани – 11 991 (65.1%), следвани от гражданите на Украйна – 3 064 (16.6%), Република Македония – 1 091 (5.9%), Молдова – 893 (48%) и Сърбия – 569 (3.1%). По време на преброяването на населението през 2011 година 8 444 граждани на ЕС или 23.0% от всички чужденци в страната живеят постоянно в България. Деклариралите, че притежават двойно гражданство – българско и друго в момента на преброяването, са 22 152 души или 0.3% от населението.

Картата на регионите, изпращащи имигранти в България, има пет полюса. Най-многобройната група и с най-дълга традиция в имиграцията в България е предимно от Русия, Украйна и други страни от постсъветското пространство (Таблица 1). Най-новата, но бързо нарастваща група мигранти, е съставена от граждани от страни-членки на ЕС, които в съответствие с европейските норми не се считат за чужденци и упражняват правото на свободно движение в рамките на съюза. Имиграцията от Близкия и Средния Изток – сирийци, ливанци, палестинци, иракчани, афганистанци и други, както и граждани на африканските държави, е част от половинвековна традиция. По време на социалистическия период много граждани от тези страни се обучават в България. Имиграцията на китайски граждани е най-нов феномен, като практически започва от нулата след демократичните промени в България в началото на 90-те години на 20 век.

Таблица 1. Мигранти от трети страни в България

Година	Мигранти от трети страни (МТС)			Националности от 3-ти страни в България		
	МТС като % от населението	Брой чужденци	Брой МТС емигрирали за съответната година*			
2008	0,3	23959	87	Руска Федерация	Украйна	Македония
2009	0,3	24980	1212	Руска Федерация	Украйна	Македония
2010	0,3	25327	654	Руска Федерация	Украйна	Македония
2011	0,4	39507	2026	Руска Федерация	Украйна	Турция
2012	0,5	45297	5003	Руска Федерация	Украйна	Турция
2013	0,6	55247	12265	Руска Федерация	Турция	Украйна

Източник: НСИ, 2014

Миграционната статистика – някои факти

За да се анализират, познават и предвиждат ефектите от външната и вътрешната миграция върху националното стопанство, е необходима адекватна, подробна и сравнима с останалите европейски държави база данни. От 2015 година Министерството на вътрешните работи предоставя месечна и седмична миграционна статистика, свързана с незаконната миграция, статутът на незаконните мигрантите и натовареността на българските граници¹. Въпреки това обаче, България все още е страна без надеждна сравнителна информация за миграцията (А. Кръстева, 2011, MMWD). В рамките на картографирането на миграционните данни в държави от Югоизточна Европа по проект MMWD става ясно, че България не събира и не предоставя публично информация за социално-демографския и образователен

¹ MBP, ежедневна миграционна статистика, достъпна на адрес http://www.mvr.bg/R/rdonlyres/892D6B72-7C3A-4D4A-9FC5-097147D87EEA/0/Mesechna_spravka_october_2015pdf.pdf

профил на мигрантите. В сравнителен аспект е специфично също, че в контекста на българските миграционни традиции все още емиграцията преобладава над имиграцията. Не съществува дългогодишна традиция на оценките на пазара на труда по отношение на възможностите, предоставяни от имиграцията.

Откриват се оскъдни данни относно икономическите сектори, където МТС намират заетост. Експерти на Министерство на труда и социалната политика (МТСП) посочват, че в наличните статистически данни броят на чужденците е нисък и заради това, че държавата не събира агрегирани данни. Според публикации в медиите, в началото на 2008 г. (преди икономическата криза) повечето чужденци (261 общо) дошли да работят в страната са от Турция, а сред тях преобладава техническият персонал. Работниците от Украйна са 17, от Русия – 11. Осем инженери и консултанти са дошли от Индия, 7 общи работници и спортисти – от САЩ, 5 е средният брой на спортисти и технически персонал, идващи от Македония, 4-ма души от Филипините и по един човек от Сърбия, Нигерия, Малайзия, Тайланд и др. За 2007 г. най-много разрешителни за работа са издадени на турски граждани – 454, македонски – 164, индийски – 110, и украински – 93. Типичната професията на бежанците¹ е в търговията с дрехи, обувки, чанти, играчки, стоки за домашни хранителни стоки; заетост в заведения за бързо хранене; авто услуги; общински комунални услуги.

Според Агенция по заетостта (АЗ), издадените разрешения за работа на граждани от трети страни за периода 01.01.2012.-31.12.2012 г. са в общо 584, от които 357 са новоиздадени разрешителни и 227 продължения. Най-голям брой разрешителни за работа са издадени на 99 граждани на САЩ, от които 34 специалисти в областта на кинематографията за стрелба изпълнение на филмова продукция, 27 учители в училищата, 27 спортисти и други (предимно консултанти и инженерен персонал). Данните на АЗ показват, че 66 разрешения за работа са били издадени на граждани на Китай, от които 26 разрешителни за специалисти по изграждане, въвеждане и експлоатация на специализирана производствена линия. 64 разрешения за работа са издадени за македонските граждани, 48 са експерти, поканени да работят в железниците. Чрез инструмента „синя карта на ЕС“ за пребиваване и разрешително за работа до 31.12.2012 г. 16 разрешения за работа са били дадени за висококвалифицирана трудова заетост на граждани на Русия, Турция, Украйна, Иран, Индия, САЩ, Китай, Сърбия и Канада. Тези експерти са инженери, юристи, икономисти и ИТ разработчици.

¹ Според презентация "Практически аспекти на заетостта на чужденци, търсещи закрила в Република България", Нели Ангелова, главен експерт в Център за интеграция, Държавната агенция за бежанците при Министерския съвет.

Пример за добри практики в интеграцията на мигранти от трети страни

При актуализацията на държавната политика относно интеграцията на мигранти в новия контекст подходящ инструмент остава примерът на добрите практики, доказали своята ефективност и полезност във времето. Например, проектът „Национална информационна кампания за правата на имигрантите и подобряване на тяхното възприемане от страна на българското общество“¹ предоставя информация за правата на имигрантите от трети страни в България чрез провеждане на медийна кампания и организиране на национален форум. Прави впечатление, че в момента имиграционният портал (www.immigrant-bg.eu), открит в рамките на проекта, не е активен, но именно такива информационни и консултантски проекти, насочени към граждани от трети страни би трябвало да бъдат устойчиви във времето и да продължават да са от полза.

Друга добра практика, насочена специално към общинската администрация за използване и анализиране на данните за миграцията, е приключилият през 2014 година проект Making Migration Work for Development². Проектът създава практически инструменти, които да бъдат ползвани на общинско равнище за изследване, анализиране и прогнозиране на миграционните процеси. Особено важен принос на проекта е създаването на инструментариум миграцията да бъде използвана в общините за социално-икономическо развитие с оглед на конкретните реалности – пазар на труда, човешки капитал и образование.

Изводи и въпроси за дискусия

Първо, качеството на събираните данни за миграцията в България все още не е на необходимото ниво с оглед на анализиране на миграционните процеси и прогнозиране на техните ефекти върху българското общество и икономика. Новата практика на МВР за ежеседмичен и ежемесечен обзор на нелегалната миграция е надеждна и ефективна стъпка в правилна посока. Миграционните данни, които се събират от националните институции, трябва спешно да бъдат хармонизирани с тези от държавите в ЕС, а също така да бъдат отворени за свободен достъп от страна на учени, медии и анализатори.

Второ, България не разполага с дългогодишна практика в интеграция на чужденците от трети страни. Проблемите с икономиката, високата безработица и

¹ Проектът се финансира от Европейския съюз чрез Европейския фонд за интеграция на граждани на трети страни и завършва през 2014 година. Отразен е мащабно в медиите, например <http://bnr.bg/euranetplus/post/100401165/evroproekt-za-po-dobroto-vazpriemane-na-imigrantite-ot-balgarskoto-obshtestvo>

² Проектът е финансиран от програмата за регионално сътрудничество „Югоизточна Европа“. Партньори от българска страна са ИИОЗ-БАН, МТСП и община Враца. Повече за проекта е достъпно на адрес: <http://www.migration4growth.eu/>

обществените настроения правят България неатрактивна за мигрантите. Въпреки наличните програми за заетост, бежанците и мигрантите не правят усилие за намиране на работа и оставане в страната за постоянно, а по-скоро използват България като вход към държавите от ЕС. Усилията на националните институции са насочени приоритетно към осигуряване на националната сигурност и борба срещу нелегалното преминаване на българските граници.

Трето, предизвикателствата на миграционната криза в Европа налагат бързи и адекватни мерки от страна на България, за да се гарантира националната сигурност. От 2008 г. до началото на бежанската криза, усилията на България бяха насочени приоритетно към връщане на емигриралите българи обратно в страната чрез различни мерки за заетост. Възможностите за интеграция на МТС изглеждат свити и неадекватни, но настоящата демографска криза и търсенето на работна ръка биха могли да бъдат използвани, за да се използва миграцията като инструмент за обществено и икономическо развитие. Държавната администрация в лицето на МВР, Агенция по заетостта и МТСП, синдикалните и работодателски организации работят съвместно при изграждане и прилагане на интеграционни политики и този дългогодишен междуинституционален диалог би трябвало да се използва по-пълноценно и в бъдеще. И не на последно място – необходима е целенасочена информационна кампания сред българите, за да се преодолеят негативните обществени нагласи обществу спрямо чужденците.

Литература:

Агенция по заетостта, Годишен доклад за 2012 г., достъпен на адрес <http://www.az.government.bg/bg/stats/view/4/105/>

Ангелова Н., Практически аспекти на трудовата заетост на чужденците, търсещи закрила в Република България, 2012, достъпен на адрес <http://www.asaw.eu/wp-content/uploads/2012/12/National-seminar-Sofia-presentation-5.pdf>

Вестник „Сега“, „Броят на чужденците работещи в България расте“, 18 Февруари 2008, достъпен на адрес <http://www.segabg.com/article.php?issueid=2889&sectionid=2&id=0000503>

Държавна агенция за бежанците при Министерски съвет, на разположение на <http://www.aref.government.bg/?cat=8>

Имигрантите в България предимно от ЕС, 2013, достъпен на адрес: <http://www.bulgarica.com/2009/12/13/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%BD%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%BE-%D0%BE%D1%82-%D0%B5%D1%81/>

Кръстева А., Доклад «Задоволяване нуждите от работна ръка чрез миграция в България, 2004 – 2009 г.», доц., д-р Анна Кръстева, доктор хонорис кауза

уза, достъпен на http://nsmp.mvr.bg/NR/rdonlyres/5EC15440-8D5E-4A36-AF80-51F9903B79F7/0/Bgreport_LaborMigration_20042009_Bg_FinalFinal.doc)

МВР, Доклад за предприетите действия от органите на държавната власт по управление на кризата, породена от засиления миграционен натиск, достъпен на адрес: https://press.mvr.bg/Akcenti/doklad_05.02.2014.htm

Национална агенция за бежанците, <http://www.aref.government.bg/?cat=8>

Национален статистически институт, Национално преброяване 2011, достъпно на адрес: <http://www.nsi.bg/census2011/>

Национален статистически институт, Миграция, Механично движение на населението за 2013, достъпно на адрес: <http://www.nsi.bg/bg/content/3072/%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D1%88%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D0%BE-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BB>

Национален статистически институт, Миграция, исторически данни, достъпно на адрес: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/data/timeseries/Pop_5.7_Migration_DR.xls

Национален статистически институт, Демографски процеси през 2012 година, достъпен на адрес: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2012_IZXIDOM.pdf

Национален статистически институт, Външна миграция по възраст и пол, достъпен на адрес: <http://www.nsi.bg/bg/content/3072/%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D1%88%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D0%BE-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BB>

Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011-2020 г.), достъпна на адрес: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=670>

Проект Making Migration Work for Development, <http://www.migration4growth.eu/>

Център за изследване на демокрацията, Индикатори, методи и техники за наблюдение и оценка изпълнението на целите и мерките по интеграция на граждани на трети държави, достъпен на адрес www.csd.bg/fileSrc.php?id=20136

G. Zaccaroni, Citizenship, Third Country Nationals and European Integration (a broken dream?), достъпно на адрес: http://www.academia.edu/2085600/Citizenship_Third_Country_Nationals_and_European_Integration_A_broken_dream_

ИМИГРАНТИТЕ КАТО ГЛОБАЛЕН ПРЕКАРИАТ

д-р Йоан Христов,
УНСС

Резюме: Твърде често на присъствието на имигранти в дадено общество са приписвани негативни конотации, касаещи внушения за евентуална заплаха за сигурността и вътрешния мир в страната домакин. По-малко внимание се обръща на специфичните проблеми и предизвикателства, пред които са изправени мигриращите по време на самото движение и последващата интеграция в приемащото общество. Целта на настоящия доклад е да анализира рисковете пред имигрантите и превръщането им в част от глобалния прекариат. Основните задачи са: първо, експлициране ролята на имигрантите за развитието на съвременния капитализъм; второ, представянето на миграционните рискове за извършващите движения; трето, разкриване на перспективите за пълноценна интеграция в приемащите общества.

Въведение

Глобалният характер на миграцията е съвсем закономерен с оглед всеобхватността на миграционните движения и тяхната всепроникваща сила. При днешните комуникации трудно можем да си представим региони от земята, които да остават незасегнати от миграционните движения. До голяма степен дори е невъзможно да се говори за изолирани територии, които да са ограничени откъм достъп на стоки, капитали и най-вече – човешки ресурси*. Ако ги има, такива капсулирани вътре в себе си общности, които не допускат вмешателство или лимитират достъпа до вътрешния си живот, неизменно остават в изолация в днешните условия и придобиват анахроничен характер. Те не успяват да се приспособят към заобикалящата ги среда и впоследствие изостават социално и икономически**.

Динамиката и тенденциите в развитието на миграцията в най-голяма степен се отнасят до глобализацията като процес. Мобилността се превръща във фено-

* Виж описаното от Джаред Даймънд колонизиране на островите Мангарева, Питкерн, Хендерсън и Великденския остров в Даймънд, Дж., 2007. Колапсът. Човешките общества между успеха и провала. София: Изток-запад.

** Пак там, виж още за съдбата на общества на мигриращите полинезийци на Великденския остров, анасазите в днешния американски югозапад, маите, викингите в Исландия и Гренландия и др.

мен с глобални измерения. Някои учени определят съвременното като „*времето на миграцията*”¹ и/или „*времето на прехода*”².

Анализирането на причините и следствията от изселването на цели народи и обезлюдяването на цели държави и пренаселването в други страни е изключително необходимо с оглед предотвратяване на ескалирането на напрежението и прояви на насилие, възникващи по линия на „*конflikта между групи от различни цивилизации*”³.

В тази динамична и турбулентна среда е важно да се предвиждат и оценяват евентуалните рискове както за приемащите общества, така и за осъществяващите миграцията индивиди. Само така може да се гарантира кохезията и устойчивостта на новосформиращите се мултикултурни, мултирелигиозни и мултиетнически общества.

Ролята на имигрантите за развитието на съвременния капитализъм

Съвременният капитализъм „*не е статичен набор от институции, а еволюираща система, която се преоткрива и презарежда с енергия*”⁴. В десетилетията след Втората световна война основен източник на енергия за икономическото възстановяване на следвоенна Европа са именно потоците имигранти най-вече от Турция, Северна Африка и Близкия Изток. Приносът на имигрантите за глобалното развитие на капитализма се свързва най-вече с полагането на нискоквалифициран труд, но в същото време мнозина високообразовани и квалифицирани чужденци са легално заети не само в различните сектори на икономиката, но и в сферите на науката, изкуството, образованието, бизнеса и спорта. Не са редки и случаите, когато имигранти изпълняват ролята на инвеститори, разкривайки работни места в приемащите общества (най-често в сферата на търговията, обработващата промишленост, хранителната индустрия и др.).

Миграцията е една от основните черти на глобализацията заедно със свободното движение на капитали, стоки и услуги. Както отбелязва за имигрантите Г. Стендинг: „*глобалният капитализъм се гради върху имигрантския труд, и то най-вече върху това, което днес наричаме новоиндустриализирани страни*”⁵.

¹ Виж Castles, St, M. Miller 2003. The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World. Third edition. The Guilford Press. New York, London.

² Виж Wallerstein, I. 2000. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System. Binghamton University.

³ Виж Хънтингтън, С. 2006. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. София: Обсидиан, стр. 5

⁴ Калецки, А. 2013. Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата. София: ИК „Класика и стил”, стр. 9

⁵ Стендинг, Г. 2013. Прекариятът – новата опасна класа. София: ИК „Труд и право”, стр. 224

В основата на миграционното движение стоят макрофактори като безработицата и демографския ръст в развиващите се страни, от една страна, и от друга страна, високият жизнен стандарт и либералният пазар на труда в приемащите страни. Работниците мигрират от страни „с нисък доход към такива с високо заплащане на техния труд, като по този начин доближават различните нива на производителност на труда в интегрираното пространство”¹. В контекста на неокласическата теория т.нар. *атракционни фактори* (pull factors) са основополагащи за това големи групи хора да се преместват от една страна към друга с цел легално полагане на труд. В същата посока действат в изпращащата страна и т.нар. *оттласкващи фактори* (push factors), които стимулират масовата миграция. Атракционни фактори могат да бъдат засилено търсене на работна ръка в някои сегменти от пазара, където местните не желаят да бъдат заети; по-високо равнище на заплащането и др. Оттласкващите фактори се свързват с безработицата, несигурността на работните места, невъзможността за трудова мобилност, корупция, беззаконие, административни и данъчни тежести, злоупотреби с публични фондове и т.н.

Когато миграцията към страна с по-високо равнище на заплащане на труда се извърши успешно и мигриращият се окаже легално и дългосрочно ангажиран и зает на пазара на труда, това позволява натрупване на спестявания и изпращането на определени суми пари на семейството и други близки в родината (*“migrants’ remittances”*). По този начин имигрантите стимулират и икономическия прогрес на т.нар. страни с „развиващи се пазари” (*emerging markets*), които в по-голямата си част са сред основните изпращащи държави – Китай, Индия, Русия, Бразилия, Мексико, Индонезия, Турция, Саудитска Арабия, Иран и др.

Във всички случаи, когато миграцията е „чужда и вкарана в ред”², тя носи ползи и за самите мигранти, и за икономиките на приемащите общества, и за изпращащите страни. Борхас отбелязва, че: „*икономическото въздействие на имигранти върху приемащата страна в крайна сметка зависи от композицията от умения на имигрантското население*”³.

Държавите, които управляват успешно имиграцията, регулирайки адекватно достъпа до своите трудови пазари, стимулират по този начин прогресивното развитие на икономиките си. Макар че миграцията се превръща в конкурентно предимство, по-малко внимание се обръща на рисковете, които съпътстват миграционното движение.

¹ Минчев В., Е. Маркова, М.Мишева, И.Зарева, И.Балканска, В.Гоев, В.Бошнаков, Й.Калчев 2012. Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания. София: Институт за икономически изследвания, БАН, стр. 31

² IOM. World Migration Report 2013. op. cit., p. ii

³ Borjas, G., The Slowdown in the Economic Assimilation of Immigrants: Aging and Cohort Effects Revisited Again. Harvard University, National Bureau of Economic Research, and IZA. March, 2014. p. 2

Миграционни рискове

Това, което понякога не се подразбира от миграция от самото начало и преди извършване на движението, е, че миграцията не винаги носи максимизирани икономически и личностни ползи за индивида. Миграционното движение крие своите рискове. В психологически план мигриращият индивид е ръководен най-вече от идеята за икономическо равенство с гражданите на държавите, към които се е отправил, като в неговото съзнание първоначално се изграждат множество положителни образи за един по-спокоен и материално по-осигурен живот. Действителността често се оказва по-различна от очакванията. За потоците имигранти водещият стимул е утопията за равенство, докато в приемащите общества *„утопията за сигурност си остава по своеобразен начин негативна и отбранителна: тук по същество вече не става дума за това да се постигне нещо „добро“, а само за това да се предотврати най-лошото“*¹.

Мнозина новопристигнали чужденци (най-вече нискоквалифицираните) са принудени да водят прекариатно съществуване (поне в началния аклиматизационен период) в приемащата държава. Познати са случаите, когато имигрантите са *„настанявани в евтини квартири и трябва да се трудят при извънредно дълго работно време, а след няколко години, когато тяхното здраве се разклаща и способностите им се влошават, се налага да напуснат тези фирми. При много от тях силно отслабва зрението, а пък други получават хронични болки в гърба. Глобалният капитализъм се изгражда буквално върху техните гърбове“*².

В голям процент от случаите имигрантите са концентрирани в експортно ориентирани промишлени зони, където трудови регулации са ограничени, синдикалната подкрепа като цяло липсва, а трудовите договори, когато ги има, са за временна и сезонна заетост. В същото време самият достъп до пазара на труда бива не само формално, но и неформално ограничен. Възможностите на имигрантите са лимитирани, що се отнася до високо платените и престижни позиции. За тях *„осигуряването на заетост в приемащата страна зависи от способността на вероятния работодател да види търсеция работа имигрант като компетентен, продуктивен и достоен“*³. Тази ситуация принуждава част от чужденците да започнат каквато и да е работа и да правят отстъпки при договарянето на работната заплата, работното време и условията на труд. Така тези от тях, които са *„преимуществено нискоквалифицирани“*⁴, са изправени пред рискове за същест-

¹ Бек, У. 2013. Рисковото общество. По пътя към една друга модерност. София: Издателска къща КХ – Критика и Хуманизъм, стр. 76

² Стендинг, Г. 2013. Прекариатът – новата опасна класа. София: ИК „Труд и право“, стр. 224

³ Lucas T., E.Barkho, C.Rudolph, L.Zhdanova, M.Fakhouri, L. Thompson. 2013. Political affiliation, collective self-esteem and perceived employability of immigrants: Inducing national identity polarizes host-nation employers. In: International Journal of Intercultural Relations, Elsevier Ltd., p. 2

⁴ IOM. World Migration Report 2013. Migrant Well-being and Development. International Organization for Migration (IOM). Geneva, Switzerland, 2013, p. 68

вуването си, ставайки обект на своеобразна „дискриминация при заплащането на наемния труд”¹.

Не са рядкост случаите, когато на имигранти с легален статут се отказва право на сдружаване в техни национални организации, право на обезщетение за безработица, право на застраховка за трудова злополука, право на свободно пътуване и т.н. Те често са обект на масови уволнения, на некоректно изплащане на заплати, както и на „безпринципно отношение от страна на длъжностни лица”², чиято роля би трябвало да е да защитават техните права и законни интереси.

Интеграционни перспективи

Миграцията въздейства върху живота на индивида и неговото благоденствие: „много мигранти, особено икономическите мигранти, избират да се запътят към чужбина в търсене на по-добър живот”³? В голяма част от случаите обаче и за икономическите имигранти, и за бежанците първоначалният период на аклиматизация и адаптация се характеризира със стресови ситуации, шокови състояние, доминиращо чувство на тревожност и неудържимо усещане за несигурност и неизвестност. Процесът на интеграция е по-бърз и ефикасен в началния си етап само когато културата на „обществото домакин” (т.нар. „*host society*”) не е „вгълбена в себе си” („*inward looking*”⁴), а е отворена. В по-затворените общества социалните взаимодействия между местното население и имигрантите могат да бъдат по-редки, което би се отразило върху възможностите за създаване на среда, в която „хората от различни култури да могат да правят информирани, морални избори в ситуация, която стои далеч извън обхвата на техния личен опит”⁵.

За по-успешна интеграция имигрантите могат да разчитат на социални мрежи, които „предоставят ресурс под формата на информация и важна помощ за имигрантите в първите етапи на миграцията”⁶. Този мрежови ресурс снижава степента на трудност при първоначалния етап на адаптация. Социалните мрежи „са особено важни в първите месеци на миграцията от гледна точка на предоставянето на подслон, храна, информация за свободни работни места, преводи на информация за важни здравни услуги, както емоционална подкрепа и отдих”⁷. В същото време за бежанците е характерно първите няколко аклиматизацион-

¹ Kohler, P. The Effect of Host Society Culture on Migrant Wage Discrimination: Approaching the Roestigraben. Graduate Institute of International and Development Studies. Working paper No: 08.2012. Geneva, April 21, 2012., p. 4

² Стендинг, Г. 2013. Прекариятът – новата опасна класа. София: ИК „Труд и право”, стр. 225

³ IOM. World Migration Report 2013, op. cit., p. 36

⁴ Kohler, P. The Effect of Host Society Culture on Migrant Wage Discrimination, op. cit. p.2

⁵ Piore, M., Rethinking International Labor Standards, Conference on Labor and the Globalization of Production, Center of Economic Policy Analysis New School University. March, 2002. p. 19

⁶ Мишева, М. 2014. Икономическа имиграция и интеграция на имигрантите – българската ситуация в европейски контекст. Автореферат на дисертация. Защитена на 24.02.2014. София, с. 8 и с.24

⁷ Пак там, стр. 16

ни месеца да протичат като период на изчакване на решението за получаване на статут. Те биват настанявани в регистрационно-приемателни центрове, където получават временна закрила и се събират със семействата си. Локализираните по този начин на новото местообитание и заключени в такава житейска ситуация, бежанците се концентрират върху ежедневното оцеляване и осигуряване на съществуването си. За групата става много трудно да разчита на бързо измъкване от всеобхващащата нищета и мизерия и на ускорено въвличане в процесите на трудова, образователна, културна интеграция.

Заклучение

Връзката на миграцията със сигурността и суверенитета е несъмнена, но в същото време тя е и фактор за прогресивното икономическо развитие на държавите. Притесненията за повишаване на нивата на безработица, за инфилтриране на радикални чужди елементи като част от бежанските потоци, както и опасенията за съхраняването на местната етничност, самобитност, традиции и обичаи са реални и закономерни, което предполага определени действия на политическо ниво за гарантирането на стабилността на приемащите общества. Не трябва обаче да се забравя, че имигрантите имат своите легални права, като в същото време е необходимо да се отчитат и рисковете и опасностите, пред които са изправени те в процеса на извършване на миграционното движение и последващата интеграция.

Литература:

Даймънд, Дж. 2007. Колапсът. Човешките общества между успеха и провала. София: Изток-запад.

Калецки, А. 2013. Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата. София: ИК „Класика и стил”.

Минчев В., Е. Маркова, М. Мишева, И. Зарева, И. Балканска, В. Гоев, В. Бошнаков, Й. Калчев 2012. Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания. София: Институт за икономически изследвания, БАН

Мишева, М. Икономическа имиграция и интеграция на имигрантите – българската ситуация в европейски контекст. Автореферат на дисертация. Защитена на 24.02.2014. София, 2014

Стендинг, Г. 2013. Прекариятът – новата опасна класа. София: ИК „Труд и право”.

Бек, У. 2013. Рисковото общество. По пътя към една друга модерност. София: Издателска къща КХ – Критика и Хуманизъм

Хънтингтън, С. 2006. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. София: Обсидиан,

Borjas, G., The Slowdown in the Economic Assimilation of Immigrants: Aging and Cohort Effects Revisited Again, Harvard University, National Bureau of Economic Research, and IZA. March, 2014.

Castles, St., M. Miller 2003. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. Third edition. The Guilford Press. New York, London.

IOM. *World Migration Report 2013. Migrant Well-being and Development*. International Organization for Migration (IOM). Geneva, Switzerland, 2013.

Kohler, P. *The Effect of Host Society Culture on Migrant Wage Discrimination: Approaching the Roestigraben*. Graduate Institute of International and Development Studies. Working paper No: 08.2012. Geneva, April 21, 2012.

Lucas T., E. Barkho, C. Rudolph, L. Zhdanova, M. Fakhouri, L. Thompson, *Political affiliation, collective self-esteem and perceived employability of immigrants: Inducing national identity polarizes host-nation employers*. In: *International Journal of Intercultural Relations*, Elsevier Ltd. 2013

Piore, M., *Rethinking International Labor Standards*, Conference on Labor and the Globalization of Production, Center of Economic Policy Analysis New School University. March, 2002.

Wallerstein, I. 2000. *Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System*. Binghamton University.

ВЛАСТ, МЕДИИ, ПОЛИТИКА

**ПРОФЕСОР ТАШО
ПАЧЕВ**

*Първи ръководител на катедра
„Икономическа социология“*

Икономическа
социология

СТРЕМЕЖ КЪМ ВЛАСТ. БЯГСТВО ОТ ВЛАСТТА

доц. д-р Кольо Рамчев,
УНСС

Резюме: Властта е една от потребностите на част от членовете на обществото. Силното ѝ развитие я транслира като целева ориентация. Много силното проявление на потребността от власт води до мания и деформация на личността, прави я неин роб, определя стила на живот на самия субект. Слабо проявената или въобще несъществуващата потребност от власт се дължи на някои от следните предпоставки: ниско самочувствие; ярко проявен конформизъм; висока нравственост; религиозни принципи; доминиращо развито духовно начало; отвращение от властта. Властта обединява или разединява членовете на обществото, на социалните общности и групи. Всичко зависи от това в чии ръце е, кой я притежава и как я използва.

Властта може и трябва да се разглежда в два аспекта. В единия случай тя е инструмент за доминиране на личността върху нейните себеподобни. Тя стартира с вземане на решения и преминава към извършване на разпоредителни, контролиращи, оценяващи, стимулиращи, санкциониращи и други подобни силови действия. Разглежда се в този смисъл властта е незаменимо средство за решаване на проблеми. Или за създаване на проблеми! Позитивният или негативен резултат зависят от два фактора. Първият се свежда до мотивите за прилагане на притежаваната власт – дали са с позитивен или с отрицателен знак, дали облагодетелстват или ощетяват лицата, инкасиращи властовите въздействия. Вторият фактор се свързва с компетенциите на овластените лица да се разпореждат с нея. Справедливото, хуманното и ефикасно прилагане на властта, т.е. резултатите от нея в максимална степен зависят от специализираните знания и качествените умения на нейните субекти. Двата фактора не действат автономно, т.е. изолирано един от друг. От тяхното комбиниране, когато са еднозначни, ефектът им се удвоява. Този синергичен процес с положителен знак е желан и нужен за обекта на властта. В противния случай той увеличава дистанцията между субекта и обекта на властта в застрашителни размери. Девизът на този тип субекти на власт е „МАЧКАЙ! ПРЕМАХВАЙ! РУШИ! НО ПЕЧЕЛИ!“

Еквиваленти на печалбата са: имущество, пари, влияние, слава, известност, злонамерено лично удовлетворение. В психологически план изповядващите този девиз са садисти, примитиви, хейтъри, мизантропи. Те страдат от синдрома на Нерон. В болшинството си те не съзнават, не познават и не признават душевната си патология. Те неистово се стремят към властта. Правят всичко възможно и не-

възможно да се сдобият с нея. В този си стремеж са неудържими. Нищо не може да ги спре в хищническия им стремеж към власт! Те, както отбелязва Фр. Ницше, „демонстрират огромна воля да притежават власт”¹. Това са хора без морал, вяра и хуманност. Абсолютни егоисти, те изпитват вечна и неутолима жажда за власт. Нищо не може да ги спре освен пълната им обществена изолация. За съжаление специализираните изследвания, мои и чужди, в тази проблематика показват, че съвременното общество е пълно със СОЦИОПАТИ. Както отбелязва М. Стаут „Социопатите са навсякъде – около теб, около мен, около него. Те ни заграждат и притискат в суровата си захапка”².

Към власт се стремят хора под екзистенц минимума за нравственост. Заслепени от властта, допингирани да я притежават, те грубо погазват обществените норми, установените традиции, религиозни догми, морални и естетически ценности. Към власт могат да се стремят и добронамерени личности. За тях властта улеснява постигането на лични цели. Тези цели се базират върху някои от следните мотиви:

- Мотив за подпомагане на слабите.
- Мотив за овластяване на обезвластените.
- Мотив за използване на собствения (обикновено не малък) потенциал в полза на слабите, честните, нуждаещите се.
- Мотив за всеотдайно служене на обществото от позициите на собствения статус.
- Мотив за постигане на национални каузи.
- Мотив за творчество.
- Мотив за иновативни нестандартни действия с голяма обществена значимост, и др.

Носителите на тези мотиви определят параметрите на благородните радатели на властта. Поради морални скрупули, някои личностни недостатъци и най-вече поради неблагоприятно стечение на обективни фактори и обстоятелства малцина от тях се сдобиват с необходимата им власт. Така попълват кохортата на идеалистите, романтиците и мечтателите. Обезсърчават се и влизат в армията на интелектуално извисените, но обезвластени и безсилни личности. По тази причина „критичната маса” на обществото не се използва за неговото ускорено развитие.

Във втория аспект се касае за тревожно засилващото се обществено явление – БЯГСТВО ОТ ВЛАСТТА. Ако перифразираме високо съдържателната теза на Е. Фром за „Бягство от свободата”³ можем да маркираме парадоксалния феномен, че не от скоро у нас е налице „бягство от властта”. Такива примери в нашата история има немало: Петър (по-стариият брат) отстъпва трона на Асен; Методий отстъпва лидерската позиция на по-младия си брат Кирил; Панайот Волов отстъпва водачеството на Георги Бенковски; В. Коларов се оттегля крачка назад, за да даде водещата роля на Г. Димитров. Различни са мотивите за подобни действия, но те са факт.

¹ Ницше, Фр. 2014. *Воля за власт*. София. 156 стр.

² Стаут, М. 2012. *Социопатът около теб*. София. 98 стр.

³ Фром, Е. 1992. *Бягство от свободата*. София.

По различни съображения значителен брой български граждани (около 38%) се отдръпват от властта. Не всички от тях са с занижени самооценки за властта като желана ценност. Някои са обезверени от самия акт на трансформация на съвременното българско общество. Други са обезверени от продължително натрапващия се ужасен пример на хората, притежаващи власт и възползващи се от нея – 47.5% от бягащите от властта. Значителна част от избягващи притежаването на власт (34.2%) правят това понеже нищо няма да могат да променят – дори и да притежават власт. Нерешителност да притежават власт проявяват 7.15%¹. Перманентното гражданско недоволство на значителна част от живущите в по-големите градове индуцира в голяма степен отношението на българите към властта. От инструмент за решаване на проблеми, тя става генератор на проблеми. Мъчителният и фактически неосъществен преход към демократично устройство и развита пазарна икономика беше опорочен и компрометиран от властта – във всичките ѝ форми и измерения. Стигна се дотам, че обезвластените хора, които са абсолютно болшинство са индиферентни към обществото и ненавиждат държавата. Налице са тревожни колизии между българската държава и българското общество. Това се обяснява със светкавичната трансформация на политическите партии (извън властта) в търговски дружества (когато вземат властта). Това става с мълчаливото съгласие и мазохистко равнодушие на огромната част от обезвластените българи.

Садо-мазохистското отношение на крайно поляризираните се българи пороци и задълбочи тежки проблеми в: икономиката, банковата система, пазарните механизми, бедността и богатството; в образованието; в етническия пъзел; в съдебната система; националната сигурност; културата; регионалното развитие (неразвитие); здравеопазването, във вътрешната и външната политика, и т.н. Страната ни потъна в тресавище благодарение на властта. Благодарение на това, че умните, интелигентните, честните не желаят да се цапат с нея, бягат от нея. Властимащите я приватизираха, подчиниха я на просташкия си манталитет, на безнравствеността си, на егоистичните си властови нагони!

Властта е надежден инструмент за управление, за внасяне и поддържане на хармония между градивните елементи на обществото. Но само при две условия – когато е в ръцете на добросъвестни и на компетентни лица. В противен случай властта е антипод на свободата. Властта поражда и подхранва социална амбивалентност в обществото – едни облагодетелства, други ощетява. Едни неудържимо се стремят към нея (властовите аферисти), други се пазят от нея като от проказа. Първата група се декомпозира на две подгрупи – утилитаристи (егоисти) и идеалисти. Първите преуспяват лесно и бързо. Вторите обикновено живеят с илюзии – не я постигат. Тези от тях, които я постигнат, бързо се разочароват от нея.

Втората група обхваща огромната част от членовете на обществото. Тя също се структурира на две подгрупи. Първата се конструира от интелигентните, кадрините, компетентните, които са и високо нравствени, почтени. Именно по тази

¹ Тези данни са от непубликувано авторско изследване за „властта”. То не е представително понеже е проведено само в 4 области на страната.

причина те бягат от властта – не желаят да се цапат с нея. Втората подгрупа се изгражда от слабите, напласените, бедните, смачканите от властта. Те бягат от нея с илюзорната надежда, че в по-малка степен ще страдат от нея.

Констатациите са тягостни, макар и достоверни. Анализите са убедителни. Но перспективите за потреблението на властта в нашето общество са песимистични. Изходът е един: обезвластяване на сега овластените и овластяване на понастоящем обезвластените. Обществото трябва да намери сили в себе си за безапелационно налагане и стриктно спазване **ПРИНЦИПИТЕ НА НАРОДОВЛАСТИЕТО!** Те могат да бъдат формулирани по следния начин:

1. Цялата власт принадлежи на народа.
2. Властта произтича от народа, упражнява се от негово име и в негова полза.
3. Част от властта може, при определени условия да се делегира на компетентни и отговорни лица, органи и институции.
4. Пълномощията за делегираната власт се прекратяват при определени условия и по установени процедури.
5. Лицата, злоупотребили с представената им власт, бързо и строго се преследват и санкционират от Закона.
6. Тези от тях, които показват непригодност за прилагане на предоставената им власт се отстраняват и не заемат в бъдеще властови позиции.
7. Пряката демокрация е най-надеждната форма на народовластие.
8. Вземащите управленски решения персонални субекти на властта носят реална отговорност за последиците от тях като лично инкасират законови икономически, морални и административни санкции.
9. Нанесените на обществото щети поради вземането на некомпетентни решения се възстановяват от виновните лица.
10. Участието в народовластие е доброволно и безкористно.
11. Основен императив на народовластие е **ОБЩЕСТВЕННОТО БЛАГО!**
12. Справедливостта и човеколюбието са водещи морални корективи на народовластие.
13. Народовластие разкрива възможности и създава предпоставки за висок икономически статус и личен просперитет на всеки български гражданин.
14. Народовластие се осъществява само от компетентни, отговорни и нравствени лица.
15. Икономическа база на народовластие е доминиращото положение на частната форма на собственост с развита социална пазарна икономика¹.

Стриктното спазване на тези принципи е възможно единствено при действието на **ПРЯКА ДЕМОКРАЦИЯ**. От друга страна те са неин съществен ингредиент. Без народовластие няма пряка демокрация. Те са синоними на една желана и постижима действителност.

¹ Рамчев, К. 2015. *Личност. Свобода. Пряка демокрация*. София. 75-77 стр.

Литература:

- Блантън, Б. 2014. *Радикална честност*. София.
- Брандън, Н. 2014. *Да поемеш отговорност*. София.
- Ницше, Фр. 2013. *Човешко, твърде човешко*. София.
- Ницше, Фр. 2014. *Воля за власт*. София.
- Рамчев, К. 2015. *Социология на личността*. София.
- Рамчев, К. 2015. *Личност. Свобода. Пряка демокрация*. София.
- Скинър, Б. 1996. *Отвъд свободата и достойнството*. София.
- Стаут, М. 2012. *Социопатът около теб*. София.
- Фром, Е. 1992. *Бягство от свободата*. София.
- Фотев, Г. 2013. *Българската меланхолия*. София

ЧЕТВЪРТАТА И ПЕТАТА ВЛАСТ В ПРЕДИЗБОРНА КАМПАНИЯ: ЗАКОНОСЪОБРАЗНОСТ И ПРОФЕСИОНАЛНИ СТАНДАРТИ

гл. ас. д-р Катя Михайлова

катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Докладът обобщава резултати от мониторинг на медиите като Четвърта власт и социологическите агенции и произвежданите от тях рейтинги като Пета власт в предизборните кампании през 2014 и 2015 г. Мониторингът обхваща над 140 доставчика на медийни услуги с национална и регионална аудитория. Проведен е в рамките на предизборните кампании за Европейски избори и Парламентарни избори през 2014 и Местни избори през 2015. Целта е да се изследва доколко и как Четвъртата и Петата власт съобразяват дейността си в предизборна кампания с изискванията на изборното законодателство и професионалните стандарти.

Властта е ДНК-то на обществото, казва Мануел Кастелс¹. Това е кодът, който определя общественото развитие, защото има необходимия ресурс за това. Ако погледнем стратификационната теория, властта е в най-горния триъгълник, на върха на пирамидата. Ако погледнем теорията за полетата, полето на властта концентрира в най-голяма степен икономически и културен капитал. Това прави изследванията на властта особено интересни и предизвикателни.

Настоящият доклад също се оказва подвластен на властта като изследователско изкушение. Но той не е фокусиран върху властта – законодателната, изпълнителната и съдебната, а по-скоро върху контравластта в съвременните демократични общества, представена от две институции, които активно участват в процеса на формиране на обществени нагласи особено в периодите преди избори. Става дума за така нар. Четвърта власт – медиите и Петата власт – рейтингите, произвеждани от социологическите агенции.

Представени са обобщени резултати от мониторинг на дейността на медиите и социологическите агенции в предизборните кампании през 2014-2015 г. Това са кампаниите за избори на членове на Европейски парламент от Р България и Избори на народни представители през 2014 и кампанията за избори на общински съветници и кметове през 2015. Целта е да се провери доколко Четвъртата и Петата власт, бидейки власти, подчиняват дейността си на законодателните изисквания

¹ Castells, Manuel. The Power of Communication. Lecture. 2012. <https://isapublicsociology.wordpress.com/2012/02/01/week-2-manuel-castells>

и професионалните стандарти по време на предизборни кампании. Защото, макар да стои най-отгоре и да има правото да определя параметрите на обществения ред, властта следва да се съобразява със същите тези параметри, ако е обществено отговорна.

Теоретична постановка

Представителната демокрация предполага разделение на властите, синхрон и последователност в действията им. Изисква и публичност на действията и решенията на властта. Публичността се оказва най-мощния инструмент за превенция на опитите за безотговорност на властта и съхранение и развитие на самата демокрация.

Основна институция на публичността са медиите – Четвъртата власт. А основен публичен коректив на властта са рейтингите – Петата власт, доколкото те изразяват общественото одобрение, но и неодобрение на властта. Вече свикнахме да възприемаме медиите като Четвърта власт. Петата власт обаче не е така еднозначна. Например, Игнасио Рамоне обозначава организираната гражданска мобилизация и активност с понятието „Пета власт“, която започва да става все по-видима след отказа на Четвъртата власт да бъде коректив на първите три власти, да изпълнява обществени функции. В настоящия доклад с понятието „Пета власт“ се обозначава нещо различно от предложеното от И.Рамоне. Тук като „Пета власт“ се обозначават рейтингите, произвеждани и разпространявани от агенциите за социологически и маркетингови проучвания. Днес все по-често практиката на обществения живот възприема рейтингите по-скоро като инструмент на властта, овладяна от олигархични интереси. Тъкмо това е една от задачите на изследването – да проверим чрез обективирани изследователски методи доколко това е субективно възприятие и доколко обективирана реалност. Развитието на Четвъртата и Пета власт предполага т.нар. контрадемокрация, за която говори Пиер Розанвалон. Ако демокрацията е в криза, то П.Розанвалон предлага да се преборим с тази криза именно чрез развитие на контрадемокрация, разбирана като контравласт, като стабилизатор и коректив. От къде да дойде тази контравласт? Това са формите на демократично недоверие, проявяващи се в гражданската активност и мобилизация. Но за да бъдат ефективни срещу властта, те следва да са институционализирани, също както властта. В този ред две такива институционализирани форми на демократично недоверие са медиите като Четвърта и рейтингите като Пета власт.

Как се позиционират в обществото Четвъртата и Петата власт и защо се оказват важни? Доколкото и двете предполагат владение на значителен капитал, те се разполагат близо до върха, непосредствено под върха на обществената пирамида. Това позициониране им дава възможност да влияят в две посоки – нагоре към първите три власти и надолу към гражданското общество. През теорията за полетата виждаме, че Четвъртата власт обединява две полета – журналисти-

ческото, медийно поле с икономическото, бизнес поле, защото журналистиката не съществува сама по себе си – тя има нужда от институция медия, а медията е и бизнес. Върху две полета стъпва и Петата власт – икономическото бизнес поле и научното поле. Рейтингите се произвеждат от социологическите агенции, които са частни предприемачи и работят с научна методика. И журналистическото, и икономическото, и научното поле концентрират високо ниво на културен и икономически капитал. А колкото по-висок е усвоеният капитал, толкова повече актьорите в полето имат право да определят правилата на играта, но не само в собственото си поле.

Методическа рамка на изследването

Наблюдавахме дейността на Четвъртата и Петата власт по време на три предизборни кампании – Евроизбори и Парламентарни избори през 2014 и Местни избори през 2015. Мониторингът по време на първата кампания беше пилотен.

В извадката на втория мониторинг попадат 181 доставчика на медийни услуги и 7 социологически агенции с огласените от тях 13 изследвания. По време на третия наблюдавахме 50 доставчика на медийни услуги и 3 агенции с огласени от тях 4 изследвания.

Основните индикатори за наблюдение на Четвъртата власт са изведени от Изборен кодекс; ЗРТ (електронни медии); Европейско законодателство и препоръки; Етичен кодекс. Конкретно проследихме дали и как доставчиците на медийни услуги изпълняват своите законови задължения: да публикуват и депозират оферти, договори; да сигнализируют платено съдържание; да получат заплащане по договорите предварително; да не разпространяват анонимни материали; да дават право на отговор; да огласяват данни от социологически изследвания по законосъобразен начин; да се съобразяват със забрана за агитация; да депозират финансови отчети.

Индикаторите за наблюдение на Петата власт са изведени от Изборен кодекс; Европейски препоръки; професионални стандарти на European Society for Opinion and Market Research (ESOMAR); Българска социологическа асоциация (БСА); Българската асоциация на професионалистите в маркетинговите изследвания и проучванията на общественото мнение (БАМОП) и Асоциация на българските радио и телевизионни оператори (АБРО). Проследихме дали и по какъв начин социологическите агенции представят паспорта на изследванията, които огласяват. Конкретно ни интересуваше огласяването на следните реквизити, вписани като законови или професионални изисквания в Изборен кодекс и становища на изброените по-горе професионални организации: възложител; изпълнител; финансиране; паспорт в каре; допустима грешка; период на провеждане; извадка – обем, метод, представителност; метод регистрация; не отговорили; претегляне; сравнимост; въпросник.

Защо е важно в предизборна кампания медиите и социологическите агенции да съблюдават тези изисквания? Защото чрез тяхното изпълнение допринасят за

защитата на пет основни принципа на демокрацията: равнопоставеност на кандидатите; информиран избор на гражданите; осигуряване на възможност за контрол от страна на изборни комисии, граждански организации; поемане на лична отговорност; публичност. С други думи, подчинението на закона и професионалният стандарт е индикатор за това дали и доколко Четвъртата и Петата власт изпълняват функциите на контравласт, способстват развитието на контрадемокрацията¹.

Резултати и изводи

Четвъртата власт привиква да публикува и депозира офертите си; обявява договорите; дава право на отговор; депозира отчети в Сметна палата. Опитва да синхронизира платеното съдържание като електронните медии и няколко ежедневника успяват, онлайн медиите – не си правят труда. Търси как да агитира в предизборния и изборния ден. Не се старее да подписва предизборните материали – и без друго е ясно, че идват директно от партийните пресцентрове. Затруднява се да отстои правото си да получи договорените суми за медийни услуги преди предоставянето на услугите. Има проблеми с огласяването на резултати от изследвания по време на кампанията. Креативна е в изборния ден, за да огласи текущи данни от екзит пол.

Резултатите от наблюдението на дейността на доставчиците на медийни услуги по време на първата кампания – Евроизбори ‘2014, съвсем не бяха добри. Това беше първата кампания, провеждана съгласно новия Изборен кодекс (ДВ, бр. 19, 5 .03.2014). Все още правните норми, законодателните изисквания не бяха достигнали до доставчиците на медийни услуги, имаше различни техни тълкувания. От друга страна, ние пилотирахме методиката си.

Впечатление направи един много весел, ако бъде възприеман от шеговитата му страна, експеримент. В. „Капитал“ разпрати от фалшив и-мейл адрес, уж на пресцентъра на политическа партия ББЦ, съобщение до медиите: *„Бареков: България трябва отново да стане космическа сила. Ванга каза на лидера на ББЦ, че България ще направи голямо откритие в Космоса”*². Резултатите: светкавично публикуване и разпространение на прессъобщението в множество онлайн медии. *„Да, всяка, дори и да е чудовищна глупост, се публикува дори с правописните грешки, с които е изпратена”*, обобщават авторите на експеримента. Публикува се, ако има договор между медията и политическата партия. Този експеримент отвори прозорец на хипотезата, че Четвъртата власт в предизборна кампания отразява само тази част от кампанията, за която партиите заплащат, т.е. не работи като

¹ Понятията „контравласт” и „контрадемокрация” се употребяват в смисъла на Пиер Розанвалон. Виж: Розанвалон, П. 2012. *Контрадемокрацията*. София, изд. Изток-запад.

² Алексей Лазаров. *Без цензура в Космоса. Как изпратихме фалшиво прессъобщение от името на Николай Бареков и то беше публикувано без никаква редакция на учудващо много места*. В. Капитал, 21 май 2014, 21:30.

контравласт, а преди всичко следвайки своите бизнес интереси. Тази хипотеза в хода на следващите мониторинги се потвърди.

В предизборната кампания за Парламентарни избори '2014 ситуацията значително се подобри. В това наблюдение остро впечатление направи масовото неспазване на задължението при огласяване на данни от изследвания да се съобщават четири задължителни паспортни реквизита – поръчител, възложител, източник на финансиране и извършител на изследването. От 280 медийни публикации 250 бяха в нарушение. ЦИК издаде 35 акта за нарушение. Част от нарушенията бяха потвърдени и от ВАС. Възникна въпросът дали социологическите агенции, когато представят изследванията си, съобщават тези реквизити. Ако не ги съобщават, медиите няма откъде да си ги измислят, но ако ги съобщават, тогава медиите защо ги съкращават? Отвори се и спор – какво означава огласяване на данни в медийна публикация? Ако в нея има графики с данни, дори и снимка на социолога, извършил изследването, това огласяване ли е? Според нас да, но според медиата, направила няколко подобни публикации, а и според изборните комисии – не, социологът просто споделя своите виждания и прогнози, както казаха редакторите. Не е ли това уронване на престижа на социолога, ако той без да е изследвал, споделя в проценти своите виждания и прогнози? И още един въпрос, свързан с хипотезата от Евроизбори за платеното отразяване на кампанията. Медийните публикации, огласяващи рейтинги, платени ли са и от кого или не? Отговорът се появи в последния ден на кампанията, когато медиите, разгневени от съставените им актове, обозначиха изборните прогнози на всички агенции като платени предизборни материали. Кое то вероятно означава, че през цялата кампания Четвъртата власт е заблуждавала гражданите, че публикува по собствено решение партийните и лидерски рейтинги, а всъщност й е било платено да го прави.

При третия мониторинг се проявиха първите маркери на т.нар. *модел на социално действие на правото* (Стефка Наумова). Доставчиците на медийни услуги вече бяха правно информирани, познаваха своите права и задължения като участници в предизборната кампания. Регулаторните органи, които имат задача да регулират дейността на доставчиците, също вече бяха интернализирали нормите, но и бяха приели модели как да изпълняват своето правомощие да контролират доставчиците. Ако в предходните две кампании се налагаше да подаваме сигнали за непубликувани в срок оферти на медиите за платени медийни услуги, то в тази кампания ЦИК сама публикува списък на доставчиците, които са депозирали офертите си, а ОИК Силистра предприе самостоятелни проверки на регионалните медии. Намаля и броят на публикациите, огласяващи рейтинги извън рамката на закона. Е, вярно е, че в тази кампания за рейтинги почти не се говореше – бяха огласени само 4 изследвания и открихме едва 50 медийни публикации. Очевидно предходните две кампании бяха дали възможност за осъществяване на т.нар. психологическо въздействие на правните норми върху субектите – те вече имаха своята ценностна ориентация, своите мотиви за поведение, благодарение на които регистрирахме не малко прояви на практическо изпълнение на изискванията

на Изборния кодекс и от доставчиците на медийни услуги, и от регулаторните органи. Крайният ефект в този модел за социално действие на правото е постигане на социално значим резултат, т.е. юридическа ефективност на правото. Юридическата ефективност обаче не е еднаква със социологическата ефективност, а само една нейна необходима предпоставка.

Дейността на Петата власт в предизборни кампании се оказва една от най-обсъжданите, по-скоро с критичен тон, теми. Както и да се развива предизборната кампания, какъвто е и да е изборният резултат, социолозите са сгрешили в прогнозите, опитвали са се да манипулират общественото мнение в полза на политическата партия, която им възлага изследвания, т.е. дава им работа.

БСА влезе в тази обществена дискусия с 3 поредни методически семинара по професионални стандарти в социологическите и изборни изследвания (2009-2013). Прие и „Декларацията относно професионалните стандарти в изборни изследвания“ (2013). Научното поле също взе активна позиция – катедра „Социология“ при СУ „Св. Климент Охридски“ прие декларация „За ролята и гражданския смисъл на социологията“ (05.04.2013) по повод скандала в медиите във връзка с електоралните проучвания, засягащ образа и престижа на професията „социолог“. Професионалните асоциации БАМОР и АБРО приеха „Общо споразумение за оповестяване на данни от маркетингови изследвания и проучвания на общественото мнение“ преди кампанията за Евроизбори 2014. Наред с това, ESOMSR също има свой професионален стандарт за огласяване на изследвания и българските агенции членове следва да го спазват. Новият Изборен кодекс даде законови предписания за задължително съобщаване на паспортни данни при огласяване на резултати от допитвания или социологически проучвания.

И ето, в обобщение, доколко е законосъобразно и в съответствие с професионалните стандарти представянето на Петата власт в предизборните кампании за Парламентарни избори през ‘2014 и Местни избори ‘2015. Спазване на стандартите на БАМОР и АБРО – 100%. Спазване на Изборния кодекс, чл. 205 с изкл. обособяване на паспорта в каре, заемащо до 5% от площта на публикацията. Спазване на стандартите на БСА с изкл. сравнимост и методика на извадката. Спазване на стандартите на ESOMAR с изкл. претегляне, не отговорили и въпросник. Следователно, социологическите агенции дават необходимата паспортна информация на огласяваните от тях 13 изследвания в кампанията за Парламентарни избори през 2014 и 4 изследвания в кампанията за Местни избори 2015. И дори повече – „Алфа Рисърч“ включи и предупреждение към медиите за изискванията на Изборния кодекс при огласяване на данните.

А какво правят медиите? Като увеличително огледало надуват рейтингите – не като променят стойностите, а като превръщат 13 изследвания в 280 публикации (Парламентарни избори ‘2014) и 4 изследвания в 38 публикации (Местни избори ‘2015), за да задействат по-ефективно спирача на мълчанието сред избирателите. Пропускат обаче паспортните данни – защо им е на избирателите да знаят, че

рейтингите в национално представителните изследвания са произведени на база 700 до 1100 респондента. Та това би могло да обърка действието на спиралата!

Остава един неизяснен въпрос. Според паспортите, които дават агенциите, изследванията са поръчани, възложени, платени и изпълнени от самите тях. От общо 17 огласени в двете кампании изследвания само 4 не са поръчани, възложени и финансирани от агенцията изпълнител, а от медии и политически партии. Означава ли това, че социологическите агенции работят в полза на обществен интерес и информирания избор на гражданите, защото те не просто финансират изследвания, но както сами твърдят, изследванията са част от регулярния мониторинг на агенцията? Отговорът остана публична тайна. Медиите разкриха в края на кампанията Парламентарни избори '2014, че тези толкова много публикации на рейтинги са платени от някого, като ги сигнализираха с избран от тях знак. Но социологическите агенции предпочетоха да оставят в публичното пространство идеята за висок професионализъм и обществена отговорност. Какво друго би могло да означава твърдението на 7 агенции в кампанията за Парламентарни избори '2014 и на 3 агенции в кампанията от 2015, че изследванията им са част от регулярен мониторинг? Професионализъм – да, но с едно на ум. Този регулярен мониторинг повечето агенции го обявяват само по време на предизборни кампании, през останалото време не е ясно дали го правят или не. Ако работят в полза на информирания избор, самовъзлагайки си и самофинансирайки изследванията си, тогава защо единствената агенция, която огласи национално представително изследване в кампанията за Местни избори '2015, не съобщи политически рейтинги, а само обществени нагласи относно законността и демократичността на следващите избори? И накрая нещо уж дребничко. Някои от агенциите нямат интернет сайт, а работят с информация, с разпространение на информация.

Заклучение

Що се отнася до законосъобразност на дейността на медиите и социологическите агенции в предизборна кампания, данните показват проявления на правна социализация и при двата наблюдавани обекта. Задейства се моделът за социално въздействие на правото, който води до юридическа ефективност на правото, но това съвсем не е достатъчно, за да говорим за социологическа ефективност на правните норми. Което означава, че дейността на Четвъртата и Петата власт в предизборните кампании от 2014-2015 става все по-законосъобразна, но все още не в обществен интерес, в служба и защита на правото на информиран избор на гражданите.

Що се отнася до професионалните стандарти, няма регистрирани драстични отклонения на наблюдаваните професионални и етични стандарти и при двата обекта. Медиите са кротки в предизборна кампания – не пресичат интереси на своите възложители и не се налага даване на право на отговор, езикът на омразата в редакционни публикации по време на кампаниите отсъства, то почти няма таки-

ва публикации, а в платените отговорност носи възложителят. Същото се отнася и за социологическите агенции – правят изследването, огласяват го във възложени параметри и са си свършили работата.

Литература:

- Бурдьё, П. 2002. *О телевидении и журналистике*. Москва, Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии.
- Наумова, Ст. 2000. *Социология на правото*. София: изд. Юриспрес.
- Рамоне, И. *Медии и демокрация*. Лекция в СУ „Св. Климент Охридски”. Цит. от сп. „Тема” <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=296&aid=7160>
- Розанвалон, П. 2012. *Контрадемокрацията*. София: изд. Изток-запад.
- Хабермас, Ю. 1994. *Структурни трансформации на публичността*. София: Изд. „Критика и хуманизъм”.
- Castells, M. 2012. The Power of Communication. Lecture. <https://isapublicsociology.wordpress.com/2012/02/01/week-2-manuel-castells>

MODES OF GOVERNANCE IN THE EU

Tanyo Vasilev, PhD candidate,

Department of Political Science, UNWE

Abstract: *This article focuses on the processes of centralization and decentralization of governance in the European Union between 2010 and 2015. The current framework of the EU is enabling the co-existence of two different modes of governance – the EU as a federation and the EU as a Union of independent states, one of which is always dominating over the other. The article presents the preliminary results of a study (content analysis) about the position of political figures from six EU member states countries on three topics during the selected period. Most of these political figures have been part of the institutions of the EU and in regards to the three mentioned topics have supported and are still supporting measures, which influence the choice of the dominating mode of governance.*

The European Union is a political and economic partnership between 28 countries, which have given up their national sovereignty in several policy areas. This is probably the best example for successful regional integration worldwide. However, since the beginning of the 21st century Europe witnessed an unsuccessful attempt for the adoption of an European constitution, a serious confrontation between the EU member states in regards to the war in Iraq, an unsuccessful referendum in Ireland about the adoption of the Treaty of Lisbon, and in the last half decade, as a result of many problems the EU had to encounter, there is a visible rise of nationalism and euroscepticism. The 2014 European parliament elections even led to a record number of eurosceptic MEP's. These developments raise the question about the future of the European integration process. Should the EU strive towards more centralization or should it focus on the cooperation between independent countries, which was actually the initial idea of the European project? The object of study in this article will be the governance in the EU. The subject of study will be the existing modes of governance in the EU and the shift from one mode of governance to another.

“Governance” is a term, used in macrosociology. It is one of the main components of the macro-sociological concept of society as a system of prof. Stoyan Michailov.¹ According to this concept every society can be understood as a system, which consists of five activities (subsystems) – material production, spiritual production, transport and communications, reproduction and governance. On the one hand these activities are means, because they produce specific goods. On the other hand these activities are

¹ See Михайлов Ст. 1982. Социологически студии. София: Наука и изкуство, с.11-64 [Michailov, St. 1982. Sociological Studies. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 11-64].

needs in terms of the functioning of the other subsystems and society as a whole. The subsystems have their own subsystems and are related to each other, because change in every one of them leads to change in the other four. That is why it cannot be argued that one of the subsystems has superiority over the others. Every change is caused by the need for self-development, which is actually the sixth component of the system.¹

In Political Science the term “governance” is closely related to the term “politics”. Even though there are dozens definitions of politics the traditional view is that politics is the art of governance of the state.² Politics is defined by the term governance and from a systemic point of view it has three dimensions. The first one is polity (form), which includes the institutions and the normative base. The second one is politics (process), which describes the decision-making process. And the third one is policy (content), which are actually the adopted policies. If we accept that “politics” and “governance” are synonyms and integrate this understanding in the macro-sociological concept of society as a system, we can conclude that polity, politics and policy are subsystems of the subsystem of governance.

In Sociology integration is defined as a process of creation of systems of a higher rank, which includes the rapprochement between the components of the system and the decrease of their sovereignty.³ From this point of view the European integration process leads to the formation of the system of the EU and that is why the macro-sociological concept of society as a system is applicable to the EU. However, the subsystems of the European system are not fully developed yet, since there is division of competencies between the EU and the member state countries, the existing principle of subsidiarity etc. The European institutions, the European decision-making process and the European policies are quite visible and for this reason it is more appropriate to speak not about subsystem of governance, but about modes of governance in the EU. There are two modes of governance – a centralized mode of the EU as a federation and a decentralized mode of the EU as a Union of independent states. These modes are not something new. They exist since the creation of the European communities over 60 years ago. Every mode of governance has its own supporters and the German sociologist Ulrich Beck writes about a long-lasting conflict between the architects of Europe and the orthodox defenders of the nation state.⁴ In the different phases of the European integration process one of the two modes has always dominated over the other.

¹ See Мирчев, М 2011. Текстове 2. Покана за социология. София: М-8-М, с.331-364 [Mirchev, M. 2011. Teksts 2. Invitation to Sociology. Sofia: M-8-M, pp. 331-364]

² See Янков, Г. 2011. Политология. София: Университетско издателство „Стопанство“, с.12 [Yankov, G. 2011. Politology. Sofia: University Press “Stopanstvo“, p. 12].

³ See Мирчев, М 2011. Текстове 2. Покана за социология. София: М-8-М, с.84 [Mirchev, M. 2011. Teksts 2. Invitation to Sociology. Sofia: M-8-M, p. 84]

⁴ See Бек, У. 2012. Германска Европа. София: Критика и хуманизъм, с.81-88 [Beck, U. 2012. German Europe. Sofia: Kritika i humanizam, p. 81-88]

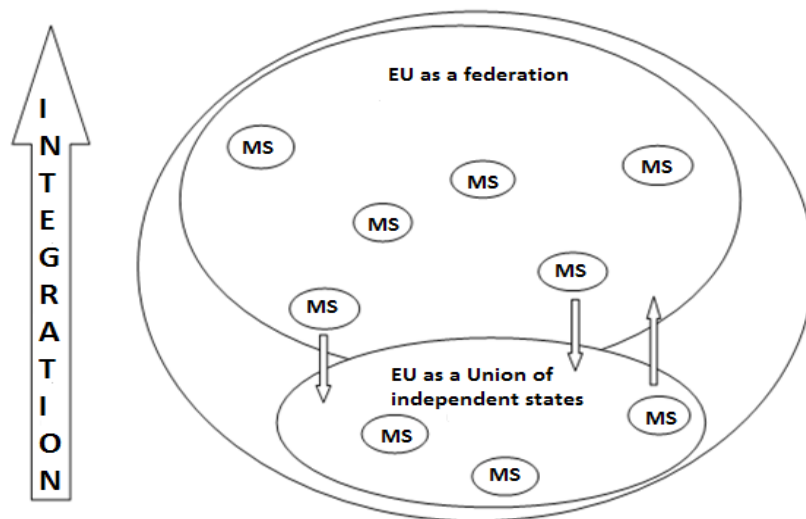

Figure 1. Modes of governance in the EU

This article includes the results of a study (content analysis) of speeches, commentaries and interviews of leading political figures from six EU member state countries (Bulgaria – Sergei Stanishev and Boyko Borisov; Greece – Georgios Papandreou, Antonis Samaras and Alexis Tsipras; Czech Republic – Vaclav Klaus and Bohuslav Sobotka; Germany – Angela Merkel, Martin Schulz and Sahra Wagenknecht; France – Nicolas Sarkozy, Francois Hollande and Marin Le Pen; Great Britain – David Cameron and Nigel Farage) on three problematic for the EU topics (the economic and debt crisis in the EU; the migration in the EU; the energy policy in the EU). The database includes articles from the personal websites of the selected political figures, from the websites of their political parties, from the websites of national and European institutions (e.g. government, Parliament, European parliament etc.), as well as articles from the national press in the period 2010-2015. The main criteria for the selection of the political figures are three:

- there should be at least two political figures from each member state country;
- they should have different party affiliation;
- these political figures should have access to the European institution and the European decision-making process.

A future expansion of the database in terms of timeframe (2007-2015), member state countries (Hungary, Spain and Italy) and political figures (Victor Orban, Jose Luis Zapatero, Mariano Rajoy, Silvio Berlusconi, Matteo Renzi) is intended. The second phase of the study will consist of interviews with Bulgarian experts about the main trends in the development of the EU.

The arguments of the selected political figures in favor of more centralization or more decentralization of governance in the EU are presented in the table 1 below. They are ordered according to the three dimensions of politics for the periods 2010-2011 and 2014-2015.

Table 1. Centralization and Decentralization in the EU

	Centralization		Decentralization	
	2010-2011	2014-2015	2010-2011	2014-2015
Polity	Development of an European credit rating agency; European Financial Stabilisation Mechanism; European Stability Mechanism; European Fiscal Compact	European Energy Union; European Banking Union; European Political Union (European state); intensification of the role of Frontex	Member states must be allowed to leave the Eurozone; Euro-Plus Pact	Dissolution of Schengen area; Dissolution of the Eurozone; EU must return half of its competencies to the member states
Politics	Community method instead of intergovernmental coordination	Community method instead of intergovernmental coordination; Democratic accountability of the decisions of the Troika; Controlling function of the EP	Intergovernmental coordination instead of dictate from Brussels; national referendums	Intergovernmental coordination instead of dictate from Brussels; national referendums
Policy	Introduction of Eurobonds and European financial transaction tax; Common European migration and asylum policy; Development of the common European energy market.	Common European migration and asylum policy	The member states must control their own borders; Opposition against a common monetary policy, because of the incompatibility of the economies of the member states	The member states must control their own borders

In 2010-2011 the majority of the political figures are in favor of keeping the status quo (e.g. more integration in one policy area and no integration in another policy area). That is why they are positioned in the center of Figure 2, which is actually the area where the two modes of governance in the EU overlap:

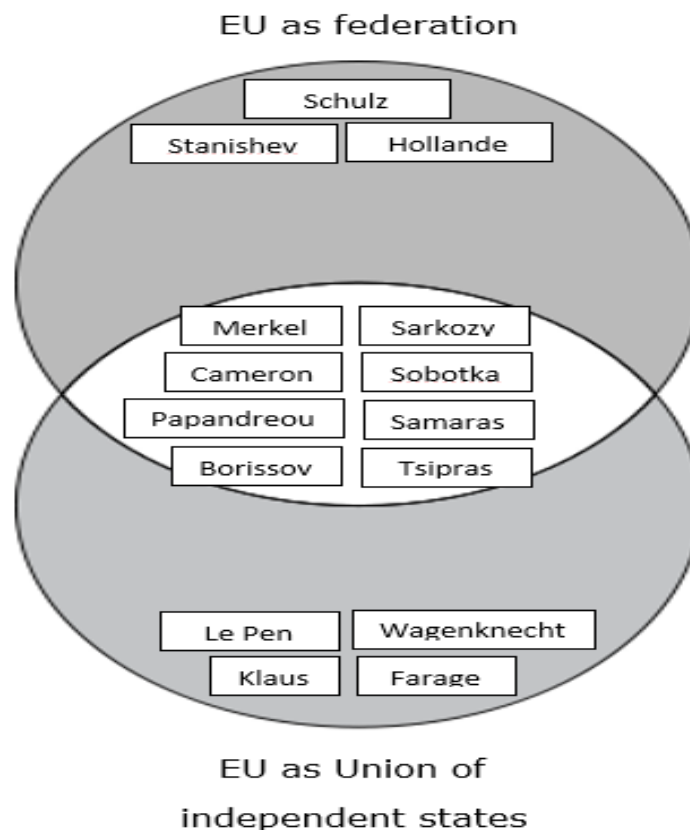

Figure 2. Centralization and decentralization of governance in the EU (2010-2011)

There are two reasons for this. The first one is the choice of policy areas in which the EU has different competencies. The EU has exclusive competence in the monetary policy area for the member states of the Eurozone. The energy policy is an area of shared competence between the EU and the member states. Migration policy on the other hand is an area where the EU has competence to support, coordinate or supplement actions of the member states. The second reason is specifically related to the economic and debt crisis in the EU. 2010-2011 was a period when the crisis reached its peak and most of the European measures against it (e.g. European Financial Stabilisation Mechanism; European Stability Mechanism; European Fiscal Compact etc.) were taken. However, despite the exclusive competence of the EU, these measures were taken after intergovernmental bargaining on the initiative of two member state countries – Germany and France.

In 2014-2015 the situation changes drastically. In the center of Figure 3 there is only the newly elected prime minister of the Czech Republic – Bohuslav Sobotka. All the other 14 political figures are positioned on the two poles and are clearly in favor either of more centralization or of more decentralization of governance in the EU.

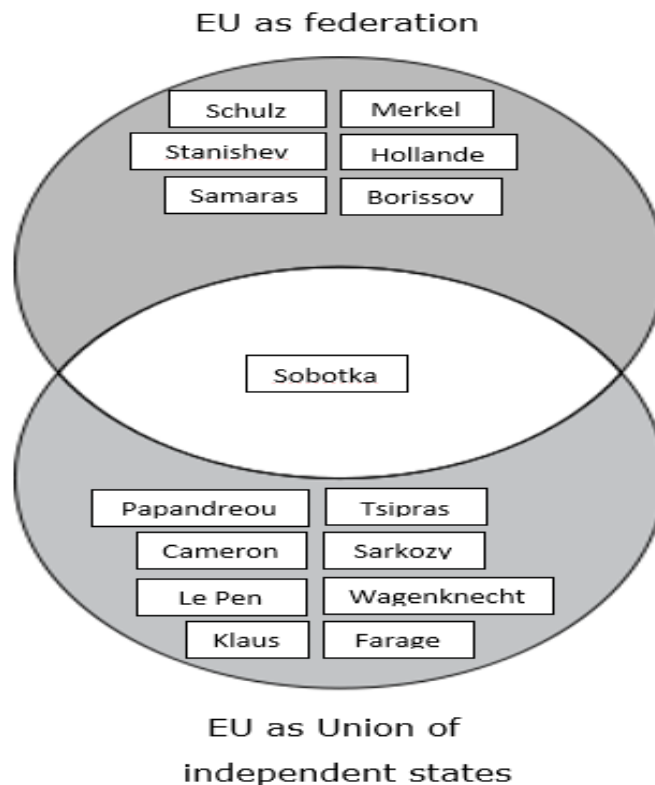

Figure 3. Centralization and decentralization of governance in the EU (2014-2015)

This result means that there is no shift from one mode of governance to the other, but rather polarization of the opinions in the EU regarding the dominating mode of governance and the European integration process as a whole. This trend can be best seen in the arguments used 2010-2011 and 2014-2015. Over the course of the last five years there is a clear exacerbation of the rhetoric and usage of sharper arguments. For example in 2010-2011 some of the selected political figures spoke about the need for some member state countries to be released from the Eurozone. Now there are arguments for the dissolution of the Eurozone. Another example is the statement that the member state countries must take control over their own borders, which was replaced by the argument that the Schengen area has to be dissolved, because the free movement of people is not of their best interest. On the other hand there is support for the idea that more economic and fiscal integration must lead to more political integration in the EU.

In the period 2010-2015 the main conflict lines between the member states are the economic and debt crisis and the migration policy in the EU, while there is a consensus about the leading role of the EU in the energy policy field. The polarization of opinions regarding the dominating mode of governance means that the EU did not handle the problems it faced in the best possible way. The main problem is that the EU is not functioning optimally in its current form. In a policy area, where the EU has exclusive competence, the initiative for change comes from the member state countries and in a policy area, where the member state countries have not given up their national sovereignty, the EU is being criticized that it is not taking any measures. The explanation comes from the German chancellor Angela Merkel who supports the usage of the so called „European method“. This method is a combination of the community method and the intergovernmental method and is results-based. The policy area and the division of competencies do not matter at all. The problem is that only few of the EU member state countries have the power to promote common European goals and measures. This fact raises the question whether these goals and measures are truly „common“. In the near future there will be a serious debate about the future of the European integration process. Most probably other member state countries will join Great Britain in its intention to reform the EU.

Bibliography:

- Бек, У. 2012. Германска Европа. София: Критика и хуманизъм, с.81-88 [Beck, U. 2012. German Europe. Sofia: Kritika i humanizam, p. 81-88]
- Мирчев, М 2011. Текстове 2. Покана за социология. София: М-8-М, с.331-364 [Mirchev, M. 2011. Teksts 2. Invitation to Sociology. Sofia: M-8-M, pp. 331-364]
- Михайлов Ст. 1982. Социологически студии. София: Наука и изкуство, с.11-64 [Michaylov, St. 1982. Sociological Studies. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 11-64]
- Янков, Г. 2011. Политология. София: Университетско издателство „Стопанство“, с.12 [Yankov, G. 2011. Politology. Sofia: University Press “Stopanstvo“, p. 12].

ЕМПИРИЧНО ИНДИКИРАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАТА ЗАЕТОСТ В МЕДИИТЕ

Милена Кунова

докторант в катедра Медии и обществени
комуникации, УНСС

Резюме: Основният проблем в разработката са теоретични и практически страни на квантометрирането чрез емпирично индикиране на качеството на журналистическата заетост. Целта е разработване на основи на система от квантометрични елементи на тази заетост. Обект е журналистическата заетост в медиите, а предмет – нейното качество. Подходът съдържа три базисни действия: разпознаване на признаците на проявление на изследваното качество (системоформиращи процедури), операционализиране на тези признаци в определена метрика (статистически или емпирично разпознати показатели), извършване на анализ и оценка (аналитични и оценъчни процедури) на събраната информация. Две са тематичните единици на изследване: предпоставки на емпирично индикиране на качеството на журналистическата заетост в медиите и основи на подход за емпирично установяване на качеството на журналистическата заетост в медиите. Краен резултат от тези процедури е разработването на основите на съвкупност от формообразуващи страни на качеството на журналистическата заетост, като банка на информация за извършване на определено проучване, в т. ч. и на основа наличната институционална информация.

Качеството на заетостта е относително нова тема, която се появи в последните десетилетия като елемент на съвременната политика в национален и глобален план. В България то произтича от Европейската стратегия за заетост и е неразделна част от експериментирания през последното десетилетие на миналия век „Отворен метод за координация”, проявил се и чрез „Насоки за заетост” (1997 г.), съответно – национални планове за действие по заетостта от отделните правителства на общността. През 2003 г. постигането на високо качество на заетост е обявено за официална цел на Европейската стратегия по заетостта с ясно формулирани очаквания: **пълна заетост, производителност, социално включване и социално сближаване**. В сегашните условия то е: **първо** – консенсусна политическа цел; **второ** – интегрална черта на съвременната организация и управление на трудовия процес; **трето** – част от стратегията за растеж; **четвърто** – неизбежност на всяка страна от общността в условията на икономиката, базирана на знанието.

Предпоставки на емпирично индикиране на качеството на журналистическата заетост в медиите

Няколко момента предпоставят качеството на журналистическата заетост в медиите, които могат да се конкретизират в два аспекта: общ и медиен. **Общият аспект** се изгражда от няколко елемента.

1. **Обобщението на заетостта** в аспекта на неговите теоретични и практически проекции генерира следните **основни общосистемни решения**: тя е институция на пазара на труда и е свързана със социално-икономическата реализация на работната сила, простира се като правило в полето на трудоспособното население, има за свое основание пригодността на работната сила към труд, неин първи продукт е трудовата услуга, неин резултат – произведения продукт, с нея са свързани редица отношения, в т. ч. и по повод на нейното качество.

2. Някои от получените широка гражданственост твърдения в теорията и практиката за **качеството** са: съвкупност от полезни характеристики, които са насочени към задоволяване на потребности; свързано е с потребителната стойност на продукта; резултативна величина е от завършено образование, условия на труд, материална база, стил на управление и пр.; сред разновидностите на качеството е и това на заетостта.

3. **Качеството на заетостта** съдържа в себе си елементи на качеството (в контекста на заетостта) и на заетостта (в контекста на качеството). То се свързва с: ефективността на труда, икономическия растеж и жизнения стандарт на населението. В конкретен план се търсят решения за **удовлетвореност от работното място**, т.е. **достойна работа**.

4. Качеството е израз на **три концепции за: а) достойни условия за труд**, намерили потвърждение още в 1999 г. в Международната организация на труда в четири аспекта (пропагандиране на човешките права, заетост, социална защита и социални дейности) и следните форми: достигане до пълна заетост, равнопоставено третиране на заетостта – без дискриминация, достойно заплащане, отговорности за стандарта на живот и др. б) **гъвкавост и сигурност**: продължителност на работното време; нови съвременни форми за организация на труда; колективен трудов договор и др.; в) **високо качество на заетостта** (Лисабонската стратегия от 2000 г.), която се отнася до: постигане на по-висок растеж и на пълна заетост; подобряване на работните места; усъвършенстване на трудовото законодателство и др.

5. Качеството на заетостта е част от **организационната култура** и се проектира в **организационното поведение** като функция на качеството на мениджмънта.

Върху тази база се надгражда и **медийното предпоставяне**.

1. **Социално-икономическата природа на журналистическия труд е отправна точка** за разбиране на неговата сложност и значимост за съвременното общество, които по линията на взаимодействието са функция на качеството на факторите на тяхното движение и развитие.

2. Операционализирането на характера на труда в медията изисква **качеството на заетостта да бъде разглеждано като неизменна част от медийното възпроизводство**, което налага необходимост от разработването на инструменти за неговото разпознаване, анализиране, диагностициране, регулиране, прогнозиране и реформиране.

3. Качеството на заетостта, освен традиционния подход към търсените решения, изисква **анализ и оценка на политико-икономическата страна на медията и на нейната готовност и възможност да промени характера на журналистическия труд, да генерира удовлетвореност от труда едновременно в журналисти и в собственици на медията**.

4. Чрез институционализиране на качеството на журналистическата заетост като наблюдаван и регулиран елемент ще се издигне **жизнеността на характера на труда в медията** за: нейното всеотдайно служене на истината (предоставяне на достоверна информация на обществото), безкомпромисност в създаването на творческа атмосфера, зачитане на обществения интерес и др.

5. Качеството на журналистическата заетост се проектира в **смес от разбираеми теоретични индикатори**, които са основа за възпроизводството на емпиричните индикатори, като база на **косвеното емпирично-латентно разпознаване на изследвания феномен**.

6. Медиите са прекалено стеснен сектор и по въпросите на качеството на журналистическата заетост в тях не се събира достатъчна статистическа информация, което важи и за сектор „Култура“. Това налага в изследването на този феномен основна тежест да се придаде на **емпиричните индикатори**, т.е. разпознаване на това явление чрез непосредствено наблюдение на основа на **комплексен въпросник** за емпирична регистрация на социалните факти, които го характеризират.

Основи на подход за емпирично установяване на качеството на журналистическата заетост в медиите

1. За да се използва коректно понятийния апарат се налага предварително да се осмисли **главното в припознавателните елементи**, т.е. има ли разлика между признак, свойство, черта, качество, отношение, характеристика и пр.

В Синонимен речник¹ близките по значение понятия са подсказани с тяхните синонимни значения: идентифицирам се – самоопределям се, отъждествявам се, определям се; идентифицирам – установявам, отъждествявам, разпознавам, определям; идентичен – еднороден, сходен, тъждествен, подобен, съответен; означавам – обозначавам, индикация; качество – способност, дадености; отношение – връзка, близост, контакт, съотношение, пропорция, специфичност; признак – свойство, качество, черти, симптом, атрибут, предвещание; свойствен – характерен; характеристика –

¹ Георгиева, Еми и кол. Синонимен речник с автоними. Под редакцията на Сабина Павлова. – София: АТЛАНТИС-КЛ, 2013, с. 117, 146, 208, 219, 261, 311, 338, 384.

обрисовка, описание; характерни черти – свойство, особености, типичност, отличителност, специфичност и др.

В Речник на чуждите думи¹ индикатор е определен като реактив за наличие на определени свойства, черти в даден феномен; индикация – синоним на определяне, означаване; квантитативен – количествен, количествен признак; квантометър (колко + метър) – прибор с който се измерва химическия състав на обекта по неговото излъчване.

Изводите: Първо, става въпрос за тъждествено количествено определяне на качеството на заетост на журналистите в медиите чрез нейното квантометриране. Второ, замисълът е да се разработи система от квантометрични елементи (признаци и отношения), които са проекция на същностното в процеса на измерването и оценката на качеството на заетостта на журналистическите кадри. Следователно се търсят такива елементи, които са сходни, присъщи, типични, разграничаващи, тъждествени, съответни на природата и характера на качеството на заетостта, чрез които то ще се разпознава. В същото време търсените свойства и отношения трябва да са приводими в количествена форма, поради което използваме съчетанието „квантометриране на качеството на заетостта”. Трето, подобрите признаци и отношения трябва да са релевантни на същността, съдържанието, механизма на функциониране, форми на проявление и трансформация на изследвания предметен признак – качеството на журналистическата заетост.

2. На фона на теоретичната интерпретация на качеството на заетостта се открояват редица **нерешени/или нееднозначно решени въпроси на общосистемно и вътрешно-системно равнище**, които имат свое **изследователско поле**: неговата същност, съотношение с качеството на труда, връзката му с образователната система, влиянието, което оказват организационната култура и организационното поведение върху качеството на прилагания в редакцията журналистически труд, информационното осигуряване на неговото управление и др.

Качеството на заетостта е системен елемент на качеството на труда и подлежи на управление и анализ, който се основава на три базисни действия: разпознаване на признаците на проявление на изследваното качество (системоформиращи процедури), операционализиране на тези признаци в определена метрика (статистически или емпирично разпознати показатели), извършване на анализ и оценка (аналитични и оценъчни процедури) на събраната информация.

3. На технологично равнище процедурите, които формират системите са с важно значение.

3.1. Те се изграждат от две базисни действия: разпознаване на признаците на качеството на журналистическата заетост и операционализиране на тези признаци (индикиране на основа на емпирично познание). Краен резултат от тези процедури е разработването на **Комплексен въпросник** (съвкупност от формообразуващи страни на качеството на журналистическата заетост) като банка на информация за извършване на определено проучване, в т. ч. и на основа налич-

¹ Речник на чуждите думи в българския език.- София: БАН, 1982, с.338 и 392.

ната институционална информация. Получената информация чрез емпирично изследване (анкетно, експертно, интервю и др.) характеризира различни страни на информационното осигуряване на анализа на качеството на изследваната заетост. Стремешът е тази информация да е първо достоверна и второ – пълна по вътрешно съдържание и обхват.

Въпросът за прехода от свойства и отношения (закодирани в понятия, като израз на емпирични прояви) към индикатори и тяхното познавателно метрично отражение – показатели, е основоположен за емпиричното познание, като ядро на социологическата наука.¹

3.2. Картината на структурната операционализация на даден феномен се изяснява значително, ако разгледаме процеса индикиране, в общност – резултата „индикация”. Индикирането е понятие за действие, което се употребява в повече от една област: икономика, социология, техника, обществен живот, медицина и др.² То означава показвам (показателност за..), посочвам (посочване за..), измервам (измерение на ..), указвам (указание за..), бележа (белег за..), изразявам (симптом за..), предписвам (предписание за..) и др. На основа на съответния глагол възниква и адекватното му съществително „индикация” в следните употреби: показател, измерител, указател, белег, симптом, предписание, означаване, свидетелстване, загатване, определяне, установяване, отчитане и др.

Външна форма на индикирането е разпознаването на дадения обект (процес, явление или предмет), което намира израз в глаголите: отличавам, познавам, разграничавам, забелязвам, откривам, а в книжовна употреба (думи от така наречения „висок стил”) – идентифицирам.

3.3. От тези многозначни проявления, които характеризират лексикалната матрица на разнообразните форми на разпознаването, с важно значение е уточняването на понятието „индикатор”. Независимо от всеобщото възприемане на еднаквостта (синонимността) между него и показател се откриват и възможности за отбелязване на различия. Индикаторът изразява **страни на даден обект** (същност, съдържание, функции, механизъм на функциониране и др.), които обикновено се характеризират с различни техни **признаци**. Външен израз на тези признаци са отделни понятия. В този смисъл се говори за **понятийни индикатори**. Понятието е символната форма на обозначаване на съответните свойства и отношения

¹ Вж. практическото място в българската социология и изследвания показани по този въпрос в Михайлов, Ст. Емпиричното социологическо изследване. Второ допълнено издание.- София: Партиздат, 1980. По тези въпроси вж. още Атанасов, Ат. Достоверност и контрол при емпиричното социологическо изследване. София: БАН, 1990 г.; Гидънс, Айтъни. Социология. София: УИ”Св.Кл.Охридски”, 2004, с. 40-42, 760-765; Тодоров, Хр. Обща социология. Съставител Г. Фотев. София: Изток-Запад, 2005.

² Вж. Речник на чуждите думи в българския език.- София:Издателство на БАН, 1982, с.338; Синонимен речник с онтоними. –София: АНТАЛНИС-ИЛ, 2013, с.140, 292; Английско- български речник.Трето издание с добавка. Том първи. – София: Издателство на БАН, 1985, с.789-790 (превод на думите: indicate, indication, indicative, indicator, indicatory).

(признаци), присъщи на даден обект, които го различават от другите обекти. За свойствата и отношенията статистиката и отделните институции и организации събират информация, която се използва за анализ, оценка и управление на тези процеси. В някои случаи, поради особеностите на обекта (за журналистическия труд – творческата му алмагама), е невъзможно генерирането на статистическа информация, поради което за нуждите на теорията и практиката подобна информация се събира чрез емпирични изследвания, в които се налага използването на понятието „**емпиричен индикатор**”.

4. Важен е и въпросът за **индиректността, косвеността, опосредствеността на извършваното разпознаване**. Емпиричното индикиране е независим познавателен процес, при който многозначността на изходните понятия се трансформира в диференцирани емпирични еднозначни индикатори, като специфични изследователски инструменти за разпознаване и анализ на изследвания феномен. В този смисъл Ат. Атанасов пише, че „... индикаторът може да се разглежда като конкретно определение на емпиричната проява, от която се съди за дадени свойства и отношения на обекта на изследването”.¹ Следователно, чрез емпиричното познание се получава по косвен път информация за определени страни на изследвания обект, изразяващи се в емпирични показатели, като инструмент за неговия анализ и оценка.

Този механизъм е широко използван и продуцира полезни резултати. Той се прилага в чист вид когато изследваният обект не е бил досега предмет на социологическа интервенция. А последната се прилага при липсата на достатъчно като количество и качество събирана информация от отделните институции или невъзможността с тази информация да се обхванат пространствено и дълбочинно всички аспекти на изследвания обект.

Ако даден феномен е структурообразуващ и съществува скрито в определящи го субсистеми е възможно да се постърсат неговите емпирични прояви във въпросниците за разпознаване на неговите свойства. Това е сполучливо, защото: а) се спестяват време и други ресурси; б) обектът на изследването (подсистема на разпознатата във въпросника система) присъства в емпиричните индикатори и съответстващите им показатели в различни опосредствувания, които са важни за неговото анализиране и оценяване; в) въпросникът е в готов вид и е тестван относно съответствията на формалните изисквания² (отговаря на темата на изследването, дава точен и обективен отговор на познавателните задачи на изследователя; съответства на културното равнище на анкетираните/интервюираните/експертите; не съдържа априорно внушение; от него се извличат еднозначни отговори с конкретен фокус; налице е яснота в съдържането на въпросите или тиражираните твърдения и др.); г) въпросникът може да се допълни с още айтеми в зависимост от целите и идейния замисъл на провежданото изследване.

¹ Атанасов, Ат., цит. книга, с. 50.

² Вж. още, Михайлов, Ст., цит. книга, с.134.

5. Косвеното емпирично-латентно индикиране е замисъл на настоящето изследване, като наред с познатите въпросници за различните страни на корпоративната култура и организационното поведение (като мегасистема на качеството на заетостта), ще се попълни картината в избрания подсектор (журналистическата дейност) с допълнителни въпроси по отделните страни на тази заетост, определени чрез решенията от Лаекен, 2001г. Първо ще адаптираме познатите ни въпросници по близки до качеството на заетостта аспекти към журналистическия труд и второ, ще ги допълним с нови въпроси в контекста на идейния замисъл на изследването. Разпознаването и операционализирането на признаци е показано на таблица 1.

6. Аналитичните процедури, предмет на изследването, са някои от използваните методи и механизми за анализиране на получената информация. Те се разделят на две части: а) допълнителна интервенция върху анкетния информационен масив: кодиране, типологизиране и индексирание и б) очертаване на най-общи моменти в аналитичната работа върху получената информация-аналитични процедури, оценъчни процедури и др.

Още един момент има постановъчен характер – подбора на информационен масив от емпирични въпроси, които се отнасят пряко или косвено до качество на заетостта. Единият начин (окрупненият) е чрез използване на въпросници за организационна култура и организационно поведение, за мотивационен профил, качество на труда и др., които се приспособяват за журналистическия труд, в частта му за качество на заетост. Вторият начин е търсенето на въпросници на основа на обобщените от теоретични понятийни индикатори на качеството на заетост. Той е диференциран начин и решава въпросите за подробностите и крайните елементи на качеството на заетостта.

Журналистическият труд заслужава нашето внимание, той трябва да бъде уважаван и с високо качество. Само така ще изпълни своето предназначение да бъде глашатая на истината и поддръжник на промените.

Таблица 1. Разпознаване и операционализиране на признаци

Изходен продукт: понятиен индикатор- първо равнище		Индикатори (понятиен индикатор второ равнище)	Емпиричен индикатор на качеството на заетостта в използваните въпросници и добавени нови емпири- чни индикатори в контекста на идейния замисъл на дисертацията	Краен продукт
1		2	3	4
Общосистемен елемент	Системни елементи	Системен функционал на качеството на заетост	Разпознати деривати (признаци)	Операционализиране на признаци в показатели
1. Отсъствие на дискриминация	2. Достъп до пазара на журна- листическия труд	Качество на организация на образованието по журналистика	Характеристики на балансирането на търсенето и предлагането на журналистически кадри	Метрирани характери- сти- ки, обобщени чрез социо- логически, интервю и експертни проучвания

1	2	3	4
3. Условия на труд	Качество на материалната база и използваните технологии	Характеристики на благоприятните условия на труд	Метрирани характеристики обобщени чрез социологически, интервю и експертни проучвания
4. Работно място	Качество на гъвкавостта и сигурността на работното място на журналиста	Характеристики на социалността	Метрирани характеристики, обобщени чрез социологически, интервю и експертни проучвания
5. Трудов и семеен живот	Качество на организацията на работното време	Характеристики на баланса между трудовия и семейния живот	Метрирани характеристики обобщени, чрез социологически, интервю и експертни проучвания
6. Обучение и кариера	Качество на продължаващото обучение и развитието на кариерата	Характеристики на обучението и развитието на кариерата в редакцията	Метрирани характеристики, обобщени чрез социологически, интервю и експертни проучвания
7. Социален диалог	Качество на социалното общуване в редакцията	Характеристики на ефективното управление на заетостта	Метрирани характеристики, обобщени чрез социологически, интервю и експертни проучвания
8. Трудово представяне	Качество на индивидуалната ефективност на заетите	Характеристики на продуктивността на труда на заетите	Метрирани характеристики обобщени, чрез социологически, интервю и експертни проучвания
Метрирани характеристики обобщени, чрез социологически, интервю и експертни проучвания			

Литература:

- Атанасов, Ат. 1990. *Достоверност и контрол при емпиричното социологическо изследване*. София: БАН.
- Алфандари, Ел. 2012. *Социална теория на масовата комуникация и медиите. Журналистиката като социален феномен и социална практика*. София: СУ "Св. Кл.Охридски",
- З. Белева И., В.Цанов и Д. Велкова. 2009. *Условия на труд и качество на заетостта в България: тенденции и взаимодействие*. София: Икономически институт на БАН. 2009
- Георгиева, Еми и кол. 2013. *Синонимен речник с автоними*. Под редакцията на Сабина Павлова. София: АТЛАНТИС-КЛ.
- Гидънс, Антъни. 2004. *Социология*. София: УИ "Св.Кл.Охридски".
- Лулански П. 2013. *Атлас по методика на икономическите изследвания*. София: Издателски комплекс-УНСС.
- Михайлов, Ст. 1980. *Емпиричното социологическо изследване*. Второ допълнено издание. София: Партиздат.
- Михайлов, Вл. 2009. *Медиязнание*. София: Изток-Запад.
- Тодоров, Хр. 2005. *Обща социология*. Съставител Г. Фотев. София: Изток-Запад.
- Тодорова К., Р. Златева. 2014. *Организационно поведение. Практически решения*. Шумен: УИ "Епископ Константин Преславски".

ИКОНОМИКА НА ВНИМАНИЕТО: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОЛЕТА НА ПРОБЛЕМИ В СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА. НЕРАВЕНСТВА, КРИЗИ И ТРАНСФОРМАЦИИ, ОТРАЗЕНИ В ОГЛЕДАЛОТО НА ТЕЛЕВИЗИЯТА (ПО МОДЕЛА НА НОВИТЕ „РИАЛИТИ“ ФОРМАТИ)

Яница Маринова

докторант в катедра Медии и обществени
комуникации, УНСС

***Резюме:** Целта на доклада е да очертае тенденции, ефекти, и дефекти в структурата на обществото, както и социални трансформации, резултат от съвременната икономика. В хода на доклада са очертани полета на проблемите, дефинирани са възприятията на аудиторията към прилаганата икономика и предизвикателствата пред бъдещето. Разгледан е въпроса за кризите и трансформациите в ежедневието, които се отразяват в телевизионните програми. Очертан е модел на конструиране и внушение на новите риалити формати.*

Живеем в свят на своеобразна „икономика на вниманието“, където всички се конкурират за внимание. Това е нов феномен – феноменът „Селфи“. Хората все повече се държат като малки деца. Чувстват се все по-малко уверени. Знаете как малките деца крещат: „Мамо, виж ме, виж какво направих!“ Защото, ако не си ме видяла, все едно не съществувам. Имаме нужда от постоянна обратна връзка. Нещо подобно се случва и с хората в социалните медии.¹

Всеки десети българин е в риск от дълбока бедност, а един от пет души се намира под линията на бедността. Това са основните изводи на Института за пазарна икономика (ИПИ), озаглавен „Бедност и рискови групи“ от март 2014 г. Според изследователите от института, групите, които се намират под най-голям риск от дълбока бедност в България са децата, икономически неактивните и безработните. Сред живеещите под прага на бедността най-голяма е групата на пенсионерите, която наброява 440 хил. души. Решението за справяне с проблема са политики,

¹ Грийндилд. С. Социалните медии вдетиняват хората. Economy. bg, октомври 2014

стимулиращи заетостта, както и фокусирани социални плащания, насочени към рискови домакинства.

Докладът класифицира няколко нива на бедност като акцентира върху две от тях - класическа и дълбока. Първото се отнася за населението, което живее с под 60% от дохода на средното домакинство, а в дълбока бедност се считат хората, които живеят с под 40% от този доход. Според тези критерии малко над 1,5 млн. българи попадат в първата категория, като освен пенсионерите в риск от бедност живеят още 360 хил. икономически неактивни и 335 хил. деца. От този милион и половина 675 хил. души са в състояние на дълбока бедност, измежду които 205 хил. деца и 300 хил. безработни или икономически неактивни.

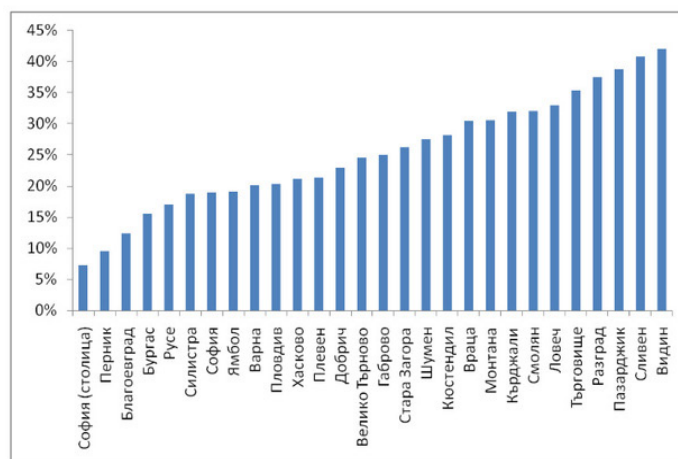
Таблица 1. Оценки за риска от бедност и дълбока бедност

Оценки за бедността и дълбоката бедност (хил. души)		
	В риск от бедност (60% от медианния доход)	В риск от дълбока бедност (40% от медианния доход)
Деца (под 18 г.)	335	205
Заети	210	65
Безработни	190	125
Неактивни	360	180
Пенсионери (над 64 г.)	440	100

Източник: Евростат, НСИ, ИПИ

Най-бедните: Най-сериозният фактор, който определя риска от бедност, е регионалният. Към 2012 г. относителният дял на бедните в столицата спрямо националния праг е бил около 7%, в Габрово и Стара Загора – 25%, а в Сливен и Видин – над 40%. В тази връзка Петър Ганев, старши икономист в института, коментира, че социалните политики трябва да имат регионален фокус, който да е насочен към конкретните особености на областта. Такива са нивото на образованието, демографското разпределение и концентрацията на етнически групи.

Графика: Относителен дял на бедността по области спрямо нац. линия (2012 г.)

Източник: НСИ

Фигура 1. Относителен дял на бедността по области за 2012 г. (%)

В национален план по-необразованите, най-младите и най-възрастните са под най-висок риск от бедност. Има и специфични рискови подгрупи. Малко под 30% от жените над 60-годишна възраст са бедни, а сред тези над 75 г. делът им нараства на 35. Отчасти това е заради по-дългата продължителност на живота на жените, но и заради неравните условия в пенсионната система. Други рискови подгрупи са тези на семействата с един работещ родител, както и тези с три и повече деца. Социалните проблеми на българското общество през годините на прехода като че ли най-ясно рефлектират в кризата на ценностите. Това води до сериозни дефицити в социалното поведение на подрастващите. Устоите на семейството също се разклащат. Увеличава се броят на децата без родители или само с един родител. Мониторингът през годините показва, че най-застрашени от настаняване в специализирани институции са децата с един родител – 58%, следвани от децата на безработни родители – 50% и деца от многодетни семейства – 39%.

Единството между семейство и училище във възпитанието и защитата на правата и статута на децата в последните две десетилетия сериозно е накърнено. Обществото, включително и медийната система, не проявяват особени грижи за гарантиране на безопасна среда, стимулиращата развитието на невръстните. А те не могат да избират нито семейството, нито училището, нито държавата, в която живеят.¹

Демографски параметри

Стресовите икономически предизвикателства на прехода определят негативните тенденции в демографската структура на населението. Според преброяване-

¹ Райчева, Л. Телевизия vs деца, newmedia21.eu, април, 2013г.

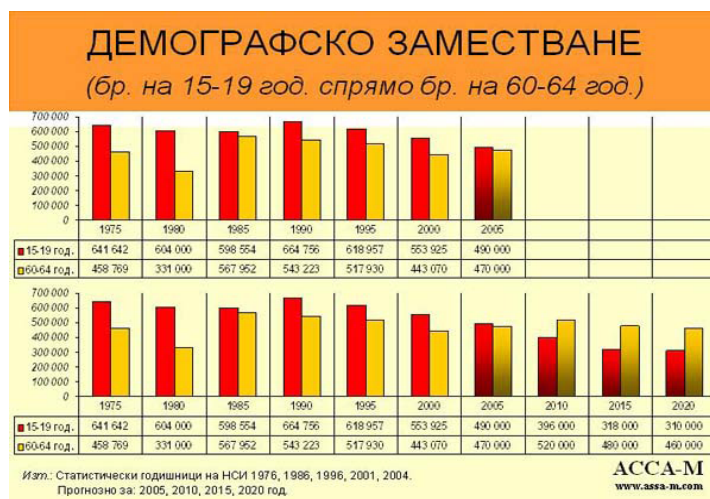
то от 2011 г. в България живеят 7 364 570 души. За едно десетилетие населението е намаляло с малко повече от половин милион (2001 г. – 7928 901), а в сравнение с последното преброяване от преди началото на прехода – с повече от милион и половина (1985 г. – 8948649) и с около милион в сравнение с първото преброяване следнеговото начало (1992 г. – 8 487317)¹

Съществено влияние върху демографските процеси в страната оказват и засилената урбанизация, намаляващата раждаемост, увеличената смъртност и интензивната емиграция. Тъжната прогноза е към средата на столетието децата в страната ни да намалеят наполовина.

И най-стряскащите факти изнасяни в медиите („Нацията се топи, но това не е само част от злото”, проф. Мирчев, 2004) не показват, а замъгляват реалната опасност за сравнително близкото бъдеще на нацията. Днес в България има ясни тенденции и процеси към деградация на структурата на населението и на нацията, на „човешкия капитал”. Ние напредваме към ръба, зад който българското население няма да може да се възпроизвежда пълноценно по цивилизационния европейски модел.

Средната класа и елитите не се възпроизвеждат нормално. Те са свели детеродната си норма далеч под минимума. Ускорено се възпроизвеждат неграмотни слоеве (ромски, турски и български), слоеве без трудови навици, без гражданска връзка с българската държава.

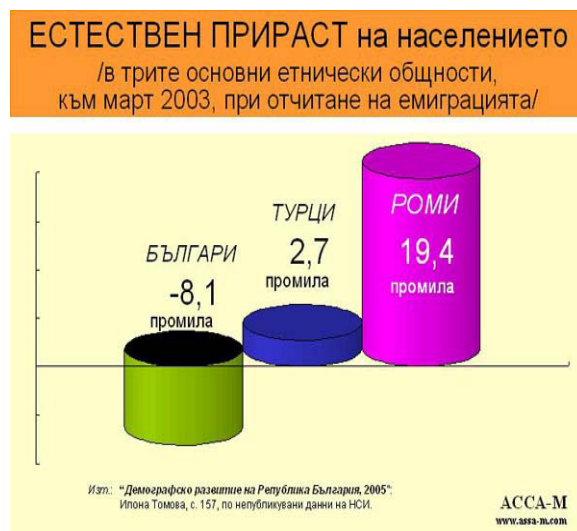
Бедствено намаляват младите, които трябва да заместват старите. Ако не се крием зад успокояващи средни числа, ще видим катастрофален спад на младото поколение – то няма да може да възпроизведе възрастова структура на населението.

Фигура 2. Демографско заместване на българското население

¹ Михайлов, С. 2007. Един читалищен мандат. Глобализацията, с.12-17, София.

Катастрофата е още по-свирепа, ако се отчете разрастващата се неграмотност на бъдещето население в активна възраст. 9% от 15-19 годишните българи ще останат без първична грамотност, 24% – при турците и 64% – при ромите.

Фигура 2. Естествен прираст на българското население

Социалната действителност на съвременното неолиберално общество наложи друга визия към трудолюбието в характерологията на българина. Днес успехът и реализацията са резултат не толкова на трудолюбие, а на шанс, късмет и спекулативна икономика. „Светът се превръща в глобално казино, отбелязва В. Проданов, в което съществува ново разделение – това на печеливши и губещи в една непрекъсната игра на печалба и загуба. Не са необходими даже кой знае колко лични усилия, способност, знания, както е било в предходните епохи“¹.

Кризи и трансформации в риалити телевизията като отражение на националната принадлежност

Съвременните медии навлизат в зони на всекидневието, както и в зони, забранени за публично оповестяване. Важно е да се отбележи, че философията, която сепарира частните и интимните отношения от политическите и публичните, отдавна се е пропукала. И в абстрактно-рационалното, и във функционалното пресъздаване на света. Има огромна литературно-художествена традиция, която показва всекидневието на публичността, показва публичността през всекидневието, вглежда се и анализира как във всекидневните, битовите и интимните форми на живота се очертават контурите на обществени процеси, на социални типове, на

¹ Проданов, В. 2012. Теория на българския преход. С.: Захари Стоянов.

политически поведения. Специално внимание от езикова гледна точка заслужават онези телевизионни програми и техните вестникарски проекции и аналози, които формират езиковата среда на масовата публика: а те са риалити и шоу програми-те, спортните предавания и игрите, турските и латиноамериканските „сапунки“, а през последните години и българските сериали, новинарските емисии, някои от ток шоу-тата и авторските предавания, които съчетават политически коментар, социални разследвания, зрителско участие, развлекателни похвати и послания, както и рекламите. Това са форматите, които в най-висока степен запълват всекидневието на българина и неминуемо влияят на неговото езиково поведение. В тях се практикуват различни езици, изявяват се личности с различна култура и поведенчески стил, от професионални комуникатори и актьори до участници с лош език, с неправилна езикова артикулация. Но има и общи езикови доминанти – достъпност, несложност (опростяване на смисъла), атрактивност, широк адрес и, желателно, интерактивност, което значи липса на възможности да се филтрира правилният или неприемливият език.¹

Според М. Манева: „Възникването и развитието на риалити формата бележи нова форма на телевизионна комуникация, която отразява реалността в своята непосредственост и първичност, прави живота по-действителен, отколкото той е в своето реално случване. Риалити телевизията се определя като взаимопроникване на личната и обществената сфера. Жан Бодриар казва, че феноменът „риалити шоу“ е специфичен за постмодерността. Според него съвременното общество има една свръхвидимост, която се определя в публичния дискурс. Този дискурс завладява личния свят на човека и чрез телевизията.”

Ролята на стойностите като предаване на модел

Телевизионни риалити формати се стремят към бързина и продажба на идеи. Те толерират консуматорското общество. Ето защо това, което се насажда като идея, е да се подражава. Изграденият образ от екрана е лъскав, безупречен и зрителят развива отношение към конкретен персонаж. С времето той припознава своя живот в неговия.

В новите риалити формати героите на двата пола са еднакви като брой. На преден план излизат темите за материалното (новата кола, която често е награда и прелъскава; новите дрехи, новото жилище), а теми за вътрешния духовен микросвят на персонажа, чиито липси най-често са предпоставка за поведението, отсъстват. Те са по-трудно показуеми и освен това изискват замисляне, влизане в дълбочина, което не е целта на подобен тип предавания. Тези предавания не култивират сърцето, а моделират съзнанието му. Така в условията на вакуум се случва модел от външния свят да надникне във вътрешния свят на производство и моделът „моя микро и макро свят“ да намери отклик в света на „затвореното

¹ Георгиев. Т. За стилистиката на риалити телевизията. Сборник научна конференция БСУ

производство”. В известен смисъл на езика на медицината риалити форматите са карцином – затвор, работиш единствено и само за себе си. Действието уж търси промяна, динамика, съвет на психолог, но вътре в себе си често не генерира промяна. Зараждането и заплитането на конфликта води до разплитане, до драма, до синдром на гадния свят. Вътрешният стремеж на зрителят е продиктуван от любопитството да надникнеш в чуждия свят, който е всъщност твоя.

Ролята на символите в общността

Когато група от хора – известни личности (ВИП Братър) или обикновени непознати герои („Съдби на кръстопът”, „Истински истории”) бъдат събрани в едно пространство с цел създаване на телевизионен продукт, те започват да изменят обичайния си ритъм на живот и се стремят да изпълняват законите на „големия брат” (в лицето на изпълнителен продуцент на продукцията). В хартата на правата са записани указания, които всеки следва да спазва. Спазването на тези принципи прави различно попадналите в групата еднакви. Във века на информационните полета личността на „аз-а” често се губи ставайки поредното болтче от машината на производството. Така личността на актьора става част от производствен процес. На практика се изгражда една нова общност, различна от реалния свят. В херметизираното пространство, където се събират непознати хора със задачата да създадат продукт за обща консумация, се губят идентичностите на всеки поотделно. Всяко физическо присъствие бива моделирано, режисирано и то вече има нов отклик. Краткият цикличен живот на повторения на реплики (при риалитита с предварителен сценарий), на изпълнение на серия от команди (при Биг Братър) водят до излизане от житейската ниша и изграждането на нов образ. Символните полета на новия образ са далечни за живота на обикновения зрител (извеждат се лъскави модели на подражание). Подменени са целите, трансформациите се случват в хода на риалитито. Обратите са предсказуеми и подтикващи, а зрителят обича да гледа именно излизането от равновесие на персонажите. Новите формати търсят сетивното възприятие, ето защо те експериментират с разнообразни терени.

За да са максимално правдоподобни историите на „Истински истории” и „Съдби на кръстопът” се заснемат в затворени и отворени пространства, съобразно конкретния епизод. Снимките на формати „България от край до край” и Непознатата земя” се случват през модела на пътуването и нямат фиксиран, рамкиран терен.

Времето на излъчване следва да е съобразено с общата гледаемост на телевизията. Продължителността на една серия е не по-малка от час. В телевизионния прайм тайм се култивират чужди мисли и нагласи.

Риалити форматите работят чрез силата на думите и внушението на звуковата вълна. Чрез думите в сценарния план те създават нагласа на мисълта на аудиторията. А родената мисъл поражда чувства и трайни нагласи.

ДУМИ $\Rightarrow$ МИСЛИ (изградени от думи) $\Rightarrow$ ЧУВСТВА

Заклучение

Риалити форматите се различават в прилагането на знанието. Зрителят е изследовател на едно знание-съдържание, което му се поднася. Но често той е изгубил способността си да селектира, да подлага на съмнение общата картина. Риалити форматите като отражение на реалността не се нуждаят от нови форми, а от нов модел за достигане до човека, ако продуценти и ръководства искат да стигнат до самия човек. Но ако тяхната цел е масово производство и приспиване съзнанието на зрителя, то ново възпитание и ново знание не би могло да се случи.

Литература:

Георгиев, Т. *За стилистиката на риалити телевизията*. Сборник научна конференция БСУ.

Грийндилд, С. *Социалните медии вдетиняват хората*. Есопоту. bg, октомври 2014.

Михайлов, Ст. 2007. *Един читалищен мандат. Глобализацията*, с.12-17, София.

Проданов, В. 2012. *Теория на българския преход*. С.: Захари Стоянов.

Райчева. Л. *Телевизия vs деца*, newmedia21.eu, април, 2013.

Семов, М 2004. *Глобализация и национална съдба*. С: Македония прес.

Христов. И. *Добродетелите на българина: парадигматични и трансформации*, ел. Списание Медии и обществени комуникации, юли 2013

capital.bg, март 2014 г.

www.bednostbg.info, март 2014 г.

THE SKI RESORTS IN THE BALKANS. THE CASE OF GREECE

Assoc. Prof. Blanas Nikolaos,

T.E.I. of Thessaly,

Assoc. Prof. Nikova Donka,

UNWE,

Assoc. Prof. Aspridis George,

T.E.I. of Thessaly,

Tselios Dimitrios,

T.E.I. of Thessaly

***Abstract:** The majority of the ski centers of Greece is facing serious infrastructure problems related to mechanical equipment, road connections, the available human resources, increased competition, diversification of consumer requirements, service improvement, promotion and finally view them. Also the climatic peculiarities of the country in general and climate change raise questions about snow cover duration of the ski centers. This paper studies the snow cover of the ski centers and days of operation thereof for a period of 11 years starting from 2003 – 2004 until 2013 – 2014. The study presents the institutional framework, literature review, indicates findings for winter tourism, identifies the causes of the problem and formulates policy proposals. Finally, it presents a research on the operation of the Greek ski centers. The conclusions – recommendations of the study will contribute to the design of a national policy for the development of ski centers and winter tourism in general, in order future investments can be economically viable and will contribute to the extension of the Greek tourist season.*

1. Introduction

Greece does not clearly form an integrated “*mountain policy*”, i.e. a policy for the development of the mountains. The ski centers (SC) can be clustered into two major time periods regarding their constructions’ date - pre EU accession and after. During the first period, referred to the dictatorship until the EU accession, a series of lifts had been installed on various mountains, even in places with a great difficulty of accessibility. Before the regime change, the creation of ski resorts was easy to be made. Actually, there were few SC and they were established either by locals who were ski fans and were politically connected to authorities, either directly by politicians who wanted to develop infrastructure at their place in accordance with the international

experience. Ski resorts during that period mainly served skiers – athletes and secondarily the skier – visitors.

The second SC generation period starts from the country's accession to the EU, until the beginning of the financial crisis (2010). In the golden era of the Community Support Frameworks, the exploitation of the mountains couldn't be missing. Many EU politicians and stakeholders used the development of the mountains and rural areas in general as an election tool. This era of hefty subsidies was characterized by unregulated and unlimited spreading of the SC. The vast majority of them are small local SC, with low capacity without expansion possibilities and adequate snow cover. Furthermore, the specifications and the services that are offered could not meet the budget of these services. Another issue is also the complementarities of investment and development projects in the surrounding ski area.

2. Institutional Framework – Literature Review

The operation of the ski centers in Greece is governed by the provisions of the Special Framework for Spatial Planning and Sustainable Development for Tourism and the respective amendments of several Laws. According to L. 3155/2013, in which the strategic directions of spatial organization and development of the ski tourism – leisure activities in the mountainous area are developed, the following ski resorts were “*identified as existing*”:

1. Helmos, Regional Unit (RU) Kalavryta, Achaia.
2. Mainalon, Tripoli, RU Arcadia.
3. Timfristos Velouchi, Karpenisi, RU Eyrutania.
4. Pelion, RU of Magnesia.
5. Pertouli, RU Trikala.
6. Vernon (Vitsi), RU Kastoria.
7. Karakoliou Metsovo, RU Epirus.
8. Prophet Elias Metsovo, RU Epirus.
9. Anilio Metsovo, RU Epirus.
10. Vasilitsa, RU Grevena & Ioannina.
11. Vigla Pisoderi, RU Florina.
12. Elatochori, RU Pieria.
13. Seli, RU Imathia.
14. 3-5 Pigadia Naoussa RU Imathia.
15. Kaimaktsalan (*Voras*), RU Pella.
16. Lailias, RU Serres.
17. Baldy, RU Drama.
18. Gerontovrachos Parnassos, RU Viotia, Fokida, Fthiotida.
19. Paggeo, RU Kavala.
20. Agrafta, RU Karditsa.

21. Golden Hind, RU Imathia.
22. Anogia–Psiloritis, RU of Rethymnon.
23. Parnassos, RU Viotia, Fokida & Fthiotida.
24. Ziria, RU Corinth.

Some of these resorts are non-existent or just called as ski centers, while a special settlement status for abuses and illegalities was institutionalized besides L. 4014/2011 and 4178/2013, without paying a fee and/or a special fine, because of the existence of buildings and other facilities in ski resorts which have no building permit and are not subject to the regulations of L. 4014/2011 and 4178/2013, although, the support of the operation for that kind of a ski centre is considered legally existing. For several existing SC of the country, raised questions for the choice of location. In many places where SC are located, there are no measurements or meteorological data that justify the choice of places only locals' or "*specialists*" references.

The ski centers of the country do not qualify the sufficient altitude. We note that in Greece, except for the mountain Olympus, most of the mountains are quite low. In the 14 major ski centers we study, the lowest altitude is at 1.175m. and the highest at 2.379 m, with an average altitude, at 14 SC, 1.732 m. According to United Nations Environment Program about the ski resorts and the phenomenon of global warming, many ski resorts at low altitude will face financial problems and may close. Specialists at the University of Zurich consider that the period of snowfalls in low mountains will be increasingly unpredictable in the next few decades. The effects of climate change will have severe effects during winter tourism in countries like Germany etc. The 15% of Swiss ski resorts have not enough snow. In the near future, the percentage will exceed the 37% or even the 56%. In Australia according to the worst case scenario, no ski resort will be viable until 2070. The rise of the temperature will be more noticeable in areas of the southern hemisphere during winter.

"Many traditional European low-altitude ski resorts may be forced to shut down either because of lack of snow or because of charges resulting from the additional costs, including artificial snow. The pressures for new installations in particularly sensitive ecological areas larger heights will increase" says **Dr. Burke**, Lecturer at the International School of Tourism Management in Zurich. A research that was based on meteorological forecasts of 2.000 scientists of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) set up by the United Nations with the World Meteorological Organization. The IPCC estimates that temperatures will increase by between 1.4 and 5.8 degrees Celsius by 2100 if we do not reduce emissions.

3. Greek Ski Centers and problems

The debates and disagreements of most mountaineering and ecological associations of the country do not target the sports of snow, since everyone thought that, even during the 3 – 4 months snow can develop such activities in Greece. They just assert that

existing ski centers scattered in the country satisfy adequately the needs of ski tourism. What are mainly needed are better services, improved infrastructure and maintenance of existing ones so that they can compete with the SC of the Alps and especially of our neighborhood, Bulgaria, FYROM and Romania that develop rapidly new SC.

In the General Assembly of the Union Ski Centers in 2010, Mr. **Chr. Pappa** – Chairman of SC 3-5 Pigadia and **Ef. Vazaios** – CEO of SC Kalavryta, pointed out that *“the outdated equipment of the ski centers requires immediate renewal and the lack of traffic on weekdays, are the predominant problems in Greek ski resorts”*. In January 2011, several ski resorts in Northern Greece underperformed. In a survey of the newspaper ‘according to the newspaper of Angelioforos’, year-over-year traffic is reduced by 50%, while in others the increased economic difficulties have prevented their opening. In 2012, in an interview with **P. Drivas**,¹ director of the ski center Parnassus, at *“Ski mag”* magazine,² outlines the problems of the ski centers and asserts that the Greek Ski Centers need comprehensive and realistic legal framework regarding the operation and development. Moreover, *“the creation of support mechanisms by local communities (authorities and industrial) is required, i.e. advertising, transportation, creation of tourist packages is required. In other words, it is not easy for the SC to survive if they are based only on ski activities, since ski season is limited to 15 weeks per year with many lost days of operation due to lack of snow or bad weather. Additional activities needs to be developed”*.

In 2013 a survey conducted by newspaper *“To Vima”* on Greek SC, the situation in the major ski resorts in the country appears *“satisfactory during the Christmas holidays and from January onwards, traffic focuses on the weekends and a fall of 10% -15% compared to last year”*. According to newspaper *“Naftemporiki”*, 2014 was a very bad year. According to the president of the Association of SC Greece **C. Pappas**, *“Weather was completely negative for the development of ski tourism, as it snowed slightly. The SC missed the Christmas – New Year as well as the January and February period. Another important problem of the ski centers is the fact that every day they underperform. 80% of the visits take place on weekends”*.

4. Presentation of Research

All elements are extracted from the website <http://www.snowreport.gr> (*magazine for the ski resorts of Greece*), the most authoritative site, admittedly, for information about the operation of ski centers and conditions. The snow report website contains information is impressive and covers many aspects. Indicatively we mention detailed weather forecast, web camera view in real time, snow height, last snowfall,

¹ Drivas, P., 2010. “Greek tourist skiing – problems and prospects», on line available on the website <http://www.traveldailynews.gr>, accessed on 10/14/2015.

² <http://www.skimag.gr/>, electronic magazine for skiing.

temperatures, open lifts etc. The website monitors of 22 SCs are divided into two major categories. The first 14 SC are those which have on their premises at least one overhead conveyor lift of skiers / visitors. These 14 SC are those which dealt with the processing of data, such as those found on the website of the snow report. The SC of Kaimaktsalan has the highest, regarding altitude, aerial lift while Pertouli SC has the lowest. Two ski resorts have ski lifts at an altitude above 2.000 meters, while the vast majority of the SC range at an average height of between 1.500 and 2.000 meters. 3 SCs (*Metsovo, Pertouli and Pelion*) are below 1.500 meters in the average height of aerial lifts. The average altitude of all aerial lifts is 1.700 meters, an altitude that according to international standards is marginal for the exercise of skiing, we would say satisfying the standards of our country. In all SC aerial lifts serve autonomously own track and a prerequisite for the approach to other aerial or drift lifts and therefore their life attributes the maximum season of the SCs.

5. Results of the Research

The data processing was accomplished by adding all operation days of the last eleven years of selected lifts indicates that most days were recorded at the lift “*Upper chair*” of the Pisoderi SC. On top we find the SC that are traditionally considered as the best organized and with great snow cover. Surprisingly Kaimaktsalan SC ranks in very low position, although it is the SC with the highest altitude. On the other side, Elatothori is in the sixth place in terms of operation, while in relation to the altitude is in the low positions (*11th*). By matching the average operating days per SC in months, we result in three major categories of SC. The first includes 3 SC going beyond the 3 months of operation (*> 90days*), Pisoderi, Parnassos, Vasilitsa. The second includes those ranging between 2 and 3 months (*60 to 90 days*). This particular heading includes the substantial majority of the country’s SC (*8 in number*), while in the last class there are 3 SC which show average less than 2 months of operation, practically only one month. These are, Metsovo, Pertouli and Falakro. The first 2 actually are in a particularly low altitude while the Falakro SC’s problem, as explained, is not related to the snow cover.

We note that the first 3 SC (*Pisoderi, Parnassos, Vasilitsa*) monopolize the so-called best years, while the first position in the 11 years for 6 times holds the Pisoderi SC. He could say that these 3 SC, despite climatic changes, show snowfalls that allow you to have relatively stable operating days, which is particularly important for operational planning and potential investments. On the other hand, Metsovo SC shows in 6 of the 11 years the fewest operating days, along with Falakro SC. If you want to have a view at country level, we find that the average operation ranges from 59 days in the period 2010 – 2011, to 79 days in 2003 – 2004. Regardless the variations, in all respects expected, indicates that normally the average of operation days at country level is around 75 days, from January to mid-March.

The maximum number of operating days of the last decade appears to Pisoderi SC with 126 days in 2009 – 2010. We also note that the second group of ski centers and the most populous, show considerable variation from year to year, which is explained by climate change and high weather impacts in the operation of this group of SC. Instead, the first category with the first 3 SC (*Pisoderi, Parnassos and Vasilitsa*) shows a relative stability of operating days with smaller fluctuations. Another important observation is that every year some SC make the best or the worst year of the eleven years. If we consider that there is some other reason other than snow cover, ie snowfall, this leads us to conclude that every year we have different climatic conditions at least snowfall by region. Only one year during the period 2004 – 2005 we did not have a maximum or minimum, while in the period 2009 – 2010 we have 4 SC (*Pisoderi, Parnassos, Pertouli and Metsovo*) to present the maximum of their 11-year and at the same time we had the absolute best price of 126 days operation in Pisoderi SC.

Another interesting finding is the total number of days of operation of all SC per year during the 11-year period. In the periods 2006 – 2007 and 2010 – 2011 are recorded the lowest values regarding the overall operating days of SC. As we emphasized in the beginning of the paper, the study is dynamic and continues every year. Although in this study were not shown data from the last year 2014 – 2015, however, to their process shows that the total number of operating days in SC for this period is also low (825 *days*). This leads us for the moment in a tendency of forming a four-year cycle, in which these three years have 2 good years and the last year is the worst. Moreover, the study of the average three years the said periods, i.e. (2003-2004 until 2005 to 2006), (2007 to 2008 until 2009-2010), (2011 to 2012 until 2014-2015), shows a continuously declining trend of total days of operation, from 1002 to 990 and finally to 955 respectively. That average worsens if we take into account the fourth worst year for each four-year cycle that ends by 940 days to 935 and finally to 923 days. Is such a reduction continuous resulting of weather phenomena?

Pisoderi SC ranks first with a significant difference (10 *days*) from the next two of Parnassos and Vasilitsa. On the 3 last places we find the Pertouli, Metsovo and Falakro SC. The importance is great because measures the spreading of the variable around its mean. In our case, the knowledge of the standard deviation is particularly important for the skier visitors who wish promptly to book a package in a SC which can guarantee snow cover. As we observe, SC with the best standard deviation is that of Anilio, for which the data available cover only two periods followed Pertouli, Kalavryta and Pisoderi SCs. Anilio therefore although it has a relatively low average operating days, however, because of the small standard deviation, means that the operation days of the SC are stable every year. Note that ensuring the days of operation of a ski resort is one of the most important prerequisites for ensuring winter tourist development of a region. In Bansko SC, Bulgaria, ensuring of operation is done with artificial snow systems cover about 75% of the trails. Unfortunately, in Greece, few SC (*like SC Naoussa*) have artificial snow system.

6. Conclusions

The modernization, expansion and the development of new ski centers in Greece must be repositioned according to a strategic plan aiming at winter tourism's growth under a new particular tight fiscal adjustment. Each euro spent must create added value and jobs. Specifically, the nature of Greek mountain areas aiming to lift the isolation, containment of the population and its regeneration, but also protect the fragile environment set, new standards in the formulation of development policy. The active participation of local communities in solving the problems is also substantial, in order to address the structural difficulties in the context of social and economic cohesion in an internationalized environment with common characteristics. The acquisition of autonomy and diversity of the economy is considered a basis for developing mountain regions and a key element of success as, in this way we avoid the dependence of the place only by a particular productive sector.

Tough competition from neighboring Bulgaria and FYROM, lately, press Greece address winter tourism systematically. Financial problems, the quality of services, satisfaction of visitors, the competitiveness of SC, the existence and modernization of infrastructure, the introduction of other alternative tourism activities are some of the issues that have been thoroughly studied in Greece. The study of snow cover in SC in Greece is a crucial factor that directly affects the days when the SC and should be taken seriously in the strategic development planning of Greek tourist product. Finally, another equally important issue that we will consider in future research is the allocation of days of operation of SC through time and especially in periods of vacation and holidays in winter.

Bibliography

Kelaiditis, N., 2010. "*Prospects and development of ski resorts*", on line available on the website http://nkelaiditis.blogspot.gr/2011_03_01_archive.html.

Kotsina O. 2010, "*Review of the problems for Greek skiing and Greek SC*", on line available on the website <http://traveldailynews.gr/hypostyles/article/2913>.

Pavlopoulos, P., 2001. The winter tourism in Greece: Analysis – conclusions – recommendations. *I.T.E.P. study No. 11*, Athens.

УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ УЧАСТИЕТО СИ В ПРОЕКТ „МАРТЕНИЦАТА – ЗАЕДНО ДА СЪХРАНИМ ТРАДИЦИЯТА”

ас. Мариета Гуновска

Медицински университет, Медицински колеж, Плевен

Резюме: В световните образователни практики основно място заемат методите, свързани с работа по проекти. Концепцията се базира на идеята, че знанието е продукт на дейността. По време на обучението и професионалната си подготовка, студентите от специалност „Социални дейности”, посредством участието си в проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията” успяха да приложат на практика усвоените теоретични знания. Целта на този проект беше да се насърчи креативността на деца и лица с увреждания и да се удовлетворят емоционалните, познавателните и естетическите им потребности чрез изработването на мартеници.

Образованието е съществен фактор, който обуславя социалната промяна. Във всяка сфера на социалната практика образованието оказва пряка или косвена връзка и действа като катализатор при промените в тях. Образованието изменя, усъвършенства и видоизменя поведението на личността по посока на социално целесъобразни еталони на доминиращата нормативно-ценностна система в обществото (Андреев 1998: 56-60).

Трудовата активност дава началото на учебната дейност и е водеща в конкретни периоди от психичното развитие на човека. В процеса на учебната дейност, чрез умствената активност, се усвояват знания с различно съдържание, изработват се умения и навици (Стойков 1995: 58-61).

Създаването на проект е замисъл или цел, която човек се стреми да постигне чрез разработване на план за устройство или конструиране на нещо предварително. Американският психолог и педагог Джон Дюи (1895-1952) и ученикът му У. Килпатрик създават нова „учебна техника”, известна с името *метод на проектите*. Този метод се изразява в задаване на конкретно съдържание на учебната работа, като дейността на учащите се е насочена към постигане на точно определена практическа цел (Вълчев 2004: 408-409).

Проектът в социалната работа може да се представи в следната основна тематична схема, която включва:

- Същност и елементи на проекта;
- Придружително писмо, резюме и въведение;

- Партньори при реализирането на проекта
- Поставяне на проблема, целите му и методите за постигането на целите;
- Целеви групи;
- Очаквани резултати, продължителност и дейности по проекта;
- Оценка на трудностите, които могат да се срещнат или да затруднят реализирането на проекта;
- Бюджет.

Включването на студентите в работа по проект затвърждава знанията им за същността и спецификата на проекта, не само като метод на обучение, но и като метод в социалната работа (Тодорова 2005: 115-118).

Основен и съвременен метод в извършването на групова социална работа е участие в проект, свързан със социалните дейности, който съществува от доста време в световен мащаб, а през последните години се използва и у нас. Като основни характеристики на проекта могат да се посочат следните:

- да е насочен по отношение на конкретни потребности и проблеми;
- разработената идея да е с практическо приложение в социалната действителност;
- реализирането на проекта да се осъществява от експерти, които действат в социалната среда;
- да се определи продължителността на действие на проекта.

Социалният проект трябва да се базира на местната действителност и потребностите на хората в нужда. От изключително значение преди да се започне работата по самия проект е да се разполага с точни и изчерпателни данни, като повечето от същинската работа включва установяване на контакти с различните хора и групи, които ще бъдат включени в работата (Паризов, Сотирова 2012: 102-103). Работата по проект дава възможност за обогатяване на социално-педагогическата практика и е начин да се приложат модели за работа по актуални проблеми, за които социалната услуга няма достатъчно ресурси (Петкова 2012: 95).

Проектът е иновативна педагогическа практика, която дава възможност на студентите да разгърнат умствената си активност и да проявят своите творчески способности. Методът на обучение е включен в професионална подготовка на студентите от специалност „Социални дейности”, като им позволява да използват теоретичните знания и да ги приложат в практиката. Важно е да се отчете и фактът, че освен развитие на умствената активност и творческите способности, у студентите се изграждат и умения за работа в екип. След приключването на работата по проекта трябва да се отчете и груповата ефективност и удовлетвореност.

Груповата ефективност би трябвало да се разглежда повече като процес, а не толкова като завършено състояние. Тя може да се определя като производство на определени продукти, услуги, информация и решения на екипа, чиито резултати да са достъпни за потребителите. Ефективността може да се установи и чрез жизнеспособността на групата, която отчита удовлетвореността от включването си в творческата дейност, степента на участие в нея, както и готовността да се

продължи съвместната работа. Не съществуват общоприети модели за груповата ефективност, съществуват определени фактори, които влияят върху нея и водят до нейното повишаване. Те се определят от начина, по който функционира групата, както и от индивидуалните роли, груповите норми, сплотеността и размера на групата и нейния синергизъм (Илиева 2006: 168-173).

Специфичните цели, целевите групи и дейностният план-график на проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията”, резултатите от проведените интервюта с потребители на социални услуги и анкетата със специалистите, участващи в проекта, са отразени подробно в статията, озаглавена *Студентски проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията”* (Гуновска, Батова, Велков 2014: 403-409).

В настоящата разработка се разглежда въпросът, свързан с третата група дейности, а именно, удовлетвореността на студентите след приключване на работата им по проекта. Проектът се осъществи от студенти и преподаватели от специалност „Социални дейности”, специалисти и потребители от социални услуги за периода януари – април 2014 г. Проведена беше анкета „Обратна връзка” със студентите за работата им по проекта и последващи инициативи за съвместни дейности с потребителите на социалните услуги. Въпросите в анкетата са структурирани в три основни групи:

- Първа група – мотив за участие и оценка на възможността да участват в проекта, оценяване на план-графика на проекта.
- Втора група – оценяване на собствената дейност и на другите членове на екипа, оценяване на активността за участие на потребителите и специалистите от социалните услуги.
- Третата група въпроси е насочена към удовлетвореността от участието, препоръки и идеи за следващи проекти с децата и лицата с увреждане.

Анкетирани бяха 28 студенти (I-ви и II-ри курс) от специалност „Социални дейности” на Медицински колеж към Медицински университет – Плевен.

Отговорите на въпросите (могат да посочат повече от един отговор), отнасящи се до мотивацията на студентите за участие, се обединяват в няколко групи: „това е предизвикателство за мен” (53,57 %); „ще придобия практически умения” (50 %); „ще усвоя нови знания” (21,43 %); „участвал съм и в друг подобен проект” (14,29 %); „ще получа сертификат” (7,14 %) и покана от приятел (3,57 %). От тези резултати е видно, че студентите приемат работата по проект като нещо ново, с което искат да се срещнат „лице в лице” и да се справят. Една не малка част приема това като мотивация за учебна дейност, при която те се надяват да усвоят знания и умения, да формират навици, да извършват различни дейности, които са насочени към развитие, усъвършенстване и самоусъвършенстване на способностите им.

Отговорите на въпросите, свързани с оценяване на проекта се обобщават по показателите за всеки един от критериите. Резултатите по критерии „Оценяване на проекта” са отразени в таблица 1 за всеки един от показателите. По показател

„възможност за участие в проекта”, най-висок дял заема оценка „отличен” (89,28 %), нисък е процентът на оценка „мн.добър” (10,72 %) и не е посочена слаба, задоволителна или добра оценка. Студентите оценяват възможността да могат самостоятелно да решават дали да участват в сътрудничество с преподавателите си, специалистите и потребителите на социални услуги.

Таблица 1. Оценка на проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията” от студентите-участници

възможност за участие	идея на проекта	планиране на дейностите	план-график на проекта	краен резултат от проекта
5 – 10,72 % 6 – 89,28 %	6 – 100 %	4 – 3,57 % 5 – 3,57 % 6 – 92,86 %	5 – 10,72 % 6 – 89,28 %	5 – 3,57 % 6 – 96,43 %

В оценяването по показател „идея на проекта”, всички са дали отлична оценка, което означава, че приемат и осъзнават, че с изпълняването на дейностите ще имат възможност заедно да работят с децата и лицата с увреждане, ще им помогнат да се чувстват значими и ще развият своите социални умения за работа с тях.

По показатели „оценяване на дейностния план-график на проекта” (89,28 %) и „краен резултат от проекта” (96,43 %), отново преобладава оценката „отличен”. Тези резултати показват, че участниците, отговорниците за различните мероприятия и времето за извършване на дейностите са правилно разпределени, запознати са с крайния резултат от проекта и са доволни от постигнатото.

Резултатите по критерии „Оценяване на участниците в проекта” са представени в таблица 2.

Таблица 2. Оценяване на участниците в проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията”

собствена дейност по проекта	дейност на членовете от екипа	активност на потребителите	съвместна дейност със специалистите
4 – 3,57 % 5 – 25 % 6 – 71,43 %	4 – 3,57 % 5 – 17,86 % 6 – 78,57 %	5 – 10,72 % 6 – 89,28 %	5 – 7,14 % 6 – 92,86 %

По показател „собствена дейност по проекта”, анкетираните студенти оценяват дейността си като „мн.добра” (25 %) и „отлична” (71,43 %), а само 3,57 % като „добра”. Този резултат показва, че те осъзнават собствената си дейност, умеят

да оценят своите сили и способности, отношението към хората и към себе си, като проявяват и самокритичност. По показател „дейност на членовете от екипа”, също преобладават оценките „мн.добра” (17,86 %) и „отлична” (78,86 %) и един малък процент (3,57 %) „добра”. Това означава, че е създаден ефективен екип, членовете на които си оказват подкрепа при изпълнението на дейностите, обсъждат и вземат заедно решения, разпределят ангажиментите си и създават работни взаимоотношения. Изпълнението на съвместните дейности с потребителите също се оценяват с отлична оценка (89,28 %), което показва, че студентите активно са се включили и желаят да се самореализират, показват степен на осъзнатост, самостоятелност, творческа изява, което ги прави социално значими. Подобни са оценките и по показател „съвместна дейност със специалистите”, където преобладава оценка „отличен” (92,86 %). Резултатите показват, че студентите високо оценяват съвместните си дейности със специалистите и че умеят да работят в екип в процеса на изпълнение на конкретните мероприятия.

При отговорите на въпроса „Участието в този проект за Вас е:” (могат да посочат повече от един отговор) бяха получени следните резултати:

- „практически умения за работа с деца и лица с увреждане” – 64,28 %;
- „разширяване на знанията за работа с деца и лица с увреждане” – 57,14 %;
- „нови контакти” – 53,57 %;
- „подкрепа” – 42,86 %;
- „признание” – 3,57 %;
- „грижа за другите” – 71,43 %.

Прави впечатление, че с най-висок дял се откроява „грижа за другите”, т.е. анкетираните студенти осъзнават, че тяхната бъдеща професия е свързана с подкрепа и грижа за другите, работа с уязвими социални групи и с повишаване на качеството им на живот. Някои студенти определят работата си по проекта като „интересна”, „забавна” и „носеща удовлетворение”.

Като препоръки към проекта анкетираните посочват „повече работа с деца и лица с увреждане”, „да бъде повече дни”, „да се включат повече участници”, „да участват повече студенти и от други специалности” и „това да се превърне в традиция”. Студентите споделят като идеи за следващи проекти „Заедно да направим великденски яйца” и „Всеки национален празник да бъде отпразнуван заедно с потребителите на социалните услуги”.

В заключение може да обобщим, че работата по проект изгражда у студентите умение за работа в екип за разработване на общи цели, които водят до постигане на социална кохезия, тъй като по този начин всеки се чувства обвързан с целта на екипа и разбира ясно индивидуалната си отговорност и отговорността към другите. Всички са обединени в усилията си за постигане целите на проекта. За да се справят с възникващите проблеми по време на изпълнението на проекта, студентите се научават да събират информация, проявяват солидарност, съблюдават за трудовата дисциплина и така се учат в процеса на действието. Работата по проект стимулира у студентите инициативност, съобразителност и социална перцепция.

Осъществяването на проекта помогна за повишаване на самооценката и усещането за социална значимост на децата и лицата с увреждане и запозна обществото с творческия им потенциал.

Като краен резултат от проекта, трябва да отбележим, че се реализира една от препоръките на студентите, а именно проектът прерасна в традиция и вече две поредни години се осъществява с помощта и съдействието на ректора на Медицински университет – Плевен проф. д-р С. Томов. При неговото осъществяване през 2015 г. с българската традиция бяха запознати и чуждестранните студенти, които на 1 март получиха от ръководството на университета традиционна българска мартеница.

Литература:

Андреев, М. 1998. *Образование и общество Педагогическа социология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Вълчев, Р. 2004. *Интерактивни методи и групово обучение в гражданското образование*. София: Център „Отворено образование“.

Гуновска, М., Батова, Б., Велков, Е. 2014. *Студентски проект „Мартеницата – заедно да съхраним традицията*. В: Сборник доклади от Юбилейна конференция „Превенция и рехабилитация за подобряване качеството на живот“. Стара Загора: Академично издателство на Тракийски университет, 403-409.

Илиева, С. 2006. *Организационно развитие*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Паризов, П., Сотирова, В. 2012. *Методи в социалната работа*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.

Петкова, И. 2012. *Социално-педагогическа работа с деца, лишени от родителска грижа*. Габрово: ЕКС-ПРЕС.

Стойков, И. 1995. *Педагогическа психология*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

Тодорова, М. 2005. *Помагало по методи на социалната работа*. Велико Търново: Фабер.

Икономическа социология 4.0:

Новото поколение

ЕВРОПЕЙСКАТА ФИНАНСОВА ПОМОЩ ЗА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2007-2013 г. – ЗА И ПРОТИВ

Галина Стоянова

докторант в катедра Социология,
ЮЗУ „Неофит Рилски”

***Резюме:** Представени са резултати от авторско емпирично изследване, доказващи полезността на европейската финансова помощ за България през периода 2007-2013 г., според мнението изследваните лица.*

Сред изследователите съществуват полюсни разбирания за необходимостта и полезността на европейското финансиране за развитието на новоприсъединили се към ЕС страни, в т.ч. и България. Диаметрално противоположните гледни точки са следствие от същността на европейската финансова помощ, от нейното предназначение и роля за икономическото и социално сближаване и изравняване стандарта на живот на страните членки на ЕС, намаляване на неравенствата в тях чрез увеличаване на икономическия растеж и заетостта и ограничаване на безработицата.

Първата група включва социално ориентирания кръг изследователи, които споделят тезата, че новите страни-членки остро се нуждаят от финансова подкрепа, за да извършат реформи в икономическата, политическата и социалната сфера по начин, който да ги интегрира в европейското пространство.

Втората обхваща либерално настроените, т.нар. пазарно ориентирани икономисти и други, които защитават тезата, че европейските средства трябва да се спрат (в т.ч. и за България), защото те са вредни, прикриват, „замазват” структурните проблеми в икономиката и по този начин отлагат „лечението”. „Умиращият си живее на изкуствено дишане”. Нещо повече. Те са генератор на корупция (извличане на нелегитимна рента).

В настоящия доклад ще представя резултати от авторско емпирично изследване¹, чрез които правя опит за верифициране на двете тези.

¹ Авторското емпирично социално изследване е на тема „Ефекти от усвояването на средствата от ЕС”, проведено през м.юни-юли 2015 г. Извадката е неслучайна, нецелева – „по удобство“ и „според отзовалите се“. Изследвани са 167 лица, от 6 града и населени места, от 4 планови района на страната. Изследването е непредставително за страната, резултатите му са валидни само за изследваната съвкупност. Въпреки непредставителността си, това емпирично изслед-

Работната теза на моя доклад е, че европейската финансова помощ за България се възприема по-скоро като конструктивна помощ – необходима и полезна за развитието на икономиката и обществото, отколкото като деструктивна.

За защита на тезата са решени следните **задачи**:

1. Изяснена е същността на европейската финансова помощ и нейното предназначение
2. Проучен е начинът, по който изследваните лица възприемат европейската финансова помощ за България за подобряване и/или неподобряване живота на българските граждани.
3. Изследвани са възприятията на изследваните лица за европейската финансова помощ към България по отношение институционалното изграждане и/или неизграждане на системата за управление и контрол на средствата от ЕС.

1. Същност на европейската финансова помощ и нейното предназначение

Европейската финансова помощ представлява усвояване на средства от Структурните (ЕФРР и ЕСФ) и Кохезионния фонд на ЕС от страните членки за осъществяване на реформи, в контекста на кохезионната политика на съюза. Целта е тази помощ да спомогне за ускоряване на икономическия растеж, увеличаване на заетостта, намаляване на безработицата, а също така и производителността на труда, с цел успешното им сближаване и интегриране в Европейската общност.

Провеждането на кохезионната политика на ЕС се осъществява в продължение на пет програмни периода с непрекъснато увеличаване на нейния бюджет. Основни бенефициери на кохезионната политика от приемането си в ЕС досега са Испания, Италия, Португалия и Гърция. Въпреки, че повече от 25 г. тези четири страни усвояват активно европейските структурни и кохезионни фондове няма ясна тенденция за подобряване на благосъстоянието на населението в тях. Регионите в тези страни остават относително най-бедни. Разбира се, за влошаване на финансово-икономическото състояние на тези страни силно въздействие оказва глобалната финансово-икономическа криза от 2008 г.

България е бенефициер на европейските фондове от третия период (за нас предприєдинителен), четвъртия (2007-2013г.) и петия (2014-2020 г.), известни като следприєдинителни. По данни на Министерството на финансите от м. април 2015 г., общият размер на приходите в бюджета на страната във вид на финансова помощ от ЕС за периода 2007-2014 г. възлиза на 20,9 млрд. лв. Тази сума включва средствата, предоставени по предприєдинителните инструменти – ФАР, ИСПА, САПАРД, по европейски кохезионни и структурни фондове, по

ване представя снимка на процеса на управление и на ефектите от тяхното усвояване през погледа на изследваните лица.

програмата за подпомагане изпълнението на Шенгенското споразумение, по земеделския фонд за развитие на селските райони и рибарство, по преките плащания на земеделски производители и по Международния фонд „Козлодуй“ за компенсиране на България за изключването на четирите блока атомната централа. За същия период бюджетните разходи за България от членството в ЕС са в размер на 6,2 млрд. лв. Следователно, финансовата полза от членството на България в Европейския съюз възлиза на 14,7 млрд. лв.¹ През новия планов период до 2020г. България ще разполага с ресурс от Европейските структурни и инвестиционни фондове в размер около 15 милиарда евро, разпределен по девет оперативни програми чрез които ще се усвояват.²

Изниква въпроса, в каква степен европейското финансиране е помогнало и помага на България за ускоряване на икономическия растеж, благосъстоянието (БВП на глава от населението), заетостта и намаляване на безработицата и особено за възстановяване от икономическата криза. За сега отговор на национално равнище няма, тъй като няма оценки на въздействието и цялостна оценка на ефективността (резултатността) от използването на евросредствата. Нещо повече. Отговор на подобен въпрос, а именно – доколко икономическият ръст на регионите и държавите и тяхното сближаване се дължи на структурните и кохезионните фондове (а не на други фактори) няма и от Европейската комисия. Независимо, че тя отчита намаляване на различията по отношение на brutния вътрешен продукт на глава от населението, както и намаляване на броя на подпомаганите региони, които са с брутен вътрешен продукт на глава от населението под 75% и съответно под 50% от средното за Европейския съюз няма ясни и точни разчети за ефективността (резултатността) на СКФ за всяка страна бенефициер на евросредства. Добре известно е, че **отсъствието на достатъчно прецизни оценки на въздействието** на европейските фондове по страни и региони не позволява коректни анализи, прогнозиране и планиране на Многогодишните финансови рамки за всеки следващ период.

¹ Данните за баланса по сметката между изплатените от България вноски в бюджета на ЕС и получените от страната ни средства в периода 2007-2014 г. са предоставени с писмен отговор на финансовия министър Владислав Горанов до депутат от ГЕРБ. В информацията на Министерството на финансите не се посочва, дали са приспаднати сумите, които България е получила, но по-късно е възстановила на ЕС под формата на „финансови корекции“ по еврофондовете. Вж. <http://novinite.bg/articles/91787/Chlenstvoto-ni-v-ES-ni-e-doneslo-147-mlrd-lv#sthash.4ZdQu6ys.dpuf>

² Министерство на финансите; www.eufunds.bg

2. Европейската финансова помощ за (не)подобряване живота на българските граждани

За необходимостта и полезността на европейската финансова помощ за България може да се съди най-осезаемо по това, доколко влизащите в страната средства са инвестирани и/или използвани по начин, който осигурява по-добър живот на гражданите. На въпроса „*Смятате ли, че има пряка полза от европейските средства в България?*” данните в таблица 1 показват следните резултати.

Таблица 1. Разбиране за ползите от европейските средства за България

Отговори	%
Да, има полза	29,9
По-скоро има полза	44,3
По-скоро няма полза	14,4
Не, няма полза	4,2
Нито полза, нито вреда	3,6
Не съм се интересувал	3,6
Общо	100,0

Източник: авторско емпирично изследване от 2015 г.

Близо три четвърти (74,2%) от респондентите дават положителен отговор, 18,6% заявяват, че няма ползи, а 3,6 % смятат че няма нито полза нито вреда. Следователно, за близо една четвърт от изследваните лица пряка полза няма и за тях това е „безполезно упражнение” на управляващите не само в нашата страна.

На следващия въпрос „*В кои от изброените области виждате ползите от реализирани проекти с европейски средства?*” съвкупната информация от изследването по този въпрос е поместена в таблица 2. Данните от нея показват, че за повече от една пета от отговорилите областта, която носи най-много ползи от реализирани проекти с евросредства, е системата на транспорта – пътна и жп инфраструктура. На второ място, според 17,4% от респондентите това е системата на регионалното развитие (градски транспорт, жилищна политика), а на трето място са поставени следните три области – образование, научни изследвания, иновации; земеделие и околна среда (инфраструктура за питейни и отпадъчни води, за третиране на отпадъци).

Таблица 2. Области на реализирани проекти с европейски средства

Отговори	%
Транспорт (пътна и жп инфраструктура)	21,9
Регионално развитие (градски транспорт, жилищна политика)	17,4
Образование, научни изследвания, иновации	13,5
Земеделие	13,5
Околна среда (инфраструктура за питейни и отпадъчни води, за третиране на отпадъци)	13,0
Туризм	9,8
Развитие на малкия и средния бизнес	4,9
Здравеопазване	3,5
Подобряване на административното обслужване	2,5
Общо	100,0

Източник: авторско емпирично изследване от 2015 г.

Проучването на мненията и оценките на изследваните лица относно изпълнението на кохезионната политика у нас чрез оперативните програми (ОП) по СКФ са обобщени в таблица 3.

По отношение на твърдението, че след 8 години действие на оперативните програми те помагат на **България да стане по-добро място за живеене**, близо две трети от изследваните лица дават положителен отговор, докато малко над една трета (34,7%) са на точно противоположното мнение – тези програми не помагат на България да стане по-добро място за живеене.

Таблица 3. Мнения и оценки на изследваните лица за въздействието на ОП върху промяната на живота в България

Твърдения	Да	Не	Не съм се интересувал
1	2	3	4
След 8 години действие на ОП, те да помагат на България да стане по-добро място за живеене	63,5	34,7	1,8
Чрез средствата от ЕС се увеличават възможностите за реализация на младите хора в страната	56,9	40,7	2,4

Продължение

1	2	3	4
Членството ни в ЕС и оползотворяването на европейски средства води до по-високо национално самочувствие	49,1	45,5	5,4
8 годишното членство в ЕС и произтичащите от него права и задължения допринася за подобряване стандарта на живот на гражданите	47,3	49,1	3,6

Източник: авторско емпирично изследване от 2015 г.

Важно е да се подчертае също, че преобладават положителните мнения на респондентите за средствата от ЕС, защото чрез тях се увеличават възможностите за реализация на младите хора в страната. Това твърдение споделят 56,9% от отговорилите, което означава че е усетено/почувствано увеличаването на заетостта и намаляването на безработицата, а оттам и на бедността. Не споделят обаче това мнение не малка част от респондентите – 40,7%. В предвид на това, че 57,5% от изследваните лица, попаднали в извадката са младежи (от 18-28 г.), може да се предположи че предимно млади хора са тези, които изразяват недоволството си от предоставяните им на този етап възможности за реализация вътре в страната. Важно е да се подчертае, че е незначителен делът на тези, които не се интересуват от разкриването на нови възможности за социално включване чрез труд – едва 2,4% от отговорилите. Може да се предполага, че тези лица имат нагласи за емигриране и/или имат достатъчно доходи, за да не се интересуват от трудова заетост, както е възможно да не вярват в полезността на европейската финансова помощ.

Интерес представлява също твърдението, че членството ни в ЕС и оползотворяването на европейските средства води до **по-високо национално самочувствие**. Това твърдение споделят близо половината от респондентите. Разбира се висок е делът на тези, които изразяват несъгласие – 45,5%, а 5,4% нехаят за националното си самочувствие.

Твърдението, че 8 годишното членство в ЕС и произтичащите от него права и задължения допринася за подобряване **стандарта на живот** на българските граждани се възприема от по-малката част от отговорилите респонденти – 47,1%, докато с 2 процентни пункта повече (49,1%) са тези, които го отхвърлят. Това означава, че почти половината от изследваните лица не са почувствали повишаване на собствения си стандарта на живот, независимо от реализирането на европейски програми една от целите на които е именно намаляване разликите в стандарта на живот в България в сравнение със средноевропейския. Следователно, независимо от това, че положителните и отрицателните отговори на респондентите нямат голям диапазон на различия, не може да не се разсъждава върху негативните мнения и оценки.

3. Европейска финансова помощ за институционалното изграждане на системата за управление и контрол на средствата от ЕС

Европейската финансова помощ допринася ползи и по отношение **институционалното изграждане на системата за управление и контрол на средствата от ЕС** (вж. таблица 4).

Таблица 4. Конкретни ползи от реализирани проекти за подобряване на институционалното изграждане

Отговори	Да	Не	Не се интересувам	Общо
Управлението на средствата от ЕС е сериозно подобро	46,7	47,0	7,3	100,0
Одитът на средствата от ЕС допринася за ефективно, ефикасно и икономично усвояване на евросредствата	57,9	29,9	12,2	100,0
Одиторите на средствата от ЕС са високо квалифицирани и допринасят съществено за срочното изпълнение на поетите от България ангажменти към ЕС	51,2	34,2	14,6	100,0
Парламентарният контрол допринася съществено за срочното изпълнение на поетите от България ангажменти към ЕС	43,5	45,0	13,5	100,0
След 8 години действие на ОП, корупционните схеми по усвояване на средствата намаляват	26,2	67,1	6,7	100,0

Източник: авторско емпирично изследване от 2015 г.

През изследвания планов период, чрез реализираните проекти по оперативните програми се осигурява интелектуална и финансова подкрепа за изграждане на тази система и за нейното институционализиране. Основната цел е да се засили нейния икономическия, социален, законодателен и административен капацитет. Това се споделя от изследваните лица по следния начин. Според 46,7% от отговорилите управлението на средствата от ЕС е сериозно подобро; 57,9% заявяват, че одитът на средствата допринася за внасяне на увереност и консултиране за успешно – ефективно, ефикасно и икономично усвояване на средствата. Данните

показват също, че за срочното изпълнение на поетите от България ангажменти към ЕС съществено допринася високата квалификация на одиторите (51,2%) и парламентарният контрол (43,5%). Институционализацията на процеса по управление и контрол на средствата от ЕС изисква още и широка информационна осведоменост. На въпроса „*Чувствате ли се достатъчно информиран за европейските фондове в България?*“, 64,1% от респондентите отговарят отрицателно – по-скоро не и не, не съм информиран. Само 4,2% от отговорилите споделят, че са напълно информирани, а 23,4% – по-скоро да. Следователно малко над една четвърт от анкетираните лица се чувстват достатъчно информирани за европейските фондове в България, както и за тяхното управление и контрол. Тази недостатъчна степен на информационна осведоменост позволява да се направи извод, че системата за управление и контрол на средствата от ЕС има ниска степен на институционализация в обществото. С този факт се обяснява и ниската степен на чувствителност на обществото и гражданската неангажираност към процесите на усвояване на евросредствата. Например, 65,8% от анкетираните изразяват пасивна констатация, че корупционните практики не намаляват и след 8 години действие на оперативните програми, а 6,7% от респондентите смятат, че лобирането (търговията с влияние) се проявява във всички етапи на проектния цикъл – кандидатстване, оценяване, одобряване, изпълнение, одитиране и пр.

Вместо заключение

Анализът на данните от авторското емпирично социално изследване потвърждават тезата за конструктивния характер на европейската финансова помощ за България, представен през погледа на изследваните лица. Въпреки това е важно да се подчертае, че отсъствието на задълбочени изследвания и анализи на ефективното и ефикасно усвояване на европейската финансова помощ е предпоставка от една страна за манипулации, корупция, лобиране, извличане на рента и пр. От друга – за демотивация и не активно участие на физически и юридически лица в проектния процес за ефективно и ефикасно усвояване на евросредствата през новия планов период, а от там и за ускоряване на икономическия растеж, благосъстоянието и заетостта в България. От трета страна и не по-маловажна – за раздвояване на общественото мнение относно необходимостта или не, полезността или не на европейската финансова помощ за България и страните членки на ЕС.

Литература:

- Попов, Г. 2014. *Критерии за ефективно използване на европейските средства. Фондове, програми, проекти*, № 2, с. 5-7.
Пет години в ЕС. 2014. Фондове, програми, проекти, № 1, с. 9.
<http://aeuf.minfin.bg>; <http://bulnao.government.bg>;

ОРГАНИЗАЦИОНЕН ИМИДЖ И ДОВЕРИЕ

Георги Кроснаров

докторант в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: *Организационният имидж е един от конкурентните фактори, които придобиват все по-голяма значимост в условията на разширяваща се глобална конкуренция. Наличието на все повече информационни източници, които увеличават полето от информация, нужно на потребителя да направи своя свободен избор на блага (стоки и услуги), от една страна и все по-ожесточаващата се конкуренция, от друга, са сериозно изпитание пред корпоративните пазарни актьори при изграждането и поддържането на стабилен имидж. Чрез него те търсят не само ясна идентификация, но и спечелване доверието на потребителите. Последното е от особено значение в сегашното време, една от характеристиките на които е кризата на доверието и всяка загуба на доверие в организацията води след себе си негативни икономически последствия за нея като намалява конкурентните ѝ шансове. Фокусът в настоящия доклад е върху стратегическия характер на организационния имидж при реализацията на корпоративните цели и последствията от определени организационни действия, които водят до намаляване на доверието в нея и увреждане на нейната репутация.*

Организационният имидж като конкурентен фактор

Всяка организация се създава, за да реализира определена цел, било то икономическа, или социална. За да функционира успешно е необходимо тя да има организационна структура, както и стратегически програми, определящи начините за постигането на конкретна цел.

Като участник на пазара или в социалното пространство всяка организация изпитва нужда от подкрепа. Чрез своите пазарни действия тя осъществява партньорски взаимоотношения, които формират мнения и възприятия в клиенти, доставчици, служители, наричани накратко „публика“. Преди да предприемат каквито и да е действия, публиките на една организация изграждат един компонентен образ за нея. Този образ включва популярност, идентичност и разпознаване на организацията. Всички изброени елементи се възприемат от членовете на организацията и нейната обкръжаваща среда, и в крайна сметка поражда доверие, или недоверие в нея.

„Глобализацията внася в света непозната динамика, нови критерии – за труд, производителност, компетентност, професионализъм. Механизмите, които са га-

рантирали спокойствие, а не рядко и монополни позиции в отделни сектори на различни корпорации, изчезват в условия на глобализация. Националните различия все по-бързо се „размиват“ – продуктите на корпорациите включват компоненти, които не са произведени в собствените им страни. Откриват се нови възможности за сравняване, появява се нов тип конкуренция, която принуждава корпорацията да търси средства за формиране в целевите си публики на най-благоприятно отношение към себе си¹. Такъв тип организации се олицетворяват с надеждност, коректност, отговорност и доверие и успешно позициониране на пазара. Тези категории имат за задача да накарат потребители, доставчици и служителите да се чувстват добре при общуването си с компанията, стояща зад марката.

На организационния имидж трябва да се гледа като дългосрочна инвестиция, която ще подобри конкурентоспособността и позиционирането на пазара ѝ. Това ще доведе до повишаване цените на продукти ѝ, намаляване на производствените разходи, привличане на квалифициран персонал, подобрение на управленската стратегия, необходима за постигане на организационните цели и предпазване на организацията от кризисна уязвимост.

Организационният имидж е общата оценка за една организация. Той, обаче, е част от една система от причинно-следствени връзки, а именно: корпоративна идентичност, корпоративен имидж, корпоративна репутация, супербренд, включващ доверие, сигурност, подкрепа. Всеки елемент от тази система носи своя характеристика, въздействаща върху конкурентоспособността.

Фигура 1. Корпоративна идентичност, корпоративен имидж, корпоративна репутация

В практиката, често между понятиято корпоративна идентичност, корпоративен имидж и корпоративна репутация не се прави разлика, което е недопустимо при изграждането на успешен и печеливш организационен имидж. Корпоративната идентичност е един от символите, която една организация използва за да бъде разпознаваема (лого, слоган и т.н.). Корпоративният имидж е съвкупност от сформирани мнения за една организация. Корпоративната репутация е съвкупност от личностни ценности (достоверност, отговорност, честност), които имиджът създава в публиката. „Ако дадени убеждения и отношение към една компания съвпадат с личната преценка на определен човек за подходящо корпоративно поведение, той ще си изгради добра репутация“². Успее ли една организация да изгради добър имидж сред публиките, които са обект на партньорски взаимо-

¹ Райков З., Корпоративен имидж, Дармон 2001, стр. 5.

² Доулинг Г., Създаване на корпоративна репутация. 2005, Рой комюникейшън, стр. 23.

отношения, това ще доведе до стратегическо и конкурентно позициониране на пазара.

Имиджът е част от активите на една организация. В стойността на едно дружество се включват три основни ресурса, материални и нематериални активи, както и ресурса труд (персонал). Към материалните активи на една организация се числят всички машини, съоръжения и капитал, то организационния имидж е нематериален актив. Генерирането на тези три ресурса по между си дава определени предимства на една организация, съпоставена спрямо друга, както и разграничено пазарно позициониране и конкурентост. Всички тези способности формират една стратегия за организацията. Това стратегическо поведение определя конкурентоспособността, а от там и стойността на организацията.

Организационният имидж заема важна роля в процеса на осъществяване, подобряване и защита на конкурентната позиция, както и повишаването на корпоративната ѝ стойност.

Криза на доверието в организацията – скандалът Фолксваген.

Когато говорим за понятието доверие трябва да се има предвид, че това е една форма на социални отношения при които определен индивид е принуден да направи избор при недостиг или липса на информация в конкретна ситуация. Някои автори като Луман определят доверието като „механизъм за редукия на несигурността, който, от една страна, е необходимо условие за функционирането на социалното, а от друга, е резултат от това функциониране“¹.

Поради различни причини репутацията в една организация може да бъде отрицателна. Това води до спад в доверието и почтеността, които са укрепващите ценности за добрия имидж. „На пръв поглед изглежда, че доверието прилича на почтеността, коректността, честността и т.н. Но това е само на пръв поглед. Доверието, за разлика от почтеността, коректността и честността е феномен на реципрочността и е размяна на очаквания за определени действия и/или за отказ от извършването на определени действия. То е белег, че някакво благо, което е важно за актьора, е натоварено с риск и несигурност, които той лично не може да преодолее (отстрани) и затова е нужно да се свърже с друг актьор по повод именно преодоляването (отстраняването) на този риск и несигурност“².

Изграждането и поддържането на добър организационен имидж изисква години, а понякога и десетилетия. В същото време имиджът може сериозно да постра-

¹ Luhmann, N. Vertrauen. Ein Mechanismus zur Reduktion sozialer Komplexität. 3. Aufl. Stuttgart. Enke, 1989, 57.

² Стоилова, В., Икономика и общество: Глобални и регионални предизвикателства пред България, Сборник 2013 – УНСС, Кризата на социалното като криза на доверието в институциите

да в резултат на проявила се криза в организацията. „Такова състояние води до значими качествени промени както в параметрите на самата среда, така и в перцепцията на реципиентите, а тя е компонент на имиджа. Кризата обаче позволява моделиране на имиджа, тъй като публиките са поставени в условия на стрес. Ако организацията съумее да реагира мигновено и адекватно на обществените очаквания чрез информационната си политика, то е възможно да ограничи негативните последствия, трансформирайки нагласите на публиките“.¹ По начало публиката е податлива на предразсъдъци, присъстващи в медийното пространство. Публиките предпочитат информация, която потвърждава тяхното становище и собствено мнение. Ако медиите представят информация, опровергаваща мнението на публиките, това би имало доста силен обратен ефект върху отношението към имиджа на организацията.

Изследване в САЩ от преди десет години, „показва не само, че кризата в доверието в бизнеса е достигнала епидемични размери, но и че доверието има директни позитивни ефекти върху избора на марка и лоялността. Близко четиридесет процента от анкетирания казват, че ще започнат да правят бизнес или ще увеличават работата си с една компания, ако преценят, че заслужава доверие. И обратно, загубата на доверие се отразява негативно върху марката. Петдесет и три процента споделят, че ще прекратят бизнеса, ще намалят обема на работа или ще се обърнат към конкурентна фирма, ако имат съмнения, че дадена компания не заслужава доверието им“². Това довежда много изследователи до извода, че не е толкова далече времето, когато политиката по изграждане на имиджа ще бъде равна на организационната стратегия.

За криза на доверието в организациите може да бъде даден примера с концерна Фолксваген. Само преди два месеца, американска лаборатория излезе с изследване, че в една част от продуктовата им гама с монтиран дизелов агрегат, вложения софтуер манипулира изходните данни на изгорелите вредни газове. Скандалът с „пушека“, както го наричат някои анализатори, беше така медийно отразен в цял свят, че само за два месеца акциите на концерна са поевтинели с 8%, а доверието в трите най-реномирани компании за кредитен рейтинг бе намалено от „А“ на равнище „BBB+“. След вътрешно разследване, проведено наскоро, бяха отчетени 800 000 автомобила, засегнати от софтуерния проблем. Загубата, която концерн ще понесе следващите няколко години се равнява на над 30 млрд. евро. От всички споменати факти трябва да се отбележи, че доверието в „народния“ автомобил е сериозно накърнено. „Еко кризата“ повлия с себе си и цялата автомобилна индустрия, както и подлага на съмнение продуктите от всички индустрии, произведени в Германия.

Интересно е да се обърне внимание на засегнатите страни след загубата на доверие в концерн Фолксваген. Реално погледнато, първоначално концернът понася финансови загуби, но той е част от автомобилния бранш, в който пряко или

¹ Венелинова Н., Добрият имидж залог за успех. 2002, стр. 71.

² Томас Л. Харис, Уолън Патрисия Т., ПР през XXI век, 2009, Рой комюникейшън, стр. 31.

непряко са заети около 50 млн. души в световен мащаб. Какво би се случило с работната сила, ако я нямаше тази индустрия или тя бъде реструктурирана. Само в Германия около 2.5млн. души работят или са подизпълнители към концерна. Чрез данъци от възнаграждения на работници и от експорта на автомобили концернът Фолксваген е една от артериите за германската хазна. Същевременно последните години, четиринадесет от автомобилните концерни в световен мащаб вкл. Фолксваген, според различни изследвания биват класирани в петдесетте най-иновативни организации в света. Нещо повече, една трета от изследователската дейност на Германия е била в автомобилния бранш с фокус – полагане на грижи за опазване на околната среда.

От значение е също така и започналата комуникационна политика към медии и обкръжаваща среда от страна на концерна. Още с първите доклади по случая, освен представената нова стратегия за действие, никъде не става въпрос за манипулации или измама с отчитаните вредни емисии. Навсякъде в представената информация се използва словосъчетанието „дизелова тематика“. Това е типичен пример за своевременна и адекватна политика с цел запазване и съхраняване на имиджа на една организация.

Заклучение

При изграждането на организационния имидж, организацията има за цел да изгради такъв имидж, който да бъде желан в представите на публиките така, че дадена организация да бъде предпочетена пред друга в процеса на пазарната размяна. Всичко това се осъществява в условия на безмилостна конкуренция, в която среда, често организациите за да бъдат конкурентноспособни прибегват до намаляване на производствените разходи или манипулации от друго естество. Свърхчувствителният потребител изобилстващ с информация от всякакви източници подлага на внимание предлаганите продукти и често подхранва криза на доверието в организациите.

Литература:

- Венелинова Н. 2002. *Добрият имидж залог за успех*.
Доулинг. Г. 2005. *Създаване на корпоративна репутация*. Рой комюникейшън.
Райков З. 2001. *Корпоративен имидж*. Дармон.
Стоилова, В. 2013. Кризата на социалното като криза на доверието в институциите. В: *Икономика и общество: Глобални и регионални предизвикателства пред България*. Сборник 2013, УНСС.
Томас Л. Х., П. Уолън 2009. *ПР през XXI век*. Рой комюникейшън.
Luhmann, N. 1989. Ein Mechanismus zur Reduktion sozialer Komplexität. 3. Aufl. Stuttgart. Enke, 57.

http://www.dnevnik.bg/biznes/2015/10/28/2638058_folkswagen_otchete_35_mlr_d_evro_zagubi_za_tretoto/

http://www.dnevnik.bg/sviat/2015/10/31/2640460_merkel_prizova_za_prozrachnost_sled_skandala_s/

http://www.dnevnik.bg/biznes/companii/2015/11/03/2642412_vutreshna_proverka_vuv_folkswagen_ustanovi/

http://www.dnevnik.bg/biznes/companii/2015/11/10/2646020_fitch_sushto_poniji_reitinga_na_folkswagen/

<http://www.dw.com/bg/vw-made-in-germany/a-18760181>

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ПРИНОС ЗА СМЕКЧАВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА

Манол Кръстев

докторант в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: В последните десетилетия, очертали се като процес на глобализация, чувствително нараства нуждата от възприемането на нов тип бизнес поведение, който произвежда реални дивиденди не само за бизнеса, но и за обществото като цяло. Практически това е нов модел гравитна политика за мобилизиране ресурсния потенциал на пазарните актьори с останалите заинтересовани страни, породен от непознатите доскоро центробежни сили на глобалния пазар и подчинен на баланса между собствения интерес и социалната отговорност. Конкуrentното надмощие и печалбите „на всяка цена“ са растящи заплахи за екологичният баланс и качеството на живот на големи социални групи. В тази изключително сложна ситуация пазарните актьори трябва не само да запазят конкурентоспособността си, а и да я пригoдят съобразно обществените очаквания и интереси – бизнесът трябва да изрази съгласие и готовност за промяна и да предприеме ясни действия в дългосрочен план, за да успее да се приспособи и устои на предизвикателствата на заобикалящата го активна гражданска среда.

Същност на корпоративната социална отговорност (КСО)

От историческа гледна точка, времето от началото на 60-те до края на 70-те години на миналия век е преломен момент за същността и тълкуванията спрямо ролята на бизнеса в западните общества. Основанията за това твърдение се коренят във фактическото съществуване и функциониране на гражданските движения по онова време, които открито се застъпват за защитата на човешките права, защитата на потребителите, опазването на околната среда и др. Растящият натиск на гражданското общество става причина корпоративните актьори да се ориентират към приемането на социално отговорни практики и политики. Изключителен принос за развитието на концепцията за социалната отговорност на корпоративните пазарни актьори оказват различните академични изследвания, теории и утвърждаващите се модели в практиката. Авторите се фокусират върху същностното значение на социалната отговорност и определението на нейното значение за бизнеса и обществото, защото „(...)Само обществото може да предложи организация на легитимни „игри“ на

размяна, чрез които актьорите да решат този свой проблем. Само то може да структурира процесите на производство и размяна в система от правила, които да ограничават егоизма и алчността и да координират действията на всички в посока на възпроизвеждане на съвестността“¹.

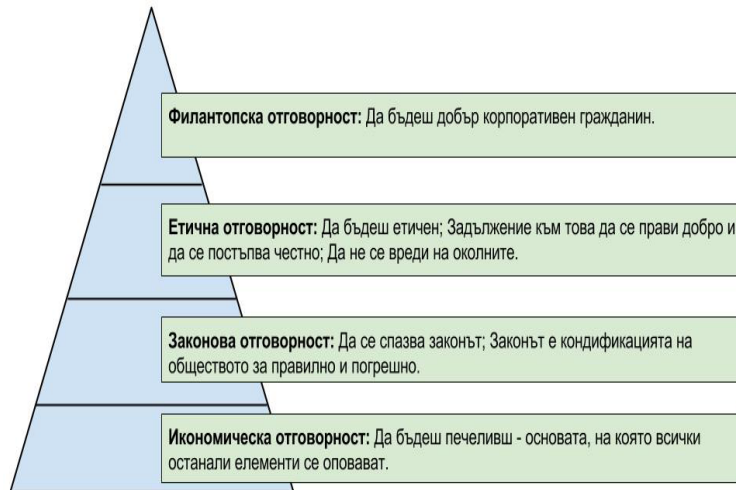
Същността и областите на приложение на социалната отговорност на бизнеса са по-детайлно разработени в модела на Арчи Карол (1979). По-късно (1991) авторът доразвива своята четириелементна категоризация в „Пирамида на корпоративната социална отговорност“ (виж. Фиг.1), при която ангажиментите на корпоративните актьори са дефинирани в следните четири категории²:

1. *Икономически отговорности (economic)* – корпоративните актьори да са печеливши – това е основата, на която почиват всички последващи нива на пирамидата;

2. *Правни (legal)* – корпоративните актьори да спазват законовите разпоредби – законът е обществената кодификация за правилно и грешно;

3. *Етични (ethical)* – корпоративните актьори да спазват моралните норми на поведение, възприети от обществото, в което развиват своята дейност – задължени са да постъпват справедливо и честно, да не вредят;

4. *Филантропични (philanthropic)* – корпоративните актьори да се придържат към поведението и философията на корпоративното гражданство – да допринасят за обезпечеността на обществото(ресурсно) и да полагат усилия за повишаване качеството на живот.

Фигура 1. Пирамида на КСО според Арчи Карол (1991)³ – адаптирана

¹ Стоилова, В. „Играта“ на пазарна размяна. Издателски комплекс – УНСС, София (2012), стр. 89-90.

² Carroll, A. B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management of Organizational Stakeholders, Business Horizons, 1991, p. 39–48.

³ Пак там;

Карол разширява ангажиментите на корпоративните актьори извън тези с икономически и правен характер, като идентифицира и разграничава етичните и филантропичните категории. Авторът изяснява в най-общ вид понятието корпоративна социална отговорност по следния начин: икономическите и правните отговорности са императивни, етичните отговорности са очаквани, а филантропични са желани. Така се прави разграничение между класическите и новите отговорности на бизнес организациите, а модерните виждания за корпоративните ангажименти отразяват по-широкия обществен договор между заинтересованите страни. Котлър и Лий (2011) възприемат по сходен начин корпоративната социалната отговорност – „поемане на ангажимент за подобряване на общественото благополучие чрез доброволчески бизнес практики и използване на корпоративни ресурси“¹.

Развитието на идеите за социалната отговорност на бизнеса е повлияно не само от академичните теории, посветени на неговото тълкуване, но и от представители на множество международни организации и обединения, които в крайна сметка са и основни инициатори на най-голямата КСО инициатива в световен мащаб – Глобалният договор на ООН (UNGC)², която впоследствие е дообогатена чрез разработването и изготвянето на международния стандарт ISO 26000³, който от своя страна дава насоки за спазването и изпълнението на основните принципи на социално отговорното поведение на бизнеса, като и двете концепции споделят обща визия.

Социални последици от икономическата криза

Икономическата криза, развила се основно в периода 2008-2012 година, е възприемана изключително противоречиво – едни изследователи и политици я определят основно като финансова криза, докато други акцентират върху

¹ Котлър, Ф., Н. Лий. Корпоративна социална отговорност. Най-доброто за вашата компания и вашата кауза. С.: Рой Комюникейшън, 2011, стр. 3.

² Издигната през 2000 г., която призовава бизнеса да възприеме, подкрепя и прилага десет универсални принципа, разделени в четири основни категории: права на човека, трудови норми, околна среда и утвърждаване на антикорупционни практики. (Стратегия за корпоративна социална отговорност за периода 2009–2013.).

³ „Указания за социалната отговорност“, които дават напътствия за основополагащите принципи и въпроси, съставляващи социалната отговорност, както и за начините на внедряването ѝ в една организация. По същество стандартът е приложим към всички видове организации, в това число към правителствени, неправителствени и бизнес организации. Целта е подпомагане на организациите за постигане на взаимно доверие със заинтересованите страни чрез подобряване на резултатите от дейността им, свързана със социалната отговорност. (Пак там.).

икономическия аспект. Според трети мнения, става дума за „социална криза с релефно изразени цивилизационно-културни белези“¹.

По същността си всяка криза внася промени в начина на живот на хората, като се започне от потреблението, продължи се през съдържанието и динамиката на професионалните роли и обществените функции и се стигне до характера на трудовата мотивация и поведение. Принципните последствия от кризите са промените във всекидневието, влошените междучовешки взаимоотношения, принудителното преосмисляне на факти и събития, като не на последно място по значение индивидите и социалните общности са изправени пред една различна социална реалност – настъпват генерални промени в установените към момента практики. Най-основните негативни икономически и социални последици от кризата се свързват с катастрофален срив в определени производства, икономически отрасли и дейности, което от своя страна намира отражение в колебаещата се производствена структура и нейната ефективност (Ерменов 2010).

Финансовата и икономическата криза поражда множество проблеми, като може би най-основният е този за бедността. Поради глоболизиращата се икономика, доминирана от либерални стратегии и практики, както и глобалният характер на кризата, на път е бедността да се превърне в социална пандемия. Застрашени от разрастване на бедността са не само страните от третия свят и развиващите се страни, но и индустриално и пост-индустриално развитите държави, както и значителна част от средната класа в тях (Кели, 1985; Мирчев 2005, 2007), чиито доходи са от трудова заетост. Дълбочината на кризата, проявяваща се в липса на ликвидност, срив на емблематични за индустриалната епоха сектори, очертаващи се бюджетни дефицити (Anca Maria Podpiera 2013), не без основание поражда нуждата от спешно действие за справяне с растящите неравенства. Кризисните периоди са свързани с неминуемо влошаване условията и качеството на живот на гражданите, а при тях обикновено бедността², считана за социална последица, се повишава до тревожни нива.

Бедността е не само икономически, но политически, социален и морален проблем. Засегнатите от него в много от случаите са в капана на тази тягостна ситуация през по-голямата част от живота си и възможността да измъкнат себе

¹ Кризата в българското общество – проблеми и противоречия; Н. с. д-р Боян Ерменов, Институт по социология – БАН, 2010, стр. 1.

² Бедността е онова равнище на доходи (или потребление), което не е достатъчно, за да удовлетвори приемливо и подобаващо основните потребности на семейството/индивида от хранителни и нехранителни стоки. Бедността е повече от материални липси. Тя представлява бедност по отношение на цялата човешка личност, културна бедност, недостатъчни възможности на обществото. Включва всичко, което пречи на хората да оползотворят способностите си, да развият индивидуалните си възможности, като се включат в процеса на непрекъснато развитие, далеч от маргинализацията и лишенията. (Фадел Али Хусен, Аспекти на бедността и политиките на намеса и противопоставяне за подобряване жизненото равнище на бедните, Проблеми на постмодерността, Том I, Брой I, май 2011 (стр. 98).

си и децата си от нея е много малка. Обстоятелствата за попадане в категорията „беден“ са обвързани с някои от най-съществените социални и политически проблеми на нашето време: престъпност, насилие, разбити семейства, загуба на общностите, ниско качество на общественото здраве, пренаселеност и влошаване на околната среда, корупция, лошо управление и етнически конфликти (The World Bank 2001).

КСО и влиянието ѝ върху бедността

Според някои автори (Costello 2007), много корпоративни актьори често не са наясно с възможния принос, който те могат да окажат за ограничаване на бедността. Наред с това възникват въпроси, свързани с причините, поради които фирмите би трябвало да интегрират мерки за борбата срещу бедността в своите бизнес стратегии, които въпроси имат и своите отговори: **1)** Борбата с бедността съдейства за установяване на сигурни и стабилни общества, от които полза имат бизнес организациите; **2)** Бедността влошава редица условия – включително състоянието на околната среда, здравеопазването, образованието и т.н. (Hill 2001), а това от своя страна повишава директно разходите и рисковете за правене на бизнес. Преодоляването на тези проблеми спомага да се намалят разходите, да се подобри ефективността на използване на ресурсите и да се повиши производителността (Matthews 2002); **3)** Положителните резултати могат да доведат до „произвеждането“ на компетентни и здрави работници, подобряване благосъстоянието на потребители и инвеститори, оформяне на предвидима среда за дейност, управление базирано на недискриминационни търговски и финансови системи, чрез които транзакционните разходи и корупцията могат да бъдат намалени.

От друга страна, има редица причини за съмнение в твърдението, че приемането на политика на корпоративна социална отговорност от пазарни актьори ще окаже пряко влияние върху намаляването на бедността, защото: **1)** В настоящия си вид КСО не включва в своя основен фокус борбата срещу бедността, а акцентира по-скоро върху проблемите на околната среда, труда и правата на човека. Разбира се, тук не се изказва мнение, че те незаслужено са попаднали там, а по-скоро се изтъква липсата на конкретното обособяване на борбата с бедността като цел на самата политика.; **2)** Представените от някои автори доказателства (Jenkins 2005) предполагат, че корпоративната социална отговорност е малко вероятно да има значително въздействие върху бедността, с изключение на ограничен брой по-скоро частни случаи. И както предходни изследвания показват (Newell & Frynas) – „инициативите на корпоративна социална отговорност работят за някои фирми, в някои региони, в

борбата с някои въпроси, понякога”¹; **3)** Въпреки че има някои доказателства (спорни според Jenkins 2005), че високите стандарти за околната среда и труда са свързани с по-добри финансови резултати, няма основание да се твърди, че подобна връзка може да съществува между действията на бизнес организациите за намаляване на бедността и рентабилността. Въпреки важната роля на филантропията и доброволчеството, възможността да окажат съществено влияние върху намаляването на бедността е ограничена. Все още липсва доказателство за връзката между социалната отговорност и финансовите резултати (Лий 2008). От фактологическа гледна точка, нито растежът, нито повечето работни места могат сами по себе си да осигурят липсващата социална справедливост (Икономически и социален съвет 2009); **4)** Освен всичко изброено дотук, редно е да спомене и централното място на заинтересованите страни (stakeholders) в рамките на политиките за корпоративна социална отговорност и съответно дали бедните дефинитивно са част от понятието, тъй като съществува твърдението, че те не представляват заинтересована страна. Това е така, защото когато транснационалните компании осъществяват преки частни инвестиции в дадена страна, те се насочват към столицата и/или големите градове, което от своя страна изолира бедните в отдалечените селски/неурбанизирани райони, а това представлява своеобразно изключване от представителите на заинтересованите страни.

Заклучение

Дали корпоративната социална отговорност има реалната способност да коригира социалните проблеми в обществата е въпрос, на който редица изследователи се опитват да намерят отговор. Установяването на ясна връзка между устойчивото развитие и корпоративната социална отговорност, от една страна, и нейното потенциално положително въздействие върху една от основните социални последици на икономическата криза – бедността, от друга, е много сложна задача. Тя изисква мултидисциплинарен подход, по-добро разбиране многоизмерния аспект на бедността, както и допълнителни изследвания. Вместо да се търсят общовалидни решения, предизвикателството пред изследователите на текущата проблематика би трябвало да е обвързано с проучването на възможностите и ограниченията на КСО в контекста на специфични географски и социокултурни особености.

Борбата срещу бедността и социалното изключване следва да търси широка обществена подкрепа. Необходима е поделена отговорност между държавните институции, социалните партньори и неправителствения сектор. По този начин

¹ International Affairs Volume 81, Issue 3, pages 541–557, May 2005 – Citizenship, accountability and community: The limits of the CSR agenda – Peter Newell (p. 556).

социалната политика действително се превръща в продуктивен фактор, а формирането на обществена нагласа и убеждения, че поддържането на социално сближаване е в интерес на всеки, предполага признаване правото на хората, засегнати от бедността, да живеят достойно и да вземат участие в обществения живот. В заключение, корпоративната социална отговорност в текущия си вид по-скоро няма възможността на играе важна роля по отношение намаляването на социалните последици от икономическата криза, и по-конкретно – бедността. Определен ефект може да се очаква в общества, които се характеризират с висока степен на икономическо и институционално развитие, а при останалите ефектът е непълен и/или краткотраен. В допълнение, реформа в това направление на този етап е малко вероятно да направи политиките на КСО по-податливи за постигането на подобни цели най-малкото поради отдалечаването от основните цели на пазарните актьори, а именно печалбата и рентабилността.

Литература:

- Ерменов, Б. 2010. *Кризата в българското общество – проблеми и противоречия*. Институт по социология – БАН.
- Икономическия и социален съвет. *Преодоляване на бедността в България*. 2009.
- Котлър, Ф., Лий, Н. 2011. *Корпоративна социална отговорност. Най-доброто за вашата компания и вашата кауза*. Рой Комюникейшън.
- Лий, Н. 2008. *Преглед на теориите по корпоративна социална отговорност: еволюция и развитие*. Международен журнал за мениджмънт.
- Мирчев, М. 2007. *Текстове 2*. М-8-М.
- Стоилова, В. 2012. „Играта“ на пазарна размяна. София: Издателски комплекс – УНСС.
- Стратегия за корпоративна социална отговорност за периода 2009-2013*. 2009.
- Тилкиджиев, Н., Михайлов, Ст. 1997. *Енциклопедичен речник по Социология*, М-8-М
- Хусен, Ф. 2011. *Аспекти на бедността и политиките на намеса и противопоставяне за подобряване жизненото равнище на бедните*. Проблеми на постмодерността, Том I, Брой I, стр. 98-146.
- Carroll, A. B. 1979. *A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance*. Academy of Management Review, p. 497-505.
- Carroll, A. B. 1991. *The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management of Organizational Stakeholders*. Business Horizons, p. 39-48.
- Carroll, A. B. 1999. *Corporate Social Responsibility. Evolution of Definitional Construct*. Business and Society, p. 268-295.
- Costello, T. 2007. *Business Fails fight on poverty in Asia Pacific*. Sydney Morning Herald.
- Frederick, W. 1994. *From CSR1 to CSR2. The Maturing of Business-and-Society Thought*. Business and Society, p.150-64.

Hill, R. 2001. *Surviving in a Material World: Evidence from Ethnographic Consumer Research o People in Poverty*. Journal of Contemporary Ethnography, p.364-391.

Jenkins, R. *Globalization, Corporate Social Responsibility and poverty*. International Affairs, Volume 81, Issue 3, 2005, p. 525-540.

Matthews, V. *Poor Choices for forgotten consumers: Marketing: In ignoring the less well-off, advertisers are denying themselves access to a lucrative and loyal market*, Financial Times, 2002. p. 16.

Newell, P. *Citizenship, accountability and community the limits of the CSR agenda*. International Affairs, Volume 81, Issue 3, 2005, p. 541-557.

Newell, P. Frynas, J. *Beyond CSR? Business, poverty and social justice: an introduction*. Third World Quarterly, Vol. 28, No.4, p. 669-681, 2007.

Williamson, N. Stampe-Knippel, A., Weber, T. *Corporate Social Responsibility National Public Policies in the European Union*. European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Unit C.1, Luxembourg, 2014.

World Bank, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, Washington D.C, 2001.

РЕАЛНА ИЛИ „ВЪОБРАЗЕНА“ Е ИНТЕРНЕТ ОБЩНОСТТА?

Димитър Сивков

докторант в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Целта на доклада е да разкрие същността на феномена интернет общност и на базата на изградената концепция да се осъществи емпиричното изследване на конкретен виртуален феномен. На базата на преглед на съществуващите теоретични разработки по отношение дефинирането на „общност“ и „интернет общност“, се осъществява обоснован подбор на работни дефиниции за термините. Основната хипотеза е, че интернет общността е хомогенна общност, в която всеки член има свободен достъп до извършване на всякакви тематични и технически дейности за интернет общността, а не йерархизирана или „въобразена“ и в която правилата в значителна степен диктуват достъпът до участие в определени общностни дейности на членовете на общността. Обект на конкретното изследване е интернет общността www.TeamLiquid.net. Съобразено с изискванията на средата специфичният изследователски метод е дълбочинно интервю в чат в реално време. Използват се статистически данни предоставени от един от основателите на уебсайта и се провежда включено наблюдение. Основната хипотеза на изследването се отхвърля в един от основните изводи на изследването, а именно че в интернет общността www.TeamLiquid.net процесът на йерархизация на статусите е вече настъпил и тя е най-малкото умерено йерархизирана (следователно въобразена, формализирана) общност, а не хомогенна, истинска общност на неразличимите статуси.

Увод

Динамичната информационна вселена наречена Интернет се разраства дотолкова бързо и разнообразно, че най-малкото успява да накара социолога-изследовател да се зачуди какво, как и защо се случва „там“. Човешкият допир до информацията и мислите на другите е значително по-мощен и значително по-малко смущаван от традиционните пространствено-времеви ограничения, когато разполага с относително добро устройство за ползване на Интернет и стабилна и бърза връзка. Веднъж пълноценно опознал възможностите, които предлага Мрежата, човек лесно се изкушава да промени начина, по който извършва редица дейности в своя живот като пазаруване, информиране за медицински и туристически услуги, обучаване на себе си и другите в разни полета на интерес, да се забавлява и още много дейности.

Навярно заради Интернет се чудя неща като „Защо накарах приятелката ми да ми купи книжен тълковен речник, преди да проверя, че от Института за български език са „качили“ онлайн многотомният речник на българския език за свободна употреба от всеки?“ Но нетолкова битовият, а по-скоро социологическият интерес, освен други неща, бе от водещите фактори да се впусна в едно относително задълбочено изследване на процесите случващи се в едно кътче в интернет, в което хората описваха взаимоотношенията помежду си, чрез които изтъкаваха социалната и кибер структура, в която се намират, като Общност. Дали те имаха резон, т.е. бяха ли (спрямо някакви по-стойностни критерии) обективни в преценката си, че се намират в истинска Общност, или също като мен, преди да започна своето изследване, бяха сложили „розовите“ очила, през които картината на привидно реалната, но по същество „въобразената“ Общност в интернет изглеждаше по-завладяваща и от най-хубавия залез? За съжаление, точността, яснотата, прецизността на отговора на този въпрос се повлияха значително освен от други неща и от конкретните трансформации, които се случваха в сайта, който изследвах, малко преди, по време и след приключване на изследването ми. Поради тази причина отговорът на въпроса не бе еднозначен. А ако допуснем за реално предположението, че интернет общностите се намират в един постоянен процес на значителни трансформации, то отговорът на поставения въпрос по-горе може да звучи адекватно дори в следната вариация „Изглежда преди общността беше реална, но сега, настъпващият процес на формализиране я превръща по-скоро във „въобразена“.

В рамките на изследването е направен относително обстоен преглед на съществуващата литература по отношение дефинирането на термините „общност“ и „интернет общност“, опит за разкриване същността на феномена интернет общност и емпирично изследване върху базата на изградените теоретични концепции и съобразно изискванията на конкретната интернет общност – чрез специфичен изследователски метод, който нарекох „дълбочинни интервюта в чат в реално време“. В помощ на изследването бе и извършването от мен в продължение на години включено наблюдение в интернет общността. Констатирана бе липса на обстоен опит за свеждането съществуващите теоретични рамки по отношение дефинирането на „общност“ и „интернет общност“ под общ знаменател. Затова се постарях, чрез моето изследване на проблема да предложа един нов теоретичен начин, чрез който да се разглеждат тези въпроси.

Тезата, до която се достигна след полагането на необходимите изследователски усилия е, че в интернет общността, най-малкото, процесът на формализация е настъпил и следователно тя не може да бъде описана като хомогенна, реална общност, а по-скоро като формализирана или „въобразена“ общност. Това навярно се дължи на правилата, които се създават за „запазването на уюта“ в рамките на интернет общността. На цената на този уют се създават отличими йерархизирани статуси. Чрез формираните правила и статуси, влиянието на едни членове на общността върху взаимодействието на всички членове на общността е значително и това накланя везните в полза на изразената теза.

Що е общност?

В моите теоретико-изследователски усилия в сферата на произхода и същността на общността и проблемите на теоретичното ѝ дефиниране се запознах с набор от автори, който включи имена като Зигмунт Бауман, Бенедикт Андерсън, Теменуга Ракаджийска, Робърт Низбет и посредством Николай Тилкиджиев – Фердинанд Тьоние, Рене Кьониг, Мелвин Вебер и мн. др. С класически принос, Дж. Хилъри още в 1955г. осъществява анализ на не по-малко от 94 дефиниции на концепцията за общност. Навярно донякъде в отчаяние, той заключава, че „има един елемент, който може да бъде намерен във всяка една концепция... всяка от дефинициите се занимава с хора. Извън тази обща основа, има липса на единомислие“ (Oxford dictionary of Sociology, “Definitions of community: Area of Agreement”, Rural Sociology, 1955).

Николай Тилкиджиев в своята книга „Социалните групи“, прави удобен и обстоен преглед на литературата по отношение дефиниране на термина общност. Той обособява следните основни теоретични направления, чрез които могат да бъдат разглеждани общностите:

1. Общността като основна историческа форма на социалност (считано за класическо) с основен представител Фердинанд Тьоние.
2. Общността като човешките обединения, формирани и съществуващи благодарение на пространствено-териториалната близост на своите членове (считано от Тилкиджиев за най-широко употребявано) с основни представители Робърт Макайвър и Рене Кьониг.
3. Общността като съвкупност от хора с общи интереси, които общуват помежду си с основен представител Мелвин Вебер.
4. Общността като реално пространствено-времево обединение върху основата на социална връзка с основни представители Ян Шчепански и Чавдар Кюранов.
5. Общността на базата на общ социално значим признак, свързан с дейностната характеристика на обществото с основни представители Живко Ошавков и Стоян Михайлов.

Принос в теорията по отношение дефинирането на термина общност предоставя Теменуга Ракаджийска в книгата „Пазар на труда: Социално-икономическо поле между държавата и пазара“. В нея тя заявява „Смисълът на проблематизирането на общността е да покаже процеса на нейното трансформиране от първична хомогенна общност на неразчленени статуси към хетерогенна общност със стриктно йерархизиране статуси, до ново хомогенизиране на общностите със стриктно различни, но нейерархизирани статуси...“. За нея е важно да се разкрие логическата верига, която обуславя общността. Това тя осъществява посредством разкриването на *differentia specifica* на човешката дейност и по-нататъшното реконструиране на социалните отношения, които възникват на базата на нейното социетално развитие. Тя заявява, че средството определя дейността

и води до нейното институционализиране, т.е. до йерархизиране на взаимодействия и взаимоотношенията в процеса на осъществяване на дейността, в рамките на която йерархия възникват мрежи, които я модифицират. С процеса на усложняване на средствата за дейност се диференцират и самите дейности чрез изграждане на нови и нови институции. За Ракаджийска, важен елемент от този процес са правилата, които тя разделя на формални и неформални. Неформални са тогава когато индивидите са, на доброволен принцип, пряко включени във всички поддейности на общността, а формални, когато настъпва диференциация и над известна част от членовете на общността се оказва принуда за участие само в определени поддейности, необходими за реализацията на дейността на институцията. Този момент дава началото на трансформацията на общността – от общност на преките контакти във формализирана общност. Доказателства за това тя вижда в данните на Гумилев (2007) за социобиогенезиса на етносите и на Арент (1997) – от племенна общност през квазиобщностите на род, фратрия, полис, до формализираната общност на занаятчийската манифактура, фабриката, фирмата и „въобразените общности“ (Б. Андерсън) на града, националната държава и мултинационалната корпорация.

Що е интернет общност?

По отношение дефинирането на „по-младия“ термин интернет общност (често се среща като виртуална, кибер, онлайн и пр. общност), прегледът на литературата включва също относително голям брой становища за това що е то интернет общност. Такива са тези на Ейми Джо Ким, Хауърд Райнголд, Констанц Елиз Портър, Марк Смит и др.

Хауърд Райнголд измисля и въвежда термина в употреба и за него означава следното: „социални маси/общности/агрегати, които изплуват от интернет, когато достатъчно хора провеждат публични дискусии достатъчно дълго време и с достатъчно чувство, за да формират мрежи от лични взаимоотношения в киберпространството“ (Х. Райнголд, „Виртуалната общност“).

На база концепцията на Хауърд Райнголд, принос по отношение дефинирането на интернет общността се опитам да направя чрез открояване на основните й характеристики:

- интернет общността създава най-малко едно „огнище“, около което членовете се събират и задържат, като общи интереси и/или общи цели;
- осигурява възможности и реализира дългосрочни, доброволни и идентифицирани (основно вербални) изяви, контакти, взаимодействия и допринасяния със стойност в интернет общността;
- не е „естетическа“ общност в смисъла на Бауман;
- създава добра основа за доброволно, емоционално, инструментално и информационно благодетелства на другите потребители;

- е съставена от членове, които предимно преди да влезнат в сайта/общността не са имали продължителен съзнателно осъществяван физически контакт (най-често базиран на „географски случайности“);
- членовете развиват общността, а общността – членовете.

Обект на конкретното изследване бе интернет общността www.TeamLiquid.net (TL), в която общност съм осъществявал включено наблюдение за период от няколко години. Основно уебсайтът е информационният „дом“ за играчи и любители на компютърните игри в жанра „Стратегии в реално време“. В него съвкупността от посетители и членове извършват разнообразие от дейности като писане на статии, коментари, теми, анализи, блогове; следене на разнообразие от събития, видео предавания пред публика в реално време и др.; и се грижат за цялостния вид на сайта по пряк или косвен начин.

Резултати от авторско проучване

В рамките на моето включено наблюдение в сайта бе проследено техническото и тематично развитие на интернет общността през годините, така и процеса на зараждане, създаване, поддържане, развиване и разпадане на връзки от разнообразен характер между членовете на интернет общността във времето. На базата на конкретни доказателства стана ясно, че сайтът притежава необходимите качества, за да бъде описан като Интернет общност. За доказване наличието на „огнище“, което събира и задържа членовете на интернет общността са използвани статистически данни за периода 2007-2012г., в които се предоставя месечна информация за броя посетителите на сайта, броят посещения, средно прекарано време на посещение и др., но достъпни за тесен кръг от хора, предоставени от един от собствениците на уебсайта – Виктор Гуусенс. От началото на 2007г. до началото на 2012г. сайтът се „разширява“ двадесет пъти по отношение на броя посещения и други показатели, което потвърди моето впечатление, че членовете на общността „се спират и остават“ в сайта. Друго важно доказателство бе това, че TeamLiquid не бе „естетическа“ общност в смисъла, който влага Зигмунт Бауман в „Общността: търсене на безопасност в несигурния свят“, защото връзките, които се образуват между членовете не са „връзки без последици“, а са най-малкото връзки с достатъчен потенциал за бъдещи, относително стойностни за индивидите, връзки. Ако за Бауман тези връзки се формират във времето, когато те трябва да компенсират отсъствието на ресурси и възможности на индивида, то TeamLiquid не бе естетическа общност. За доказателства използвах многобройните примери на оказана информационна, инструментална или емоционална подкрепа извършвана между членовете на интернет общността чрез анализ на архивна информация от форумни теми в сайта. Съобразно анализираната информация и приведените доказателства, бе сметнато за допустимо TL да бъде обяснена като истинска интернет общност.

Правилното отговаряне на въпроса, съдържащ се в заглавието на темата – „Реална или въобразена е интернет общността“, изисква да се получат отговори на въпроси като: „Как се възприема оценява и преживява интернет общността TL?“, „Какви социални статуси и структури се образуват в нея?“ и др. Обекти на изследването са потребителите от всички ядра в сайта, а предметът на изследване са специфичните начини, чрез които потребителите от различните ядра взаимодействат с останалите потребители и как оценяват и възприемат влиянието на интернет общността и нейните правила. Основните линии на анализ са анализ на включеността на членовете в TL; анализ на взаимодействието между членовете – в сайта, извън сайта, но все още в интернет и извън интернет и анализ на начините на възприемане, оценяване и преживяване на интернет общността.

Наборът на първичната емпирична информация се осъществи посредством провеждането на дълбочинни интервюта с членове на интернет общността в чат в реално време. Това бе базирано на предположението ми, че темите, които трябваше да се засегнат за придобиването на ясен поглед върху ситуацията, щяха да са прекалено много и разнообразни, за да могат да бъдат изследвани с други методи.

Подборът на респонденти за изследването бе направен на база на персоналната ми мрежа от контакти в уебстраницата. Направих опит да има баланс в представянето на различните типове членове на общността, според типологията на Ейми Джо Ким за цикъл на живот на интернет потребителя в интернет общността, която отличава следните фази: наблюдател, новак, регулар, лидер, старши потребител/старейшина, за да се получи „по-пълна“ картина на интернет общността.

Сложил „розовите“ очила, моите първоначални изследователски хипотези стоят по следния начин:

1. Няма да има съществени строго различни и йерархизирани статуси в интернет общността.
2. Членовете възприемат, преживяват и оценяват общността като хомогенна, т.е. не биват принудени да не извършват определени поддейности на общността.
3. Членовете на интернет общността са запознати с правилата на уебстраницата.
4. В по-голямата си част те усещат в малка степен упражнявания контрол в уебстраницата.

Основни теми, които бяха разисквани в рамките на дълбочинните интервюта бяха как се възприемат, оценяват и преживяват:

Първо, размерът на интернет общността. Всички ветерани, макар и негласно, бяха обединени около една и съща идея, че общността бе в процес на по-сериозно разрастване през последните месеци и смятаха, че трябва да се приемат необходимите мерки за контролирането на увеличаващата се популация.

Второ, контрол и правила на интернет общността. Неочаквано за мен разговорите лесно тръгнаха в тази насока и всички имаха да кажат не-малко по въпроса. Повечето членове на общността, по един или друг начин, разискваха същест-

вуващата йерархия в интернет общността. Най-често споменаваната причина за наличието ѝ от всички типове членове бе, че ветераните в сайта се толерират значително повече от останалите (следвайки едно от 10-те форумни правила) и по този начин те стоят относително „по-високо“ в йерархията. Ветеран работещ за TL сподели за наличието на отделни форуми, недостъпни за по-голямата част от интернет общността и в които само заетите в TL комуникират, като смяташе, че правилата се упражняват по добър и справедлив начин. Тук Т. Ракаджийска би ни припомнила: „Институционализирането на дейността се свързва с централизиране на властта и поради това с лишаване на мнозинството от необходимостта да взема важни решения.” В случая, „властта” по производството на официалното TL съдържание е не само недостъпно за всички останали членове на общността за участие, но и скрито – по-голямата част от членовете на общността са спрени от включването и наблюдението на тези дейности на интернет общността. Събитие, което подсказва, че формализирането на общността е вече започнало.

Трето, социалното взаимодействие във и извън TL. Според членовете от всички типове, много повече теми по много по-спокоен начин се обсъждат в Скайп, МСН или в играта Старкрафт например. Едни търсеха причината за това във функцията на средата, а други „защитаваха“ репутации и споделиха техните представи за съществуващата йерархия в сайта. Ветеранът зает в TL сподели, че в „недостъпните“ форуми комуникацията е друга. Членовете на интернет общността до голяма степен се повлияват от съществуващия контрол и променят поведението си. Едва след проведеното дълбочинно интервю с един от ветераните, аз – дългогодишен член на интернет общността, разбирам за съществуването на отделни и недостъпни форуми за TL персонала. А кога ли ще разберат мнозинството от членове на TL и какво би било тяхното мнение? Тук споделям мнението на един от редовните членове на общността, който в интервю изразява мнението, че като че ли вече е по-трудно един член на общността да се включи в определена част от дейностите по доизграждането и оформянето на уебсайта, отколкото е било преди 3 години, когато уебсайтът започва да се разраства. „Не става току-така”. И ако сега е така, а сайтът предстои да се разраства още – колко по-трудно ще стане?

Вместо заключение

Основният извод, до който се достигна е, че изследваната интернет общност е формализирана. За някои формализираността е по-видима, а за други – в по-малка степен. Определено малцинство от стотици души взема ключови решения и по-голямата част от взаимодействието между тях остава невидимо за останалите членове, а в същия момент те стриктно наблюдават взаимодействието между останалите и го направляват. Наложил се да сваля „розовите“ очила и да установя на

база анализираната извлечена информация от изследването, че първоначалните ми хипотези бяха отхвърлени, основно защото:

1. Открояват се съществени различими и йерархизирани статуси в интернет общността.
2. Членовете на интернет общността съзнават съществуващата йерархия.
3. Членовете на интернет общността са запознати с правилата в нея.
4. Членовете на интернет общността усещат в значителна степен упражнявания контрол.

Литература:

- Ошавков, Ж. 1970. *Социологията като наука*. София, с. 66.
- Ракаджийска, Т. 2010. *Пазар на труда – социално-икономическо поле между държавата и пазара*. Университетско издателство „Стопанство”.
- Тилкиджиев, Н. 1989. *Социалните групи*. Наука и изкуство.
- Kim, A.J., *Community Building on the Web: Secret Strategies for Successful On-line Communities*, Addison-Wesley Longman Publishing Co., Inc. Boston, MA, USA ©2000
- Konig, R. 1968. *The Community*. Schocken Books Inc
- Oxford dictionary of Sociology, community, ‘*Definitions of community: Area of Agreement*’, Rural Sociology, 1955
- Rheingold, H., 1993. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*.
- Webber, Melvin M., “Order in Diversity: Community Without Propinquity” in *Cities and Space: The Future Use of Urban Land*, ed. L. Wingo Jr, 23-54 (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963).

СОЦИАЛНИТЕ МЕДИИ И МРЕЖИ – ИНСТРУМЕНТИ ЗА БИЗНЕС КОМУНИКАЦИЯ

Гергана Костадинова

докторант в катедра Икономическа социология, УНСС

Резюме: Ролята на социалните медии и мрежи в бизнес комуникациите като един от главните фактори за растеж и развитие на пазара се засилва и става все по-важна. Това е видно от промяната в нагласата и начина на комуникация на бизнеса с потребителите му, от многото нововъведения и промени в социалните платформи, непрестанното създаване на много нови канали и инструменти за комуникация и все по-големия процент от бюджетите, отделен от компаниите за реклама и присъствие в интернет. Онлайн средата е все по-достъпна, но крие предизвикателства и специфики, непознаването на които биха могли да поставят бариери и да отдалечат потребителите – бизнеса от клиента и човека от човека. Пренасочването на информационния поток във виртуалната среда оказва влияние на начина по който се прави бизнес и се печелят пари. Интересно е и явлението, че човекът се превръща във виртуална стока. Пример за това са блогърите и влогърите, които изкарват пари, „продавайки“ себе си чрез комуникационни виртуални канали, създадени от тях. Мнението им на експерти и техният авторитет се монетизират, имиджът им се променя и трансформира, за да се превърнат в бранд от най-нов вид – човек-бранд-компания.

Има ли разлика между социалните медии и мрежи? Това две понятия ли са, синоними на една и съща дума или едното е част от другото? Много интересен поглед по темата можем да открием в блога¹ на Том Флийракърс (Tom Fleerackers), създаден през 2010 година по повод курс лекции, който той води в Университета за приложни науки Форарлберг в Австрия. В статията му „Птичи поглед върху еволюцията и дефинирането“² той прави обзор на развитието на версиите на мрежата и отразява промените на стандартите, според които се използва самата мрежа. Бихме могли да направим разграничение между понятията социални медии и социални мрежи, ако разгледаме етапите, през които Интернет се развива технически, структурно и съдържателно.

¹ <https://flatworldbusiness.wordpress.com> (октомври 2015 г.)

² Fleerackers, Tom. Web 1.0 vs Web 2.0 vs Web 3.0 vs Web 4.0 vs Web 5.0 – A bird's eye on the evolution and definition. Статията е достъпна на <https://flatworldbusiness.wordpress.com/flat-education/previously/web-1-0-vs-web-2-0-vs-web-3-0-a-bird-eye-on-the-definition/> (октомври 2015 г.)

Развитието на Web: от 0.0 до 5.0

Всичко започва в началото на 90-те години на 20-ти век с Web 0.0 – появата на интернет и възможността за достъпност на мрежата от повече хора. Някои експерти дори типологизират интернет пространството преди 1999 година като „Интернет само за четене“ (Read-Only Web), защото потребителите са имали възможност предимно да разглеждат и четат създадено съдържание, но не и да споделят, коментират и генерират такова. Може да се каже, че Web 1.0 е първото ниво в развитието на Мрежата, започнало през 2004 г. и наложено като термин за описание на социалната мрежа. Според речника на Techopedia^{TM1} появата на Web 1.0 е обусловено и от развитието на самата технология, която става по-интерактивна, а съдържанието по-лесно достъпно за потребителите. Преминването на следващото ниво Web 2.0 времево е трудно да се фиксира, както и края на Web 1.0. Преходът от новото към старото можем да търсим между преминването от статични сайтове към страници с интерактивно съдържание или това е ерата, когато започва писането и участието в мрежата на самите потребители. Именно липсата на взаимодействие между потребителите със самата мрежа е една от предпоставките за „раждането“ на Web 2.0. Появяват се блогите, социалните медии и видео излъчването, а сред най-забележителните изобретения от тази технологична ера са Facebook, Twitter, YouTube, Flickr и други. Вече има значение на кого говориш и бизнесът много добре се възползва от това. Променят се и се развиват самите инструменти за бизнес комуникация.

Въпреки че според повечето изследователи все още се намираме в Web 2.0, може да се каже, че сме навлезли с пълна сила в ерата на Web 3.0 – времената на семантичния интернет и контекстуалното търсене. Семантиката в ИТ индустрията се свързва със същността на самите програми и се изразява в това, че машините могат да поправят грешки в синтаксиса, но не и семантични такива. Така нареченото контекстуално търсене включва атрибути като персонализирано търсене по мярка, еволюция на триизмерния уеб, засилване все повече на дедуктивното мислене. Социалната мрежа Facebook е пример как ерата на Web 3.0 вече е започнала. Алгоритъмът, който стои зад мрежата на Марк Зукърбърг определя какво съдържание да е достъпно за всеки един потребител спрямо профила му, интересите и активността, която демонстрира пред приятелите и последователите си. Сложните изчисления определят и как ще се осъществи комуникацията, която бизнесът насочва към публиките си, до каква част от нея съдържанието ще се визуализира безплатно и колко ще струва, ако компаниите целят да достигнат до по-голяма аудитория. На същия принцип работят всички социални платформи, т.е. ефектът за корпоративния сектор трябва да се вземе под внимание.

¹ www.techopedia.com е платформа, която цели да превежда на разбираме език най-новите термини и тенденции в технологиите. Достъпен е речник, статии и ръководства за обучения на технологична тематика. (октомври 2015 г.)

Том Флийракърс описва Web 4.0 като мобилна мрежа, но тази следваща стъпка няма да е нова версия, а може да се нарече алтернативна на тази, която имаме вече. Web 4.0 ще свързва всички устройства в реално време и във виртуална реалност, формирайки едно „реално“ цяло.

Следващата стъпка в развитието на мрежата според него ще е Web 5.0 – отворена, интелигентна мрежа, която Флийракърс нарича „емоционалната мрежа“. За разлика от емоционално неутрална 2.0 мрежа, то през тази ера ще се работи в симбиоза с потребителите и ще се предлага едновременно съвкупност от четене, запис, изпълнение в съчетание с емоционално общуване между човек и компютър. Комуникацията между човек и компютър ще напомня на общуването между двама души и тази тенденция започва да наблюдаваме. Окончателната форма на този етап от развитието на интернет все още се формира. Но първият знак за възникването и развитието ѝ е, че вече се забелязват сигналите, а именно мрежата започва да комуникира с нас, както ние комуникираме по между си, т.е. мрежата се превръща в „личен асистент“. Мрежата Web 5.0 ще е в симбиоза с потребителите и ще бъде съвкупност от четене, запис, изпълнение в една едновременност и същевременно ще има емоционално общуване между човек и компютър. В момента 2.0 мрежата е емоционално неутрална.

Понятията: социални медии и социални мрежи

Още в края на 19 в. Емил Дюркем поставя основите на идеите за социалните мрежи в неговите теории и изследвания на социалните групи. Той смята, че социалните феномени се зараждат, когато взаимодействащите си индивиди създават реалност, която не може да се обясни чрез качествата на отделните действащи лица¹.

Развитието на Световната мрежа на техническо, структурно и съдържателно ниво ни позволява да направим и съвременен разграничение между понятията социална мрежа и социална медия. Социалните медии като понятие в наше време най-често свързваме с възникването на Web 2.0 и съдържанието, генерирано от потребителите. Те обхващат най-общо всички технологии, в които потребителите създават съдържание, което да бъде споделено онлайн, обсъждано и разпространено до определени кръгове. Според Лон Коен „социални медии“ можем да наречем стратегията за разпространение на съдържания, а социалната мрежа е инструмент за свързване с други хора². Дейвид Ливайн³ твърди, че социалните

¹ Дюркем, Е. 2002. За разделението на обществен труд, ИК „Сонм“

² Lon S. Cohen, Is There A Difference Between Social Media And Social Networking. Цитат по Дигиталните медии. Речник на основните понятия. Съставители и научни редактори Маргарита Пешева, Милко Петров, Мария Попова. Издателство „Фабер“, 2012 г., стр. 221.

³ David Levine, Famous LinkedIn Profiles – Social Media vs. Social Networking, <http://artofbuildingsoftware.blogspot.com/2011/05/famous-linkedin-profiles-social-media.html>. Ци-

медии позволяват на всеки да излъчва съдържание, което някой друг може да открие, да сподели и коментира, а социалните мрежи позволяват на хората да се свържат и да споделят общи интереси.

За социални мрежи говорим, когато група или мрежа от хора общуват по между си на база на общи интереси, образование, професия. Общуването между тях се осъществява в онлайн платформи, обединяващи общност от хиляди и милиони потребители, които чрез регистрация публикуват и споделят съдържание с останалите. Може да се каже, че в някои случаи, но не и задължително, социалните мрежи са платформа на социалните медии. Това, което е общо при социалните медии и социалните мрежи, е способността им да достигат до широка публика.

В речника на основните понятия в дигиталните медии¹ е обърнато голямо внимание на дефинирането на понятията от различни изследователи и връзката на бизнеса с комуникациите, рекламата и маркетинга.

Елементи на социалните медии и мрежи като инструменти на бизнес комуникациите

Наличието на явлението „социалните мрежи“ преобрази не само света на комуникацията, но и начина на взаимодействие в бизнес средата. Социалните медии и мрежи са сред най-разпространените инструменти за бизнес комуникации във виртуална среда. Със създаването на Web 2.0 и възможността всеки да произвежда съдържание започва да се променя цялата среда на комуникации. Сред най-интересните и често използвани инструменти за онлайн бизнес комуникация са блогът и влогът.

Блогът или т.нар. виртуален дневник представлява вид уеб сайт със структура, в която съдържанието е подредено в обратно хронологичен ред и най-новото е най-отгоре и е най-видимо за читателите. Блоговете са както лични, така и корпоративни. Те като платформа дават възможност за обратна връзка с читателите под формата на коментари. Типичният блог съдържа както текстове, така и снимки, видео и връзки към други блокове и сайтове, като се набляга на авторското съдържание.

Влогът е блог, в който се залага изцяло на видео съдържанието и като платформа се ползват социални медии и мрежи като YouTube и Vbox7, които се свързват, комуникират и получават допълнителна публичност и през мрежи като Facebook, Instagram, Twitter и т.н.

тат по Дигиталните медии. Речник на основните понятия. Съставители и научни редактори Маргарита Пешева, Милко Петров, Мария Попова. Издателство „Фабер“, 2012 г., стр. 221.

¹ Дигиталните медии. Речник на основните понятия. Съставители и научни редактори Маргарита Пешева, Милко Петров, Мария Попова. Издателство „Фабер“, 2012 г.

Примерът от практиката: Явлението Емил Конрад

В началото на февруари 2015 г. на българския книжен пазар се случи нещо невиждано в България в последните 30 години. Една книга предизвика невероятен интерес и предизвика опашки пред книжарниците от желаещи да се срещнат с автора и да получат автограф. Книгата е „Нещата, на които не ни учат в училище“, а авторът е Емил Конрад, издаден от „Егмонт България“. Този проект е пример как случващото се в мрежата оказва влияние и промяна на развитието на бизнеса, начина за комуникация, печелене на аудитории и повишаване на продажбите.

Емил Конрад е сред най-известните влогъри у нас. Той разпространява първите си видеа в интернет през 2006 г., когато е едва на 17 години, първоначално на английски език. Голяма популярност набира няколко години по-късно, когато, вече на български език, в своите клипове започва да разказва за нещата, които му се случват в реалния живот, по забавен и атрактивен начин. Неговият видео блог е наричан за реакция в различни социални ситуации, като таргет аудиторията са тийнейджъри на възраст от 12 до 18 години. Снима в дома си и сам обработва и монтира видеата си. Създава различни персонажи, които изиграва сам. За влиянието, което има над аудиторията си можем да съдим по броя на последователите си в социалните медии и мрежи. Понастоящем има над 260 хиляди фена в страницата си във Facebook¹, почти 200 хиляди абоната в YouTube² (броят им нараства почти двойно след издаването на първата му книга) и почти 17 хиляди във VBox7³. В Twitter⁴го следват над 51 хиляди души, а в Instagram⁵ почти 100 хил. Гледанията на видеата му само в YouTube са над 20 млн. и 500 хил. Популярността му в интернет сред тийнейджърите е причината издателство „Егмонт България“ в началото на тази година да издаде неговата книга „Нещата, на които не ни учат в училище“, която жъне огромен успех. Още първата седмица книгата се превръща в най-бързо продаваната, сочат данните на най-голямата книготърговска верига у нас „Хеликон“⁶, като изпреварва автори със световни бестселъри. Български автор до момента не е регистрирал толкова силен интерес и присъствие в търговската мрежа. „Нещата, на които не ни учат в училище“, рамкирана в разделите „Нехудожествена литература“ и „Тийн литература“, за броени часове заема безапелационно първото място по продажби. Официалното представяне се състои в събота, 7 февруари 2015 г., в столичната книжарница „Хеликон-България“ на бул. „Цар Освободител“ и предизвиква огромна опашка от желаещи да се срещнат с автора. Само в рамките на 5 часа – времето, в което Конрад дава автографи, са продадени 750 копия, като обичайният тираж

¹ <https://www.facebook.com/EmilKConrad/> (към декември 2015 г.)

² <http://youtube.com/EmilConrad> (към декември 2015 г.)

³ <http://vbox7.com/user:emilconrad?pos=src> (към декември 2015 г.)

⁴ <http://twitter.com/EmilConrad> (към декември 2015 г.)

⁵ <http://instagram.com/EmilConrad> (към декември 2015 г.)

⁶ <http://lira.bg/?p=92247>

на нова книга в България е 1000¹. Освен комуникация в интернет, издателството залага и на активности в офлайн среда. Като част от 2 национални турнета са планирани срещи на популярния влогър с почитателите му и раздаване на автографи. Бързо се изчерпва първоначалния тираж, който е доста висок за България – 25 290 броя. Емил Конрад успява да продаде онлайн преди излизането на тиража близо 6 хил. копия², лично подписани от него, а след приключване на тази предварителна кампания издателството продължава да получава заявки за покупка на книгата с автограф (средно по 80-100 на ден). От издателството се възползват от този успех и издават втори тираж на книгата му със заглавието „Нещата на които не ни учат в училище. [Не] продължението“, която съдържа една глава повече от предишната, като самата глава е дописана от читателите. Това е свързано с допълнителна кампания по набиране на текстове, оценяване и избиране на подходящия. В книгата има и илюстрации, съдържащи QR кодове, водещи до няколко направени специално за книгата видеа. Самата аудитория позволява продуктът „Емил Конрад“ да бъде развит и от издателството се възползват и започват да предлагат и брандирани тениски, които също се радват на успех. Книгите са издадени под лейбъла „Кубар“, под който „Егмонт България“ представя подобни проекти, родени в дигиталния свят.

По данни на издателството, до момента продажбите на „Нещата, на които не ни учат в училище“ са достигнали 40 000 броя, което е прецедент за български автор и невероятен успех за самия проект.

Заклучение

Пазарът и бизнес комуникациите в частност се променят и развиват под влиянието на социалните медии и мрежи. Примерите за успех са много, а възможностите, които дава виртуалната среда се използват умело от компаниите. Наличието на толкова много канали за комуникация създава и известно объркване и затруднение за комуникаторите, но ако те не се използват правилно и целесъобразно, кампаниите са обречени на неуспех.

Явлението, че човекът се превръща във виртуална стока чудесно се илюстрира от блогърите и влогърите. Те „продават“ себе си чрез виртуалните канали, които създават и променят моделите, по които се прави бизнес. Красноречив е примерът с влогърът Емил Конрад, който се превръща в един от най-продаваните български автори за 2015 година и успява да монетизира своето онлайн присъствие, превръщайки себе си в бранд от най-новия вид – човек-бренд-компания.

¹ <http://lira.bg/?p=91556>

² http://www.dnevnik.bg/razvlechenie/2015/02/17/2473118_neshtata_na_koito_ni_uchi_emil_konrad/?showform=loginsuccess&login=social&provider=facebook#_=_

Литература:

- Дюркем, Е. 2002. За разделението на обществения труд, ИК „Сонм“
- Пешева, М., Милко Петров, Мария Попова, (съст.) 2012. Дигиталните медии. Речник на основните понятия. София: ИК „Фабер“. Достъпен и на http://www.newmedia21.eu/content/2011/11/Margarita-Pesheva_Digitalnite-medii_rechnik.pdf (октомври 2015 г.)
- Fleerackers, Tom. Web 1.0 vs Web 2.0 vs Web 3.0 vs Web 4.0 vs Web 5.0 – A bird's eye on the evolution and definition. Статията е достъпна на <https://flatworldbusiness.wordpress.com/flat-education/previously/web-1-0-vs-web-2-0-vs-web-3-0-a-bird-eye-on-the-definition/> (октомври 2015 г.)
- <https://www.techopedia.com/definition/27960/web-10>(октомври 2015 г.)
- Данни от издателство „Егмонт България“: <http://lira.bg/?p=92247>; <http://lira.bg/?p=91556>; http://www.dnevnik.bg/razvlechenie/2015/02/17/2473118_neshtata_na_koito_ni_uchi_emil_konrad/?showform=loginsuccess&login=social&provider=facebook#=_

БЕЖАНЦИТЕ: ИМИГРАНТИ ИЛИ ЕМИГРАНТИ

Теодор Тодоров

докторант в катедра Социология,
ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград

Резюме: Настоящият доклад разглежда онази човешка група, която преминава през редица международни граници. Сами по себе си бежанците са тези, които задават не само тенденцията в настроенията на по-голяма част от европейските общества, но и подлагат на изпитание толерантността и солидарността към различния Друг.

“Постоянната смяна на съзидателни и разрушителни общества, на спокойни и кризисни периоди съпровожда неотменно развитието на човешката цивилизация.¹ Настоящият социален, икономически и политически дисонанс, наподобяващ на моменти състояние на хаос², провокира у нас, гражданите на собствените ни държави и на света, желание за търсене на отговори на следните екзистенциални въпроси: Имаме ли право да пътуваме свободно? Да търсим препитание, там където пожелаем? Да живеем и учим на места, които самите ние избираме? Отживелица ли са либералните човешки права, наследени от Френската революция и не сме ли свидетели на краха на западните демократични ценности?

Двадесет и първи век е времето, което може би ще даде отговор на всички питання, но ако не успее да стори това, едва ли някой ще се почувства засегнат. Към днешна дата вниманието на страничния наблюдател се приковава от реакциите по отношение на бежанците, които пристигат в Европа.³ Деликатността

¹ И все пак като че ли същественото остава скрито в неясните контури на предположения, хипотези или изкуствени конструкции. Но човешкият дух никога не се отказва от своите търсения, дори и когато тъмни сили го убеждават, че отговори на всички въпроси са намерени!, Серафимова, М. (1997). Координати на интелектуалния аристократизъм, ISBN 954-799-827-7, с. 11

² Объркаността на днешния свят проличава в реакциите на различните общества по отношение на редица проблеми. Поведението на тези общества, нерядко ни изправя пред доста труден избор в търсене на правилния механизъм за разрешаването на неразрешими ситуации.

³ Доказателство за това са разногласията и нееднозначността в позицията по отношение на един толкова сериозен и болезнен проблем в европейското общество през последното десетилетие. В зависимост от случващите се събития през последните няколко години в Европа, можем само да предполагаме какви ще бъдат евентуалните последици.

при решаването на подобен род проблеми¹ безспорно изправя съвременна Европа пред нещо, което тя самата не познава добре. И ако възникналата истерия от евентуално заливане на западноевропейските трудови пазари през 2007 г. бе поради присъединяването на Румъния и България към обединеното европейско семейство (т. нар. Европейския съюз) то днес, страхът е допълнително подсилен не само от наличието на бежанци от Северна Африка и Близкия изток, но и от заплахата на друговерството. Отразяването на бежанския процес само през тези две гледни точки би било непълно. Редно е да бъде спомената още една не по-малко съществена причина, а именно климатичните промени², като достатъчно условие за преместването на големи маси от хора, от едно място на друго, която поне доскоро политиците прокрадваха индиректно.

Сама по себе си бежанската вълна разполага с възможността и силата да помете всичко: нагласи, възгледи, разбирания за толерантност и солидарност, за приемане на различния друг или основните ценности³, които Европа гради през последните 70 години. Така например *обединението* под един общ флаг не е *синоним* на заличаването на отделната национална идентичност и то във време, в което желанието ѝ да се съхрани е още по-голямо. Желание, което от една страна се дължи на страха⁴ от сблъсък с друговереца, а от друга на нежеланието да се дели постигнатото икономическо благоденствие. В това навярно се крие и преосмислянето на поведението на западните страни към онези личности, формирани в доскорошните им колониални и политико-икономически зони на влияние⁵.

Бежанците, повечето от които мюсюлмани, са предпоставката, която дава основание на не малко журналисти, политици и общественици днес, да предричат бъдещо мюсюлманско “колонизиране” на Европа. Доказателство за това е процентното съотношение между тази религиозна общност и населението във Франция⁶ и Германия. И ако в Германия тя е около 4,5 млн. лица, то във Франция наброява

¹ Трябва да се отчете и факта, че теоретиците на европейските ценности, които дълго време сплотяваха европейската общност са вече отдавна забравени, с което неуспеха в разрешаването на подобен род проблеми е предизвестен.

² Тези промени са взетите на състоялия се във Франция, в периода 30.11 – 11.12.2015 г., Климатичния форум, на който бе прието на страните от Северна Африка да бъдат отпуснати 6 млрд. евро в следващите няколко години, с идеята да бъде спряна климатичната вълна от бежанци.

³ Тук се има предвид онези либералните ценности, основни за функционирането на Европейския съюз, чиито защитници днес са изправени пред подобен род предизвикателство.

⁴ Страхът в така създалата се ситуация се подсилва и от разбирането на мнозина, които поставят знак за равенство между ислям и тероризъм.

⁵ Не е случаен и фактът, че това са предимно бивши територии на Франция и Великобритания, държавите, които най-често стават обект на тероризъм или терористични заплахи.

⁶ Тази пропорция изправя френското общество пред една друга реалност, в която съобразяването и зачитането на повече свободи за мюсюлманите не е въпрос на преценка или желание, а на необходимост и задължение.

приблизително около 6,5 млн. души. Случайно или не Франция е страната, където връзката между изповядващи ислям и терористични актове е най-ясно изразена през последните две-три години. Може би поради тази причина тероризмът често се съотнася като тъждествено равен с исляма¹. Доказателство за казаното са всички онези младежи, които предпочитат да се завърнат в своите родини, макар Запада да ги е приютил и образовал. Така чрез досегът им с политическите идеи и култура, чрез яснотата за страховете в съвременните западни общества, тези маргинали изграждат “при нужда” добра основа за евентуални посегателства срещу бившата си временна родина. Конкретиката на казаното дотук, съчетана с историческата предопределеност и с изброените причини за отношението към Запада, резултират в отминалите вече терористични актове: нападението над редакцията на Шарли Ебдо, концертната зала “Батаклан”, Мадридското и Лондонското метро. Така в политическото пространство сякаш се наложи разбирането, че с актовете си на насилие местните религиозни фундаменталисти² демонстрират, че е дошъл момента да потърсят “реванш” от същия този Запад, в чиито владения до неотдавна се намират самите те. Макар да бе извоювана независимостта³ на голяма част от тези държави, още преди повече от петдесет години, те все още са обект на влияние⁴ на посочените по-горе западноевропейски страни.

Обликът на терориста днес е онзи гражданин, роден и възпитан в самите западни страни, притежаващ статута на добре образовано лице⁵, което владее както информационните технологии, така и няколко езика. По този начин през послед-

¹ Подобна нагласа се корени и във факта, че терорът над Западния свят е изначално заложен във взаимоотношенията Изток – Запад през последните 200 – 250 години. Така в стремежа да поддържа неистовия си глад за величие и сила, Западът сам подкопава своите устои в света на другояверец, изповядващ исляма. Западният човек, възприема себе си като “месия”, който ще спаси от бедност, неграмотност и изостаналост ислямския свят, но в крайна сметка постига точно обратното: ненавист и омраза към самия себе си. Воден предимно от стремежа да се облагодетелства от природните богатства в тези страни, Западът не само разрушава споменатия мит, но и създава предпоставка да бъде наказан със собствените си методи и оръжия.

² В тази връзка не трябва да се пренебрегва и факта на безпрепятствени прояви на насилие и безредици от страна на религиозни групи над месното население в споменатите страни от Изтока, с което бе отприщана упоменатата вече бежанска вълна.

³ Възможността да изразиш мнение и позиция е проява на онзи демократизъм, проповядван от Запада, но едва ли проявите на “вътрешен” (Боко Харам в Нигерия) и “външен” (Ислямска държава във Франция) тероризъм е най-цивилизованият начин да упражниш това свое право.

⁴ Това влияние се свързва с вмешателството във вътрешнополитическия им живот и експлоатацията на голяма част от природните им богатства от западни фирми, все още оставя привкус на не свобода и на невъзможност сами да определят посока на политическото и икономическо си развитие.

⁵ Фактът, че получават своето образование именно на Запад, където и живеят дълги години съгласно законите на този свят, е едно предимство, гарант за усъвършенстване до безупречност на уменията да общуват без да бъдат разпознати като терористи.

ните няколко години бе наложен нов модел на радикализиране чрез вербуването по места¹. Така за осъществяването на “свещеното дело” вече не се налага необходимостта от пропътуването на целият път от Близкия Изток и Север Африка до Франция, Великобритания или Германия. При това обстоятелство посочването на позитивната и негативната нагласа към съвременния бежанец² е релевантна на създалата се ситуация. В зависимост от гледната точка и критериите, по които международното право интерпретира статута на тази категория могат да бъдат разграничени подкатегориите имигрант³ и емигрант⁴, с оглед на съотнасянето към страна, от която бяга или към държавата, в която отива. Редно е да бъде отбелязано, че доскоро позитивният образ на имигранта се поддържаше и от факта, че голяма част от хората, които извършват миграция⁵ са водени основно от желанието за допълнителен просперитет⁶. Една не малка част от тях⁷ имигрират с цел ползването на по-добрите икономически условия на страни като: Франция, Германия и Великобритания. Присъствието на тези лица носи и доза позитивност, която произлиза от споменатия вече образователен и социален статус, предпоставка за привнасянето на нещо ново в държавата – приемник. От друга страна тяхното отъждествяване като тежест върху социалната система за страната, в която идват е предпоставка за изграждането на негативното мнение от страна на местното население. За хората, имигриращи от Близкия Изток и Северна Африка битова схващането, че от тях по-скоро може да се загуби, отколкото да се спечели. Постулирането на негативизъм допълнително се подсилва и от зачестилите прояви на тероризъм от идващите имигранти. Имагинерността в поведението на поколения европейци⁸ е провокирано и от все по-голямата и интензивна бежан-

¹ Има се предвид съответната държава, в която живеят.

² Признаването на статут на бежанец определя защита на човека съгласно Конвенцията на ООН от 1951 г. и по-точно снабдяването им с храна, подслон и охрана от страна на Върховния комисариат на ООН за бежанците.

³ Под имиграция (вътрешна и външна) се разбира доброволното преселване на хора от едно място на друго, най-често от една държава в друга. Разбирана по този начин имиграцията не включва туристите и временните работници.

⁴ Емиграцията (емигриране, изселване) се свързва с доброволно или насилствено напускане за дълъг период от време на страната на обитаване и заселване в друга страна.

⁵ Миграцията представлява териториално придвижване на населението, свързано с общественото развитие в съответен исторически и регионален контекст.

⁶ Усещането което създават тези лица е на добре образовани или търсещи допълнително образование лица, които могат да се реализират в страната, в която попадат.

⁷ Именно този таргет предизвиква днешната основна тревога на европейеца, който все по-ревностно защитава постигнатото с толкова усилия благоденствие след лишенията от Втората световна война.

⁸ Всичко това противопоставя разбиранията за тях на местното европейско население и по-конкретно на възрастното и младото поколение, като за първите бежанецът или имигрантът

ска вълна, която може да се превърне в основна заплаха за Европейския съюз и неговите граждани.

Защо тогава организации като Ислямска държава набират все по-голямо влияние сред младите европейци? И случаен ли е фактът, че за последните няколко години 100 000 хиляди германци са сменили вярата си, като са предпочели исляма?

Тези и още въпроси идват, за да покажат, че политиката на вербуване на споменатата организация е в посока разгръщащо се влияние и пропаганда предимно към младите¹, онези все още нереализирани лица² в редица европейски страни или територии, които самата тя владее. Тези лица изпитват онази потребност (която не трябва да бъде пренебрегвана, бел. на авт.) от отъждествяване и сплотяване, с което да възстановят своята изгубена идентичност веднъж под натиска на “Ислямска държава”, “Боко Харам” или “Ал-Кайда” и втори път от политическата и социалната конюнктура на страните, в която живеят. По този начин те се озовават в ситуацията на ролево смесване³, в която Ислямска държава се явява онази възможност за идентифициране и за постигане на идентичност благодарение на своя радикализъм. Именно в подобна последователност трябва да върви тълкуването на понятията: идентификация⁴ и идентичност⁵. Така в разбирането на човека за себе си, като отделна личност се осъществява т. нар. интернализация⁶ на заеманите социални статуси и усвоените значими социални роли. При подобна психосоциална интерпретация изследователят безспорно е изправен пред опасността да пропусне факта, че при тези лица е налице и загубата на идентичност

е заплаха, то за вторите той е причина и повод да бъде допусната за опознаване една друга по-различна култура.

¹ Тази тенденция е пряк резултат както от условията на новият и различен свят, така и от неумението на не малка част от новодошлите да се впишат в него, с което се превръщат в аутсайдери – лица, разочаровани от системата, които искат да променят. Проблемът в повечето случаи е, че подобни младежи, които по презумпция носят новото, модерното, напредничавото, всъщност в голямата си част са отхвърлени в своите държави.

² Много често тези неприети от своите държави лица, определят себе си като аутсайдери, независимо от факта, че голяма част от тях не само са родени, но и са продукт на няколко поколения французи, германци или британци.

³ Теория за психосоциалното развитие на Ерик Ериксон и по-конкретно петия етап – пубертета и юношеството, който се свързва с процеса на изграждане на идентичност на Аз-а или утвърждаването на състояние на ролево смесване.

⁴ По своята същност идентификацията представлява процес на емоционално, ценностно и рационално отъждествяване на индивида и социалната група с друг индивид, група или образец за такива.

⁵ Идентичността се разбира като непрекъснат процес на съотнасяне на представите ни за себе си с тези на значимите за нас други хора, както и преценяване на мястото, което заемаме сред тях и което те заемат в нашето съзнание.

⁶ Интернализацията е процес на приемане на серия от норми, установени от хора или групи, които са влиятелни за индивида, Интернет адрес: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Интернализация>

по насилствен начин, която в нередки случаи тласка към радикализиране на някои от тях¹. Тук е моментът да се спомене, че при подобна гледна точка проблемът може да бъде интерпретиран посредством универсалността на осемте стадии от Ериксоновата теория за психосоциалното развитие на човека и в конкретност периодите: “възрастта на играта”² и “юношество”³. Тези периоди пречупени през политическата, икономическата и религиозната конюнктура на страните от Близкия Изток са валидни не само за тях, а за цялото човечеството без значение от расова, езикова или етническа принадлежност.

В анализа на успеха на Ислямска държава, трябва да се отчетат и възможностите на съвременни техники за манипулация на информацията. В тази връзка именно чрез “тактика на премълчаването”⁴ (Тофлър, 1996: 304) човек придобива ясна представа за силата на несподелената докрай информация. Или казано в духа на Тофлър, *идеологическата инфотактика се състои от силови игри и сценарии, изградени върху манипулирането на информацията дори още преди да е стигнала до медиите*.⁵ В конкретния случай с радикалната групировка Ислямска държава е налице строго изградена организация⁶, базирана на ясното спазване на субординационните правила. В тези условия ефектът върху младежите⁷, обект на радикализиране допълнително се засилва от “напудрена” прикритост, съчетана с исляма. Включването и признаването на вербуваните младежи като нейни членове в повечето случаи се ръководи и от стремежа на самите приобщени да надхвърлят предварителните очаквания⁸, които групировката им задава. Много често, на моменти по думите на Франческа Бори⁹, те проявяват жестокост коя-

¹ В случая се има предвид конкретно населението в страни като Сирия и Ирак.

² Този период предлага два изхода от кризата инициатива срещу вина, при които социалния мир на детето изисква от него активност при решаването на нови задачи и придобиване на нови навици, ето защо похвалата се явява награда за успехите.

³ В този период се противопоставят изхода его-идентичност срещу ролево смесване. Той е един от най-важните в психосоциалното развитие на човека, защото индивида не е нито дете, нито възрастен, а подрастващ който се сблъсква с различни социални потребности и роли.

⁴ При тази тактика, за която са характерни множество празноти, предизвикани от решението на някого да премълчи или да зачеркне съществени, или оспорващи преднамерената позиция факти в информацията.

⁵ Тофлър, А.(1996). *Трусове във властта*, изд. Народна култура, с. 304.

⁶ За целите на пропагандата организацията разчита на Министерство на информацията и англезично списание, с което допълнително се подсказва, че изградената структура не е временно, а трайно образувание.

⁷ Или те са онази целева група, предимно имигранти и малцинства в западния свят изповядващи исляма, които гарантират успеваемостта на Ислямска държава.

⁸ Подобно на детските, приятелски и спортни кръгове стремежът към себедоказване е ръководещ в процеса на интегриране на “новите” в средите на радикалния ислям.

⁹ Франческа Бори е журналист от италиански произход, която към настоящия момент отразява събитията в Сирия, БНТ, 20.06.2015 г., https://www.youtube.com/watch?v=xUUsplQ_yi0

то далеч надхвърля тази на “местните момчета”. Това поведение е провокирано както от техния стремеж да постигнат вътрешно удовлетворение, че са значими, така и от мисълта, че се борят за кауза, която за много от техните съмишленици е “свещена”.

Тук е мястото да отбележим, че в крайна сметка причината за случилото се във Франция¹ и атентатите по света не се корени в естеството на самата религия, а в нейната интерпретация. Безспорно социалната и религиозната демагогия създават една наситеност, която подсилва проявите на религиозен популизъм. Да, много са страховете² на значителна част от европейските граждани, но създалата се ситуация на бежанска криза има няколко гледни точки, една, от които се крие във въпроса: *имат ли право тези бежанци като човешки същества и личности да вярват в “бляскавото си бъдеще”, макар и превърнати в емигранти или имигранти под натиска на войната?*

Безспорно извършените терористични атаки и загубата на солидарност е удар по ценностите на една цяла епоха, водеща своето начало от Френската революция. Освен желанието за мъст, в проявата на радикализъм по думите на Никола Енен³ може да се открие и друг подтекст. Според бившият пленник⁴ на Ислямска държава голяма част от мюсюлманите не могат да живеят достойно в западноевропейските държави, в които са родени или в които пристигат. В това е и основната причина за радикализирането им, като в голямата си численост това са млади хора, които според Енен се чувстват изолирани⁵ в обществата, в които живеят.

Наред с това, в страните в Европа, те са изправени и пред друг не по-малко съществен цивилизационен проблем. Под натиска на война, икономически или политически причини, бежанците са принудени да скъсат със своята родина, като с този символичен акт се превръщат в емигранти именно по отношение на нея. Сам по себе си актът на напускане винаги е придружен от дефицит на подкрепа от страна на своите в лицето на общност и общество, разбираани в смисъла на Фердинанд Тьонис⁶. По този начин допълнително се активизира потребността от влиянието на роднинството, един от трите компонента на общността, което

¹ Имат се предвид събитията от 07 януари и 13 ноември 2015 г.

² Тук отново се сблъскваме със своего рода ограничаване на елементарните човешки свободи като резултат от всяването на страх. Страхът, който доведе до там, че във Франция днес се заговори за ограничаване на човешките свободи.

³ Никола Енен, журналист, бивш заложник на “Ислямска държава”. Да бъдеш заложник на “Ислямска държава” и да се спасиш, а приятелите ти да бъдат обезглавени. Това е историята на френския журналист от списание “Le point” Никола Енен, който пленен в Сирия, 10 месеца е в ръцете на джихадистите.

⁴ Макар да е преживял участта на заложник, това не е основание за журналиста да притъпи своята искреност по отношение на този факт.

⁵ В това състояние на изолация не само не се полагат, но и в повечето случаи не смятат да положат необходимите усилия, за да могат тези младежи да бъдат приобщени.

⁶ Фотев, Г. (1998). Извори на социологията. Изд. “Идея”, с. 145, Стара Загора.

разполага с обитаваното пространство като свое място и сякаш като свое тяло, а роднинската воля и дух са свързани с границите на дома и пространствената близост¹. Така в условията на несигурност младите европейски момчета навярно се обръщат към организации като Ислямска държава, който в техните очи са онази така необходима “стабилност”. Подобно допускане ни препраща към една малко по-различна перспектива на сигурността, която социализма “предоставяше” на страните от Източния блок. Такава е и аналогията на Джон Фефър² в наскоро публикуваната от него статия в онлайн списанието *Либерален преглед*³. От нея става ясно, че почти всички интервюирани през 1990 година от Централна и Източна Европа⁴ лица заявяват своето очакване, че след пет или десет години ще живеят като австрийци или французи. За тези общества по думите на Янош Ковач и Виолета Зентай миналото се оказва емоционално убежище, а социализмът – не просто маркова стока.⁵ В действителност обаче упоменатият регион отказа да замени своите “назадничави” източноевропейски традиции с “напредничавите” ЕС норми, с което в условието на отсъстващи цивилизационни сблъсъци⁶ бе реализиран процесът на договаряне, който доведе до разнообразни хибридни резултати.⁷

¹ В смисъла на Тьонис това означава, там където те са силни и жизнени въпреки цялата отдалеченост, духът може да се подхранва от самия себе си, от паметта и въображението за пребиваване в близост и общностна дейност, Пак там, с. 144-145.

² Джон Фефър е американски учен и политически изследовател, автор на няколко книги, сред които *Crusade 2.0, North Korea/South Korea: US Policy and the Korean Peninsula, Power Trip* и *Living in Hope*.

³ Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“, създадено през април 2007 г. като независимо издание.

⁴ Икономическата пропаст в упоменатия регион ще бъде запълнена чрез включване в Европейския съюз, което през 90-те години служи като заместител на утопичното обещание на комунизма за “бляскавото бъдеще”.

⁵ По думите на Янош Ковач и Виолета Зентай, социализма означава *принципно равенство и предоставяне на социални услуги за всички – колкото и несъвършени (или несъвършено запомнени) да са били тези услуги*, Ковач, Я., Зентай, В. (2012). Капитализъм отвън?, Изд. Central European University Press

⁶ И ако за източноевропейеца в началото на 90-те години липсва цивилизационен сблъсък, то Европа днес е изправена пред такъв с пристигането на големия брой бежанци. Хора, изповядващи в преобладаващото си мнозинство исляма, притежават друго по-различно възприятие за света. Различните ценности, вяра, икономически статус и политически убеждения неизбежно тласкат към сблъсък консервативния мюсюлмански Изток и демократичния християн-либерален Запад.

⁷ Фефър, Дж., (2015). *Източна Европа – завръщане към нормалността?*, сп. “Либерален Преглед”, С.

Преди повече от два века, в своя труд *Към вечния мир*, Имануел Кант¹ развива идеята за създаване на такъв световен правов ред, който да води своето начало от федерация на свободните държави. Подобна схващане може да бъде открито и в съчинението *Съждение върху проекта за вечен мир* на Жан Жак Русо², който на свой ред е вдъхновен от идеите на абат Сен Пиер³. И за тримата интелектуалци в този световен ред всяка една от държавите ще притежава статут на равнопоставена спрямо другите страни във федерацията. Всъщност съществуването на подобна организация⁴, която да съблюдава за мира⁵ и разбирателството между отделните народи, гарантираща международната стабилност, е основна стъпка към осуетяването на сблъсъци на расова, етническа или държавна и не на последно място – верска основа. По-същественият въпрос тук е друг: приложима ли е демокрацията като модел на управление в географски ширини на Близкия Изток и Северна Африка?

Никой от световните лидери или поне не гласно не взима под внимание религиозната и културна особеност, както и историческото наследство в тези земи. Не се отчита и фактът като този, че от хилядолетия насам по тези ширини винаги е налице имперско или диктаторско управление⁶. И в крайна сметка няма да бъде пресилено, ако перифразирам въпроса на Паскал Брюкнер⁷ от *длъжни ли сме да бъдем щастливи* в смисъла на: длъжни ли са да бъдат щастливи? Подоб-

¹ Кант е последният влиятелен философ на модерна Европа, представител от епохата на Просвещението, заедно с Джон Лок, Джордж Бъркли и Дейвид Хюм. Неговата мисъл оказва силно влияние върху формирането и развитието на най-новите философски направления и традиции — феноменология, херменевтика, екзистенциализъм, позитивизъм, постструктурализъм, аналитична философия.

² Жан-Жак Русо е един от ранните представители на Романтизма в изкуството, неговата политическа философия оказва силно влияние върху дейците на Френската революция. В *“За обществения договор”*, застъпва идеите за демократично управление, които оказват силно влияние върху съвременната политическа и обществена мисъл.

³ Международната обстановка, както и заложените неприемливи за европейските владетели предложения в “План за вечен мир” го обричат на неуспех и определят за утопичен. Проектът обаче е пропит в духа на Просвещението и е ключов етап от развитието на идеята за европейско обединение.

⁴ Нека не забравяме и причината поради, която в края на Първата световна война се създава организацията на Обществото на народите (ОН). Дано поне днес съвременната на нас организация, наследничка на ОН, Организацията на обединените нации (ООН), успее да защити своята идеологическа основа.

⁵ Да, съблюдаването на мира чрез една дълбоко ценностна идеологически и правова организация по презумпция е полезна за всеки жител на тази планета.

⁶ Днес във времето, в което тези форми на управление отсъстват се наблюдават междукланови или междуродови войни, подтиквани в повечето случаи от западните империалистични стремежи.

⁷ Този въпрос Брюкнер задава в книгата си *Вечната еуфория*.

но питането идва да подсказва цялостната представа за политическата зрялост на народите от тези географски ширини, за да покаже правото на всеки сам да определя посоката на своето развитие¹. Колкото и развито да е едно общество и неговите социални науки е необходимо спазването на “хигиена”² на разграничаване на обект от субект, на познаващ от познаван, с което да бъде предотвратена необходимостта от възраждането на *Паноптикум*³ на Мишел Фуко⁴.

Непрекъснатият контрол и следене не могат да заменят дискусията Изток – Запад⁵, а страха от тероризъм води единствено до създаването на прегради⁶. Трябвали ни Паноптикум, за да има мир или периодично ще издигаме лозунга *Je suis*⁷, или ще пеem “Марсилезата” в знак на солидарност? И още ще съумеem западното общество да излезе от демократичната криза и съпътстващата го аномия, за да не завърши с разбирането в смисъла на Емил Дюркем самоубийство, а от там и до един безславен край на сочената за пример Западна демокрация?

Цивилизационният мир не означава изолация. Той може да бъде основан единствено върху признаването на идентитета⁸ на Другия, при който да бъде зачитано правото му на собствен път, на развитие и равноправие. Що се отнася до местните западни младежи и тези, които идват в Европа, начинът за успешното им включване, непременно преминава през потребността от

¹ Само за справка Нигерия е член на ООН от 1960 г., но днес е подложена на терор от групировката Боко Харам, с което може би се показва незачитането на организации като ООН и НАТО. Можем да се замислим обаче доколко подобно членство защитава правата и живота на обикновения гражданин.

² Има се предвид да не се пропуска необходимостта от критичност и ясно дефиниране на възникващите проблеми.

³ Паноптикума (Фуко заимства идеята от Джерами Бентам) представлява сграда във формата на пръстен, като по периферията са разположени килии с по два прозореца гледащи навътре и навън, а в центъра има кула с един надзирател, с което се постига ефекта на контрол.

⁴ Има се предвид тезата на Мишел Фуко в книгата му “Надзор и наказание. Раждането на затвора”.

⁵ Необходимостта от преосмисляне на цялостната представа за създаване и устройство на днешния свят и взаимодействието по оста Запад – Изток, ще даде надеждата, че така всеки човек ще успее да преодолее зависимостта си от материалното и профанизираното всекидневие.

⁶ Аналогията с изграждането на т. нар. “Желязна завеса” (израз, използван за първи път от Йозеф Гьобелс и популяризиран от Уинстън Чърчил, за да опише границата, която символично разделя Европа на две отделни зони в периода 1945 – 1990 г.) допълнително подсилва образността на едно подобно твърдение.

⁷ Протестното послание на французите след атентатите срещу редакцията на Шарли Ебдо.

⁸ Всъщност биографията на човека, а отгук и идентичността му са резултат на променящите се ситуации, в които получава различни определения, в зависимост от различните роли, които е изпълнява.

диалог¹. Безспорно новата модерност е *диалект* на глобализацията², при която различията са установяващи основи за мобилизация на групови идентичности. Всичко това определя, че ние хората се намираме в процес на премахване на монопола на нациите – държави в условията на модернизационния проект, с което се поражда чувството за глобалното като модерно, и модерното като глобално.

Литература:

Карагьозов, М. 2014. *Новата външна политика на Република Турция и предизвикателствата пред сигурността на България*. София: “Прима прес” ООД

Ковач, Я., Зентай, В. 2012. *Капитализъм отвън?* Budapest: Central European University Press

Мендрас, А. 2002. *Елементи на социологията*. София: Изд. Кама.

Серафимова, М. 1997. *Координати на интелектуалния аристократизъм*. ISBN 954-799-827-7.

Тофлър, А. 1996. *Трусове във властта*. София: Изд. Народна култура.

Фефър, Дж., 2015. „Източна Европа – завръщане към нормалността?”. В: *Либерален Преглед*, София: Изд. Екстаз.

Фуко, М. 1998. *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. София: УИ “Св. Климент Охридски”

Фотев, Г. 1998. *Извори на социологията*. София: Изд. Идея.

Хаджийски, И. 2003. „Пропагандата”. В: *Гражданска смърт и безсмъртие: Статии, есета, писма*. София: Изд. Изток-Запад.

Якова, И., Йонкова, Н. 2012. *Социология на пола*. Благоевград: УИ “Неофит Рилски”.

https://www.youtube.com/watch?v=xUUsplQ_yi0

¹ Диалог, базиран на пълноценното общуване, който да доведе до тяхното включване в обществото. Онова включване, което дава надежда и стремеж за себедоказване, което в своята цялостна завършеност получава идентичност на пълноценна и завършена личност.

² Процесът на глобализация усложнява противоречията между цивилизациите, доколкото изправя културите в непосредствен контакт. Този контакт обаче не е само в точките на съприкосновение, както бе характерно за традиционните общества, а в цялото информационно пространство.

МЕТОДИ ЗА ИЗТОЧВАНЕ НА ДДС

Мария Маринова

студент в ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград

Резюме: Проблемът с организирани измами с Данък върху добавената стойност (ДДС) е сравнително нов за България. Мерките за противодействие срещу тази икономическа злоупотреба влизат в сила след 2000 г., тъй като наричаното на кратко ДДС е най-важният приходоизточник в републиканския бюджет. Предприетата линия на превантивна политика от страна на Министерство на финансите включва широк спектър инструменти за противодействие на данъчната престъпност, като изграждане на автоматизирани информационни системи, подпомагащи диференцирането на рисковите обекти и субекти, въвеждане на "Златен стандарт" за коректни фирми, въвеждане на обратно начисляване на ДДС.

Данъкът върху добавената стойност в България е въведен през 1994 г., но схемите за измама започват да се разпространяват след 1997 г., когато въвеждането на валутния борд намалява инфлацията. Преди това дългосрочните срокове за възстановявания при кредитите и високият процент на инфлация правят такива схеми нерентабилни. През втората половина на 1990-те години са първите нашумели случаи на ДДС измами, като някои от най-известните са тези по интернет, Х-образна схема, т.нар. "въртележка", схемата неплатежоспособен търговец и т.н.

Измамите с ДДС не само, че ограничават паричните постъпления в държавния бюджет, но способстват за източването на милиони левове. По този начин се нанасят не само финансови щети на публичния сектор, но и вреди на частния сектор. Схемите за данъчни измами чрез източване на ДДС в България са най-разнообразни. Една от най-често срещаните схеми е когато данъчнозадължените лица декларират в данъчните декларации за месеца нулева данъчна ставка, а реално извършват вътрешнообщности облагаеми сделки в страната. По този начин се избягва данъчното задължение за доставчиците и те не внасят данъка (ДДС) към бюджета на държавата. С цел да се декларира сделката, доставчикът подава в тримесечната "обобщена декларация" ДДС идентификационен номер на фирма, която е регистрирана в чужда страна. По този начин, доставчикът в България получава 20% ДДС от българския купувач, но избягва своето задължение за внасяне на данъка.

Икономическата значимост на щетите от престъпления, свързани с ДДС е съществена, тъй като данъкът върху "добавената стойност" е най-важният приходоизточник в републиканския бюджет. Например, от общо заложените приходи на

бюджета за 2013 г. – 30 592,2 млн. лв., повече от една четвърт (25.8%) се пада на постъпленията от ДДС – 7 892,8 млн. лв.

В следствие на престъпността с ДДС, в държавния бюджет не само, че не постъпват значителни парични суми, заради неначисляване и неплащане на дължимия данък от фирми-нарушители, но се източват милиони левове чрез ДДС-измами, възстановяващи неправомерно данъчен кредит.

Също така престъпленията с ДДС и свързаната с тях корупция на данъчни, митнически и полицейски служители са сериозно предизвикателство за ефективното и пълноценно членство на Република България в Европейския съюз и доверието на международните ни партньори.

Членството на България в ЕС допринася за значително разпространение на измами с ДДС, свеждащи се до сделки за фиктивен износ за страни-членки от ЕС. По информация на приходната администрация напоследък зачестяват опитите за отклонение от облагане на стоки чрез вътрешнообщностни доставки за ЕС. Като използват облекчените процедури за износ, български търговци сключват фиктивни сделки за износ с фантомни фирми и по този начин възстановяват неправомерно ДДС.

Икономическата криза допълнително благоприятства негативните тенденции за разрастване на данъчните престъпления. Според икономически експерти, след 2010г. кризата е “притиснала” фирмите и е масовизирала криене на данъци и източване на ДДС. Като най-проблематични в това отношение се определят здравеопазването, енергетиката, бизнеса с фармацевтични средства, инфраструктурните проекти.

Задълбочаването на икономическата криза от своя страна провокира разрастване и увеличение броя на т.нар “рискови сектори”. По данни на приходната администрация, повече от половината установени неизрядно плащани данъчни и осигурителни задължения са открити в т. нар. рискови сектори – строителство, зърнопроизводство и търговия със зърнени култури, автомобилни превози, дърводобив и търговия с дървен материал. Съответни са последствията в негативна насока по отношение събираемостта и “източването” на ДДС.

Евентуалните измами с ДДС могат да бъдат установени, след като се осъществи щателна данъчна проверка за всички облагаеми доставки. Данъчните измами с ДДС могат да бъдат разкрити и от чуждестранни данъчни органи на някоя страна членка на ЕС.

Най-общо данъчните измами с ДДС се подразделят на две основни групи: първата включва методи за укриване на задълженията по ДДС, а втората – методите за източване на ДДС с помощта на измислени сделки и фиктивни търговци.

В българската практика са известни три варианта на измама с помощта на фиктивен търговец. Това са: измама с неплатежоспособен търговец; международна кръгова измама или измама за източване на ДДС по съответна сметка. В практиката съществуват и комбинации от тези видове измами за източване на ДДС.

Принципите на действие в тези случаи са сходни. Например, при **измама с неплатежоспособен търговец** понякога липсва въобще търговец, но данъчнозадълженото лице съществува реално.

При **международната кръгова измама** отново съществува фиктивен или неплатежоспособен търговец. Фирмата е възможно да извърши множество трансгранични покупко-продажби, но следите на задълженията се изгубват по пътя на осъществяване на сделките, т. е. самото проследяване е затруднено, особено, когато липсва митнически контрол на потоците от стоки.

Изключително актуална е схемата за източване на ДДС по т. нар. **“въртележка”** или **“съседски тройки”**, при която се регистрират т. нар. “кухи” фирми, след което “чужд инвеститор” извършва внос или износ, но не реално, а само по документи (фактури). По този начин се натрупват сериозни суми оборотни средства и съответно голям ДДС. На последен етап от тази схема, истинските стоки се предлагат на пазара и се продават, но реално вече без ДДС. По тази схема работят съвместно много български, румънски или гръцки фирми, като “въртележката” се усъвършенства с всяка изминала година и навлиза и в други страни. През последните няколко години, една от най-актуалните дестинации за източване на ДДС е Дубай, където се реимпортват стоките и след това се завъртват по въртележката.

В режима на прилагане на ДДС сметка се използва и т.нар. **Х-образна схема**. Този тип измама включва в себе си голям брой лица, включително подставени и нерегистрирани по Закон за данък върху добавената стойност (ЗДДС). Използва се законовата норма, че ДДС се възстановява ускорено, когато 80% от начисления му размер са заплатени чрез ДДС сметка.

Подобни на предходната схема са и **измамите с ДДС по интернет**. Спецификата ѝ се състои в това, че се осъществява в световната компютърна мрежа “Интернет”. Обикновено офшорна фирма продава авторски права на нереално висока цена – примерно 10 млн. лв. Правата в повечето случаи са върху фотографски снимки, които по-късно се появяват в интернет като банери. Впоследствие компанията, закупила авторските права, фиктивно ги препродава на няколко други фирми, като в цената е включен и ДДС. Те разпространяват обекта на авторските права (примерно снимка) в интернет и същевременно си възстановяват ДДС на стойност милиони левове от бюджета. Трудно е да бъде доказано колко струва дадена реклама. Дори данъчните служители да се натъкнат на напълно нереални, противоречащи на елементарната логика суми при продажбите, при липсата на единни тарифи, единственото обяснение от собствениците на фирмите е, че цените за реклама са такива. В тази връзка може да се каже, че с цел да противодейства на всички злоупотреби с ДДС в нашата страна законодателството непрекъснато се усъвършенства. Вече съществуват няколко техники за осъществяване на данъчен контрол при действия с ДДС.

При източването на ДДС главно се цели не да бъде укрит определен данък, а да се възстанови неправомерно данъчен кредит. Според данъчните власти в България, разкритите измами по Закона за данък върху добавената стойност (ЗДДС)

за периода 2010-2014 г., е в размер на 280-300 милиона лева средно годишно или 10-12 на сто от приходите от ДДС, които са събрани. Действителната загуба, според собствените оценки на администрацията, е от два до четири пъти по-голяма, т.е. между 600-1,200 милиона лева (20-45 на сто от приходите от ДДС). Източванията на ДДС в България са много по-високи от тези в другите страни от ЕС. Загубите във Великобритания, например, възлизат на по-малко от 7% от приходите от ДДС, докато в България те са 4-5 пъти по-големи.

Подобно на повечето съвременни данъчни системи, българското законодателство е поставило редица пречки за злоупотреба с данъчен кредит. На първо място, вместо да бъде незабавно възстановен, кредитът по ДДС се приспада от данъчната отговорност през следващите три отчетни периода. Едва след това са всички остатъци на данъчен кредит, а не толкова приспаднати, възстановени в срок от 45 дни. Това споразумение има за цел да позволи на добросъвестните търговци приспадане на кредит от реалните пасиви. Това е само за износителите, които имат право на приоритет за възстановяване в рамките на 30 дни, за да се избегнат ликвидните средства. Затова схемите за организирането на ДДС измами са предимно за износ и не могат да бъдат осъществени без съучастието на митническите служители. На второ място, реални пари се възстановяват само след данъчна ревизия, както и по време на одита. И накрая, принципът на солидарната отговорност е последната бариера за нередност на данъчния кредит. Той е въведен от Данъчния процесуален кодекс в сила от 2000г. В рамките на неговите разпоредби (член 109), администрацията може да откаже данъчно възстановяване, ако търговец по веригата на доставки не е платил дължим данък. От 2003г. всички регистрирани по ДДС фирми е необходимо да отворят сметка ДДС. Може да се използва само за входящи и изходящи плащания на ДДС, като по този начин отделянето на ДДС част в средствата на предприятието от други парични потоци ще гарантира безопасното им преминаване.

Борбата с измамите с ДДС е сериозно предизвикателство пред българската данъчна и митническа администрация. Нейната тежест идва от необходимостта да се намерят ефективни възпиращи механизми за измами при най-ниски разходи на ограниченията за добросъвестните фирми. Постигането на този баланс не е лесно. Проблемът е, че по-често възпиращите механизми са успешно заобиколени от измамниците и техните съучастници в одитните звена, докато съвестните предприятия понасят допълнителни разходи за сметка на тях.

За противодействие на злоупотребите и измамите с ДДС непрекъснато се усъвършенства нормативната уредба и се формира техника на данъчния контрол при действието на ДДС. Във фокуса на мерките за борба с измамите попадат обикновено три цели:

- а) да се предотврати фактурирането на фиктивни цени;
- б) да се предотврати влизането на пазара на фиктивни търговци;
- в) да се изработи механизъм, който да не позволява на получателя на незаконно възстановяване да си тръгне ненаказан.

Една от мерките за борба с измамите, предложена от специалния комитет за разследващи на ДДС измамите в българския парламент, е да се даде възможност на митниците да спрат превозите за три работни дни, ако декларираната експортна цена се отклонява от пазарната цена с повече от 25 на сто. Преди всичко след присъединяването към ЕС подобна мярка може да има ефект само при износа за страни извън ЕС, като вътреобщностните потоци не подлежат на граничен контрол. Но по-важното е, че използването на този метод с всичките си условия може да бъде свързано с допълнителна административна преценка и корупционен натиск на границата. Втората линия на противодействие е насочена към правните възможности предприятия да бъдат регистрирани на името на обявени в несъстоятелност или на несъществуващи собственици. Противодействие обикновено се търси по линиите за засилване на контрола върху режима на регистрация и продажби на ограничена отговорност на фирми. Има няколко предложения, представени на българския парламент по отношение на измененията в съответните раздели от Търговския закон. Едно от тях е да се даде възможност за бизнес придобивания само след доказателство за липса на неизплатени данъчни задължения. Освен това, данъчната администрация препоръча увеличаване на минималния уставен капитал, необходим за включването на дружество с ограничена отговорност, така че да се стеснят възможностите за участие в измамни схеми на социално слаби лица, представящи се за собственици на фирми. Друга препоръка е да се ограничи правото на търговците при веднъж обявен фалит да участват в други предприятия.

Националната агенция по приходи (НАП) въвежда ново софтуерно приложение, наречено Информационна система "Контрол", което предоставя възможност на администрацията да извършва периодично автоматична оценка на всички данъчно задължени лица. На базата на предварително зададени критерии, програмата "отсява" тези дружества и физически лица, които е най-вероятно да укрият доходи или да не спазват данъчното и осигурително законодателство.

От 1 март 2013 г. Националната агенция за приходите въвежда т. нар. "златен стандарт" за компаниите, които са показали, че са съзнателни данъкоплатци. Въвеждането на подобна мярка е в унисон с подготвяните от Европейската комисия (ЕК) нови мерки срещу данъчните измами. Въвеждането на обратно начисляване на ДДС е един от вариантите, които се дискутират в Брюксел на заседанието на Съвета на ЕС по икономически и финансови въпроси (ЕКОФИН). При тази схема данъкът ще се начислява и внася в бюджета не от продавача, а от купувача на стоката.

В обобщение на изложеното по-горе, може да се каже, че на европейско ниво са предприети мерки за предотвратяване на данъчните измами с ДДС. Една от мерките е свързана с поемането на солидарна отговорност от конкретен оператор относно загубите на данъците от ДДС от страна-членка, а друга мярка е по отношение на съвместната отговорност за защитата на приходите на всички страни-

членки на ЕС с помощта на въвеждане на подходящо и адекватно законодателство на национално ниво, именно срещу измамите с ДДС.

Съществува необходимост от адекватна защита на държавите по отношение на приходите от този вид данък без значение от коя страна-членка на ЕС се дължи ДДС. Може да се каже, че съществува вероятност да се доразвият тези мерки, както и да се избягват евентуални бъдещи усложнения по отношение на измамите с ДДС. В тази връзка, Европейската комисия препоръчва координиране на развитието в областта на информационни технологии, с цел превенция от бъдещи измами с ДДС. Успехите на стратегиите за борбата с измамите с ДДС до голяма степен зависят от предприетите мерки от европейските институции и в зависимост от това, колко бързо и адекватно се прилагат в практиката подобни мерки.

Литература:

- Гичев, С. 2008. *Данъчни хитрости*. София: Изд. Марш.
- Грозданов, Б. 2007. *Финанси. Ч. 1, Публични финанси*. София: Изд. Технически университет.
- Димов, О. 2011. *Легални данъчни трикове '95*. София: Изд. Рацио-90.
- Иванов, К. 2012. *Избягване на плащането на преки и косвени данъци чрез счетоводната отчетност*. София: Данъчен барометър.
- Младенов, Мл. 2001. Разликата между легално и нелегално избягване на данъчно облагане – европейско разбиране, В: *Публични финанси*. София: ИК "КИНГ".
- Решовски, Б. 2014. *Измामите с ДДС и данъчния контрол*. Варна: ВСУ "Черноризец Храбър".

ПРОБЛЕМНИ ОБЛАСТИ ПРИ ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ

Гергана Евстатиева

студент в специалност Икономическа социология, УНСС

Резюме: Възлагането на обществени поръчки е съществен елемент от управлението на публичните средства. Нарушенията, свързани със законодателството за обществените поръчки, имат негативни икономически последици и водят до сериозни загуби. Разкриването и доказването на нарушения и измами крие редица трудности и проблемни области, които се разглеждат в настоящия доклад. В заключение се обсъждат и някои възможности за подобрене на работата с обществени поръчки.

Увод

Обществените поръчки са относително ново явление в нашата страна. За първи път са уредени у нас в Закона за държавните и обществени поръчки, публикуван в брой 9 през 1997г. на "Държавен вестник". През 1999г. той е отменен и е приет нов Закон за обществените поръчки (ЗОП). Оттогава до днес законът е "обновен" няколко пъти.

Обществена поръчка е възлагането на договор за строителство, услуги или доставки от публични органи (например министерства или кметства) на избрани от тях предприятия. Възлагането на обществени поръчки е съществен елемент от управлението на публичните средства. В посочения чл. 2 на ЗОП при възлагането на обществена поръчка се изисква да се спазва принципите публичност, прозрачност, свободна и лоялна конкуренция, равнопоставеност и недопускане на дискриминация. Член 9 на ЗОП посочва кандидатите или участниците: "Кандидат или участник в процедура за възлагане на обществена поръчка може да бъде всяко българско или чуждестранно физическо или юридическо лице или техни обединения, както и клонове на чуждестранни лица, регистрирани с право да извършват търговска дейност според националния им закон."¹

Най-общо казано това са лица, които чрез участието си в процедурата са заявили интерес от спечелването на обществената поръчка. За да бъде един кандидат или участник изпълнител на обществена поръчка, той трябва да е класиран на първо място в проведената процедура. Неговата оферта трябва да отговаря в най-голяма степен на изискванията, поставени от възложителя. Накратко изпълнител е това лице, с което възложителят е сключил договор.

¹ Закон за обществените поръчки, чл. 9.

Защо измамните с обществени поръчки се явяват сериозен проблем?

Основният проблем е, че неспазването на ЗОП води до лоши последствия за икономиката. Губят се пари от европейски програми, през които се разпределят значителни финансови средства и се регистрират много злоупотреби. Най-голяма спънка се оказва, че на практика много трудно се стига до осъждане за извършени престъпления, както показва нашата и Световната практика.¹ Според данните на Агенцията за държавна финансова инспекция за 2014 г. 47% (360 нарушения) от всички подадени сигнали за нарушения при възлагането и изпълнението на обществени поръчки са били потвърдени.² Нарушения се откриват в средно 38 на сто от всички проверки, тъй като ведомството одитира и поръчки, за които няма сигнали. Агенцията обаче успява да провери едва до 18 на сто от всички договори, които се сключват за година.

В свое интервю за списание „Икономика“ от 14.11.2012г. доц. Димитър Динев споделя, че има „внос“ на измамни схеми: „Всяка схема използва благоприятни възможности или слабости на законодателството. Или се използват елементите на корупцията...“³. Най-разпространената злоупотреба в областта на обществените поръчки е възлагането на поръчка на предварително определен доставчик, което нарушава обществен интерес чрез посочения в ЗОП принцип на лоялната конкуренция с цел лично облагодетелстване. То може да бъде под формата на пари, власт, устройване на работа в частния или публичния сектор. Размерът на подкупа обикновено е учудващо малък в сравнение с изгодата на доставчика.

Щетите, които се нанасят, са свързани с изкуствено завишените цени на доставките. Това води до свръхпечалба за доставчиците и корупционен доход на възложителите. Не винаги корупционните отношения водят до свръхразходи. Често в откритите конкурси се изисква най-ниска цена. В тези случаи, за да се преодолее конкуренцията се правят компромиси с качеството. Обществото не получава качествено и количествено обществено благо, за което си е платило. Тези компромиси водят както до повишени разходи при експлоатацията или консумацията на доставените стоки и услуги, така и до прехвърлянето на бюджетни разходи напред във времето.

Корупцията при обществените поръчки носи икономически щети и на частния сектор, на добросъвестните търговци. Получава се изкривяване на пазара, тъй като добросъвестните търговци могат да се окажат по-продуктивни от вече определените по корупционен начин изпълнители на обществени поръчки, а тяхната продуктивност не е оценена и наградена от пазара. Пазарното изкривяване действа обезсърчаващо на предлагането, а оттам чрез цените на пазара, потребителите понасят щетите.⁴

¹ Динев, Д. 2012. У нас си намушка, ако посочиш измама, *Икономика*, 14.11.2012г.

² АДФИ 2014. Отчет за дейността на Агенция за държавна и финансова инспекция през 2014 година.

³ Динев, Д. 2012. У нас си намушка, ако посочиш измама, *Икономика*, 14.11.2012г.

⁴ Пашев К., А. Дюлгерев и Г. Касчиев. 2006. *Корупцията при обществените поръчки. Рискове и противодействие*. София: Център за изследване на демокрацията.

Видове схеми за измами при обществените поръчки

На пръв поглед, повечето схеми са общоизвестни, но когато се прилагат в различни комбинирани, те стават по-трудни за разкриване и за доказване.

1. Споразумение при офериране между договарящите се

Няколко кандидати се договарят нарочно да предоставят по-високи оферти, за да може избрания кандидат да спечели офертата. След това си разделят договорите по територия. По този начин потискат другите оферти и преодоляват конкуренцията. Всичко това води до увеличаване на цените в отрасъла. Най-често това са отрасли с естествено монополно влияние, които са с малко кандидати. Примери за такива са ВиК услуги, ремонт на пътни настилки, сметосъбиране и др.

2. Конфликти на интереси

Възникват когато служителите, които отговарят за доставките и покупките, имат интереси спрямо доставчика.

3. Подкупи и комисионни

Кандидатите плащат подкупи и комисионни, за да спечелят поръчката. По този начин им се позволява да доставят некачествени продукти или услуги и да завишат цените. Подкупите и комисионните са класическа форма на корупция.

4. Изключване на квалифицирани кандидати

Служители в органа за провеждане търговете за обществени поръчки са корумпирани от определен кандидат и изключват другите квалифицирани участници, като задават специфични и/или трудно приложими критерии за участие.

5. Изтичане на информация за офертите

Вътрешна информация за подадените оферти се издава на фаворизиран кандидат, за да му предостави предимство в процеса на офериране.

6. Фалшиви отчети и претенции

Доставчиците представят фалшива или невярна информация за квалификацията и опита на служителите им, финансови отчети, начисляват разходи за по-големи количества, отколкото са предоставени и пр.

7. Манипулиране на оферти

Отговорният служител манипулира офертите на кандидати, освен тази на фаворизирания. Това става чрез изтичане на информация за конкуриращите се оферти, приемане на оферти след определената за това дата и час, промяна на условията на конкурса, определяне на нови процедури за офериране без да е нужно.

8. Невярно ценообразуване

Контрагентите мамат клиента чрез по-високи разходи.

Съществуват и много други схеми за измами.¹

¹ Динев, Д. 2006. *Икономическите измами*. Част 1, София: Институт на експерт-проверителите на измами

Области на корупционен риск

Повечето злоупотреби в сферата на обществените поръчки обхващат процедурите по възлагането им. Това са етапите на подготовка на тръжната процедура и класирането на офертите. Накратко това са типичните инструменти за ограничаване на кръга от участници и облагодетелстване на определен участник. Голям е делът на директното нарушение на закона чрез сключване на договори за доставка без тръжна процедура или конкурс. Този вид нарушения се среща предимно при по-малките възложители в секторите на образованието, здравеопазването и местното самоуправление. Въпреки големият риск от разкриване на деянието, явно санкциите са толкова меки, че не биха се сравнили с облагите.

Енергетиката е един от отраслите с висок корупционен риск. Той няма конкуренция на пазара и липсва държавно регулиране. Всичко това позволява да се правят свръхразходи за сметка на потребителите. Този сектор е силно зависим от енергийните източници, които се доставят при монополни условия на внос. По аналогичен начин стои въпроса с износа на електроенергия. В енергетиката се правят огромни по обем инвестиции и сред най-големите изпълнители на обществени поръчки фигурират поне три от дружествата в енергетика. Можем да обобщим, че рискът от възлагане на неизгодни обществени поръчки в този сектор е много висок¹.

Проблемни области

В условията на финансова криза, оперативните програми на ЕС са сигурен и постоянен източник на средства за бизнеса. Все повече изследвания констатира висок дял на икономически субекти, заети с публично възлагани поръчки.

В страните от ЕС се увеличава дела на зелените обществени поръчки (екологосъобразни продукти и услуги), докато в България за изминалата година техният брой е много ограничен.

Регулацията и прозрачността на обществените поръчки е сериозен проблем. Новите правителства сменят закона по една или друга причина и липсата на приемственост е очевидна. Всичко това, с безграничната креативност на българина да заобикаля правилата, довежда до множество порочни практики, част от които дори са легитимирани от пропуските в законодателството.

Най-необходимата и спешна промяна засяга самото естество на договора за обществена поръчка. В момента нашето правораздаване го разглежда като гражданско-правно правоотношение, в което страните са равноправни. Това е парадоксално, тъй като само едната страна определя условията.

¹ Пашев К., А. Дюлгерев и Г. Касчиев. 2006. *Корупцията при обществените поръчки. Рискове и противодействие*. София: Център за изследване на демокрацията.

В непрестанната борба на възложителите да печелят проекти, а бизнесът да печели поръчки, фокусът се изменя от наистина важното – проектът да се изпълни качествено, в срок и на добра цена. Възлагането на обществени поръчки е изключително трудна и комплексна за регулиране материя. То е връзката между държава и бизнес. Същественото е, че зад всяка обществена поръчка, стои общественият интерес. Той е този, който ще задържи нас и децата ни тук, в България¹.

Статистика на обществените поръчки (2014-2015)

Държавата, общините и търговските дружества са похарчили с 41,3% по-малко пари чрез обществени поръчки през първата половина на годината спрямо същия период на 2014 г., показва статистиката на Агенцията по обществените поръчки (АОП). От януари до юли миналата година са били сключени договори за 4,16 млрд. лева, а тази година сумата е 2,44 млрд. лева. Така среднодневните харчове чрез обществени поръчки са спаднали от 24 млн. лева на 13,4 млн. Причината е много проста – голяма част от обществените поръчки зависят от европейските фондове.

Според статистиката на АОП най-голям срив в поръчките през първото полугодие има при тези за доставки. През 2015г. те са 1,12 млрд. лева срещу 1,7 млрд. година по-рано, което е близо 600 млн. лв. спад. Строителните договори пък възлизат на 714,1 млн. лева при 1,14 млрд. миналата година (300 млн. лв. намаление). Спадове има и при услугите и др.

Въпреки по-малкото пари, броят на поръчките не намалява драстично. Докато през първите шест месеца на 2014 г. са сключени 11 255 контракта, или по 65 средно на ден, през тази година са подписани 9710 договора, или по 53 на ден.

В топ 5 на най-големите възложители през 2015 г. влизат болница „Токуда“ (748 поръчки), Електроенергийният системен оператор (180), ВМА, Столичната община и ТЕЦ „Марица изток 2“.

Според данните на Агенцията за държавна финансова инспекция за 2014 г. 47% от всички подадени сигнали за нарушения при възлагането и изпълнението на обществени поръчки са били основателни.² Според статистика на Агенцията за държавна финансова инспекция, някои общини, Агенцията за бежанците, просветното министерство и болници и държавни фирми са ощетили бюджета с 1 122 958 лв. през третото тримесечие на 2015 г. Все пак 416 644 лв. от констатираните щети са били възстановени от проверените бюджетни разпоредителите.³

¹ Първанов П. 2015, *Обществените поръчки -който играе, печели!*, <http://www.manager.bg/коментари/обществените-поръчки-който-играе-печели>

² <http://www.blitz.bg/news/article/345721>

³ АДФИ, 2015, Приключили финансови инспекции през трето тримесечие на 2015 година.

По време на извършените 144 инспекции са констатирани също така 44 случая на непроведени или неоснователно проведени обществени поръчки за 4 456 776 лв., по данни от Министерството на финансите. Вредите са от сключване на договор за ремонт на училища, проектиране и строително-монтажни дейности, ремонт на улици, отчитане на възнаграждения на общински съветници и др.

Новият закон (електронни обществени поръчки)

Новият Закон за обществените поръчки залага основно на електронизацията на процеса. По този начин човешкият фактор ще бъде сведен до минимум. Образците и единната декларация за обществените поръчки, предвидени в новото законодателство, всъщност ще дадат цялостен административен пакет в областта на обществените поръчки и така ще намалят административната тежест за бизнеса, защото няма да се подават „огромен набор от документи”.

Крайната цел на новото законодателство е да бъде създадена единна платформа за обществените поръчки, чрез която да се обявяват търговете, подават офертите, извършват оценките и в крайна сметка да се сключват договорите и да се фактурират извършените услуги. „Всичко това трябва да става по публичен и прозрачен начин с минимална човешка намеса, с използване на готови шаблони”, каза още Иво Кацаров (главен секретар на АОП) в свое интервю пред Инвестор бг. Това е сериозна крачка в борбата срещу корупцията, защото възложителите не могат да определят изисквания, които не са одобрени в публичните списъци.

Новият Закон за обществените поръчки тепърва трябва да бъде разгледан от Народното събрание¹.

Заклучение

Организацията на ефективен контрол и специализирани външни контролни органи ще осигурят изграждането на система за възлагане на обществени поръчки, която във висока степен дава гаранции за публичност, прозрачност и ефективност. Тази система е гарант за добро финансово управление на публичните финанси. Тя има косвено отражение върху качеството на живота на гражданите.

Литература:

АДФИ 2014. Отчет за дейността на Агенция за държавна и финансова инспекция през 2014 година.

¹ <http://www.ipai-bg.eu/bg/category/obshtestveni-poruchki.html>

АДФИ 2015. Приключили финансови инспекции през трето тримесечие на 2015 година.

Динев, Д. 2006. *Икономическите измами*. Част 1, София: Институт на експерт-проверителите на измами.

Динев, Д. 2012. У нас си намушка, ако посочиш измама, *Икономика*, 14.11.2012г

Пашев К., А. Дюлгеров и Г. Касчиев. 2006. *Корупцията при обществените поръчки. Рискове и противодействие*. София: Център за изследване на демокрацията.

Стойанова, М. 2014. Конфликтите през призмата на социологията. Второ прер. и доп. изд.

Първанов, П. 2015. *Обществените поръчки -който играе, печели!*, <http://www.manager.bg/коментари/обществените-поръчки-който-играе-печели>

<http://www.ipai-bg.eu/bg/category/obshtestveni-poruchki.html>

<http://www.blitz.bg/news/article/345721>

ТРУДЪТ И НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА

Юлиана Галъова

студент в специалност Социология, IV курс, УНСС

Резюме: В настоящия доклад се обсъждат същността и функциите на неформалната икономика, както и връзката ѝ с характера и устойчивостта на институционалната среда. Направени са констатации, касаещи развитието на методологическите подходи за изучаване на практиките, които са в нарушение на формалните правила. В рамките на доклада се представя понятието „холистичен подход за изследване на икономиката в сянка“, както и методологически целесъобразна система от относително самостоятелни, но кохерентни, взаимно свързани и подчинени на строга обща логика изследователски дейности. Направени са оценки за обхвата на неформалната икономика, дадени от населението, работодателите и работниците (служителите). За да бъдат обяснени, дадените оценки от различните групи, ще се разгледат доминиращите представи на българското общество за „икономиката в сянка“.

Трудът и неформалната икономика са две взаимно свързани понятия. От една страна е трудът, продадената работна сила, но при регламентирани условия и правила срещу определено заплащане, а от друга – неформалната икономика, която предлага заплащане при нарушаване на регламентираните правила. Като се изхожда от позицията, че произведеният от скритата икономика БВП представлява генериран от икономическите агенти ненаблюдаван (необявен) доход, то той се разделя на две основни групи – от наеман труд и от предприемаческа дейност. Установени са два основни начина за необявяване на доходи от наеман труд:

- работа на постоянно или временно работно място без трудов договор;
- изплащане (получаване) на трудови възнаграждения, които надвишават формално декларираните в официалните счетоводни документи.

Едно от определенията за икономиката в сянка е на проф. Е. Ченгелова и гласи, че „Икономиката в сянка е сложно организирано, вътрешно противоречиво, динамично променящо се, гъвкаво и рефлексивно социално икономическо явление.“¹ Едно от най-популярните определения на неформалната икономика звучи така: „пазарно производство на стоки и услуги, незаконно или законно, което не попада в официалните статистики при изчисляването на БВП“.²

¹ Ченгелова, Е. „Икономиката в сянка“ в представите на българското общество; Икономически и социални алтернативи, брой 3, 2014, стр. 20

² Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013.

Сенчестите икономически практики до голяма степен зависят от социално икономическата среда – развитието на икономиката, социалната структура на обществото, ценностите, морала на хората, както и преобладаващият в страната общ фон на висока толерантност и търпимост към сивите практики. Усещането за безнаказаност, особено засилено в годините на прехода, както и ниският риск от разкриваемост на нарушенията, се сочат като допълнителни сериозни „мотиватори“ за преминаването в „зоната на здрача“. Устойчивостта на институционалната среда се свързва с възможността на правилата и реда да противостоят на незаконните практики, с други думи институциите да са работещи и предотвратяващи негативните последствия и ефекти от неформалната икономика. Проблеми, породени от функционирането на институциите – силни или прекалено слаби регулации, ниска ефективност на контролните, разследващите и съдебните институции, тромави и отнемачи време и човешки ресурс процедури по лицензирането на икономическите дейности, неефективни (в това число, поради честите промени в тях) социални системи. От друга страна са функциите на неформалната икономика, които могат да бъдат както изцяло негативни, така и позитивни (компенсаторни). Позитивни могат да бъдат в смисъл на ориентири за поставяне на правилна оценка от страна на институциите, борещи с неформалната икономика.

Както вече бе споменато икономиката в сянка е сложно и променящо социално и икономическо явление, което е години наред е изучавано от антрополози, социолози и икономисти. Благодарение на годините усилен труд са разработени три групи методи с помощта, на които може да се изследва неформалната икономика:

Първата група са опосредстваните методи, които работят с конкретно измерими показатели за стопанската и финансова дейност на икономическите субекти, като на тази основа се изчислява относителния дял на сенчестите практики по отношение на националната икономика.

Втората група са непосредствените методи, които установяват реалното икономическо поведение на стопанските единици и на населението.

Третата група методи – моделни. В тяхната основа е математическото моделиране на икономическите явления.

Трите групи методи си приличат по това, че изследват и установяват наличието на неформална икономика и сенчести практики в едно общество, но боравейки с различни инструменти, често в крайна сметка се получават различни видове знание. Именно заради е необходимо да се формулират определени изисквания, касаещи развитието на методологическите подходи за изучаване на практиките, които са в нарушение на формалните правила:

Първо – измерването на неформалната икономика трябва да бъде пряко обвързано със засиленото развитие на статистическите методи, с помощта на които се въвеждат целенасочени наблюдения и оценки на реалността. Извършване на измервания на стойностите на макро- или микро- икономически показатели, по които се съди за нивата на сенчестата икономика.

Второ – необходимо е въвеждането на едно понятие, което ясно и конкретно да обозначава изучаваното явление; в изследователска практика се използват поне 25 понятия, като всички имат претенцията да обозначават един и същ обект (неформална икономика, сенчести практики, сива икономика, икономика в сянка и др.).

Вследствие на тези противоречия, възникващи при изучаването на неформалната икономика, се въвежда понятието „холистичен подход“, чрез които се прилага комплексен методологически подход. „Същността на холистичния подход е в обосноваването и реализирането на цялостна, всеобхватна система от методологически, методически и технологически дейности, които в своята съвкупност изчерпват предмета на емпиричното изследване на „икономиката в сянка.“¹

При холистичния подход се наблюдават дейности, които са свързани и подчинени на строга и обща логика:

- холистичността се изразява в това, че обхваща всички възможни източници на информация, допълнителна литература и така изчерпателно се изучава икономиката в сянка като елемент от социално икономическата система, и като самостоятелна подсистема;
- холистичният подход се реализира чрез поредица от отделни и самостоятелни емпирични изследвания, като всяко има своите специфични цели, задачи и хипотези; така всяко отделно изследване се явява елемент на холистичния метод;
- за да бъде успешен холистичният подход е нужно да бъде обосновано защо, каква информация и знание ще разкрие всяко едно от социологическите изследвания, както и да има последователност между отделните изследвания, защото всяко следващо изследване „стъпва“ върху предходното и така допринася за ново знание;
- нужно е да има и контрол, който да се прилага спрямо всяко едно от изследванията, за да може след приключване да се постави оценка на действията;

Оценките за обхвата на неформалната икономика на територията на България, дадени от населението, от работодателите, както и от работниците и служителите, се различават. Данните са от проект, който се изпълнява от Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ) в партньорство с КНСБ, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз и Република България. Реализирани са общо 18 различни емпирични социологически изследвания, сред които национално представително изследване сред населението (2010 г.), национално представително изследване сред работодателите (2010 г.), национално представително изследване сред работниците/служителите (2010 г.), 11 браншови изследвания (2010 г.), две национално представителни изследвания

¹ Ченгелова, Е. „Икономиката в сянка“ в представите на българското общество; Икономически и социални алтернативи, брой 3, 2014, стр. 8.

сред работодателите и работниците/служителите (2012 г. и 2013 г.), национално представително изследване сред населението (2013 г.).

- През 2010 г. според оценките на населението, относителният дял на сивата икономика е 58,0 %. Изследването сред населението през 2013 г. установява 52,6 % относителен дял на сивата икономика, което е с близо шест пункта по-малко от оценките на населението през 2010 г.
- Според оценките на работниците и служителите, относителният дял на сивата икономика през 2010 г. е 48,6 %, през 2012 г. – 41,3 %, а през 2013 г. – 50,9 %.
- Според оценките на работодателите, относителният дял на сивата икономика у нас е 42,2 % през 2010 г., 36,8 % през 2012 г. и 33,6 % през 2013 г.¹

От посочените данни личи, че оценките, дадени от населението за относителния дял на неформалната икономика, са стряскащи, но това може лесно да бъде обяснено чрез наличието на елемент на преувеличаване. Хората са склонни да обобщават и генерализират, често пъти общественото мнение и нагласи се формират около единични случаи, които придобиват огромни размери. За да стане по-ясна картината, може да се даде пример с представите на населението за разпространеността на корупционните практики – всички български граждани са убедени, че има корупция, но реално малцина съобщават да са участвали лично в такава практика или че са били жертва. От друга страна тези данни могат да се отдадат и на когнитивно насилие над респондентите, т.е. от изследваните лица се иска да влязат в роля на експерти по въпроси, по които нямат нужните компетенции и информация. От това следва формиране на оценка въз основа на собствен опит – работа без трудов договор, работа на договор за по-ниски суми с заплащане “на ръка”, работа без осигуровки, нефактуриране на продажби, необявяване на дължимите данъци, неплащане на дължимите такси и др.

Оценката на работниците/служителите определено снижава хиперболизираната оценка на населението. От това следва да се заключи, че работниците и служителите дават по-реалистична оценка на неформалната икономика в страната, защото отразяват впечатленията им от фирмите или организациите, в които извършват определена трудова дейност. Както вече бе споменато респондентът поставя оценка въз основа на личните си впечатления и участие и тогава, когато работникът се намира в положение, в което има сключен трудов договор и е осигуряван, няма как да даде завишена оценка на неформалната икономика в страната.

Резултатите от работодателите са най-близо да реалистичната картината, като това се дължи на два факта: първо, работодателите всекидневно се сблъскват с проявите на сивите практики, поради което най-точно отличават кои практики са елемент от икономическия живот и кои оценки са плод на преувеличения и преекспониране. И второ, по силата на всеобщото схващане, че работодатели най-

¹ Източник данни: Ченгелова, Е. „Икономиката в сянка“ в представите на българското общество; ; Икономически и социални алтернативи, брой 3, 2014, стр. 12.

често са инициатори на сенчести практики, се смята, че сравнително по-малка част от тях биха признали нарушение, което са извършили.

В заключение, неформалната икономика присъства във всички сфери на обществото. Тя е явление, което е трудно за изследване, както и за откриване решение за нейното ограничаване. Важността на проблема произтича от факта, че неформалната икономика засяга цялото общество, отделната личност, икономиката и семейството. Тя води до маргинализиране на много хора в активна възраст и трайното им откъсване от пазара на труда; подкопаване на принципите на конкуренцията и свободната частна инициатива; увеличаване на пазарния риск за инвеститорите и трайното им отблъскване от българския пазар; участие в международни корупционни и престъпни мрежи, чрез които страната се „интегрира“ в регионалната криминална инфраструктура; създаване на негативен облик на страната сред чуждестранни както в бизнеса, така и в политиката – засилва изолацията на България от развитите западни демокрации и затруднява интегрирането на страната в ЕС и НАТО; овладяване или незаконно въздействие върху системата на властта и по такъв начин застрашаване стабилността на демократичните институции;

Известни са различни методи и подходи, чрез които най-рационално да се подходи в борбата срещу незаконните действия, но важно условие е и хората да разберат, че нещо престава да съществува тогава, когато престанем да бъдем част от него или казано с други думи – когато хората престанат да работят без да са сключили трудов договор, когато откажат да вземат пари на ръка, когато се издават касови бонове, а ние настояваме да ни бъдат издадени, когато проумеем, че ограничаването на неформалната икономика зависи от нас.

Литература:

Ченгелова, Е. Икономиката в сянка в представите на българското общество. // Икономически и социални алтернативи, брой 3, 2014.

Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси” 2007-2013.

Скритата икономика в България. София, 2004.

Стоянова, М. 2014. Конфликтите през призмата на социологията. Второ прер. и доп. изд., 419 с.

КАЧЕСТВО И УСЛОВИЯ НА ТРУД В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Бойко Гатев

студент в специалност Социология, УНСС

Резюме: В доклада е направен анализ на качеството на труда и условията на труд в България. Върху базата на вторичен анализ на данни от емпирични изследвания вниманието е фокусирано върху възможностите за намиране на работа в различни населени места у нас, за успеха на работното място и за масовото мързелуване.

Масовото мързелуване в България – национална черта или неподходяща социална политика?

59 000 българи до 29-годишна възраст не участват и не са ангажирани в пазара на труда от общо 359 000 безработни в страната ни, обявени от Българската стопанска камера през последната година. Тези 59 000 млади българи просто бездействат. Информацията, която НСИ обяви през последните няколко месеца, е още по-стряскаща.

По официални данни на НСИ в края на 2014 г. в България е имало над 718 хиляди млади хора във възрастовата граница 15- 24 години. От тези 718 хиляди през 2014 г. средното си образование са завършили близо 53 хиляди младежи, а студентите у нас през 2014 г са били малко над 270 хиляди души. Това означава, че през последната година хората, които са завършили средното си образование са близо (по груби сметки) половин милион българи на възраст до 24 години. Тези млади българи нито учат, нито работят.

Сходни данни са получени и от изследване на Евростат за пазара на труда в Европа през изминалата година. От анализа става ясно, че България отново оглавява негативната класацията в Европа по отношение на трудовата заетост на младите хора в България. Например, делът на бездействащи млади хора на възраст 15-24 години е 32,6 на сто в Холандия и 38% в Дания. В България той е 73 % (както също и в Италия, ако това може да ни успокоява и да ни накара да продължим нашата летаргия).

По данни на експерти, на европейско ниво съотношението между цялостното ниво на младежка безработица и дела на дългосрочно безработните младежи през 2014 г. на възраст 15-24 години е било 3 към 1, което означава, че на всеки трима

безработни младежи в ЕС един е бил дългосрочно безработен. В България това съотношение е две към едно или иначе казано, на всеки двама млади хора един е дългосрочно безработен.¹

В този контекст могат да се анализират и базисните фактори при формиране на качество на труда. Здравословните и безопасни условия на труд са определени със закон в България, отнасят се за всички работници и работодатели и определят вредните фактори и условията за безопасност на труда.²

Състояние на условията на труд в България

По данни от изследването „Национално изследване за условията на труд в България”:

- 87% от заетите отговарят, че са удовлетворени или много удовлетворени от условията на труд на работното им място.
- над 40% от работещите посочват, че условията на работното им място са се подобрили.
- 6% имат усещането, че условията на работното им място се влошават.

На пръв поглед данните изглеждат обещаващо. Защитата и подобряването на условията на труд в България означават повишаване на нашия човешки капитал. Много малко от фирмите в България обаче могат да си позволят качествени условия на труд – под 2% от фирмите на пазара могат да го направят. В тези 2% влизат големите предприятия, които се справят по-добре с икономическата криза и нейните последици.

От проучване на „Евробарометър”, проведено в 28-те страни членки на Евросъюза, става ясно, че нивото на удовлетвореност от условията на труд в България е около средното за ЕС – нареждаме се до страни като Хърватия (18%), Испания (20%), Италия (25%), България (31%).

Подобряването на условията на труд има положителен ефект върху работната среда. Всички участници в този процес извличат ползи и подобряват значително своето икономическо и социално благосъстояние. За работниците подобряване условията на труд създава по-добър баланс между работна среда и личен живот. За другите, които заемат ролята на управляващи дадени фирми или предприятия, промените се изразяват в повишена производителност, намаляване на косвените разходи, свързани с напускането на ключови служители³.

В “Национално изследване за условията на труда в България” се констатира няколко факти за здравословното състояние на трудещите се в България:

¹ Standartnews.com

² Wikipedia.org

³ Ковачева, С. и С. Кабаиванов. 2009. Проблеми и перспективи пред качеството на труда на заетите в сектора на услугите в България. *Социологически проблеми*, 1-2: 330-356.

- Като цяло работещите посочват, че имат проблеми със здравето си;
- Около 1/3 имат проблеми със зрението си, болки в гърба, главоболие и мускулни болки;
- 40% се оплакват от стрес;
- Повече от 60% са в състояние на обща умора;
- Между 20 – 26% имат проблеми със съня, тревога и раздразнение.

Тези здравословни проблеми са следствие от занижените условия на труд в България. Въпреки че по данни от „Националното изследване за условията на труда в България” все повече трудещи се декларират, че условията на труд на работното им място се подобряват, техният дял спрямо работещите в лоши условия е много по-малък. Качеството на труда и условията на труд в България все повече стават обект на изследване, тъй като те имат пряко влияние върху качеството на живот на отделните индивиди, както и върху качеството на живот в обществото като цяло.

За европейския социален модел качеството на труда е ключова характеристика, тъй като е свързана със социалното присъединяване и равните възможности и по-общо с качеството на живот на европейските граждани¹. В Актуализираната стратегия по заетостта на Република България 2008-2015г. повишаването на качеството на труда се смята като една от основните предпоставки за достигане на нужните нива на висока производителност на труда, икономически растеж, социално благополучие. Световната икономическа криза от края на 2007 г. променя представата за значимостта на качеството на труда, като го свързва по-тясно със социалната защита и безопасността и сигурността на работното място².

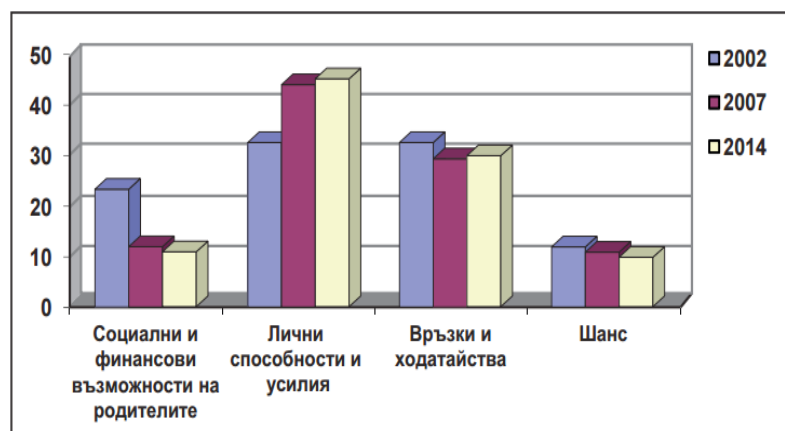
Фактори при намирането на работа

Един от основните проблеми, свързани с качеството на труда и неговото повишаване, е демографската криза и нейните последици. Икономическите последици от застаряването на населението върху пазара на труда и неговото функциониране са ключови. Промените, предизвикани от демографската криза, са намаляване на количеството и качеството на труда, промени в цената на труда, намаляване конкурентоспособността на икономиката, производителността и качеството на труда. Негативни са и последиците върху образователното равнище на работната сила, професионалните компетенции, както и дестабилизиране на социалните системи³.

¹ Тилкиджиев, Н. 2006. Качество на живот и щастие: европейски ренесанс на една традиция. В: Грекова, М. и П. Кабакчиева (съст.). *Отвъд дисциплинарните (само)ограничения*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

² Ковачева, С. и С. Кабаиванов. 2009. Проблеми и перспективи пред качеството на труда на заетите в сектора на услугите в България. *Социологически проблеми*, 1-2: 330-356.

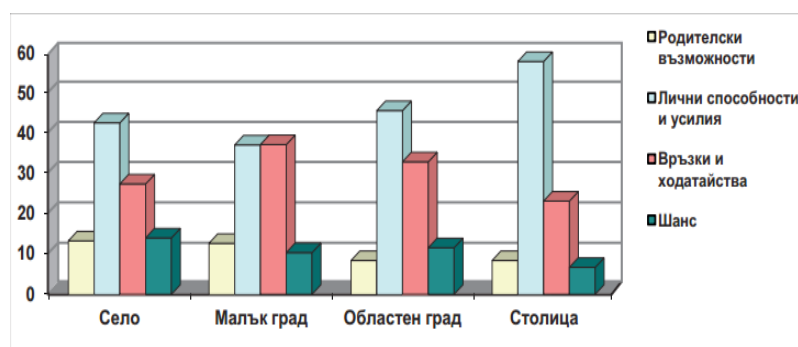
³ www.bulgaria.utre.bg

Фигура 1. Основни фактори за намиране на работа и успех на работното място (% от населението на възраст 15-25 години)

Източник: Галъп интернешънъл

В началото на века приятелските и семейни фактори (връзки и ходатайства, родителски, семейни и приятелски) са основополагащ фактор при намирането на работно място. През 2014г. на преден план изпъкват личните способности и усилия. Факторът „шанс“ и при трите изследвания не търпи особени промени. Влиянието на социалната стратификация е силно редуцирано – еднакво се отнася и за богатите, и за онези, които са под средното равнище. „През 2002 година съотношението между онези, които изтъкват личните способности, при богати и бедни, беше 2:1. Днес е 5:4.”¹.

Фигура 2. Основни фактори за намиране на работно място по тип на населеното място (%)

Източник: Галъп интернешънъл

¹ Митев, П.-Е. и С. Ковачева. 2014. *Младите хора в европейска България социологически портрет 2014*. София: Фондация „Фридрих Еберт“.

Столицата е единственото място, където родителските възможности и връзките и ходатайствата нямат почти никакво влияние. В нея доминират личните способности и усилия, като се забелязва и известно повишение на тяхното значение в областните градове. Същевременно, ролята на фактора „шанс“ е най-слаба в столицата. Значението на факторите „връзки, ходатайства, семейни и приятелски кръгове“ извън нея е значително. Тези социални мрежи в малките градове са толкова важни, колкото и личните способности и умения¹. Аз напълно мога да се съглася с резултатите от проведеното изследване по отношение на тези фактори за намиране на работа в по-малките български градове, тъй като съм израснал и живял в такъв град до навършване на 19-годишна възраст, а и сега доста често посещавам този град и имам преки наблюдения върху ролята на социалните връзки в него.

Заклучение

Условията и качество на труда в България са важен фактор, определящ възможностите за ускоряване икономическото развитие на страната ни. Икономическата криза от 2008 г. допринесе за влошаване условията на труд и се отрази неблагоприятно не само в България, а и по света. Основен проблем на качеството на труда се крие и в образователната и социалната система. Все повече българи остават необразовани и ниско квалифицирани, като приемат за нормално това, че нямат работа и обвиняват за това държавата и бизнеса. Все повече български граждани заемат работни позиции в сферата на услугите и обслужването, а индустрията, медицината, ИТ-секторът търсят своите незавършили специалисти. Добър шанс за хората, които по една или друга причина прекъсват своето образование е въвеждането на **дуално** обучение в страната ни, което ще има благоприятен ефект върху пазара на труда.

Литература:

Ковачева, С. и С. Кабаиванов. 2009. Проблеми и перспективи пред качеството на труда на заетите в сектора на услугите в България. *Социологически проблеми*, 1-2.

Митев, П.-Е. и С. Ковачева. 2014. *Младите хора в европейска България социологически портрет 2014*. София: Фондация „Фридрих Еберт“.

Стоянова, М. 2014. Конфликтите през призмата на социологията. Второ прер. и доп. изд.

Тилкиджиев, Н. 2006. Качество на живот и щастие: европейски ренесанс на една традиция. В: Грекова, М. и П. Кабакчиева (съст.). *Отвъд дисциплинарните (само)ограничения*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

www.bulgaria.utre.bg

Standartnews.com

Wikipedia.org

¹ Митев, П.-Е. и С. Ковачева. 2014. *Младите хора в европейска България социологически портрет 2014*. София: Фондация „Фридрих Еберт“.

МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕД ТРУДЕН ИЗБОР

Сузана Белемезова

студент в специалност Социология, ЮЗУ „Неофит Рилски”

От време оно българите по подразбиране са сякаш устроени да бъдат родолюбци и националисти. Всеки изпитва известна неприязън към турците, заради дедите ни и вековното робство, в което са „поставени” да живеят, но никой като че ли не мрази себе си и околните, заради слабостта и безволието, с което позволяваме на политиците да ни превърнат днес в свободни роби. Никой не надига глас и глава срещу тази си участ, но за сметка на това гледа и обвинява миналото или другите за нещата, които преживява и му се случват.

Днес всички като че ли си позволихме да се превърнем в деца на една страна, която вместо майка е нашата мащеха. Нещата, които искахме да направим, променим и сбъднем по земите, в които живеем засега са просто утопии, предизвикващи бурен смях или леки усмивки под мустак, пълни с ирония.

Трудният избор на нас младите бе такъв, по ред причини – нямаше една, която да бе по-голяма от другите, за да я хвана и разнищя. И писанията ми са такива, разхвърляни като държавата, като системата, като чувствата, които се пораждат в мен, когато говоря за родината. Разхвърляни, объркани и с неясна посока.

*Докаато буржоазията в някои напреднали капиталистически страни печелеше чрез държавата, нашата буржоазия печелеше от държавата.*¹ Някои печелеха и забогатяваха за сметка на младите, които търсеха път за по-добър живот, лутаха се измежду безбройните затворени врати на шуробаджанащината и с всеки изминал ден намразваха все повече и повече държавата. Държавата, а не родината, защото кой може род и родина да прежали.

*Вместо да се притъпят, ноктите на стария лъв са станали още по-остри и страшни. Един железен юмрук, облечен в кадифена ръкавица, смачква безмилостно жертвите си. Много от младите лъвовے биха могли да се поучат от неговата хапливост, жизненост, пламенност и дързост.*²

И тук познайте кой е старият лъв? Досещате се нали?!

Юмрукът, той наистина бе безмилостен към жертвите си, които бяхме ние. Обикновените млади хора. А младите лъвовے бяха тези, които наистина можеха

¹ Митев, П-Е. (2002). *Иван Хаджийски, четен днес*. В-к Култура, бр. 47. Интернет издание: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/7706>

² Думи на френския сюрреалист и режисьор Луис Бунюел за филма му *Le charme discret de la bourgeoisie*, <https://www.youtube.com/watch?v=cpMisJKFvpg&translated=1>

само да седят отстрани и да гледат, как старият тъпче наоколо и оставя само разруха след себе си, изграждайки своята собствена утопична идеализация за света.

Владееше ни една криворазбрана демокрация, която всеки тълкуваше по свой собствен начин, така че на него да му е угодно. Живеехме в един объркан свят. С всеки изминал ден „животът ни сякаш се превръщаше във водовъртеж“, който ни поглъщаше, а шанса да изплуваме и да останем на повърхността постепенно изчезваше. Тук ние живеехме в една уродлива демокрация, от която бяхме отвлечени. И затова не бяха виновни само политиците, бяхме виновни и ние, хората, които живеехме в тази страна, защото си позволихме да се превърнем в безморални същества. И вместо да си върнат морала българите бягаха с неимоверни темпове от тази наша демокрация и отиваха в чуждата. Не че там нещата бяха перфектни. И там имаше хиляди недоизпитани неща, но поне фасадата бе друга.

Имаше и такива, от онези „балъците“, както ласкаво ги наричаха „тарикатите“, които всеки можеше да измента, но и които изкарваха честно парите си и разчитаха на собствения си труд. Те не искаха да работят за т. нар. чуждестранни инвеститори, които да им нареждат кога да излязат, за да хапнат, кога да почиват и въобще да дишат въздуха в собствената им държава. Не искаха и да отидат на гурбет в чужбина, защото бяха националисти. Тук бяха родени и тук щяха един ден да умрат, а децата им, за тях не знам, само Бог знаеше какво бе писано за тях.

До голяма степен проблемите идваха оттам, че все повече и повече се увеличаваше недоверието на българина към управлението и институциите, респективно държавата. За завидната степен на нещастieto на българите, по думите на антрополога Валери Личев, се достигна вследствие на „атомизацията“ на обществото и липсата на перспективи и сигурност за нашето собствено бъдеще. Значителна важност обаче оказваше и разпадането на социалните взаимоотношения. Рухването на социалните връзки в обществото е един от основните, най-значими и първостепенни импулси за това то, обществото да се определя като нещастно. Така постепенно проблемът все повече се задълбаваше и пускаше „корени“, защото споменатия срив на връзките и взаимоотношения водеше до изолация. И всеки един започна да живее в самота, като странеше от другите. И тук безспорно можем да направим извода, че българинът дава оценка на себе си като „нещастен“ поради несигурността на живота, който води, но и поради неспособността си да намира в околните източник на опора и доверие.

И за да не бъде голословна в написаното дотук отново ще се позова на думите на Петър Емил-Митев: *„Увереността увеличава силите, както и обратното, песимизмът парализира, обрича на пасивност“*¹.

Всеки един от нас поне веднъж в живота си е чувал изведената от Иван Хаджийски фраза „българска работа“. А „българската работа“ беше една такава, безсмислена, безразсъдна или недомислена, започната зле без никак-

¹ https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%8A%D1%80-%D0%95%D0%BC%D0%B8%D0%BB_%D0%9C%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B2

во ръководство, или ако въобще имаше такава, то тя щеше да бъде неспоко-сано ръководена.

Уморен от ненормалния начин на живот, независимо от прекарания в службата часове, българинът намери свой собствен начин да върши нещата. А той начинът бе да ги претупва, не защото не искаше да ги свърши както трябва, а защото знаеше, че едва ли някои щеше да ги оцени, дори и при усиления му труд. В моментите на грешка той знаеше, че ще чуе споменатото нарицателно „българска работа” с тон, който щеше да предизвика поток от унижителни чувства.

Какво да кажем най-сетне за прочутата масова болест у нас – завистта; за тази болест на посредствеността, на несполучилия дребен собственик на морални и материални блага, която е превърнала почти всяка уста в стис-кало, което дъвче злъчка и пръска.¹

В страната ни се установи нова ценностна система, която бе напълно про-тиворечива с нормалната. Всекидневно бивахме подтискани от желанието си за прогрес, защото разбрахме, че по пътеката на законното е невъзможно да успееш. И стигнахме до гледката на тъжните изражения по лицата на хората крачещи по улиците, загубили още една мечта, но намерили още едно разоча-рование. Ето как се установи новата ценностна система на България, пълна с мъка, която рано или късно се превръща в озлобление, ненавист, егоизъм и ко-рупция. И всичко това стъпка по стъпка или по-правилно причина след причи-на, накара младият умен, находчив и несиририм българин да напуска страната, да емигрира далеч от дом, близки и родна земя. Далеч от всичко, което обича, той отиде някъде, където не познава никого. Там където хората бяха с фал-шиви усмивки и само с фасадна любезност, там където никой не го болеше за него. В това някъде всъщност най-важното нещо бе да успееш, независимо с цената на какво. Там нямаше майка и татко, брат и сестра, роднина и приятел, там имаше само конкуренция, голяма при това. В очите на всеки един гореше пламъкът на нестихващото недоволство, което го изпращаше там в чуждото, далеч от своето, за да успее. И те бяха готови да газят, те бяха такива, твърдо решени, защото само така имаха шанс да успеят там сред другите и чуждост-та. И ако не постигнеш успеха, оставащ без пукнат цент дори за обратния си полет до България. Там всеки се превръщаше в „терминатор”, като забравяше добрите обноски и *продаваше живота си*² *решен да успее*.

Едно от най-тъжните неща бе, че хората, които заминаваха от България бяха високообразовани и талантиливи млади хора. В чужбина те намираха про-фесионална реализация. Жизненият стандарт не беше единственият проблем, *напротив най-големият проблем бе, че там далеч от дома бе много по-лесно да*

¹ Хаджийски, И. 2002. Бит и душевност на нашия народ. С., Издателство „ЛИК“, с. 13.

² Васи, С. 2000. *Там всеки си е продал живота, за да успее*. България – мръсна приказка, в-к Капитал, Интернет издание: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2000/02/18/254472_sonia_vasi_tam_vseki_si_e_prodal_jivota_za_da_uspee/

осъществили мечтите си, а в България напротив – много трудно. Тук трудно се даваше шанс, трудно се израстваше по стълбицата на успеха. Само у нас Оруеловата максима всички животни са равни, но някои са по-равни от други, върхлита безмилостно тези млади без наследен статус, без една или друга родова или пък “кланова” принадлежност.

Наблюдателят, който следи за обстановката, можеше да обобици, че хората, които отиваха навън, за да изкарват пари за прехраната на близките си, бяха повече отколкото тези, които оставаха да се трудят и плащат данъците си тук. Българинът сякаш се превърна в експортен продукт номер едно, всекидневно изтичаха мозъци отвъд българските граници, а нашите народни представители и Европейският съюз, обясняваха колко жалко е това и как всички напуснали страната не са родолюбци и ламтеят за повече. Лъжи и пак лъжи. Поредният фарс! Изтичането на мозъци не бе само мит, то бе реалност. Всички, които си отиваха от родината, го правеха от любов към близките си.

Изходите тук бяха само два, или оставаши и се бориши срещу несправедливостта, извършваща държавата, като завързваши здрави връзки и успяваши нагоре или отиваши и чакаши своя полет. Там, на Терминал 2. Отиваши далеч от родните земи, сред непознати хора и започваши да се бориши за чуждата държава, да празнуваши нейните празници, да се радваш на нейните успехи.

България бе тогава страна на неограничените възможности. Всяка кариера се правеше с лични качества и собствени сили. Богатствата се създаваха, не се наследяваха и всеки заемаше това обществено положение, което сам си създаваше. Това беше епоха на българските викинги, хора без предистория, които разчитаха само на себе си, на собствената си смелост, прозорливост и изобретателност.¹

Житейският кръстопът ни предлагаше нов път, по който трябваше да поемем независимо от това какво иска и ни подсказва сърцето. С всеки изминал ден, изтичането на мозъци от нашата България, набираще все повече сили. Завършилите гимназия отиваха да следват в чужбина или записваха студентски бригади с цел по-лесна и донякъде законна емиграция. Беше трудно да прелетиш над океана, затова много от нас се възползваха от златната възможност, която ученето отваряше пред нас. Много от връстниците ми останаха в Америка с цел по-добър живот, с идеята да успеят. И аз бях там, но не останах, но там наистина не беше като тук. Аз не заминах с идеята да изхранвам родителите си или децата, които нямам. Заминах, за да видя как живеят хората там; заминах, за да видя какво е да си далеч от дома; заминах, защото това бе моята детска мечта; заминах, защото имах смелостта да отида, а след това и да се върна.

Днес мога да кажа, че там е друго. Там си никой за всеки, но си някой за системата. Там си човек с права и свободи, отговарящ пред закона при нарушаването му. Там имаш поле на изява. Да, вярно – тя бе страната с неограничените въз-

¹ Билярски, Ц. 2010. Творчеството на Иван Хаджийски е една ненадмината апология на българския народ, Интернет издание: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=674:ih&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

можности. Исках и имах. Имах сълзи в очите си както от тъга, така и от смях. И знаете ли? Там ви наляга национализмът. Там ставаш много по-голям родолюбец, отколкото си бил тук. Там започваш да цениш това, което макар да не си загубил, е далече от теб. Там и пак там осъзнаваш, че си на десетки хиляди мили от дома, че няма кой да те подкрепи в начинанията ти и нямаш избор – израстваш! Стягаш се. Затова заминах за Америка. Това бе моята казарма, но от онези казарми, за които човек определено би дал всичко, за да се върне отново в родината си.

Всеки един от нас, тези които заминахме, трябваше да сме наясно, че там всеки ще бъде на прага и ще трябва да направи много компромиси. Те, компромисите, обаче съществуват независимо от нашето географско разположение. Въпросът бе в това къде човек е готов да плати цената на тези компромиси – там или тук? Всеки, който изоставяше уютът и сигурността у дома и избираше гурбета в чужбина, бе наясно, че ще се окаже в позицията на онзи самотен сърфист, на гребена на грандиозната океанска вълна, която трябваше да премине преди да станеш успешен.

Америка ме е научила и на много толерантност. Толерантността е изключително важно нещо: във взаимоотношенията, да оцениш способностите на хората, да им дадеш правото да бъдат такива, каквито са, независимо от тяхната религия, цвят на кожата, сексуалната им ориентация. Толерантността помага, тя никому не пречи.¹

Литература:

Билярски, Ц. 2010. *Творчеството на Иван Хаджийски е една ненадмината апология на българския народ*. Интернет издание: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=674:ih&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

Васи, С. (2000). *Там всеки си е продал живота, за да успее*. България – мръсна приказка, в-к Капитал. Интернет издание: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2000/02/18/254472_sonia_vasi_tam_vseki_si_e_prodal_jivota_za_da_uspee/

Митев, П.-Е. 2002. *Иван Хаджийски, четен днес*. В-к Култура, бр. 47. Интернет издание: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/7706>

Фучеджиева, М. (2000). *Америка ме научи на толерантност и търпение*. България – мръсна приказка, в-к Капитал. Интернет издание: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2000/06/02/203393_milena_fuchedjieva_amerika_me_nauchi_na_tolerantnost_i/

Хаджийски, И. 2002. *Бит и душевност на нашия народ*. София, Издателство “ЛИК”.

¹ Фучеджиева, М. 2000. *Америка ме научи на толерантност и търпение*. България – мръсна приказка, в-к Капитал, Интернет издание: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2000/06/02/203393_milena_fuchedjieva_amerika_me_nauchi_na_tolerantnost_i/

САМОУБИЙСТВОТО В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЕМИЛ ДЮРКЕМ

Александър Христов

студент в специалност Социология, ЮЗУ „Неофит Рилски”

Резюме: Близко 120 години след излизането на Дюркемовия труд „Самоубийството” решихме да опитаме да приложим теорията на френския социолог отново. За целта ще бъдат разгледани по-подробно неговите заключения, направени в „Самоубийството”, търсейки отговор и причини за наличието на наблюдаваните статистически тенденции. Те ще бъдат направени на база сравнителен анализ между равнището на самоубийствата в страната ни и в страните членки на Европейския съюз.

Винаги е преобладавало мнението сред обществото, че извършването на самоубийство е въпрос на личен избор, следствие на лудост, психична нестабилност или друг фактор, таящ се в личността. Така е било поне до 90-те години на XIX век, когато френският учен Емил Дюркем решава да покаже на света, че това не е вярно. През 1895 година той издава своя труд „Самоубийството”, в който използва уникалния за времето си подход, чрез събиране и анализ на 26 000 досиета на самоубийци от десетки държави, за да покаже, че всъщност причината хората да отнемат собствените си животи не винаги е в тях. Виновникът, подтикващ към това крайно действие, има друго име и то е „общество”.

В „Самоубийството” френският социолог първоначално задава рамките на това какво точно означава „самоубийство”: „Наричаме самоубийство всеки случай на смърт, който произтича пряко или косвено от позитивно или негативно действие, извършено от самата жертва, за което действие тя е знаела, че ще има такъв резултат”¹. По-нататък във втората част на книгата си Дюркем определя различните видове самоубийство, които са типологизирани според техните специфични характеристики. Разгледани са различни групи самоубийства: егоистично, алтруистично, фаталистично и аномично. В случаите на егоистично самоубийство индивидът се е изолирал от обществото в прекалено голяма степен, вследствие на което не е способен да намери причина да продължи да съществува. Точно обратното, когато индивидът се отъждествява със своето общество и индивидуалната личност има прекалено малко значение, се достига до т.н. алтруистично самоубийство. Третият вид самоубийство е фаталистичното. То се извършва в следствие на безизходица, тогава когато индивидът се налага да живее с чувство

¹ Дюркем, Е. 1999. *Самоубийството*. София: „Женифер-хикс”. 19 стр.

на агония и е бил подложен на терор. Последният вид самоубийство, което все още не сме определили, е аномичното, като върху него ще концентрираме по-голямата част от своето внимание.

„Аномичното самоубийство” е свързано с терминът аномия, който се изразява в изпадане на индивида от обществото, при което след това му е много трудно да се интегрира отново. Какво причинява аномията и защо тя води до самоубийство, Дюркем разглежда по-обстойно във втората част на своята книга, като започва с факта, че при състояние на икономическа криза броят на самоубийствата нараства значително. Доказателство за това е, че точно в най-високата точка на кризата, броят на самоубийствата също достига своя максимален размер. Подобно твърдение може да се онагледи с икономическата криза във Виена през 1873 година, която Дюркем дава за пример – в нейния разгар самоубийствата нарастват с близо 70%. А чрез друг пример, даден от автора, свързан с краха на парижката борса през 1882 година, той доказва, че след отминаване на кризисното положение броят на самоубийствата се започва отново да намалява. Според него, ако в поне две поредни години броят на фалитите се увеличава, това води до нарастване броя на самоубийствата.

Рязък ръст на самоубийствата в цяла Европа се забелязва за периода 2011-2012 година и то при положение, че в предходните години се констатира постепенен спад.

Таблица 1. Брой самоубийства в някои страни от ЕС (на база 100 000 души)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ЕС (28 държави)		8.7	8.5	8.4	7.8	7.3	7.1	7.6	7.7	7.4
Белгия			15.9	14.1	12.3	11.4	10.7	12.9	11.8	12.3
България	8.7	7.9	6.4	5.9	6.2	6.9	5.2	6.2	5.1	5.0
Чехия	11.5	9.6	11.0	10.4	9.6	8.8	9.4	9.1	8.8	10.1
Дания	7.7	8.1	5.8	8.1	6.4	6.4	5.7	6.2	4.9	
Германия	8.4	8.1	8.3	7.8	6.9	6.7	6.6	6.8	6.7	7.7
Естония	21.0	22.0	20.3	19.2	17.5	14.2	16.5	16.7	14.9	13.8
Ирландия	17.7	17.4	16.1	15.3	15.3	15.2	14.7	15.3	14.4	13.5

Източник: Евростат

Таблица 2. Брой самоубийства в някои страни от ЕС
по пол за 2011 и 2012 г. (на база 100 000 души)

	2011		2012	
	мъже	жени	мъже	жени
ЕС (28 държави)	19.38	4.92	18.23	4.78
Белгия	28.69	10.86	28.8	9.73
България	17.98	4.0	20.86	5.1
Чехия	27.03	4.75	28.67	5.18
Дания	17.01	5.63	19.05	5.9
Германия	19.31	5.53	19.04	5.94
Естония	31.07	5.44	34.18	6.16
Ирландия	20.47	3.97	20.55	4.1

Източник: Евростат

Интересното е, че последната световна финансова криза избухва в края на първото десетилетие на XXI век. Картината става още по-ясна когато се обърнем и към тежката дума на статистиката относно икономиката, която гласи, че „над 9000 фирми фалирали през” периода 2009-2012 година¹. При това информацията засяга само два от секторите – строителство (4564 фалирали фирми) и търговия (4717 фалирали фирми), като заетостта в двете сфери намалява с близо 118 000 души. Правейки връзка между предложената интерпретация в книгата на Дюркем и получените статистически резултати относно самоубийствата и фалитите, можем да твърдим, че икономическата криза започнала преди няколко години е един от, ако не дори, главен виновник за зачестилите суицидни случаи. Имайки предвид и ниският стандарт на живот в страната ни, лесно можем да обясним и защо сриването на части от икономиката имат малко по-силен ефект върху България, отколкото върху средното равнище за Европейския съюз.

Предвид казаното, бихме могли да направим заключение, че причина за зачестяването на самоубийствата в страната ни (а и в цяла Европа) е аномията. Това решение би било твърде прибързано, особено знаейки, че във възрастовата група

¹ Тъй като статистическите данни на НСИ не бяха открити, бяха намерени множество други източници, които да потвърдят достоверността ѝ. Линкове към три от намерените доказателства в интернет медиите: <http://freenews.bg/bg/news/view/5125.nad-9000-firmi-falirali-prez-poslednite-3-godini.html>; <http://www.borbabg.com/?action=news&news=28377>; <http://www.vsekiden.com/139720>

между 50 и 54 години броят на самоубийствата дори намалява за периода 2011-2012 година. Същевременно наблюдаваната група все още попада в графата „работна сила“ на Република България и то в етап от живота, в който преквалифицирането и намирането на ново работно място, става изключително трудна задача.

Отговор на въпроса защо става така се крие в заблудата ни от една широко разпространена хипотеза, че мизерията е това, което подтиква хората да сложат край на своя живот. Е.Дюркем дори съзира икономическия упадък като ограничител на самоубийствата и ни запознава с мизерното икономическо равнище на Ирландия по онова време, когато броят на самоубийствата е бил много малък, за разлика от този на жителите в големите градове на Франция, където жизненият стандарт е много по-висок. Така се достига до извода, че при наличие на сериозни преустройства в държавата, без значение дали са положителни или отрицателни, става нарушение в икономическото равновесие на обществото, което води до повишаване склонността на хората към самоубийство.

След направените теоретични доуточнения, трябва да преразгледаме прибрзаното заключение, че причина за нарастването на броя на самоубийствата се крие във финансовата криза и фалита на голям брой предприятия. Това твърдение губи своя смисъл, след като установихме, че пряко зависимите от състоянието на икономиката дори са снизили склонността да отнемат собствения си живот. В същото време, в по-голямата част от страните членки на Европейския съюз, броят на самоубийствата във възрастовата група 50-54 години, са се увеличили или поне са запазили същия рейтинг. Причината всичко това да е възможно вече ни бе показана от Дюркем, за нас остава само да я назовем.

Постоянният икономически упадък на страната е научил българина как да живее на ръба на бедността. Не случайно в медийното пространство постоянно се тиражира въпроса, „Кога ще свърши българския преход от социализъм към пазарна икономика?“. Причината е, че за двадесет и пет години българинът живее в „перманентна криза“ и за аномия в обществото не може да се говори, тъй като условията на живот са идентични в дълъг период от време. Покачването в броя на самоубийствата в България за периода 2011-2012 се дължи главно на пенсионерите. Делът на самоубийствата е толкова голям, че задминава този на белгийците, при които той е много висок. Как социологически може да се обясни този феномен при положение, че финансовата криза не е намалила размера на получаваните пенсии?

Таблица 3. Основни доходни показатели за периода 2007-2012

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
БВП – реален растеж (%)	6,4%	6,2%	-5,5%	0,2%	3,6%	
ПЧИ (млн. евро)	9 052	6 728	2 412	1 639	2 242	
Мин. заплата	180	220	240	240	240	240
Мин. заплата – годишна промяна в лв.	+20	+40	+20	-	0	0
Средна пенсия	171,62	208,97	244,46	263,44	263,44	270,46
Средна пенсия (% промяна)	13%	22%	17%	8%	0%	2,5 %
Мин. пенсия (ОСВ)	102,85	113,49	136,08	136,08	136,08	150
Мин. пенсия – годишна промяна	+17,85	+10,64	+22,59	-	?	?
Мин. пенсия (% промяна)	21%	10%	20%	0%	0%	
Бюджетно салдо (млн. лв.)	1 960	1 990	-626	-3 262	-1 963	

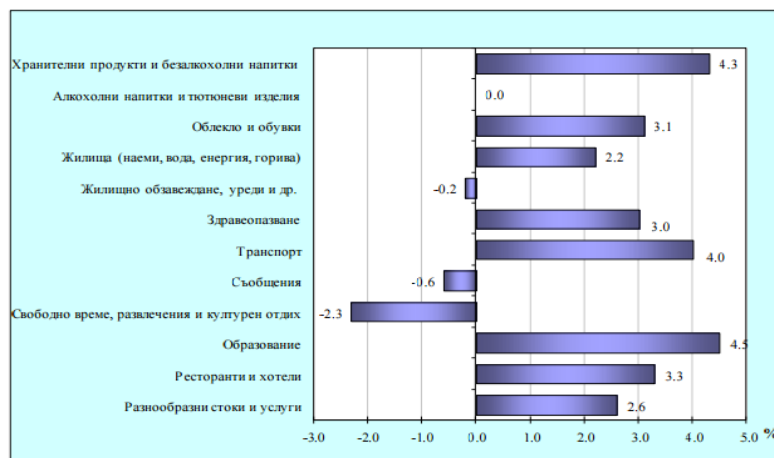
Източник: <http://gorivo.net/zaplata/> <http://fakti.bg/bulgaria/62696-srednata-pensia-stava-293-leva>

Данните на НСИ не сочат и нивото на инфлацията да е било високо в този или някой близък период¹. Следователно огромна икономико-финансова промяна не би следвало да бъде причина пенсионерите да се самоубиват. Поправка, всъщност може. Поне така твърдят изложените данни, цитирани от НСИ, БНБ и НОИ. Те показват, че средностатистическият български пенсионер трябва да се справи с пенсия от 171 лева през 2007 година. В следващите 3 години растежът на пенсиите намалява, докато през 2011 година (разпозната от нас, като апогей на икономическата криза) – спира. Средната пенсия през 2010 и 2011 остава същата – 263 лева и 44 стотинки, докато прагът на бедността в България е 295 лева. България е сред седемте държави от Европейския съюз с най-голям дял от населението, живеещо под прага на бедност². В същото време минималната пенсия не е увеличена нито с лев за периода 2009-2011г. Нейното равнище тогава е 136,08. Графика 1 показва с колко процента се е увеличила инфлацията в различните сфери на жи-

¹ Доклад за годишна инфлация 2011 – изготвен от НСИ. Линк: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Inflation_god2011.pdf

² Евростат http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/archive/d/d2/2012103_0182850%21At-risk-of-poverty_rate_before_and_after_social_transfers%2C_2010_%281%29_%28%25%29.png

вот. Само в сферата на хранителните стоки инфлацията е 4,3%, докато размерът на пенсиите остава без промяна.

Графика 1. Годишна инфлация, измерена чрез ИПЦ през 2011г. по групи стоки

Източник: НСИ: http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Inflation_god2011.pdf

Следователно е напълно възможно средностатистическият пенсионер, който получава пенсия по-ниска от равнището на бедността, да бъде силно финансово засегнат от икономическата криза дори от 4,5% инфлация при запазване абсолютният размер на пенсията. Това положение не бихме идентифицирали като предпоставка за аномично убийство, а по-скоро към фаталистичния му вариант, тъй като подобни условия за живот са нечовешки.

В този контекст може да бъде поставен въпроса дали тези хора не получават все пак някаква допълнителна помощ от страна на държавата. Тук идва ролята на държавната „Агенция за социално подпомагане”. Помощта която те предлагат се изразява във ваучери за получаване на месечна парична помощ за отопление, като за целта трябва да бъдат налице определени условия.¹ Въпреки това облекчение, доклад на НСИ за 2011г. сочи, че „бедността в България е най-вече при семействата с 3 и повече деца, самотните родители и възрастните едночленни домакинства. 65,2 на сто от многодетните семейства са бедни, както и 61,6 на сто от самотните пенсионери над 65 години”².

След като държавата не съумява да подпомогне българския пенсионер, той решава да си помогне сам по единствения възможен за това начин – чрез работа. Според данни на Евростат за 2012г., около 10% от българските пенсионери рабо-

¹ Агенция „Социално подпомагане” <http://pomosti.oneinform.com/socialni-pomosti/>

² Агенция Родопи – цитираща доклад на НСИ. Линк: <http://rodopi24.blogspot.com/2011/12/295-204.html>

тят, като над половината от тях го правят поради недостиг на средства¹. Според същия доклад има държави в ЕС, които ни надминават по този показател, но в по-голямата си част, пенсионерите в тези страни извършват тази дейност за лично удовлетворение. Такъв е примерът с Дания, Люксембург и Норвегия, където хората в надтрудоспособна възраст работят между 22 и 28 часа на седмица. За разлика от тях в страните, в които пенсионерите се принуждават да работят заради финансов недостиг, се трудят много повече. Водещи в този показател са възрастните хора в Румъния и Гърция (40 часа труд на седмица за пенсионерите), а на трето място се нарежда България с 38 часова работна седмица. Това е почти равнозначно на петдневна работна седмица на пълен работен ден, което затвърждава тежкото положение, пред което е изправен българският пенсионер. Не всеки възрастен човек обаче е способен и има възможността да работи. От една страна, заради тежкото състояние на икономиката, а от друга, поради физическата невъзможност, която изпитват голяма част от хората след определена възраст.

Когато човек има проблем, независимо дали от финансово или някакво друго естество, най-големият отдушник са неговите най-близки хора – семейството. За онези в най-напреднала възраст това са техните деца и внуци. Данните на НСИ за механичния прираст на страната за 2014 г. показват, че в България значимо механично нарастване в броя на населението се забелязва само в няколко града – София (+8 342 души), Варна (+1000 души) и Бургас (+1 028 души)². Почти цялата останала част на страната ни се отличава предимно с отрицателен механичен прираст. В същото време механичния прираст за страната е -2 112 души, като най-активно са напускали страната хора на възраст между 20 и 40 години. След границата от 50 годишна възраст, същият показател започва да става положителен, като нараства пропорционално с възрастта³. Това показва един не малко дискутиран проблем в обществото ни, свързан с изселването на трудоспособната част от населението извън страната. Това действие е в не малка степен стимулирано и от влизането ни в Европейския съюз. Отделно от всички отрицателни последици, до които води този проблем, той е съществен и за разглеждания от нас въпрос. Масовото изселване в и извън страната на частта от населението между 20 и 40 години поставя българския пенсионер в среда на социална изолация. В тази възраст, която така или иначе бива обвързана с наличието на известна социална инертност, възрастните хора биват лишени дори от възможността да се порадват на онова, за което са се борили и са давали мило и драго през по-голямата част от съзнателния си живот. Става дума за бъдещото поколение на собствения им род. Тези условия на изолираност от обществото, според Емил Дюркем, са предпоставка за наличието на т.н. егоистично самоубийство. Причините довели

¹ <http://www.mediapool.bg/nad-60-ot-raboteshtite-pensioneri-u-nas-go-pravyat-zaradi-nedostig-nadohodi-news225168.html>

² НСИ: <http://www.nsi.bg/bg/content/3060/%D0%BC%D0%B5%>

³ НСИ: <http://www.nsi.bg/bg/content/3072/%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D1%88%D0%BD%D0%B0%B>

до този факт обаче, съвсем не са егоистични, а по-скоро аномични или фаталистични. Главната причина хората да търсят реализация извън малките населени места в страната ни е отново икономическата криза и тежките условия на живот. Следователно, вместо да търсят решение на създадения икономически проблем в страната, те намират решението му извън нея. Вършейки това действие, младото поколение едва ли подозира аномично-фаталистичния шок, който причинява на възрастните, което освен до силна промяна в социалния ред и неговите правила, води и до силна социална изолация.

Минавайки през теоретичния модел на Емил Дюркем и използвайки огромния му принос в сферата на емпиричната социология, успяхме да открием наличието на няколко вида социални категории самоубийства. Установихме, че в България има предпоставки за две от тях – фаталистичната и егоистичната. Те обаче са повлияни от аномична среда и фактори, което довежда до много интересен социален феномен. Потърпевшият от него не е цялото общество, а само една негова част, онази която вече много по-трудно би могла да избяга от създалата се среда – пенсионерите.

Литература:

Дюркем Е. 1999. *Самоубийството*. София: „Женифер-хикс”.

Агенция „Социално подпомагане”. Електронна страница. Секция: Социални помощи. Линк: <http://pomosti.oneinform.com/socialni-pomosti/>

Агенция Родопи – цитираща доклад на НСИ. Линк: <http://rodopi24.blogspot.com/2011/12/295-204.html><http://www.mediapool.bg/nad-60-ot-raboteshtite-pensioneri-u-nas-go-pravyat-zaradi-nedostig-na-dohodi-news225168.html>

Евростат. Електронна страница. Секция: At-risk-of-poverty rate before and after social transfers. Линк: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/archive/d/d2/20121030182850%21At-risk-of-poverty_rate_before_and_after_social_transfers%2C_2010_%281%29_%28%25%29.png

Национален статистически институт. Различни доклади: http://www.nsi.bg/bg/content/3060/%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D0%BB8%D0%BF%D0%BE%D0%BBhttp://www.nsi.bg/bg/content/3072/%D0%B2%0%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8FBE%D0%BBhttp://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Inflation_god2011.pdfhttp://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Inflation_god2011.pdf

ГРЕШКАТА НА ЕДИН РОДИТЕЛ

Екатерина Драмчева

студент в специалност Социология,
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

Присъща за жената е невероятната сила да обича, която се проявява по необикновен начин, когато е на път да стане майка. Майчинството – това е изключителен дар, с който Бог е дарил жената.

Майка Тереза¹

Тези думи са част от посланието на обявената от папа Йоан Павел II за *блажена*, майка Тереза, произнесени на Четвъртата конференция на жените в Пекин. В тях майчинството е не само синоним на обич, но е и онази възможност, която олицетворява това чувство чрез своята носителка – майката.

Майката като *събирателен образ на обобщеният друг*² е онази орлица, под чието *крило*³ намира опора детето. Тя е тази, която участва заедно с останалите агенти на първичната, а на по-късен етап и на вторичната социализация в процеса на формирането и *развитието на характера*⁴ на личността, във формирането на идентичност.

*Колко всички майки си приличат в света! И сърцата им как са еднакви!*⁵
Никола Вапцаров

Прав ли е Вапцаров? И дали това е така?

Въпросите предполагат съответните отговори. До тях обаче ще достигна с помощта на социологическия метод „наблюдение с участие“ на разигралата се пред очите ми конкретната ситуация. В разглеждания случай ще представя пред

¹ Майка Тереза е монашеското имена на Агнес Гондже Бояджиу – индийска католическа монахиня от албански произход, основателка на ордена Мисионери на милосърдието (1950), известен със своята мисионерска и благотворителна дейност сред бедните по света, Интернет издание: https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B0_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B0

² Виж Мендрас, А. 2002. *Елементи на социологията*, София: Изд. Кама, с. 25

³ Вазов, И. (1976). *МАЙКА МИ*. В: Събрани съчинения в 22 тома, т. IV, С.

⁴ Виж Хаджийски, И. 2003. Модерните мамини детенца. В: *Гражданска смърт и безсмъртие: Статии, есета, писма*. София: Изд. Изток-Запад, с. 177 – 178

⁵ Вапцаров, Н. 1989. *МАЙКА*. В: Стихотворения. София: Изд. “Български писател”, с. 130

уважаемата аудитория отношенията между майка и дъщеря, в които наред с присъщата исконна проява на господство и подчинение, е налице и повторяемост на действието.

Бе края на септември и все още се радвахме на т. н. “циганско лято“. В последната събота от месеца слънчевото време ме примамва да посетя фризьорския салон в един от кварталите на Благоевград. Чакането в него този път не бе тъй приятно, въпреки необходимата атмосфера и приветливото отношение на персонала. Преди моя ред, в салона влезе жена, придружавана от може би 3-4 годишно момиченце – нейната дъщеря, както се оказа по-късно. И тогава сякаш Бъргаровата теза нещата не са такива, каквито изглеждат, оживя по такъв начин, че постави множество въпроси, без отговор и няколко линии за анализ.

Момиченцето естествено бе в салона, за да бъде подстригано. Вярно е, че повечето деца си приличат, защото не обичат да бъдат подстригвани, но тази малка принцеса изглеждаше още по-несъгласна с решението на своята създателка. Това бе видно от изражението на лицето ѝ, което издаваше някаква тъга и болка, която ме озадачи още повече. Защо това сладко, малко създание до такава степен изпитваше страх да седне на фризьорския стол? То сякаш разбираше, че това, което предстои ще промени живота му.

Детето беше с дълга, руса коса. Масивните къдрици обгръщаха поруменелите от тих плач бузки, а малките, невинни очички бяха пълни със сълзи! Но защо беше този драматизъм? Подстриганите ѝ връхчета щяха да пораснат бързо?

Искам да обръснете главата на дъщеря ми!

Тези думи отекнаха в предизвиканата от тях мъртвешка тишина на салона. Сега вече разбирах защо бяха сълзите и изражението на лицето. А и как иначе, при тази генерална промяна, която предстоеше. Всички бяхме вцепенени и едва сдържахме гримасите по лицата си. Фризьорката пристъпи към действие, без видимо каквато и да била изненада от странното по мое мнение желание за подобен имидж. Обясних си рутината на действията ѝ малко по-късно, когато социологическата чувствителност включи в действие дълбочинното интервю като част от споменатата методика. Тази майка, по думите на фризьорката, е реализирала своето намерение и върху другата си дъщеря, преди няколко години. Разиграващата се сцена провокира ума ми и в главата ми сякаш се запрескачаха различни въпроси, всеки, от който търсеше своя отговор. Нима е възможно, една майка да иска това за дъщеря си? Не осъзнава ли тази жена на зряла възраст каква травма нанася на детето си? Ще си даде ли сметка за подигравките от страна на връстниците, на които ще бъде подложена рожбата ѝ в детската градина?

Фризьорката залича последните косъмчета от главата на детето, както ѝ беше заръчано! Тя не беше доволна, явно осъзнаваше какво причинява на момиченцето със собствените си ръце. Нямаше никаква вина, а се чувстваше гузно, сякаш играеше ролята на злата орисница. За сметка на това, майката сияеше от щастие.

През цялото време детето не пророни нито дума, само падащи сълзи се гонеха по лицето му. На излизане от салона, майката се наслаждаваше на прическата на детето си и каза нещо още по-възмутително, но то се оказа разковничето на цялата история.

Щом баща ти не ми направи момченце, аз сама ще си го направя! На мама синчето сладко.

При тези нейни думи, едва се сдържах. Тя объркваше психиката на момиченцето от възраст, в която индивидът започва своето полово разграничаване и самоопределяне. Замислих се. С какви ли играчки играе това дете? Дали не е принудено да се развлича с камииончета и други типично мъжки залъгалки? Дали го обличат като момченце? Колко страшно прозвучаха тези последни думи, полазиха ме тръпки. Възможно ли е това да се случва в 21 век? Нима никой не може да обясни на тази жена, че сама тя обърква и нанася психологическа травма на детето си? Как ще се идентифицира с биологичния си пол момиченцето, когато е жертва на обърнати представи на собствената си майка? Не можех и не исках да повярвам.

И сякаш тук е мястото да спомена, че това дете има и баща. Той въобще играе ли някаква роля в семейството? Дали подозира какво извърши само преди броени минути съпругата му? Ще му направи ли впечатление какво се случва с татковата принцеса? Защо не се е опитал да спре повторната налудничава идея на съпругата си, упражнявана този път върху втората им дъщеря? Въпроси, на които и до днес не мога да си отговоря.

Сега, когато отново се връщам към онзи момент, към подхода и действията на онази майка, гневът отново ме завладява. Защо не направих опит да отворя иначе отворените ѝ очи? Дали обаче тя щеше да ме чуе и да ми позволи да я изведа от Платоновата пещера? За нея може би щях да бъда непознато младо момиче, което не само не бе видяло нищо живота, но и не го разбираше. Сигурно щеше да се изсмее в лицето ми. Та коя съм аз, за да ѝ давам съвети и да я уча как да отглежда, и възпитава дете си? Тя обаче не знае, че детето и в тази възраст попада в т.нар. фалически стадий, в смисъла на Зигмунд Фройд¹, обхващаш периода от три до шест годишна възраст. В този период на развитие детето не само се идентифицира с възрастния от своя пол, но и преживява конфликта Едипов² комплекс, респективно комплекса на Електра³, идея на Карл Густав Юнг.⁴

¹ Има се предвид моделът на Фройд за психосексуално развитие

² Комплексът се свързва с името на гръцкия митичен герой Едип, който (макар без да знае) убива баща си и се оженва за майка си. Момчетата изпитват влечение към майката и стремеж да се избавят от бащата, като се страхуват от неговите наказания.

³ Карл Юнг нарича тази своя идея комплекс на Електра, която (в древногръцката митология) искала да отмъсти за смъртта на своя баща Агамемнон и подстрекава брат си Орест да убие майка им Клитемнестра и нейния любовник.

⁴ Якова, И., Йонкова, Н. 2012. *Социология на пола*. Благоевград: УИ "Неофит Рилски", с. 37-38.

Или казано с други думи дъщеричката на тази майка трябва да гледа и взима пример от жените около себе си. Детето влиза в роли, подражава на хората от най-близкото си обкръжение, което е основната причина за притеснение в този конкретен случай. Това момиченце е принуждавано да бъде момче. И с оглед на споменатия модел на Фройд означава ли това, че детето трябва да се идентифицира с баща си?

Тази объркана система на отглеждане и възпитание на това дете може да доведе впоследствие до загуба на идентичност. Може да се стигне до това, че момичето на по-късен етап да избере друга сексуална ориентация, различна от хетеросексуалната матрица. Самата ориентация се характеризира от физическото, духовното, емоционалното, интелектуалното и романтичното привличане към друг човек. Как би могло това момиченце да изпита интерес към човек от противоположния пол, след като цял живот е било отглеждано като момченце? Тази майка не може да осъзнае до какви последствия ще доведе методът ѝ на отглеждане!

И сега изпитвам съжаление за участието на това прекрасно момиченце. Колко ли подигравки ще трябва да изтърпи заради неразумната си майка? Помислете само в откровеността си, децата в тази възраст могат да бъдат доста груби към “различните”. Възможно е другите момиченца не само да и се присмееят, че няма коса, но и да се отдръпнат от нея. Тогава как ли ще се почувства момиченце на 3-4 години изолирано и отхвърлено от момичешкия детски свят?

Тази госпожа няма представа, че е възможно, когато порасне принцесата, която е родила, да се самоопределя като “принц”. Как може да има такива родители? Та тя не обича собственото си дете, щом иска да го превърне в това, което то не е. Ако някой реши, че има право да променя околните, не е ли по-добре да започне от себе си? Детето носи ли вина, че не е родено с пола, който майката иска? Нужно ли е да променяме същността на някого, за да го обикнем? А в такъв случай дали сами обичаме себе си? И ако смятаме, че отсрещният не е това, което сме искали да бъде, дали ние самите сме това, което искаме да бъдем?

Всяка бременна жена, която разсъжда трезво, казва: “живо и здраво да е бебето ми, а полът какъвто и да е, аз еднакво ще го обичам”. Лично за мен това е нормалната реакция на жена, която ще даде живот. Полът не е от значение, а и не трябва да бъде норматив за обичта на самоуважаващия се родител. Щом си предприел тази огромна, отговорна стъпка, която променя изцяло живота, и осмисля съществуването ти, значи е дошло времето да “пораснеш”. Това не е като да влезеш в детски магазин и да избираш между “Барби” или “Кен”. При този процес всичко е чиста биология. Тази майка обаче сякаш е пропуснала някои учебни часове, щом не знае, че мъжът определя пола на бъдещото им дете, още от самото зачеване!

Полът е сложна, многокомпонентна система, елементите на която се формират разновременно, на различни стадии от индивидуалното развитие, онтогенезата¹. Той включва няколко категории: генетичен пол, определен още при оплождане-

¹ Якова, И., Йонкова, Н. 2012. *Социология на пола*. Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, с. 18

то¹; хормонален пол, при който генетичният код оформя половите жлези, а от там продукцията на полови хормони, които образуват гениталния пол, с развитието на мъжки или женски полови органи. Така заедно с центровете на главния мозък, който определят половото поведение се изгражда нервно-церебралния пол, за да се достигне до последния психичен пол. Той се формира в детството, чрез самосъзнанието и самоопределянето на детето към пола с оглед притежаваните от него полови органи.²

В даден момент родителите допускат грешки и това е човешко. Дали от страх децата им да не повтарят собствените им грешки или от друго не мога да кажа, но те се опитват да ги предпазят. Със своята загриженост те отъпкват пътя, който детето избира, но това е огромна родителска грешка. Когато от твоята грешка зависи животът и развитието на детето ти нямаш право да грешиш и при това съвсем умишлено. Болните амбиции на родителите често са пагубни за децата. За да ощастливим себе си не е нужно да нараняваме околните, особено собственото си потомство.

Има ли безболестен начин, по който да задоволим родителските си нужди? Потребността да си майка на син, а не на дъщеря, може да доведе до лудост жените, които избиват комплекси относно пола на детето им. Гореспоменатата майка не вижда, че греши и всъщност в това е проблемът. Колкото и грубо да прозвучи, жена като тази заслужава ли изобщо да бъде родител? Родителят трябва да бъде мост към света. Той е длъжен да възпитава, така че в утрешния ден да не се срамува от децата си. Ако се стигне до там да се срамува, това означава, че възрастният се е провалил като родител. Детето не е виновно за нищо, защото то е такова, каквото е именно в резултат на възпитанието, което получава. В даден момент всички ние сами избираме пътя, по който да поемем. По него следваме насоките, които са ни внушавани от родителите в детството ни, но няма гаранция, че ще изберем предназначения от тях път. Като създатели на едно дете родителите са длъжни да го подкрепят и да му помагат. В случаите, в които то се подхлъзне по стръмния, обсипан с препятствия път на живота, те трябва да бъдат до него, за да го хванат. Така биха постъпили разумните хора, които осъзнават, че всеки се учи от грешките си. Дори първият опит да е несполучлив, детето трябва да бъде насърчавано, защото не се знае кога и къде ще излезе късметът му.

И ако се позовем на светото писание и по-конкретно на петата божия заповед³, бихме мигли да призовем, като перифразираме *„деца уважавайте родителите си, а вие родители уважавайте живота, който самите вие сте създали“*. Подобно състояние да уважаваш човекът срещу себе си, обаче може да се постигне най-напред, ако се научиш да уважаваш себе си. Това е първото нещо, което всички ние имаме нужда да научим, защото никой не е длъжен на никого. Що се

¹ Яйцеклетката е носител на Х хромозома, а сперматозоидът – на ХУ, ако няма аномалии.

² Якова, И., Йонкова, Н. 2012. *Социология на пола*. Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, с. 18

³ Почитай баща си и майка си, за да ти бъде добре и за да живееш дълго на земята, Коев Т, 1985. Православен катехизис, София: Синодално издателство, с.179

отнася до биологичния пол, не можем да избираме и променяме непосилни за човека неща. С риск да се повтори, полът и неговото формиране са чиста биология и родителя не е способен да “пребори” природата.

Точно тук ще отворя една скоба, за да отбележа, че домовете за деца лишени от родителска грижа у нас са почти пълни. По данни на Националния статистически институт (НСИ), през 2013 г. в домовете са настанени 1190 бебета на възраст от 0 до 1 година. Анализът на института обаче показва, че коефициентът на изоставените по една или друга причина деца намалява през същата тази година и до края на 2014 г. техният брой е 975 деца. По-голяма част от тези деца имат живи родители, които обаче не са заинтересовани от тяхната съдбата, а институционализираните малчугани копнеят за майчина ласка и прегръдка. Те са толкова самотни, че с огромно удоволствие биха приели всеки, който иска да ги приюти под крилото си.

Колко хубаво щеше да бъде, ако известната ни вече майка осинови някое момченце от тези домове? Така не само, че ще направи едно добро дело, като преобърне съдбата на едно човешко същество, но и ще спаси дъщерите си от опасните си мании. Само ако имаше кой да ѝ отвори очите, да я посъветва да направи добро, без да е необходимо да наранява някого, а дори напротив. И все пак аз оставам с надежда, че тази жена ще се вразуми някой ден – дано само тогава не е твърде късно.

Как сами нараняваме децата си? Колко иронично, нали? Да унищожих това, което си създал, родил и отгледал. По начало майката се явява като ангел-пазител, който бди над своята челяд. Това е всеобщото разбиране за жената, която дарява живот, безспорен факт, който се отнася както за хората, така и за животните!

Литература:

Вазов, И. 1976. МАЙКА МИ. В: Събрани съчинения в 22 тома, т. IV, София: Изток-Запад.

Вапцаров, Н. 1989. МАЙКА. В: *Стихотворения*. София: Изд. “Български писател”.

Коев Т, 1985. *Православен катехизис*. София: Синодално издателство.

Мендрас, А. 2002. *Елементи на социологията*. София: Изд. Кама.

Хаджийски, И. 2003. Модерните мамини детенца. В: *Гражданска смърт и безсмъртие: Статии, есета, писма*. София: Изд. Изток-Запад.

Якова, И., Йонкова, Н. 2012. *Социология на пола*. Благоевград: УИ “Неофит Рилски”.

Интернет източници:

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B0_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B0

ЗА И ПРОТИВ СТУДЕНТСКИЯ ТРУД

Снежина Стоянова,
студентка 4 курс, специалност „Социология“

Резюме: *Студентските бригади като феномен сред българските младежи. Криворазбраното схващане, че като отидеш на чужда територия, ставаш милионер. Представи и реалност. 18-часовата работа като мода. Изтичането на капитал. За или против.*

Какво е бъдещето?

Още през 60-те години на миналия век, Римският клуб започва да разисква темите, свързани със затрудненията на човечеството. И до днес, неговите членове усилено работят по своите разчети за това, което предстои. В едно от последните си изследвания, а именно „Бъдещето на труда“, авторите (П. М. Лидке, О. Джаирини), освен всичко останало, поставят и въпроса за студентския труд. Проблем – актуален и съществен, късаещ именно нас – младите енергични хора, милеещи за своя просперитет.

А каква е реалността?

През изминалата 2014 година, по поръчка на UNICEF, „Естат“ изследва в ЕС феномена NEETs – млади хора, които нито учат, нито работят, нито са в някаква форма на квалификация. Според резултатите от проучването – в България от 750 хиляди души на възраст между 15 и 24 години, 170 хиляди или 24% попадат в тази рискова група. За сравнение средният процент на NEETs в ЕС е 12,9%. (Тук трябва да се отбележи, че половината от изследваните лица са представители на други етнически групи, като има тенденцията делът на етническите българи в тази група да расте.) Анализаторите очертават, че най-основните причини за попадане в групата на NEETs са свързани с мотивацията. Като други фактори се посочват още семействата и средата, в която израстват и се развиват.

Това, че ЕС не успява да мобилизира тези хора на пазара на труда носи около 150 милиарда евро годишно загуби, а конкретно за България сумата е приблизително 1,3 млрд. евро годишно.

Пропуснатата полза или нова алтернатива?

Въпросът за работа по време на следване е крайно противоречив и твърде деликатен. Аз бих искала да очертая няколко основни проблема, свързани с дилемата, които забелязвам и които считам за съществени.

Недостиг на средства ИЛИ Недостиг на знания

Лошата комуникация между бизнеса и образованието, от една страна и правителството от друга, поставя българските младежи пред сериозна дилема – кое тежи повече – знанието или парите? Притиснати от обстоятелствата, те наклонят везната в полза на средствата и прибират на страна части от своя интелектуален потенциал. А за управляващите няма нищо по-удобно от едно безгласно население, което може да бъде лесно манипулирано. Дали пък именно това не е целта на властта? За да елиминираме тази възможност, като една от най-неблагоприятните, бих призовала да вклараме своя интелект отново в играта. Защото човекът, който учи, знае, може – не позволява на обстоятелствата да го притискат. Колкото повече той увеличава своя капитал от знания, толкова повече и фансовият му капитал расте.

За това, недостигът на средства е само едно заучено оправдание за тръгване по лесния път. Но всеки, докоснал се до знанието, знае че умът е този, който всъщност строи всички пътища. По-добре временен недостиг на средства, отколкото постоянен недостиг на знания.

Инвестиция в себе си ИЛИ инвестиция на вятъра

Според теорията за човешкия капитал колкото по-късно се инвестира във висше образование, толкова по-трудно се възвръща инвестицията. Тенденцията в България сочи, че по-голямата част от учениците, веднага щом завършат 12. клас, постъпват във ВУЗ. От гледна точка на науката – това е логичното действие. От реална гледна точка обаче не съм сигурна, че е така. Първата причина е, че инвестицията във висше образование е голяма, което налага самите студенти да работят. Например сумата на моите преки разходи за обучението ми в степен „бакалавър” са 23 831 лв., а сумата на общите разходи – (преки и алтернативни) е около 63 хил. лв.¹

В общия случай с изкараните пари покриват семестриалните си такси, но прекарват лекционните занятия като бармани, сервитьори и продвачи. Жалкото в случая е, че на изхода тези кадри излизат неконкурентноспособни, което за малка страна като България е от изключително голямо значение. След това, инвестицията в качествено и сериозно образование не е само финансова. Тя е и времева. Тоест, времето предвидено за самоподготовка например, съвпада почти винаги с работното време. Кое то пак ни поставя пред въпроса – не излиза ли

¹ Стоянова, С. – Доклад по Човешки ресурси на тема „Разходи за висше образование”.

по-скъпо да инвестираш много в нещо с ниска степен на възвръщаемост? И още нещо – инвестицията в образование може да бъде наречена и инвестиция в себе си. Освен времевата и финансова гледна точка, има един много важен показател – концентрацията. Именно тя е тази, която носи най-голямо значение за резултата на изхода. Лекционните занятия и упражненията са безсмислени, ако студентът не е пълноценен и мисълта му е навсякъде другаде, но не и при него. А какъв е смисъла тогава от самото присъствие? От друга страна, аз съм напълно съм наясно и с ниските заплати и с високите цени и с корупцията. Но, това е моят опит за промяна. В този смисъл ето и няколко предложения:

1) Направете правилната инвестиция – хубаво разгледайте всички специалности, вижте дали и какво Ви харесва и кое може да си позволите. (защото в България очевидно не може да учиш всичко, което ти се прииска, но това е друга доста дълга тема).

2) Не се заблуждавайте, че изборът Ви трябва да стане веднага – ако е необходимо от финансова или от времева гледна точка – изчакайте година-две-три и направете обоснована инвестиция.

3) Опитайте се да вземете стипендия – университетска, европейска или някаква специална. Потърсете в центровете за развитие на ВУЗ-а, дали пък не могат да открият подходящ за Вас платен стаж. Или пък фирма, която би Ви взела на работа, още докато следвате.

4) Бъдете информирани – постоянно и непрекъснато за това и за онова. Защото на кого са му притябвали спукани лодки в ерата на Информационните вълни¹?

Дефицит на работни места ИЛИ Дефицит на работна ръка

Дали хипотезата, че дефицитът на работни места побеждава, е вярна? Дали изискванията на работодателите – причините за този недостиг, всъщност са толкова много или по-скоро претенциите са големи?

Нека разгледаме частично някои от тези изисквания, за да се насочим къде е проблемът. Започваме с първата, а именно образованието – реално погледнато, висшето образование ни прави едни малки специалисти в определени области, но същевременно и хора с широка обща култура и висока интелигентност – то е поставено почти винаги на първо място, най-малкото, за да може да отсее Вас, които сте инвестирали парите си в образование от тези, които са ги спестили. Относно езиките – ами един първокласник в момента изучава по два чужди езика – нормално е, претендираме да сме цивилизована европейска държава. На трето място компютърната грамотност – да си на 20 и да не знаеш как да си ползваш компютъра, при положение, че вече света е компютър, това е просто нелепо... Например изискването за стаж – всъщност всеки университет предлага стажански програми и има достатъчно фирми, които предлагат такива – така че опция

¹ А. Тофлър – „Третата вълна”

има. А парите – парите са малко, те винаги ще бъдат малко. Не се ли оказва всъщност, погледнато от тази страна, че проблемът си е в самите нас?! Тук трябва да се разбере и още нещо – успешната реализацията не винаги се осъществява от първия път. Но колкото повече, позволяваме някой друг да определя вместо нас, толкова повече първи пъти няма да се получава и толкова по-често чуждите колекционери ще „купуват“ добрите ни играчи.

Мислят ни за мързеливи ИЛИ мързи ни да мислим

Няма друга нация в света която да е толкова изобретателна в областта „направи си сам“, колото българската. Тази изобретателност се дължи на гениалния ни мързел. Българите като цяло са умни, но много мързеливи, а пък младежите от своя страна – своенравни, и твърде фриволни.

Говорехме в началото за липсата на мотивация – едно много удобно оправдание. Най-удобното от всички. Но не съм сигурна, дали смисълът, заключен в понятието мотивация, не е по-скоро израз на бягане от отговорност. Защото никой не обича да напуска зоната си на комфорт. Особено при прехода от безгрижно израстване (в общия случай) към преминаване в групата на възрастните. Сякаш поробеното съзнание на българна, все още е много голяма пречка пред неговото интелектуално израстване. Примера, който получават подрастващите е именно идеята за примиряване и безгласност. Ако тръгнем от най-обикновени неща като поддържането на добро здраве чрез спорт и стигнем до суперизисквания за работа, все попадаме на един и същ най-общ случай – оправдания и обвинения. Прост пример – много често чувам най-различни оправдания на мързела по отношение на тренировките – или времето е твърде студено, или пък прекалено топло, много рано или вече късно, няма хора или е претъпкано и т.н. И по отношение на другото – не искам да работя за по-малко от 800-1000 лв (попринцип кой иска?!), работното време не ме устройва, много е далече, твърде отговорно е и пр.

В крайна сметка стигам до извода, че самооценката на българите е твърде висока, а реалната представа – погрешна. Заучена. И в този смисъл – задето сега ни мързи да мислим, накрая и другите ще ги примързи да мислят за нас.

Работа зад граница ИЛИ живот на границата

Това е любимата ми тема. Студентските бригади. Или студентският труд в най-новата му и модерна форма. По принцип съм против бригадите. Дори може би съм крайна. Никога не съм съдила никой мой близък познат или приятел за това, че е отишъл. Но ми става неприятно. Хваща ме яд, че сякаш младежите не осъзнават скритата експлоатация от страна на чуждестранните им работодатели и твърде лесно се поддават. Подписват договорите с усмивка и после се мръщят. Не е лоша идеята да се работи през лятото. Не е лошо да се ходи в чужбина. Но някак си не разбирам идеята да ходиш в чужбина, за да работиш 3-4 месеца като робот и накрая да отидеш за 2 бързи селфита през възможно най-мно-

го места. Не би трябвало да се тръгва с нагласата, че това е начина да видиш света и че може и да не се отдаде друга възможност. Нещо повече – като че ли само с преминаването на чуждата граница, всички претенции изведнъж изчезват. А пък работата, за която сме наети, е тази, от която нашите чуждестранни връстници бягат с всички сили. Замислете се над този феномен. Още нещо. Чистата сума, с която се връщат повечето “бригадири” не се реинвестира и не се използва рационално – тоест като стойност, която следва да нарастне във времето. Отделно от това тези месеци на труд там, тук не са валидни като стаж. Много от връстниците ми, ходили на бригада, казват, че ще си покрият част от сметките с изкараното. Но не е ли това пак едно временно явление, опорочаващо още повече омагьосания кръг? Плащаме сега, а после какво? Пак излизаме на изходно положение.

А, и между другото като за финал – заминаването с цел подобряване на езиковите знания и правенето на нови контакти (което би трябвало да е същността) е възможно и без да се прекършвате от работа. Само помежду другото...

Истинската граница в случая не е нито икономическа, нито географска. Тя просто е разграничителната линия между успеха и провала. Така че – Вие решете.

Литература:

1. П. М. Лидке, О. Джиарини, Бъдещето на труда , изд. Нови хоризонти, 2000 . В. Капитал http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2015/05/19/2535848_okolo_170_hiliadi_mladeji_v_bulgariia_nito_rabotiat/
2. Тофлър, А., Третата вълна, С., Изд. Къща „Яворов“,1991.

ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ 4.0

Сборник доклади

Колектив

Дизайн на корицата: Величка Йорданова

Дадено за печат на 16.06.2016 г.

ПК 25.5; формат 16/70/100; тираж 110

ISBN 978-954-644-872-9

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС